चतुर्वर्षीयः एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमः

FOUR YEAR INTEGRATED TEACHER EDUCATION PROGRAMME (ITEP)

माध्यमिकस्तरः (Secondary Syllabus)

बी.ए.बी.एड्.

(B.A-B.Ed.)

2026 onwards

(As per NCTE Regulations 2022)

योऽनूचानः स नो महान्।

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

शिक्षाशास्त्रकौशलप्रशिक्षणविद्यास्थानम्

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

(संसदः अधिनियमेन स्थापितः)

रा.मू.प्र. परिषदा A++ श्रेण्यां प्रत्यायितः

नवदेहली - 110058

एकीकृत शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमस्य रूपरेखा

एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमस्य व्यापकसंरचना: आईटीईपी कार्यक्रमस्य अध्ययनावधिः वर्षचतुष्टयम् (अष्टानां सत्रार्द्धानाम्) अस्ति । अयं द्विविधस्नातकोपाधेः कार्यक्रमः वर्तते। अत्र एकः स्नातकोपाधिः शिक्षाशास्त्रे अपरश्च स्नातकोपाधिः ज्ञानस्य बहुविषयकशाखायाम् अन्तर्विषयकशाखायां वा प्रदीयते। किञ्च कार्यक्रमोऽयं छात्रशिक्षकयोः सामाजिकप्रतिबद्धतां समस्यासमाधानयोग्यताम् आलोचनात्मकचिन्तनं नैतिकतां रचनात्मकविचारान् सञ्चारकौशलानि चेत्यादीन् सामर्थ्यविशेषान् विकासयितुं क्षमते। शिक्षकान् निर्मातुम् इमानि सामर्थ्यानि अपेक्ष्यन्ते।

पाठ्यचर्याघटकाः

ITEP इत्यत्र निम्नलिखितपाठ्यचर्याघटकाः सन्ति –

1. द्विसाप्ताहिकः दीक्षारम्भकार्यक्रमः
2. शिक्षायाः आधाराः (30 श्रेयोऽङ्काः)
3. शास्त्रीयविषयाः/अन्तःशास्त्रीयविषयकपाठ्यक्रमः (88 श्रेयोऽङ्काः)
4. माध्यमिकस्तरविषयाधारितशिक्षणशास्त्रम् (16 श्रेयोऽङ्काः)
5. योग्यतासंवर्धानात्मकः मूल्यवर्धितश्च पाठ्यक्रमः (28 श्रेयोऽङ्काः)
6. विद्यालयानुभवः (20 श्रेयोऽङ्काः)
7. सामुदायिकसेवा शोधश्च (14 श्रेयोऽङ्काः) / सामुदायिकसेवा शोधेतरविषयश्च (श्रेयोऽङ्काः10)

द्विसाप्ताहिकः दीक्षारम्भकार्यक्रमः

शिक्षायाः आधाराः (30 श्रेयोऽङ्काः)

शास्त्रीयविषयाः/अन्तःशास्त्रीयविषयाः (88 श्रेयोऽङ्काः)

माध्यमिकस्तरविषयाधारितशिक्षण शास्त्रम् (16 श्रेयोऽङ्काः)

योग्यतासंवर्धनात्मकःमूल्यवर्धितश्च पाठ्यविषयाः (28 श्रेयोऽङ्काः)

विद्यालयानुभवः (20 श्रेयोऽङ्काः)

सामुदायिकसेवा शोधश्च (14 श्रेयोऽङ्काः)/ सामुदायिकसेवा शोधेतरविषयश्च(श्रेयोऽङ्काः10)

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

ITEP Secondary Syllabus Credits - माध्यमिकस्तरीयपाठ्यक्रमश्रेयोऽङ्काः

क्र. सं.	पाठ्यचर्यात्मकघटकाः	पाठ्यविषयाः	प्रतिसत्रार्धश्रेयोऽङ्काः								पाठ्यविषयशः श्रेयोऽङ्काः	आहत्य श्रेयोऽङ्काः
			स.-1	स.-2	स.-3	स.-4	स.-5	स.-6	स.-7	स.-8		
1.0	द्विसाप्ताहिकः अभिमुखीकरणकार्यक्रमः	दीक्षारम्भः	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30
2.1	शिक्षायाः आधाराः	भारतीयशिक्षायाःविकासः	4	-	-	-	-	-	-	-	4	
2.2		बालविकासः शैक्षिकमनोविज्ञानञ्च	-	-	4	-	-	-	-	-	4	
2.3		शिक्षायाः दार्शनिकं सामाजिकञ्च परिप्रेक्ष्यम् -1	-	-	-	4	-	-	-	-	4	
2.4		आकलनं मूल्याङ्कनञ्च	-	-	-	-	-	2	-	-	2	
2.5		समावेशात्मिका शिक्षा	-	-	-	-	-	2	-	-	2	
2.6		विद्यालयनेतृत्वं तथा प्रबन्धनपरिप्रेक्ष्यम्	-	-	-	-	-	-	2	-	2	
2.7		पाठ्यचर्यायोजना तद्विकासश्च (पाठ्यपुस्तकम्, सामग्रीविकासः, अन्यच्च)	-	-	-	-	-	-	2	-	2	
2.8		शिक्षायाः दार्शनिकं सामाजिकञ्च परिप्रेक्ष्यम् - II	-	-	-	-	-	-	-	4	4	
2.9		शिक्षानीतिविश्लेषणम्	-	-	-	-	-	-	-	2	2	

2.10		अधोलिखितेषु कश्चन एकः विकल्पः- (i) किशोरावस्था शिक्षाच (ii) मानसिकस्वास्थ्याय शिक्षा (iii) सन्धारणीयविकासाय शिक्षा (iv) शिक्षायाम् उदीयमाना प्रौद्योगिकी (v) लैङ्गिकशिक्षा (vi) निर्देशनं परामर्शनञ्च (vii) मानवाधिकारशिक्षा (viii) शान्तिशिक्षा (ix) क्रीडा सौष्ठवञ्च	-	-	-	-	-	-	-	4	4	
3.1	**शास्त्रीयविषयाः/ अन्तःशास्त्रीयविषयाः (विद्यालयपाठ्यचर्यातः)**	साहित्यम्/व्याकरणम्/दर्शनम्/ज्योतिषम्	8	12	12	12	12	8	**-**	**-**	64	**88**
3.2		हिन्दी साहित्यम्/आंग्लसाहित्यम्/ मलयालम् / बांग्लासाहित्यम् / उडियासाहित्यम् / मराठीसाहित्यम् / इतिहासः / राजनीतिः / भूगोलम् /अर्थशास्त्रम्	4	4	4	4	4	4	-	-	24	
4.1	**माध्यमिकस्तरीयं विषयाधारितं शिक्षणशास्त्रम्**	माध्यमिकस्तरे शिक्षणशास्त्रस्य मूलाधाराः	-	-	4	-	-	-	-	-	4	**16**
4.2		संस्कृतशिक्षणशास्त्रम् – I & II	-	-	-	2	-	2	-	-	4	
4.3		शास्त्रशिक्षणशास्त्रम् (साहित्यम्/ व्याकरणम्/ज्योतिषम्/दर्शनम्)	-	-	-	-	4	-	-	-	4	
4.4		आधुनिकविषयशिक्षणशास्त्रम् - I & II (हिन्दी/आंग्लम्/ सामाजिकविज्ञानम् /बांग्ला/ उडिया/मराठी/ मलयालम्)	-	-	-	2	-	2	-	-	4	

5.1	**योग्यतासंवर्धनं मूल्यसंवर्धित - पाठ्यविषयाश्च**	सम्प्रेषणात्मकं संस्कृतम्	4	-	-	-	-	-	-	-	4	**28**
5.2		सम्प्रेषणात्मकम् आंग्लम्	-	4	-	-	-	-	-	-	4	
5.3		कलाशिक्षा (प्रदर्शनकला:दृश्यकलाश्च)	2	-	-	-	-	-	2	-	4	
5.4		भारतावबोधः (मान्यता:ज्ञानप्रणाली च)	2	2	-	-	-	-	-	-	4	
5.5		शिक्षकः समाजश्च	-	2	-	-	-	-	-	-	2	
5.6		शिक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी	-	-	-	-	2	-	-	-	2	
5.7		गणितीयः संख्यात्मकश्च तर्कः	-	-	-	-	-	2	-	-	2	
5.8		क्रीडा पोषणं सौष्ठवञ्च	-	-	-	-	-	-	2	-	2	
5.9		योगः आत्मबोधश्च	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
5.10		नागरिकता सन्धारणीयता पर्यावरणशिक्षा च	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
6.1	**विद्यालयानुभवः**	पूर्वप्रशिक्षुता (सब्रह्मचारिशिक्षणं प्रदर्शनपाठाश्च)	-	-	-	-	2	-	-	-	2	**20**
6.2		विद्यालयावलोकनम् (क्षेत्राभ्यासः)	-	-	-	-	-	2	-	-	2	
6.3		विद्यालयाधारिता शोधपरियोजना	-	-	-	-	-	-	2	-	2	
6.4		शिक्षणप्रशिक्षुता	-	-	-	-	-	-	10	-	10	
6.5		उत्तरप्रशिक्षुता (समीक्षा विश्लेषणञ्च)	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
6.6		शिक्षणाधिगमसामग्रीनिर्माणम्/कार्यानुभवः (शैक्षिकक्रीडनकनिर्माणम् / स्थानीयम् / पारम्परिकव्यवसायिकम् इत्यादीनि)	-	-	-	-	-	-	-	2	2	

7.1		A- सामुदायिकसेवा(राष्ट्रियसेवायोजना, साक्षरता कार्यक्रमः बालचरः इत्यादयः)	-	-	-	-	-	-	-	2	2	**4**
		B- भारतीयज्ञानपरम्परामाधृत्य स्वशास्त्रीयवैज्ञानिकपरियोजना	-	-	-	-	-	2	-	-	2	
		C - वाग्वर्धिनी (i) संस्कृतम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		(ii) आंग्लम्	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
7.2	**शोधच्छात्रेभ्यः (Research) B.A. B.Ed. with Research**	Aअनुसंधानपद्धतिशास्त्रम्	-	-	-	-	-	-	4	-	4	**10**
		B-लघुशोधप्रबन्धः (Dissertation)-4cr मौखिकपरीक्षा (Viva) च – 2 Cr	-	-	-	-	-	-	-	6	6	
अथवा												
7.2	**शोधेतरच्छात्रेभ्यः (Non Research) B.A. B.Ed. without Research**	A -भारतीयज्ञानपरम्परामाधृत्य वैज्ञानिक शिक्षाशास्त्रीयपरियोजना (Theory)	-	-	-	-	-	-	-	2	2	**6**
		B -शास्त्रार्थः	-	-	-	-	-	-	-	4	4	
शोधच्छात्रेभ्यः - आहत्य श्रेयोऽङ्काः			**24**	**24**	**24**	**24**	**24**	**26**	**24**	**26**	**196**	**196**
शोधेतरच्छात्रेभ्यः - आहत्य श्रेयोऽङ्काः			**24**	**24**	**24**	**24**	**24**	**26**	**20**	**26**	**192**	**192**

- **ये छात्राः षट्सत्रार्धेषु आहत्य 7.5 CGPA प्राप्नुवन्ति ते एव ऐच्छिकरूपेण शोधविषयं चेतुं शक्नुवन्ति । तेषाम् आहत्य श्रेयोङ्काः 196 भविष्यन्ति । शोधेतरच्छात्राणां श्रेयोङ्काः:192 भविष्यन्ति।**
- **2024–25 तथा 2025-26 शैक्षणिकवर्षयोः शास्त्रीयविषयेषु/अन्तः शास्त्रीयविषयेषु (विद्यालयपाठ्यचर्यातः) सत्रार्धानुसारं श्रेयोऽङ्कवितरणस्य विवरणं निम्नानुसारम् अस्ति।**

पाठ्यविषयाः	**प्रतिसत्रार्ध श्रेयोऽङ्काः**									
		स.-1	**स.-2**	**स.-3**	**स.-4**	**स.-5**	**स.-6**	**स.-7**	**स.-8**	
साहित्यम्/व्याकरणम्/दर्शनम्/ ज्योतिषम्	**2024-25**	**8**	**8**	**8**	**8**	**16**	**16**	**-**	**-**	**64**
	2025-26	**8**	**8**	**12**	**12**	**12**	**12**	**-**	**-**	**64**

कार्यक्रमस्य उद्देशानि

बी.ए.बी.एड्. इतिपाठ्यचर्या निम्नलिखितोद्देश्यानुगुणं परिकल्पिता –

1. वर्तमानकक्ष्यायाःसमाह्वानानां वारणाय व्यावसायिकरूपेण व्यवहर्तुञ्च ज्ञानदक्षताभिः सज्जितानां शिक्षकाणां निर्माणम्।
2. क्षेत्रानुभवाधारेण सह व्यावहारिकानुभवेन सह च शिक्षायाःपरिप्रेक्ष्ये सुदृढपृष्ठभूमिवतां शिक्षकाणां निर्माणम्।
3. शिक्षाशास्त्रीयज्ञानस्य तर्कसङ्गतसङ्कल्पनायाः विकासः एतस्य ज्ञानस्य विशिष्टविषयेषु समावेशनञ्च।
4. शिक्षकेषु व्यावसायिकनैतिकतायाः विषये गहनाम् आलोचनात्मिकाञ्च जागरूकतां समुत्पाद्य चिन्तनात्मकाभ्यासेषु सहभागितायाः क्षमतायाः विकाससाधनम्।
5. विशिष्टबालकानां शैक्षिकावश्यकताः अवगन्तुं शिक्षकाणां सज्जीकरणम्।
6. सामाजिकसंसाधनानाम् अभिज्ञानाय तेषाम् उपयोगाय च शिक्षकाणां निर्माणम्।

माध्यमिकस्तरस्य शिक्षकाणां निर्माणाय विशिष्टोद्देश्यानि-

1. माध्यमिकशिक्षायाः स्वरूपम्, उद्देश्यं दर्शनञ्च अवगन्तुं भाविशिक्षकाणां सामर्थ्यसम्पादनम्।
2. शिक्षकाः विद्यार्थिनां मनोविज्ञानम् अवगन्तुं समर्थाः स्युः।
3. तेषां सामाजीकरणप्रक्रियाम् अवगच्छेयुः।
4. ते विशिष्टस्तरस्य पाठ्यक्रमविकासाय तस्य सञ्चालनाय मूल्याङ्कनाय च सम्बद्धां दक्षताम् अर्जयितुं सिद्धाः स्युः।
5. माध्यमिकस्तरेषु अध्याप्यमानानां विषयाणां शैक्षणिकविश्लेषणाय क्षमतोत्पादनम्।
6. तेषु वैयक्तिकशैक्षिकव्यावसायिकेषु क्षेत्रेषु छात्राणां मार्गदर्शनं कर्तुं क्षमतायाः विकाससाधनम्।
7. भाविशिक्षकाणां विभिन्नपरामर्शप्रविधिभिः छात्रसमस्यानां निराकरणसामर्थ्योत्पादनम्।
8. तेषु विद्यार्थिषु रचनात्मकचिन्तस्य अभिवृद्धिपूर्वकं ज्ञानस्य पुनर्निर्माणाय सामर्थ्यसम्पादनम्।
9. कक्षायां प्रायोगिकाभ्यासेषु अपेक्षितानां प्रमुखानां कारकाणां परिचायनम्।
10. तेषु शैक्षिकादानत्वेन सामाजिकसंसाधनानाम् अभिज्ञानपूर्वकं तेषाम् उपयोगकरणस्य ज्ञानसम्पादनम् ।
11. छात्राध्यापकेषु शिक्षणाधिगमसामग्रीणां (TLM) अभिज्ञाने विकासकरणे च पटुत्वसम्पादनम्।
12. तेषां सञ्चारकौशलानां विकासे सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः उपयोगे च नैपुण्यसम्पादनम्।

अध्येतृवर्गः

बी.ए.बी.एड्. इति उपाधिधारकाः नवशिक्षानीतिः – 2020 इत्यस्य नूतनशिक्षाप्रणाल्यानुरूपं शिक्षायाः माध्यामिकस्तरेषु शिक्षकत्वेन कार्यं कर्तुम् अवसरं प्राप्स्यन्ति। अत्र प्रवेशः उच्चमाध्यमिकस्तरस्य (+2) तत्समकक्षपरीक्षायाः वा अनन्तरं अथवा विद्यालयस्य एनईपी – 2020 इत्यस्यानुगुणं 5+3+3+4 इति विद्यालयीयसंरचनायाम् उत्तीर्णतायाः परमेव अनुमन्यते। अयं पाठ्यक्रमः सर्वम् एकीकृत्य शिक्षकान् सक्षमान् करोति, तथैव तेषां स्वकार्यं यथासम्भवं प्रभावोत्पादकतया सम्पादयितुञ्च साहाय्यम् आचरति। अपि च विषयात्मकस्य व्यावसायिकज्ञानस्य च एकीकरणं सर्वेषु स्तरेषु (5+3+3+4) शिक्षणव्यवसाये अत्यन्तम् उत्तमानां प्रतिभावतां च नियुक्तेः आवश्यकतां पूरयति।

अवधिः कार्यदिनानि च

I. अवधिः

बी.ए.बी.एड्. इतिपाठ्यक्रमस्य अध्ययनावधिः चतुर्णां शैक्षिकवर्षाणां (अष्टानां सत्रार्द्धानाम्) यावत् भविष्यति। पाठ्यक्रमोऽयं प्रवेशस्य दिनाङ्कादारभ्य अधिकाधिकं षट्सु वर्षेषु समापयितुं शक्येत।

II. कार्यदिवसाः

अ. प्रत्येकं सत्रार्धे अन्त्यसत्रार्धेपरीक्षाः विहाय 15 – 16 सप्ताहानां शिक्षणाधिगमगतिविधयः भविष्यन्ति। एकस्मिन् सत्रार्धे सत्रार्धपरीक्षायाः दिनानि विहाय न्यूनातिन्यूनं 96 कार्यदिनानि भविष्यन्ति।

आ. प्रत्येकं कार्यसप्ताहे न्यूनातिन्यूनं 40 होराणां निर्देशात्मकसमयः अथवा सम्पर्कसमयः भविष्यति। एतस्मिन् काले आवश्यकतानुसारं साहाय्यार्थं, मार्गदर्शनार्थं, संवादार्थं, परामर्शार्थञ्च च छात्रप्रशिक्षकयोः उपलब्धतां सुनिश्चितुं सर्वेषां छात्राध्यापकानां संस्थायां भौतिकोपस्थितिः आवश्यकी।

इ. कक्षाशिक्षणेन संरचितान्तःक्रियया च सम्बद्धे अध्याप्यमाने पाठ्यक्रमे एकस्मिन् सत्रार्धे प्रत्येकं श्रेयोऽङ्काय न्यूनातिन्यूनं 15 होराणां निर्देशात्मकसमयस्य/सम्पर्कसमयस्य आवश्यकता भवति। प्रायोगिकेषु छात्राणां कृते कस्यापि अनुमोदितपरियोजनायां व्यावहारिकगतिविधिषु वा भागं ग्रहीतुम् एकस्मिन् सत्रार्धेप्रत्येकं श्रेयोऽङ्के न्यूनातिन्तूनं 30 होराणां नियोजनम् अनिवार्यं भविष्यति। नियमोऽयं संगोष्ठी, प्रशिक्षुता, प्रयोगशालाधारितगतिविधयः, प्रसारक्रियाकलापाः, कार्यशालाधारिताक्रियाकलापः, क्षेत्राधारितपरियोजना, अभ्यासः, सामुदायिकसेवा चेत्यादिषु क्रियाकलापेषु अनुप्रयुक्तः भविष्यति।

ई. छात्राध्यापकानां न्यूनतमोपस्थितिः सर्वेषु पाठ्यक्रमकार्येषु प्रायोगिकेषु च 80% विद्यालयानुभव-व्यावसायिकक्षमतोन्नयनं सामुदायिकसेवादिगतिविधिषु च 90% भविष्यति।

स्थानानि

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विभिन्नेषु परिसरेषु बी.ए.बी.एड्. इतिपाठ्यक्रमे यथानियमं स्थानानि निर्धारितानि सन्ति। सहभागितापूर्णशिक्षणाय अधिगमसौविध्याय च पाठ्यक्रमस्य पद्धतीनाम्

अन्येषां प्रायोगिकगतिविधीनाञ्च कृते एकस्य विषयस्य अध्यापनाय प्रतिशिक्षकं पञ्चविंशतेः अधिकाः छात्राः न स्युः।

निर्देशस्य परीक्षायाश्च माध्यमः

आधुनिकविषयान् भाषासाहित्यं च विहाय पाठनस्य परीक्षायाः च माध्यमः संस्कृतम् अस्ति।

योग्यता

बी.ए.बी.एड्. इति पाठ्यक्रमे प्रवेशार्थम् इच्छुकानाम् अभ्यर्थिनां सविधे अधोलिखितरीत्या पात्रता परिकल्पिता अस्ति –

मान्यताप्राप्तमण्डलात्/परिषदः/विश्वविद्यालयात् वा 50% अङ्कैः समकक्षश्रेण्यां वा द्वादशी कक्षा/उत्तरमध्यमा/प्राक्शास्त्री/वरिष्ठोपाध्यायः/PUC/+2 समकक्षपरीक्षोत्तीर्णः।

स्थानानाम् आरक्षणम्

स्थानानाम् आरक्षणं भारतसर्वकारस्य प्रवर्तमानस्य मानदण्डानुसारं भविष्यति।

प्रवेशप्रक्रिया

प्रवेशः योग्यतायाः आधारेण प्रदीयते। बी.ए.बी.एड्. इति पाठ्यक्रमे प्रवेशार्थं मेधासूची निम्नलिखिताधारेण निर्मीयते –

1. NTA द्वारा आयोजितायां NCET – प्रवेशपरीक्षायां प्राप्तानाम् अङ्कानां प्रतिशतम्/शततमकम्।

एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमस्य शुल्कविवरणम् –

प्रथमवर्षशुल्कम्

(प्रथमद्वितीयसत्रार्द्धेयोः)

क्रमसंख्या	विवरणम्	शुल्कम् (रूप्यकाणि)
1.	प्रवेशः	300
2.	प्रवेशप्रक्रिया	200
3.	नामाङ्कनम्	100
4.	पुस्तकालयस्य सुरक्षितधनराशिः (वर्षान्ते छात्रेभ्यः प्रत्यर्पयिष्यते)	400
5.	परिचयपत्रम्	100
6.	छात्रकल्याणम्	400
7.	दीक्षारम्भः स्वशास्त्रीयवैज्ञानिकपरियोजना (भा.ज्ञा.प. आधारिता)	2000
8.	परिसरीय विद्याशाखीयपत्रिका	100
9.	छात्रपत्रिका	200
10.	विविधप्रवृत्तिः(पाठ्यक्रमे उल्लिखितानां विभिन्नगतिविधीनां प्रायोगिककार्याणां च कृते)	7000
11.	पुस्तकालयसेवा	400
12.	क्रीडा	200
13.	शिक्षणशुल्कम्	2000
14.	सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगकीसौविध्यम्	300
15.	विशिष्टव्याख्यानम्/सङ्गोष्ठी	500
16.	शिक्षणोपकरणमञ्जूषा	1000
17.	परिसरीयविद्याशाखा विकासनिधिः (अधोसंरचनायै)	3000
	योग	**18200**

विशेष –

1. प्रतिसत्रार्द्धं परीक्षाशुल्कम् अतिरिक्तं देयम् भविष्यति।
2. अनुसूचितजातिभ्यः अनुसूचितजनजातिभ्यः दिव्याङ्गेभ्यश्च शिक्षणशुल्के 50 % निर्मुक्तः भविष्यति। इत्यतः 17,200/- शुल्करूपेण देयानि।

शुल्कमिदं शिक्षाशास्त्रविशेषछात्रकोषत्वेन परिगण्यते। अस्य व्ययः अधोलिखितरीत्या संरचितया समित्या भविष्यति –

अध्यक्षः – परिसरनिदेशकः

संयोजकः – शिक्षाशास्त्रविद्याशाखाध्यक्षः।

समन्वयकः – ITEP इतिकार्यक्रमस्य समन्वयकः।

सदस्याः – शिक्षाशास्त्रविद्याशाखायाः त्रयः प्राध्यापकाः।

छात्रसदस्याः - ITEP इति कार्यक्रमस्य प्रवेशपरीक्षायाम् अथवा गतपरीक्षायां सर्वाधिकाङ्कान् प्राप्तवन्तौ प्रत्येककक्षायाः एकैकः महिला-पुरुषच्छात्रः

एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रम (ITEP) बी.ए.बी.एड्,
द्वितीयवर्षशुल्कम्
(तृतीयचतुर्थसत्रार्द्धेयोः)

क्रमसंख्या	विवरणम्	शुल्कम् (रूप्यकाणि)
1.	प्रवेशः	300
2.	प्रवेशप्रक्रिया	200
3.	पुस्तकालयस्य सुरक्षितधनराशिः (वर्षान्ते छात्रेभ्यः प्रत्यर्पयिष्यते)	400
4.	परिचयपत्रम्	100
5.	छात्रकल्याणम्	400
6.	वाग्वर्धिनी (संस्कृतं आङ्ग्लं च)	2000
7.	परिसरीय विद्याशाखीयपत्रिका	100
8.	छात्रपत्रिका	200
9.	विविधप्रवृत्तिः(पाठ्यक्रमे उल्लिखितानां विभिन्नगतिविधीनां प्रायोगिककार्याणां च कृते)	7100
10.	पुस्तकालयसेवा	400
11.	क्रीडा	200
12.	शिक्षणशुल्कम्	2000
13.	सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगकीसौविध्यम्	300
14.	विशिष्टव्याख्यानम्/सङ्गोष्ठी	500
15.	शिक्षणोपकरणमञ्जूषा	1000
16.	परिसरीयविद्याशाखा विकासनिधिः (अधोसंरचनायै)	3000
	योग	**18200**

विशेष –

1. प्रतिसत्रार्द्धं परीक्षाशुल्कम् अतिरिक्तं देयः भविष्यति।
2. अनुसूचितजातिभ्यः अनुसूचितजनजातिभ्यः दिव्याङ्गेभ्यश्च शिक्षणशुल्के 50 % निर्मुक्तः भविष्यति। इत्यतः 17,200/- शुल्करूपेण देयानि।

शुल्कमिदं शिक्षाशास्त्रविशेषछात्रकोषत्वेन परिगण्यते। अस्य व्ययः अधोलिखितरीत्या संरचितया समित्या भविष्यति –

अध्यक्षः – परिसरनिदेशकः

संयोजकः – शिक्षाशास्त्रविद्याशाखाध्यक्षः।

समन्वयकः – ITEP इति कार्यक्रमस्य समन्वयकः।

सदस्याः – शिक्षाशास्त्रविद्याशाखायाः त्रयः प्राध्यापकाः।

छात्रसदस्याः- ITEP इति कार्यक्रमस्य प्रवेशपरीक्षायाम् अथवा गतपरीक्षायां सर्वाधिकाङ्कान् प्राप्तवन्तौ प्रत्येककक्षायाः एकैकः महिला-पुरुषच्छात्रः

एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रम (ITEP) बी.ए.बी.एड्,

शुल्कसंरचना
तृतीयवर्षशुल्कम्
(पञ्चमषष्ठसत्रार्द्धयोः)

क्रमसंख्या	विवरणम्	शुल्कम् (रूप्यकाणि)
1.	प्रवेशः	300
2.	प्रवेशप्रक्रिया	200
3.	पुस्तकालयस्य सुरक्षितधनराशिः (वर्षान्ते छात्रेभ्यः प्रत्यर्पयिष्यते)	400
4.	परिचयपत्रम्	100
5.	छात्रकल्याणम्	400
6.	पूर्वप्रशिक्षुता तथा विद्यालय अवलोकन	2000
7.	परिसरीय विद्याशाखीयपत्रिका	100
8.	छात्रपत्रिका	200
9.	विविधप्रवृत्तिः(पाठ्यक्रमे उल्लिखितानां विभिन्नगतिविधीनां प्रायोगिककार्याणां च कृते)	7100
10.	पुस्तकालयसेवा	400
11.	क्रीडा	200
12.	शिक्षणशुल्कम्	2000
13.	सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगकीसौविध्यम्	300
14.	विशिष्टव्याख्यानम्/सङ्गोष्ठी	500
15.	शिक्षणोपकरणमञ्जूषा	1000
16.	परिसरीय विद्याशाखा विकासनिधिः (अधोसंरचनायै)	3000
	योग	**18200**

विशेष –

1. प्रतिसत्रार्द्धं परीक्षाशुल्कम् अतिरिक्तं देयः भविष्यति।
2. अनुसूचितजातिभ्यः अनुसूचितजनजातिभ्यः दिव्याङ्गेभ्यश्च शिक्षणशुल्के 50 % निर्मुक्तः भविष्यति। इत्यतः 17,200/- शुल्करूपेण देयानि।

शुल्कमिदं शिक्षाशास्त्रविशेषछात्रकोषत्वेन परिगण्यते। अस्य व्ययः अधोलिखितरीत्या संरचितया समित्या भविष्यति –

अध्यक्षः – परिसरनिदेशकः

संयोजकः – शिक्षाशास्त्रविद्याशाखाध्यक्षः।

समन्वयकः – ITEP इति कार्यक्रमस्य समन्वयकः।

सदस्याः – शिक्षाशास्त्रविद्याशाखायाः त्रयः प्राध्यापकाः।

छात्रसदस्याः- ITEP इति कार्यक्रमस्य प्रवेशपरीक्षायाम् अथवा गतपरीक्षायां सर्वाधिकाङ्कान् प्राप्तवन्तौ प्रत्येककक्षायाः एकैकः महिला-पुरुषच्छात्रः

शुल्कसंरचना
चतुर्थवर्षशुल्कम्
(सप्तमअष्टमसत्रार्द्धयोः)

क्रमसंख्या	विवरणम्	शुल्कम् (रूप्यकाणि)
1.	प्रवेशः	300
2.	प्रवेशप्रक्रिया	200
3.	पुस्तकालयस्य सुरक्षितधनराशिः (वर्षान्ते छात्रेभ्यः प्रत्यर्पयिष्यते)	400
4.	परिचयपत्रम्	100
5.	छात्रकल्याणम्	400
6.	विद्यालयाधारिता शोधपरियोजना, उत्तरप्रशिक्षुता, शिक्षणप्रशिक्षुता, उपकरणनिर्माणम् शिक्षणाधिगमः, शिक्षाशास्त्र वैज्ञानिक परियोजना च	3000
7.	परिसरीय विद्याशाखीयपत्रिका	100
8.	छात्रपत्रिका	200
9.	विविधप्रवृत्तिः(पाठ्यक्रमे उल्लिखितानां विभिन्नगतिविधीनां प्रायोगिककार्याणां च कृते)	71 00
10.	पुस्तकालयसेवा	400
11.	क्रीडा	200
12.	शिक्षणशुल्कम्	2000
13.	संगणकीयकार्यम्	300
14.	विशिष्टव्याख्यानम्/सङ्गोष्ठी	500
15.	शिक्षणोपकरणमञ्जूषा	1000
16.	छात्रचरसंघशुल्कम्	100
17.	परिसरीयविद्याशाखा विकासनिधिः (अधोसंरचनायै)	3000
	योग	**19300**

विशेष –

1. प्रतिसत्रार्द्धं परीक्षाशुल्कम् अतिरिक्तं देयः भविष्यति।
2. अनुसूचितजातिभ्यः अनुसूचितजनजातिभ्यः दिव्याङ्गेभ्यश्च शिक्षणशुल्के 50 % निर्मुक्तः भविष्यति। इत्यतः 18,300/- शुल्करूपेण देयानि।

शुल्कमिदं शिक्षाशास्त्रविशेषछात्रकोषत्वेन परिगण्यते। अस्य व्ययः अधोलिखितरीत्या संरचितया समित्या भविष्यति –

अध्यक्षः – परिसरनिदेशकः

संयोजकः – शिक्षाशास्त्रविद्याशाखाध्यक्षः।

समन्वयकः – ITEP इति कार्यक्रमस्य समन्वयकः।

सदस्याः – शिक्षाशास्त्रविद्याशाखायाः त्रयः प्राध्यापकाः।

छात्रसदस्याः- ITEP इति कार्यक्रमस्य प्रवेशपरीक्षायाम् अथवा गतपरीक्षायां सर्वाधिकाङ्कान् प्राप्तवन्तौ प्रत्येककक्षायाः एकैकः महिला-पुरुषच्छात्रः

छात्रावासस्य भोजन च शुल्कम् – कार्यक्रमप्रवेशशुल्कं विहाय छात्रावासशुल्कं, पाकशालाशुल्कं च छात्रैः पृथक्पृथक् वहनीयम्।

उपस्थितिः

1. छात्रशिक्षकाणां न्यूनतमा उपस्थितिः सम्पूर्णसैद्धान्तिकपाठ्यक्रमस्य कृते 80% विद्यालयानुभव-व्यावसायिकक्षमतोन्नयनं सामुदायिकसेवादिगतिविधिषु च 90% अस्ति।
2. येषां छात्राणां पर्याप्ता उपस्थितिः न भविष्यति, तेषां कृते केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन अन्यया वा सर्वकारीयसंस्थाया अर्धसर्वकारीयसंस्थायाः वा कस्यापि छात्रवृत्तेः अथवा केनापि प्रकारस्य आर्थिकसाहाय्यर्थं पुरस्कर्तुं वा विचार न भविष्यति।
3. येषां छात्राणां पर्याप्ता उपस्थितिः नास्ति तेषां परीक्षायां कथमपि प्रवेशः न भविष्यति।
4. केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य शिक्षाशास्त्रविद्याशाखायाः निर्धारितपञ्चाङ्गानुसारं प्रवेशारम्भदिनाङ्कात् उपस्थितेः गणना भविष्यति।
5. यासु आन्तरिकगतिविधिषु अङ्काः प्रदीयन्ते, ताः सर्वाः अनिवार्याः सन्ति।
6. अनुमतिं विना दशदिनानां सततानुपस्थितिः भवति चेत् विभागाध्यक्षस्य अनुशंसया निदेशकः प्रवेशनिरसनं कर्तुं शक्नोति।
7. अनुशासनम् उपस्थितिः इत्यादिविषये विश्वविद्यालयस्य सम्बद्धविनियमाः परिनियमाश्च परिपालनीयाः।

चतुर्वर्षीयः एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमः

(Four-Year Integrated Teacher Education Programme)

प्रथमः सत्रार्द्धः (Semester I)

द्विसाप्ताहिकः दीक्षारम्भकार्यक्रमः

(Two Weeks Student Induction Programme)

विविधसामाजिक-आर्थिक-भाषिकपृष्ठभूमिभ्यः द्वादशीं तत्समकक्षां वा समुत्तीर्य ये अध्येतारः चतुर्वर्षीय बी.ए.बी.एड (संस्कृत)कार्यक्रमं प्रविशन्ति तान् दीक्षारम्भकार्यक्रमः महदुपकरोति।

कार्यक्रमोऽयं परिसरीयवातावरणेन विश्वविद्यालयीय संस्कृत्या-आनुकूल्यं सम्पादयितुं, सहाध्यायिभिः विद्यशाखीयप्रशिक्षकैः सह परस्परं सामञ्जस्यं स्थापयितुं, वातावरणं चावगन्तुं नूनम् अभिप्रेरकः भविष्यति।

दीक्षां विना संस्कृतानभिज्ञाः, संस्कृतभाषाश्रवणेन वञ्चिताः, संस्कृतसम्भाषणेनानभ्यस्ताश्च ये उच्चारण-लेखनादिकाः क्रियाः कुर्वन्ति, तेषां न भाषात्वसिद्धिः न च अभिव्यञ्जनशक्तिः। तस्मात् गुरुभिः प्रशिक्षकैः नवागन्तुकाः दीक्षिताः भुवेयुरिति सुचिन्तितः कार्यक्रमः 'दीक्षारम्भकार्यक्रमः । दीक्षा नाम नियमाचरणम्। केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य ये नियमाः ये स्वप्नाः, याः योजनाः तेषां, तासां च परिचयमवाप्य तदर्थं प्रवर्तनाय सङ्कल्पितः द्विसाप्ताहिकः दीक्षारम्भकार्यक्रमोऽयं प्रथम सत्रार्द्धस्य प्रारम्भ एव आवासीयः आयोज्यते।

सप्ताहद्वयव्यापिनः कार्यक्रमस्यास्य चतुर्वर्षीय एकीकृतशिक्षकशिक्षा (B.A.B.Ed.) कार्यक्रमस्य स्वरूपावबोधनम्, शास्त्री-शिक्षाशास्त्री कक्षयोः एकीकृतसंस्कृतपाठ्यक्रमस्य संरचनायाः स्फुटीकरणम्, माध्यमिकस्तरस्य (Secondary Level) (नवमीकक्षातः द्वादशकक्षां यावत्) शिक्षकाः यूयं भविष्यथ इति लक्ष्योपस्थापनं चेति उद्देश्यानि पूरयितुमायोज्यते दीक्षारम्भकार्यक्रमोऽयम्।

दीक्षारम्भकार्यक्रमस्य परिणामाः

- संस्कृतभाषायाः श्रवणेन-अभ्यस्ताः भविष्यन्ति।
- संस्कृतभाषया सम्भाषितुमभिप्रेरिताः भविष्यन्ति।
- सामूहिकक्रीडा-व्यायामादि गतिविधीनां माध्यमेन सामूहिकभावनया सह सामञ्जस्यस्थापनं कथमिति बोधिष्यन्ति।
- विभिन्नैः प्रेरकव्याख्यानैः सांस्कृतिक-कलात्मकगतिविधिषु सक्रियतामनुभविष्यन्ति।
- विश्वविद्यालयस्य परिसरस्य च समग्रपरिचयेन विविधविद्यास्थानानां, विद्याशाखानां, योजनानां परिचयेन च स्पष्टमतयो भविष्यन्ति।
- राष्ट्रियशिक्षानीतेः (2020) विद्यालयीयसंरचनायां (5+3+3+4) एनसीटीई संस्थायाः ITEP कार्यक्रमं ससन्दर्भं सुष्टु ज्ञास्यन्ति।
- चतुर्वर्षीय-एकीकृतकार्यक्रमस्य अष्टानां सत्रार्द्धानाम् अध्ययनविषयाणां परिचयं लप्स्यन्ते।

- अध्ययनक्षेत्रेषु गहनसङ्गतेः आवश्यकताम् अवगमिष्यन्ति।
- प्रत्येकम् अध्ययनविषयस्य निर्धारितां श्रेयोऽङ्कव्यवस्थां बोधिष्यन्ति।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

अभिनय-वस्तु/चित्रप्रदर्शन-प्रश्नोत्तर-क्रीडा-प्रेरकव्याख्यानादिभिः विधिप्रविधिभिः द्विसाप्ताहिकोऽयं दीक्षारम्भकार्यक्रमः नवागन्तुकच्छात्रेषु संस्कृतज्ञानसंस्कारं जनयेत्।

सम्भाषणशिक्षणम्

दशसु दिनेषु समयसारिण्यां प्रतिदिनं घण्टाद्वयं प्रकल्पनीयम्। दशदिनेभ्यः परं 'भाषणकेन्द्रितस्पर्धाः' दिनत्रयं (प्रतिदिनं द्वौ कालांशो) आयोजनीयाः।

- कथाकथनस्पर्धा। एकश्वासेन सम्भाषणस्पर्धा।
- समकालिक-आंग्लपदानां संस्कृतरूपकथनस्पर्धा (सूची प्रदास्यते)
- शब्दानां लिङ्गकथनस्पर्धा, सङ्ख्यावाचकशब्दानाम् आरोहावरोहक्रमेण कथनस्पर्धा।

व्यक्तित्वविकासाय विशिष्टव्याख्यानपञ्चकम्

- 'अद्भुतं संस्कृतम्' इति शीर्षकमवलम्ब्य सरलसंस्कृतेन संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्योपस्थापनम्।
- डिजिटलदुनिया, संस्कृतविकिपीडिया वैद्युतीयसामग्री - एतत्सन्दर्भे व्याख्यानम्।
- ललितकलानां (प्रदर्शनकलाः, दृश्यकलाः, लोककलाः) सन्दर्भे आकर्षकं ज्ञानदायकं व्याख्यानम्।
- स्वच्छताभियानम् (गृहं-कक्षा-परिसरः-समाजः) अधिकृत्य प्रेरकं व्याख्यानम्।
- संस्कृतगीतानां गानाभ्यासः, बौद्धिक शारीरिक भाषाक्रीडानामभ्यासः ।

सर्जनात्मकरचनाप्रशिक्षणम्

- द्विपदात्मक-त्रिपदात्मक-सविशेषण-संमिश्र वाक्यरचनाभ्यासाय कालांशाः आयोजनीयाः।
- चित्रं दृष्ट्वा रचनाकार्यम्
- संवादं श्रुत्वा सारलेखनम्
- शीर्षकमवलम्ब्य अनुच्छेदलेखनम्

वेगपठनकौशलम्

- शास्त्रग्रन्थपङ्क्तीनां पठनाभ्यासः

- अपठित गद्य-पद्य-कथानां वेगपठनाभ्यसः.

भित्तिपत्राणां वैज्ञानिकपत्रपत्रिकाणां प्रदर्शिनी

- परिसरशिक्षकैः सह परिचयः।
- पुस्तकालये उपलब्धग्रन्थानां अवलोकनम्।
- क्रीड़ाक्षेत्रस्य अवलोकनपूर्वकमवगनम्।
- अनौपचारिककालांशस्य आयोजनम्, तत्र सर्वेषां प्रशिक्षणार्थिनां सहभागिता।

आकलनप्रक्रिया Mode of Assessment –

- दीक्षारम्भकार्यक्रमे प्रत्येकम् अध्येतुः अवगमनस्तरस्य - अधिगमस्तरस्य चाकलनम्।
- संस्कृतभाषाश्रवणकौशलपरीक्षणम्।
- संस्कृतेन सम्भाषणप्रवृत्तिपरीक्षणम्।
- व्यवहारगतपरिवर्तनस्य (सप्ताहद्वये) आकलनम्।
- नियमितता – अधिगमसामर्थ्यपरीक्षणम्।
- परिचयकथनस्पर्धाया आयोजनम्।
- अनौपचारिकविषयसम्बद्धा प्रश्नोत्तरी।

दीक्षारम्भकार्यक्रमे छात्राध्यापकप्रवेशशुल्कादेव व्ययः करणीयः।

- सम्भाषणशिक्षणाय स्थानीयसंस्कृतभारत्याः कार्यकर्त्रोः द्वयोः दशदिनानां कृते नियोजनं करणीयम्।
- विशिष्टव्याख्यानानां कृते योग्यानां वक्तृत्वकलाविदां, सरलंसंस्कृतभाषया विषयोपस्थापकानाम् आमन्त्रणं करणीयम्।
- भोजन-आवासप्रबन्धनं सुनियोजितरूपेण करणीयम्।
- संस्कृतमयवातावरणं शि.शा. विद्याशाखीयैः ITEP प्रशिक्षकैः निष्ठया रचनीयम्।
- अनुशासनाय सर्वैरपि श्रद्धया यतनीयम्।
- सप्ताहद्वयस्य समयसारिणी निर्मेया। एतद्विषये प्रशिक्षकाणाम् अभिमुखीकरणकार्यक्रमे चर्चा करिष्यते।

शिक्षायाः आधाराः

2.1 भारतीयशिक्षायाः विकासः

सत्रार्द्धः–1 **श्रेयोऽङ्काः– 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

शिक्षायाः बृहत्काये उपक्रमे छात्राध्यापकाः भारतीयशिक्षायाः समुद्भवं विकासं च अवगन्तुं प्रवृत्ताः भवेयुः। ते भारतीयशिक्षायाः परिप्रेक्ष्ये शिक्षाकेन्द्ररूपेण गुरुकुलानां मठमन्दिरादिषु विद्यमानानां पाठशालानां च वैशिष्ट्यं जानीयुः। बौद्ध-जैन-मठेषु, विहारेषु चैत्यशालासु च विद्यमानानां शिक्षाकेन्द्राणां वैशिष्ट्यं जानीयुः। ते मध्ययुगे प्रचलितानां मकतब्-मदरसा-प्रभृतीनां शिक्षाकेन्द्राणां वैशिष्ट्यं जानीयुः। ते आङ्ग्लयुगे प्रचलितानां शिक्षाकेन्द्राणां वैशिष्ट्यम् अवगच्छेयुः। ते एतेषां सर्वेषां शिक्षाकेन्द्राणां विशिष्टतत्त्वानां वर्तमानशिक्षाकेन्द्रेषु सन्निवेशस्य उपक्रमं जानीयुः। ते शैक्षिकस्तरस्य उन्नयनाय प्रवर्तेरन्। अपि च छात्राध्यापकाः भारतीयशिक्षायाः परिष्कारे स्वामिदयानन्दस्य, स्वामिविवेकानन्दस्य, महर्षि-अरविन्दस्य, रवीन्द्रनाथठाकुरस्य, महात्मगान्धिनः, महामना-मालवीयस्य, दीनदयाल-उपाध्यायस्य, चेत्येतेषां भारतीयशिक्षाशास्त्रिणाम् अवदानेन सुपरिचिताः भवेयुः इति।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) एतस्य पाठ्यक्रमस्यसमाप्तेः अनन्तरं छात्राध्यापकाः अधोलिखितानां ज्ञाने समर्थाः भविष्यन्ति। यथा हि –

- प्राक्कालात् साम्प्रतं यावत् भारतीयशिक्षायाः स्वरूपं परिशील्य तस्याः कार्यान्वयने शक्ताः भविष्यन्ति।
- भारतीयशिक्षाकेन्द्रेषु प्रचलितैः शिक्षणविधिभिः सुपरिचिताः भविष्यन्ति।
- प्राचीनानां भारतीयशिक्षाकेन्द्राणां प्रबन्धनं वित्तव्यवस्थां च ज्ञास्यन्ति।
- शिक्षायां भारतीयशिक्षाशास्त्रिणाम् अवदानेन परिचिताः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतीयशिक्षायाः विकासः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

वैदिकशिक्षा

1. वैदिकशिक्षायाः सम्प्रत्ययः, उद्देश्यानि, वैशिष्ट्यानि पाठ्यचर्या शिक्षणविधयश्च।
2. प्रसिद्धगुरुकुलैः सह परिचयः, प्रसिद्धाः गुरुशिष्याः च।

3. वैदिककालिका शिक्षण-अधिगम-प्रक्रिया।
4. रामायणकालिका महाभारतकालिका च शिक्षा।

पाठ्यांशः(Unit) 2
जैन-बौद्ध-शिक्षा

1. जैन-बौद्ध-शिक्षायाः सम्प्रत्ययः, उद्देश्यानि, वैशिष्ट्यानि पाठ्यचर्या, शिक्षणविधयश्च।
2. प्रसिद्धाः गुरुशिष्याः।
3. शिक्षण-अधिगम-प्रक्रिया।
4. शिक्षाकेन्द्राणि – तक्षशिला, नालन्दा, वल्लभी विक्रमशिला चेति।
5. तदानीन्तनीयानां शैक्षिकसंस्थानां प्रबन्धनं वित्तव्यवस्था च।

पाठ्यांशः(Unit) 3
गुप्तोत्तरकालिका शिक्षा

1. गुप्तोत्तरकालस्य शैक्षणिकं दृष्टिकोणम्, उद्देश्यानि, संक्षिप्त-ऐतिहासिकविकासस्य परिप्रेक्ष्यम्।
2. तदानीं शिक्षणस्य अधिगमस्य च प्रक्रिया।
3. तदानीन्तनीयानां शैक्षणिकसंस्थानां प्रबन्धनं वित्तव्यवस्था च ।

पाठ्यांशः(Unit) - 4
आधुनिकभारतीया शिक्षा

1. वुडघोषणापत्रम् (वुड्स डिस्पैच) 1854, भारतीयशिक्षायोगः1882, मैकाले-विवरण-पत्रम्।
2. शिक्षायाः भारतीयकरणाय स्वामिदयानन्दः, स्वामिविवेकानन्दः, डा.भीमराव-अम्बेडकरः,महर्षि-अरविन्दः, रवीन्द्रनाथठाकुरः, महात्मागान्धी, महामना-मालवीयः, जे. कृष्णमूर्तिः, दीनदयाल-उपाध्यायः चेत्यादीनां भारतीयशिक्षाशास्त्रिणाम् अवदानम्।
3. स्वतन्त्रभारते शिक्षा - संवैधानिकमूल्यानां शैक्षिकप्रावधानानाञ्च अवलोकनम्।
4. RTE – 2009 (शिक्षा-अधिकार-अधिनियमः,2009)
5. स्वतन्त्रभारते शिक्षायाः आयोगानां शिक्षानीतीनां च परिज्ञानम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. वैदिककाले विद्यमानायाः शिक्षायाः साम्प्रतिके काले तस्य आदर्शरूपम् अधिकृत्य कक्ष्यायां परिचर्चायाः आयोजनम्।

अथवा

भारतीयशास्त्रानुगुणं गुरुशिष्यसम्बन्धस्य विमर्शनं विधाय वैदिककाले, प्रसिद्धान् शिष्यान् आधारीकृत्य आदर्शस्य छात्रस्य स्वरूपनिर्माणम्।

2. जैनग्रन्थेषु विद्यमान-तत्त्वानां साम्प्रतिके काले अनुप्रयोगस्य प्रस्तावविश्लेषणम् ।

अथवा

बौद्धग्रन्थेषु निरूपितानां शिक्षणविधीनां गुणानां साम्प्रतिके काले अनुप्रयोगस्य विमर्शनाय परिचर्चायाः आयोजनम्।

3. RTE – 2009 इत्यस्य मूल्याङ्कनं विधाय NEP – 2020 दृशा तस्य कार्यान्वयनाय आहवनानि समाधानञ्च समागतानां काठिन्यानां विमर्शनम्।

अथवा

स्थानीयस्तरे मध्यस्तरीयशिक्षाक्षेत्रे विद्यमानानां शैक्षिकसमस्यानां विषये परिचयात्मकं विमर्शनम्।

4. भारतीयशिक्षादृशा आदर्शशिक्षाकेन्द्रस्य स्वरूपनिर्धारणम्।

अथवा

राष्ट्रीयशिक्षानीतेः (2020 इत्यस्य) शिक्षायाः प्रस्तावानां विमर्शनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)- पाठ्यक्रमसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायां विविधाः पाठ्यांशाः समाविष्टाः भविष्यन्ति। यथा हि–

- बहुमाध्यमयुक्तं शक्तिबिन्दुप्रदर्शनप्रभृति (पॉवर पाइंट प्रजेण्टेशन) प्रस्तुतियुतं योजनाबद्धं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहेषु परिचर्चा, सामूहिकी परिचर्चा, समूहानां पारस्परिकी चर्चा, लघुविषयेषु केन्द्रिता सङ्गोष्ठी, सहयोगात्मकं शिक्षणम्, दलशिक्षणम्, पाठ्यांशात् चितस्य अंशस्य पठनम्, वृत्ताध्ययनम्, शैक्षिकस्य प्रदत्तांशस्य साङ्ख्यिकीयं विश्लेषणम्, शैक्षणिकरूपेण वञ्चितसमुदायानां समूहानां च लक्षित-समूहविषये चर्चामाध्यमेन वैयक्तिकरूपेण क्षेत्रपर्यटनेन वा अध्ययनम्, सर्वेक्षणम्, अल्पकालिकं परियोजनाकार्यं च स्थानीयस्तरे शैक्षिकविकासाय परिचर्चा।
- विविधैः बालसमूहैः, समुदायैः, विद्यालयैः च सह व्यावहारिकानुभवानां प्रदर्शनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) - परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च आकलनं भविष्यति।

सन्दर्भ ग्रन्थाः (Reference Book)

- मिश्रः, लोकमान्यः, भारतीया पुरातनी शिक्षा, मृगाक्षी प्रकाशनम्, 5/113, विराम खण्ड, गोमतीनगर, लखनऊ- 226010- 2013
- शैन, के. के., भारतीयमाध्यमिकशिक्षा, मान्यता प्रकाशन, दिल्ली - 2016
- शैन, के. के., भारतीयशैक्षिकसमस्याः, मान्यता प्रकाशन, दिल्ली - 2016

- पात्रः, वृन्दावनः, भारते शिक्षाप्रणाल्याः विकासः, दिव्या प्रकाशन, भुवनेश्वर - 2013
- झाः, सुरेन्द्रः, प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतिः, 2/212, विराट खण्ड, गोमती नगर, लखनऊ-2002
- अल्तेकर, अनन्त सदाशिव, प्राचीन भारत में शिक्षा, ज्ञान पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली - 2009
- पाठक, पी. डी., भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएँ, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा
- रस्तोगी के.जी. भारतीय शिक्षा का इतिहास एवं समस्याएँ, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा
- अग्निहोत्री, रवीन्द्रः, आधुनिक भारतीय शिक्षा : समस्याएँ और समाधान, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर - 2008
- कछवाहः, अशोककुमार, समसामयिक भारत में शिक्षा, संदर्भ प्रकाशन, भोपाल - 2019
- पाठक, दाताराम, अतीत एवं वर्तमान में शैक्षिक प्रणाली, मान्यता प्रकाशन, दिल्ली।
- यशपाल; शिक्षा बिना बोझ के,भारत सरकार (1992)।
- भारत सरकार ;भारत का संविधान।
- सलूजा चान्दकिरण,शिक्षा :भारतीय परिप्रेक्ष्य ,संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठान ,दिल्ली-110006 ।
- राममूर्ति,आचार्य; सजग मानवीय समाज की ओर, भारत सरकार (1990)।
- Govt. of India (1986), National Policy of Education MHRD, New Delhi
- Govt. of India (1952-53) : Report of the Secondary Education Commission.
- Govt. of India (1964-66), Education Commission.
- Govt. of India (2009) : Right to Education, Ministry of Law and Justice.
- Anand, C.L. (1983) : Teacher and Education in Emerging Indian Society, NCERT, New Delhi.
- National Policy of Education, 2020 Govt of India.
- Mookerjee, Radha kumud; Ancient India, Motilal Banarsidas, Delhi.

2.2 बालविकासः शैक्षिकमनोविज्ञानं च

सत्रार्द्धः- 3 **श्रेयोऽङ्काः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

छात्राध्यापकाः बालविकासस्य तिसृणां (जैविकीय-संज्ञानात्मकसामाजिकभावनात्मकप्रक्रियाणाम्) महत्त्वपूर्णप्रक्रियाणाम् अवबोधने समर्थाः स्युः। एतदर्थम् एषः पाठ्यविषयः महत्त्वपूर्णः अस्ति। एताः तिस्रः प्रक्रियाः परस्परं जटिलतया सम्बद्धाः सन्ति। प्रत्येकं प्रक्रिया मनःशरीरयोः सम्बन्धस्वरूपस्य बालस्य विकासे स्वीयां भूमिकां निर्वहति। एषः पाठ्यविषयः निम्नावस्थासु विकासस्य वैशिष्ट्यानि बोधयति-

- गर्भावस्थायाम् – जन्मपर्यन्तम्
- शैशवावस्थायाम् - जन्मतः 24 मासान् यावत्
- पूर्वबाल्यावस्थायाम् - 3 तः 6/7 वर्षाणि यावत्
- मध्योत्तरबाल्यावस्थायाम् – 6-7 तः 10-11 वर्षाणि यावत्
- किशोरावस्थायाम् - 12 तः पूर्वयौवनावस्थां यावत्

अयं विषयः विकासस्य विविधपक्षान् प्रस्तौति। यथा हि - शारीरिकविकासः, संज्ञानात्मकविकासः, भाषिकविकासः, सामाजिक-भावनात्मकविकासः, सौन्दर्यात्मकविकासः नैतिकाध्यात्मिकविकासश्च। विकासस्य एते पक्षाः उपर्युक्तासु सर्वासु अवस्थासु विषयेऽस्मिन् वर्णिताः।

अयं विषयः छात्राध्यापकान् अधिगमाय शिक्षणशास्त्रीयोपयोगाय च अधिगमस्य विविधसिद्धान्तान् अभिप्रेरणात्मकस्थितिञ्च सूचयति। जनाः कथम् अधिगच्छन्ति? छात्राधिगमे परिष्काराय आवश्यकाः शिक्षणशास्त्रीयाः उपागमाः के? निर्दिष्टाधिगमपरिणामप्राप्तौ अधिगन्तॄणां सामर्थ्यावाप्तये शिक्षणाधिगमयोः प्रक्रियाः काः? अधिगमे वैयक्तिकभिन्नताः काः? चेत्यादीनाम् अध्ययनम् अत्र सम्मिलितं वर्तते। एतत् पाठ्यं छात्राधिगमसौविध्याय, तत्प्रभावकभावात्मकसामाजिककारकाणां ज्ञानाय व्यवहारवाद-सर्जनवाद-संज्ञानवादसम्बद्धोपागमान् अन्वेष्टुं च छात्राध्यापकेभ्यः अवसरं प्रयच्छति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) - अस्य पाठ्यक्रमस्य समाप्तेः अनन्तरं छात्राध्यापकाः समर्थाः भविष्यन्ति –

- वृद्धिविकासयोः सम्प्रत्यय–वैशिष्ट्य–प्रभावककारकाणां वर्णने ।
- भारतीयात्मसंकल्पनानां प्रयोगे।
- कक्ष्याव्यवस्थायां विविधसमस्यानां समाधानस्य अधिगमस्य च आव्यूहानां प्रयोगे।
- अधिगमप्रक्रियायाः विविधोपागमानाम् अभिज्ञाने ।
- समूहगत्यात्मकतायाः व्याख्याने समूहाधिगमसौविध्याय आव्यूहप्रयोगे च ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	बालविकासः शैक्षिकमनोविज्ञानं च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

बालविकासः

विविधस्तरेषु बालविकासस्य वैशिष्ट्यानि तदाधारिताः संस्काराश्च

1. गर्भावस्था
2. शैशवावस्था
3. पूर्वबाल्यावस्था
4. बाल्यावस्था
5. किशोरावस्था
6. अवस्थानुगुणं भारतीयाः शैक्षिक संस्काराः
7. भारतीयसंकल्पनाः – मनस् बुद्धिः चित्तञ्च

पाठ्यांशः(Unit) -2

विकासप्रक्रिया

व्यक्तित्वविकासस्य विविधावस्थासु प्रकारेषु च प्रभावककारकाणि –

1. पञ्चकोशीयविकासः।
2. मानसिकविकासः।
3. सामाजिकविकासः।
4. संवेगात्मकविकासश्च।
5. त्रिगुणात्मकव्यक्तित्वम् ,व्यक्तित्वस्वरूपम्।

वैयक्तिकभिन्नता:

1. वैयक्तिकभिन्नतायाः स्वरूपम्।
2. विविधक्षमतायुक्ताधिगन्तॄणाम् अभिज्ञानाय उपकरणानि प्रविधयश्च।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

अधिगमः ज्ञानार्जनं च

1. अधिगमस्य सङ्कल्पनात्मकं स्पष्टीकरणं सार्थकत्वञ्च
2. उपागमाः – व्यवहारवादि, संज्ञानवादि, रचनावादि, विकासात्मकः सूचनाप्रक्रियाप्रतिमानम्, महर्षिअरविन्दस्य एकीकृतोपागमः
3. ज्ञानार्जनस्य करणानि – अन्तःकरणानि बाह्य करणानि च
4. समस्या समाधानम् अधिगमव्यूहरचनाः च – पृच्छाधारितः समस्याधारितश्च अधिगमः, समस्यासमाधाने सोपानानि आव्यूहः बाधकतत्वानि च
5. कथम् अधिगमः? – सार्थकत्वम् आव्यूहाश्च

पाठ्यांशः(Unit) - 4

A - अभिप्रेरणा

1. अभिप्रेरणायाः स्वरूपम्. सार्थकत्वं च।
2. आन्तरिकी बाह्या च अभिप्रेरणा।
3. अभिप्रेरणायै आव्यूहाः
4. अभिप्रेरणायाः भारतीय सिद्धान्ताः – गीतायां रामायणे च

B – कक्षाप्रबन्धनम्

1. स्वीकारात्मकाधिगमवातावरणनिर्माणम्
2. अधिगमस्थानयोजना
3. व्यावहारिकसमस्याप्रबन्धनम्

C – समूहगत्यात्मकी

1. सामाजिकसमूहत्वेन कक्षा
2. समूहस्य वैशिष्ट्यम्
3. समूहान्तः क्रियाबोधः – समाजमिति
4. समूहाधिगमसौविध्याय आव्यूहाः

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. विभिन्नार्थिकस्तरीयबालैः सह दिवसं यापयित्वा तेषां दैनिकजीवनं प्रभावयन्ति शारीरिक-भाषिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-धार्मिककारकाणि अवलोक्य प्रतिवेदनलेखनम्।
2. छात्राणाम् अधिगमशैलीम् अवगन्तुम् अवलोकनम्।

   अथवा

   प्रतिभावद्भ्यः छात्रेभ्यः समुन्नतप्रविधिप्रयोगस्य योजनानिर्माणम्।
3. एकं संस्कृतकाव्यमधीत्य तत्र प्रयुक्तरसानाम् आधारेण संवेगानां विश्लेषणं कृत्वा प्रतिवेदनलेखनम्।

   अथवा

व्यक्तिवृत्तप्रतिवेदनम्- विविधाधिगमक्षेत्रेषु छात्राणाम् अधिगमकाठिन्यस्य अभिज्ञानं तत्कारणञ्च।

4. अधिगमकाठिन्ययुक्तसंस्कृतच्छात्राय वैयक्तिकहस्तक्षेपयोजनानिर्माणम्।

अथवा

मनोवैज्ञानिकपरीक्षणानां परिचयः, प्रयोगः प्रतिवेदननिर्माणं च।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)- पाठ्यप्रवचनप्रक्रियायाम् अन्तर्भवन्ति

- बहुमाध्यमोपकरणप्रयोगेण व्याख्यानानि।
- लघुसमूहचर्चा, विषयाधारिता लघुसंगोष्ठी, परिसंवादः, समूहचर्चा, दलशिक्षणम्, सहकारी अधिगमः, सिद्धान्तपठनेभ्यः चयनम्, प्रकरणविश्लेषणम्, व्यक्तिवृत्ताध्ययनम् च इत्यादीनि।
- शिक्षावञ्चितसमुदायेन समूहेन वा साकं क्षेत्रानुभवं सम्प्राप्य अवधानसमूहचर्चया, सर्वेक्षणेन, अल्पकालिकपरियोजनाभिः च प्राप्तशैक्षिकसाङ्ख्यिक्याः विश्लेषणम्।
- भारतीयज्ञानपरम्पराध्ययनेन प्राप्तमनोवैज्ञानिकतत्त्वानां नवीनसन्दर्भेषु विश्लेषणम्।
- विविधसमुदायैः, छात्रैः विद्यालयैः च साकं संलग्नाः भूत्वा अनुभवाधारप्रकल्पनम्।
- प्रयोगशालागतिविधयः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) - आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रदत्तकार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भ ग्रन्थाः (Reference Book)

- पालः, हंसराजः - प्रगतशिक्षा मनोविज्ञान, हिन्दी माध्यम कार्यालय निदेशालयः, दिल्ली विश्वविद्यालयः, देहली।
- मिश्रः, लोकमान्यः, आधुनिकशिक्षामनोविज्ञानम्, मृगाक्षीप्रकाशनम्, लखनऊ।
- काटदरे, इन्दुमती, भारतीयशिक्षा, पुनरुत्थानविद्यापीठम्, कर्णावती।
- तिवारी, नीलाभः, जैनः नितिनश्च, भारतीयशिक्षामनोविज्ञानम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान्, भोपालपरिसरः।
- गुप्ता, एम. वी., उच्चतरशिक्षामनोविज्ञानम्, शारदापुस्तकभवनम्, प्रयागराजः।
- सिंहः, अरुण कुमार, शिक्षामनोविज्ञान, मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन, दिल्ली।
- जायसवाल, सीतारामः, भारतीयमनोविज्ञान और शिक्षा, आर्य बुक डिपो, दिल्ली।
- पाण्डेय,के.पी.;नवीन शिक्षामनोविज्ञान ।
- प्रो. वी. एस. वेंकट राघवाचार्य, शिक्षामनोविज्ञानम्,तिरुपतिः।
- Berk, L.E., Child Development Pearson perctice Hall, New Dehli.
- Vygotsky, L, Thought and Language The MIT Press, Cambridge.
- Wool Folk A, Educational Psychology pearson Education, New Delhi.

2.3 शिक्षायाः दार्शनिकं समाजशास्त्रीयं च परिप्रेक्ष्यम् - I

(Philosophical and sociological Perspectives of Education)

सत्रार्द्धः- 4 **श्रेयोऽङ्काः-** 4

पाठ्यपरिचयः(About the course)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं शैक्षिकदर्शनस्य तादृशम् अध्ययनं कर्तुं छात्राध्यापकेषु सामर्थ्योत्पादनमस्ति, यत्र शैक्षिकदर्शनस्य सम्प्रत्ययः, प्रकृतिः क्षेत्रं शैक्षिकदर्शनस्य उद्देश्यानि; शिक्षा दर्शनं च इत्यनयोः मध्ये सम्बन्धः; भारतीयदार्शनिकपरम्पराः तासां शैक्षिकनिहितार्थश्च; केषाञ्चन प्रमुखदार्शनिकसम्प्रदायानां यथा आदर्शवादः, प्रकृतिवादः, प्रयोजनवादः, प्रगतिवादः अस्तित्ववादः च इत्येतेषां विमर्शः शैक्षिकपरम्पराणां निहितार्थाश्च। अयं पाठ्यक्रमः दर्शनशास्त्रस्य पाश्चात्त्यसम्प्रदायानां तदीयोपागमानां च विश्लेषणाय अपि अवसरं प्रददाति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

- सोद्देश्यं ज्ञानस्य प्रकृतिः, मानवस्य प्रकृतिः, समाजस्य प्रकृतिः च इत्येतेषां शैक्षिकनिहितार्थानाम् अन्वेषणम् अवगमनं च कर्तुं छात्राध्यापकाणां प्रोत्साहनम्।
- भाविशिक्षकेभ्यः विद्या, अविद्या, शिक्षा,एजुकेशन प्रभृतीनां शब्दानाम् अर्थज्ञापनम्। ततश्च प्राचीनभारतीयसाहित्यस्य आधारे एतेषां शब्दानां चिन्तनात्मकरूपेण अवगमनपुरस्सरं तेषु वैचारिकभेदं परिज्ञातुं सौविध्यप्रदानम्।
- समवयस्कसमूहे आत्मनः वास्तविकजीवनस्य सामाजिक-सांस्कृतिक-दार्शनिकसम्बद्धं चिन्तनशीलम् अनुभवं प्रकटयितुं भाविशिक्षकेभ्यः सौविध्यं प्रदाय भारतीयशैक्षिकसन्दर्भेषु दार्शनिकपरम्पराः, सामाजिकपरम्पराः सांस्कृतिकपरम्पराः चेत्यादीनां शब्दानाम् अर्थसङ्कल्पनाम् अवगन्तुं सामर्थ्यप्रदानम्।
- भारतस्य विश्वस्य च केषाञ्चन श्रेष्ठानां शिक्षाविदां शैक्षिकदृष्टेः अध्ययनम्, अवलोकनं अधिगमनं च कर्तुं भाविशिक्षकानाम् अभिमुखीकरणं सम्पृक्तीकरणं च। एतद्द्वारा शिक्षाप्रक्रियायां समसामयिकसम्बद्धतायां च तेषां दृष्टेः/लक्ष्यस्य च स्पष्टतया प्रतिबिम्बनं भवेत्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिक्षायाः दार्शनिकं समाजशास्त्रीयं च परिप्रेक्ष्यम् - I	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) 1

शिक्षा दर्शनं च

1. शिक्षायाः सम्प्रत्ययात्मकस्पष्टता,प्रकृतिःशिक्षादर्शनयोः सम्बन्धश्च ।
2. शिक्षायाः दार्शनिकपरिप्रेक्ष्यस्य अध्ययनस्य उद्देश्यानि ।
3. तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा मूल्यमीमांसा इत्येतेसां शैक्षिकनिहितार्थाः च।
4. भारतीयसन्दर्भेषु शिक्षायाः परिप्रेक्ष्यस्य अवगमनम् -
   - वैदिक-बौद्ध-जैन-सिक्ख-मुस्लिम-परम्पराणां विशेषसन्दर्भे शिक्षायाः अर्थः, प्रकृतिः लक्ष्यं च।
   - दर्शनम्, परा अपरा च विद्ये, अविद्या, शिक्षा, संवादः, पञ्चकोशाः, गुरुकुलम्, आचार्यः, गुरुः, शिष्यः, उपाध्यायः, जिज्ञासा, स्वाध्यायः च इत्येतेषां पदानाम् अवगमनम् ।
   - पाश्चात्त्यपरिप्रेक्ष्ये शिक्षायाः अवगमनम् - सञ्ज्ञानात्मकसिद्धान्तस्य व्यवहारवादिसिद्धान्तस्य विकासात्मकसिद्धान्तस्य च सन्दर्भे शिक्षायाः अर्थः, प्रकृतिः उद्देश्यानि च ।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

दार्शनिकसम्प्रदायाः शिक्षा च

1. निम्नलिखितानां वैचारिकसम्प्रदायानां सम्प्रत्ययात्मकस्पष्टतया सह तेषां शैक्षणिकाभ्यासानां निहितार्थः-

- भारतीयाः - सांख्यम्, योगः, न्यायः, वैशेषिकम्, मीमांसा वेदान्तशास्त्रं च ।
- पाश्चात्त्याः - आदर्शवादः, प्रकृतिवादः, प्रयोजनवादः यथार्थवादः, प्रगतिवादः अस्तित्ववादश्च।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

शैक्षिकविचारकाः

1. निम्नलिखितानां विचारकाणाम् अध्यवसायिनां च विचारेभ्यः प्रवर्धितेषु शैक्षिकोद्देश्येषु प्रक्रियासु संस्थानेषु च विचारविमर्शः -

- **भारतीयाः** - स्वामी दयानन्दसरस्वती, स्वामी विवेकानन्दः, महर्षि अरविन्दः, रवीन्द्रनाथटैगोरः, मदनमोहनमालवीयः, महात्मागांधी, जे. कृष्णमूर्तिः गीजूभाई बधेका ।
- **पाश्चात्त्याः** - सुकरात, रूसो, प्लेटो, मारिया माण्टेसरी, फ्रेड्रिक फ्रोबेल, जॉन डीवी ।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

मूल्यशिक्षा

1. मूल्यानां सम्प्रत्ययः, अर्थः सार्थकता प्रकाराश्च ।
2. मूल्यानां शिक्षाशास्त्रीयः अभिप्रेतार्थः ।
3. गुरुशिष्यपरम्परा शैक्षिकमूल्यानि च ।
4. तैत्तरीयोपनिषदि दीक्षान्तोपदेशः ।
5. भारतीयसंविधाने प्रतिष्ठापितानि मूल्यानि ।

6. राष्ट्रीयशिक्षानीतिः **2020** तथा च अधिगमकर्तुः समग्रविकासे एतस्याः नीतेः प्रभावः ।
7. शिक्षणशास्त्रीयसमस्याः

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. शिक्षायाः दार्शनिकपरिप्रेक्ष्याध्ययनस्य आवश्कतायाः विश्लेषणात्मकाः लेखाः।

   अथवा

   कामपि एकां भारतीय शैक्षिक परम्पराम् अनुसृत्य तस्य अर्थ-उद्देश्य-प्रवृत्ती-लक्ष्याणाञ्च विश्लेषणात्मकमध्ययनम्।

2. प्राचीनभारतीयशैक्षिकसम्प्रदायानां समसामयिकप्रासङ्गिकतालेखनम्।

   अथवा

   पाश्चात्य शैक्षिकसम्प्रदायानां भारतीयसन्दर्भे समालोचनात्मकसमीक्षा।
3. प्रसिद्धभारतीयशिक्षाविदां शैक्षिकवादानां तद्द्वारा स्थापितसंस्थानां चर्चा एवं सामूहिकप्रतिवेदनलेखनम्।

   अथवा

   पाश्चात्याशिक्षाविदां शैक्षिकवादानां भारतीयपरिप्रेक्ष्ये समालोचनात्मकसमीक्षा।
4. मूल्यस्य अर्थ-आवश्यकता-प्रकार-विषयकानुसन्धानात्मकालेखलेखनम्।

   अथवा

   भारतीयप्राचीनगुरुशिष्यपरम्परायाः दीक्षान्तोपदेशस्य च समसामयिकावश्यकतामभिलक्ष्य आलेखलेखनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यक्रमसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोलिखितपाठ्यांशाः सम्मिलिताः भविष्यन्ति -

- बहुमाध्यमयुक्तं सुनियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकी अन्तःचर्चा, समूहाणां पारस्परिकचर्चा, लघुविषयकेन्द्रिता सङ्गोष्ठी, सहयोगात्मकशिक्षणं दलशिक्षणं च, श्रेष्ठशिक्षाविदां जीवनसम्बद्धपक्षाणाम् आधारे रचितसाहित्यस्य प्राथमिकस्रोतसां (मूलग्रन्थानाम्) द्वितीयकस्रोतसाम् (सन्दर्भग्रन्थानाम्) अध्ययनसंलग्नता, व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्, अल्पकालिकपरियोजनाकार्यम्।
- छात्राध्यापकानां जगत् जीवनं च प्रति दृष्टिविकासाय तेषाम् अनुभवानां समालोचनात्मकं परीक्षणं कृत्वा तत् नवीकर्तुं दार्शनिकदृष्टिकोणस्य विश्लेषणं करणीयम्। छात्राध्यापकाः दृष्टिः, उद्देश्यानि, शैक्षिकप्रक्रिया, शिक्षासंस्थानं चेत्यादीनां तुलनात्मकं प्रपत्रं निर्मास्यन्ति। ते पठनाधारितं विचारविमर्शं कर्तुम्, चिन्तनपुरस्सरं शिक्षकप्रक्रियां समीक्षितुम्, प्रवेशविधानस्य/शिक्षारम्भस्य दीक्षान्तप्रक्रियायाः च सार्थकतां परिचेतुं प्रोत्साहिताः भविष्यन्ति।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) - मूल्याङ्कनं परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Book)

- अग्रवाल, जे.सी. **:** शिक्षा दर्शन एक अध्ययन, दिल्ली, क्षिप्रा प्रकाशन।
- ओड़, लक्ष्मीलाल **:** शिक्षा की दार्शनिक पृष्ठभूमि, जयपुर, राजस्थान हिन्दी-ग्रन्थ अकादमी।
- कछवाहा, विजयपाल **:** भारतीयाः शिक्षाशास्त्रिणः, भोपालम्, रचना प्रकाशन।
- कछवाहा, विजयपाल **:** शिक्षादर्शनम्, भोपालम, शिक्षादर्शनम्।
- गैरोला, वाचस्पति (1995) **:** भारतीय दर्शन, इलाहाबाद, लोकभारती प्रकाशन।
- चाँद किरण **:** शिक्षा दार्शनिक परिप्रेक्ष्य, दिल्ली, दिल्ली विश्वविद्यालय कार्यान्वयन निदेशालय।
- झा, नगेन्द्र **:** वैदिक शिक्षा पद्धति एवं आधुनिक शिक्षा पद्धति, नई दिल्ली, वेङ्कटेश प्रकाशन।
- द्विवेदी, देवीप्रसाद **:** प्राच्यशिक्षादर्शनम्, लखनऊ, गोमतीनगरम्।
- पाठक, आर.पी. (2012) **:** विश्व के महान् शिक्षाशास्त्री, नई दिल्ली, पियर्सन एज्यूकेशन।
- पाठक, आर.पी. (2011) **:** शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय सिद्धान्त, नई दिल्ली, पियर्सन एज्यूकेशन।
- पाठक एवं त्यागी **:** शिक्षा के दार्शनिक सिद्धान्त, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- पाठक, दाताराम **:** शैक्षिकदर्शन एवं समाजशास्त्र भाग-1, नई दिल्ली, मान्यता प्रकाशनम्।
- पाणिग्राही, निर्मला **:** शिक्षायाः नवीनाधाराः, भुवनेश्वरम्, दिव्यप्रकाशनम्।
- पात्रः वृन्दावन **:** धार्मिकस्रोतस्सु शिक्षादर्शनम्, भुवनेश्वरम्, दिव्यप्रकाशनम्।
- पाण्डेय, के.पी. **:** शिक्षा के दार्शनिक एवं सामाजिक आधार, वाराणसी, विश्वविद्यालय प्रकाशनम्।
- पाण्डेय, रामशकल **:** शिक्षा की दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमि, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- बालाजी, रामचन्द्रुल **:** दार्शनिक विचारधाराः, वेरावल, श्री सोमानाथसंस्कृतविश्वविद्यालय।
- मिश्रः, भास्करः, वैदिक शिक्षा मीमांसा, दिल्ली, ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
- मिश्रः, रमाकान्तः, भारतीयशिक्षादर्शनम्, नई दिल्ली, चौखम्भा पब्लिकेशन।
- मिश्रः रमाकान्तः, शिक्षायां दार्शनिकवादाः, नई दिल्ली, चौखम्भा पब्लिकेशन।
- मिश्रः, लोकमान्यः, भारतीयाः शिक्षाशास्त्रिणः, लखनऊ, गोमतीनगरम्।
- शर्मा, आर.ए. (1995) **:** तत्वमीमांसा, मूलमीमांसा एवं शिक्षा, मेरठ, अमरलाल बुक डिपो।
- शर्मा, कुलदीपः, भारतीयं शिक्षादर्शनम्, जयपुरम्, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयम्।
- साहू, सोमनाथः, शिक्षायाः दार्शनिकाधाराः, जयपुरम्, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयम्।
- सिकरवारः, प्रेमसिंहः शिक्षायाः दार्शनिकसामाजिकाधाराः, जयपुरम्, एम.बी. पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स।
- Altekar, A.S. : Education in Ancient India, Banaras, Nand Kishor & Sons.
- Brubeker, J.S. (1969) : Modern Philosophy of Education, New Delhi, Macgrow Hill Publishing.
- Report of New Education Policy, 2020, New Delhi, Ministry of Education, Govt. of India.

2.4 आकलनं मूल्याङ्कनञ्च

सत्रार्द्धः – 6 **श्रेयोऽङ्काः – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)–

आकलनमूल्याङ्कनपत्रस्य प्रमुखं लक्ष्यमस्ति छात्राध्यापकाः ज्ञानेन स्वीयावश्यकक्षमतायां विकासेन आकलने मूल्याङ्कने च स्वीया दृष्टिः, तस्य च क्रियान्वयनं सामान्यतया रचनात्मकदृष्ट्या अधिकक्षमताऽऽधारितरीत्या, अधिगमस्य विविधपक्षाणाम् आकलनं कर्तुं शक्नुवन्ति। उचित-विषयाधारिताधिगमनेन साकम् अधिगमपरिणामरूपेण समस्यासमाधाने, सक्रियचिन्तने, रचनात्मकचिन्तने, सम्प्रेषणकौशलानाम्, निर्णयस्वीकरणे, नैतिकधार्मिकदृष्ट्या च सक्षमाः भवन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य पूर्त्यनन्तरं छात्राध्यापकाः विभिन्नया दृष्ट्या समयानुगुणपरीक्षणेन छात्राध्यापकानां प्रदर्शनम् आकलनं मूल्याङ्कनं च कर्तुं सक्षमाः भवेयुः। यथा बहि/मुक्तपुस्तक-परीक्षाः, समस्याधारित-प्रदत्तकार्याणि, प्रायोगिककार्याणि, प्रतिवेदनानि, व्यावहारिककौशलानां निरीक्षणम्, व्यक्तिगतं तथा च सामूहिकं प्रतिवेदनम्, मौखिकरूपेणप्रस्तुतीकरणम्, वाक्परीक्षा, साक्षात्कारः, संगणकाधारितपरीक्षणम्, सहपाठीनां स्वीयाकलनम् इत्यादयः।

- छात्राः औपचारिकं तथा च अनौपचारिकं, निदानात्मकं, रचनात्मकं तथा च योगात्मकाकलनम्, व्यूहरचनां करिष्यन्ति। तेन अध्यापकाः सततरूपेण पुनः पुनः शिक्षणाधिगमप्रक्रियां छात्राध्यापकप्रयोजनाय विकासाय च करिष्यन्ति।
- छात्राः प्रभावपूर्णरीत्या उचितेन पृष्टपोषणेन छात्राणां प्रदर्शनानाम् आधारेण अपेक्षितान् अधिगमपरिणामान् अधिगमे जायमानानां रिक्तस्थानानां पूर्त्यर्थम् अधिगमविकासाय आवश्यकोपक्रमेण परिचिताः भविष्यन्ति।
- छात्राः छात्रोपलब्धिविषये तात्त्विकस्य एवञ्च विश्वसनीयस्य प्रतिवेदनस्य प्रस्तुतिं कर्तुं शक्ताः भविष्यन्ति।
- विद्यालयाधारितानां दत्तकार्याणाम् सम्पूर्णरूपेण (360^0) बहु-आयामी-आधारेण छात्राणां प्रगतिपत्रस्य विकासस्य, छात्राणां प्रगतेः प्रदर्शनानाम् आकलनं स्वीयाकलनेन (Self-Assessment), प्रायोजनाधारितेन, पृच्छाधिगमेन, प्रश्नोत्तरेण, भूमिकानिर्वहने, सामूहिककार्येण, विचारणीयस्वाख्यानानाम् द्वारा तथा च अध्यापकाः स्वीय उचितसूचनानां द्वारा छात्राणां शक्तेः अभिरुचियुक्तक्षेत्राणाम्, आवश्यकतानां छात्राणां वृद्धिरपेक्षितक्षेत्राणाञ्च संसूचनम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	आकलनं मूल्याङ्कनञ्च	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) – 1

आकलनं शिक्षा च

आकलनं मूल्याङ्कनञ्च

1. शिक्षाक्षेत्रे आकलनस्य तथा च मूल्याङ्कनस्य स्वरूपम्, आवश्यकता, उद्देश्यानि महत्त्वञ्च।
2. शिक्षायां मापनस्य आकलनस्य, परिक्षायाः मूल्याकलनस्य (Appraisal) मूल्याङ्कनस्य च सम्प्रत्ययः उद्देश्यानि च।
3. आन्तरिकं तथा च बाह्यम् आकलनम्।
4. अधिगमाय, अधिगमार्थम् अधिगमरूपेण अधिगमाकलनम्।
5. प्रामाणिकम् आकलनम्, सद्यस्कम् आकलनम्।
6. अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – विविधस्तरे आकलने च
7. आकलनस्य प्रारूपम् – संरचनात्मकम्, योगात्मकम्, पूर्वानुमानात्मकं, निदानात्मकञ्च।
8. विद्यालयेषु आकलनं तथा मूल्याङ्कनस्य संशोधनं (Improving), संक्षिप्ता समीक्षा (1975, 1988, 2000, 2005, 2020)।

पाठ्यांशः(Unit) – 2

आकलनविभाजनम्

A. विभिन्न दृष्टया (दृष्टिकोणेन) समयानुगुणपरीक्षणेन छात्राध्यापकानां प्रदर्शनानुगुणम् आकलनम् एवञ्च मूल्याङ्कनम् – यथा मुक्त-पुस्तकपरीक्षाः, समस्याधारित-प्रदत्तकार्याणि, प्रायोगिकप्रदत्तानां प्रतिवेदनस्य, प्रायोगिककौशलानां निरीक्षणम्, व्यक्तिगत तथा सामूहिक प्रायोजनायाः प्रतिवेदनम् प्रस्तुतिः, मौखिक-प्रस्तुतीकरणम्, वाक्परीक्षा, साक्षात्कारः, संगणकाधारितपरीक्षणम्, सहपाठीनां तथा च स्वीयाकलनम् इत्यादि।

B. उच्चस्तरचिन्तनयोग्यतायाः आकलनम् – समस्यासमाधानम्, आलोचनात्मकं चिन्तनम्, सर्जनात्मकं चिन्तनम्, सम्प्रेषणकौशलम्, न्यायनिर्णयस्वीकरणम्, नीतिशास्त्रीयः आचारशास्त्रीयः तर्कः।

आकलनस्य उपकरणानि युक्तयः च (Technique)

1. अवलोकनम्, निर्धारणमापनी (Rating Scale), वृत्तान्ताभिलेखः (Anecdotes), साक्षात्कारः (Interviews)
2. अभिवृत्तेः अभिरुचेः च आकलनम्।
3. स्वीयाकलनं सब्रह्मचारि आकलनम्।

पाठ्यांशः(Unit) -3

विश्लेषणं व्याख्या च

1. छात्रनिष्पत्तेः प्राप्ताङ्कानाञ्च विश्लेषणम् – श्रेयोऽङ्काः, श्रेणी च
2. आरेखीयप्रस्तुतीकरणम् – (आयतचित्रम्, आवृत्तिवक्रः)

3. विश्लेषणाधारेण अग्रोपयोगाधारेण च छात्राणाम् अधिगमनिष्पत्तेः परिष्काराय छात्रनिष्पत्तेः विवेचनम् – श्रेयोऽङ्काः श्रेणीकरणम् रचनात्मक प्रतिपुष्टिः च
4. छात्रनिष्पत्तेः प्रतिवेदनम् – 360° प्रगतिप्रतिवेदनम्, संचिताविलेखः स्वआख्या, शिक्षक-अभिभावकोपवेशनम्, अवलोकानाधारितं गुणात्मकं प्रतिवेदनम्, प्रतिवेदन पत्रे वर्णनात्मक – सङ्केतकाः

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. विविध -शिक्षा-आयोगानां, नीतीनां, राष्ट्रियपाठ्यक्रमरूपरेखा (2005) मध्ये आकलनं तथा च मूल्याङ्कनसम्बन्धित-अनुशंसानां च सामान्यतया समीक्षणम्।

   अथवा

   निर्दिष्टोपकरणेषु एकस्य निर्माणम्

   निर्धारणमापनी, अनुसूची, अवलोकनम्, परीक्षणानुसूचिः तस्य छात्रसमूहे प्रशासनम् अथवा विद्यालये कक्षापरिस्थिति-मध्ये अवलोकनं विश्लेषणञ्च।
2. NCERT द्वारा निर्मितानां विभिन्नविषयाणाम् अधिगमपरिणामानां समीक्षणम्।
3. NEP-2020 राष्ट्रिय-शिक्षा-नीत्यनुगुणं (2020) आकलन-चर्चा-विषये प्रदत्तानां प्रस्तावानां समीक्षणम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- योजनाबद्धव्याख्यानम्, बहुमाध्यमरूपेण प्रदर्शनम्।
- स्वल्पसमूहचर्चाः, समूहान्तः क्रियाः, विषयाधारितसंगोष्ठी, समूहपरिचर्चा, सहयोगात्मकशिक्षणम् समूहशिक्षणम्, सैद्धान्तिकाध्ययनसामग्र्याः,व्यक्तिवृत्ताध्ययनम् च ।
- लघुसमूहचर्चा,परिसंवादः,लघुविषयाधारिता संगोष्ठी,सहयोगात्मकं शिक्षणम् ,दलशिक्षणम् ,सैद्धान्तिक-अध्ययन-सामग्री,व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्,शैक्षिक-सांख्यिकीनां विश्लेषणं,वञ्चितसमूहैः सह परिचर्चा,सर्वेक्षणम्,अल्पकालिक-परियोजनाकार्यम् (वैयक्तिकं सामूहिकं वा) ।

आकलनप्रक्रियाः (Mode of assessment)–

- परीक्षाधारितं प्रदत्तकार्याधारितञ्च आकलनम् ।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Book)

- Aggarwal, J. C. (2008). Essentials of Examination System: Evaluation, Tests and Measurement. Vikas Publishing House.
- Bloom, B. S., Hastings, J. T., & Madaus, G. F. (1971). Handbook on Formative and Summative Evaluation of Student Learning. McGraw-Hill.
- Ebel, R. L., & Frisbie, D. A. (1991). Essentials of Educational Measurement (5th ed.). Prentice-Hall.

- Gronlund, N. E., & Linn, R. L. (1995). Measurement and Assessment in Teaching (6th ed.). Macmillan Publishing Company.
- Popham, W. J. (2014). Classroom Assessment: What Teachers Need to Know (7th ed.). Pearson.
- Thorndike, R. M., & Thorndike-Christ, T. (2010). Measurement and Evaluation in Psychology and Education (8th ed.). Pearson.
- ओझा, एस. एन. (2015). शैक्षिक मापन, मूल्यांकन एवं सांख्यिकी. अग्रवाल पब्लिकेशन।
- क्वेरी, वी. एस. (2018). शिक्षा में मापन और मूल्यांकन. विनोद पुस्तक मंदिर।
- शर्मा, आर. एल. (2016). शैक्षिक तकनीक एवं मूल्यांकन. आर. लाल बुक डिपो।
- सिंह, एस. के. (2019). अधिगम के लिए आकलन (Assessment for Learning). सूर्या पब्लिकेशन।
- झा, कलानिधि (2012). भारतीय शिक्षा प्रणाली और परीक्षा पद्धति. राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान।
- शास्त्री, राधाकृष्ण (2015). संस्कृत शिक्षण विधि एवं मूल्यांकन. राजस्थान संस्कृत अकादमी।

2.5 समावेशात्मिका शिक्षा

सत्रार्द्धः – 6 **श्रेयोऽङ्काः – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)–

शिक्षा हि प्रत्येकं नागरिकस्य अधिकारः अस्ति। किन्तु धरातले अस्य अधिकारस्य संरक्षणे इतोऽपि कर्तव्यानि अवशिष्यन्ते। अस्याः समावेशात्मिकायाः शिक्षायाः पाठ्यक्रमस्य मुख्यं ध्येयमिदं वर्तते यत् विशिष्टविद्यार्थिनां प्रत्यभिज्ञानम्, तेषाम् आवश्यकतानुगुणं शिक्षाव्यवस्था च सामान्यधारायामेव स्यादिति। अपि च ये बालकाः सामाजिक-आर्थिक-वञ्चितसमूहात् सन्ति , तेषां लैङ्गिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-भौगोलिक-भाषिक-प्रत्यभिज्ञानञ्च कर्तुम्, प्रतिभागिताम् अधिगमक्षमताञ्च वर्धयितुम् च अस्मिन् पाठ्यक्रमे विविधाः रणनीतयः प्रतिपादिताः सन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) –

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राध्यापकाः –

- शैक्षिकरूपरेखायाः सन्दर्भे अशक्ततायाः समावेशनस्य च परिज्ञाने समर्थाः भविष्यन्ति।
- समावेशात्मिकायाः शिक्षायाः संवर्धनाय सम्बद्धां भूमिकाम्, उत्तरदायित्वं च अवगमिष्यन्ति।
- विविधावश्यकतायुतानां बालानां सन्दर्भे राष्ट्रियान्ताराष्ट्रियप्रतिवचनानामवगमने समर्थाः भविष्यन्ति।
- समावेशात्मकविद्यालयनिर्माणे अपेक्षितानां गतिविधीनाम् अवगमने समर्थाः भविष्यन्ति।
- राज्यानां नीतिपत्रेषु विशिष्टानाम् अधिगमोपलब्धेः अन्वेषणे अवगमने च समर्थाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	समावेशात्मिका शिक्षा	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) – 1
समावेशनं शिक्षा च

1. समावेशात्मिकायाः शिक्षायाः स्वरूपम् ,आवश्यकता, महत्त्वम्, उद्देश्यानि क्षेत्रम् च।
2. अक्षमाणां जनानां शिक्षायाः ऐतिहासिकं स्वरूपम्।
3. समावेशात्मिकायाः शिक्षायाः कृते अन्ताराष्ट्रियप्रयासाः।
4. भारते शिक्षायां समावेशनस्य प्रयासाः। भारतीयसंविधाने समावेशात्मिकायाः शिक्षायाः कृते प्रयासाः ।
    - भारतीयपुनर्वासपरिषदधिनियमः, 1992

- UNCRPD, National trust Act 1999
- निःशक्तजनाधिकाराधिनियमः 1995,RPWD ,2016 इत्यस्य प्रस्तावाः।
- NEP – 2020

5. समावेशात्मिकायाः शिक्षायाः सन्दर्भे एकीकृतशिक्षा, विशिष्टशिक्षा, पृथक्शिक्षा इति पदानां स्पष्टीकरणम्।

पाठ्यांशः(Unit) -2

विविधावश्यकतायुताः बालाः तेषां शैक्षणिकम् आयोजनञ्च

1. विशिष्टावश्यकतानां बालानां परिज्ञानम्।
2. दिव्याङ्गतायाः भेदाः।
    - संज्ञानात्मक अक्षमता एवं बौद्धिकअक्षमता
    - शारीरिकदिव्यांगता
    - मानसिकक्षमता
    - बहुदिव्यांगता
3. अधिगमकाठिन्यम् अधिगमबाधानाञ्च परिज्ञानम्।
4. वञ्चितबालकानां शिक्षाव्यवस्था।
5. समावेशात्मकविद्यालयेषु सहायकोपकरणप्रयोगः।
6. समावेशात्मिकायां शिक्षायां कक्षाप्रबन्धः।
7. समावेशात्मिकायाः शिक्षायाः प्रबन्धने अध्यापकस्य भूमिका।
8. समावेशिकक्षायां मूल्याङ्कनायः रणनीतिनां प्रारूपनिर्माणम्।
9. व्यक्तिगतशिक्षणम्
10. कला-क्रीडा-व्यवसायसम्बन्धितगतिविधिक शिक्षा सहभागितायाः अवसराः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. विभिन्नश्रेणीयानां विद्यालयानां भ्रमणम्,दिव्याङ्गछात्राणां सामान्यैः सह वार्तालापः। एतेषां बालानां परिवाराणाञ्च शिक्षाप्राप्त्यर्थम् आगतानां समस्यानां सूचीबद्धता।

    अथवा

    RPWD 2016 इत्यस्य विश्लेषणं समावेशात्मकवातावरणे CWD इत्यस्य कृते अस्य निहितार्थानां सूचीबद्धता।
2. भाषाधिगमसमये श्रवणबाधितबालानां पुरतः आगतानां समस्यानां रेखाङ्कनम्।

    अथवा

    समावेशिशिक्षायाः आलोके NEP 2020 इत्यस्याः सन्दर्भस्य विश्लेषणम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- बहुमाध्यमेन/पावरप्वाइंटप्रस्तुतीकरणेन नियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, परिसंवादः, लघुविषयाधारिता संगोष्ठी, समूहचर्चा, सहयोगात्मकशिक्षणम्, दलशिक्षणम्, सैद्धान्तिकपाठनात् चयनम्, व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्, शैक्षिकसांख्यिकीनां विश्लेषणम्, वञ्चितसमूहैः सह व्यक्तिगतक्षेत्रयोजनं, समूहकेन्द्रितचर्चा, सर्वेक्षणं, अल्पकालिकप्रायोजनाकार्यम्।
- विविधसमुदायैः बालकैः, विद्यालयैश्च सह योजनस्य व्यावहारिकानुभवः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

इदं मूल्याङ्कनं परीक्षणेषु सत्रीयकार्येषु च आधारितं भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- मिश्रः, लोकमान्यः,(2024) समावेशात्मिका शिक्षा, मृगाक्षीप्रकाशनम्, 5/113,विकासखण्ड, गोमती नगर,लखनऊ ।
- सक्करवालः, लीना प्रो, समावेशात्मकशिक्षा, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः नवदेहली 2022
- विर्क, जसवन्तः, अलका अरोड़ा, समावेशी शिक्षा के आधार, टी.एफ.सी. पब्लिकेशन्स, पटियाला।
- यादव, एस.एस., यादव, सुधा, समावेशी शिक्षा, टण्डन पब्लिशर्स, लुधियाना।
- अरविन्द कुमार, समावेशित शिक्षा, सोमदत्त पब्लिकेशन्स, 2017।
- भारतस्य संविधानम् ।
- अधिनियमाः(RPWD 2016)।
- भारतीय-पुनर्वासपरिषदधिनियमः,1992।
- निशक्त-जनाधिकार-अधिनियमः,1995।
- Vijayan, P and Geetha (Ed. By Mittal, S.R., 2006) Integratd and Inclusive Education: DSE (vi) Manual, New Delhi.
- Jha, M., (2002) Inclusive Education fof all : Schools without Walls, Chennai, Heinemann Educational Publishers, Multivista Global Ltd.
- Sharma, P.L., (2003) Planning Inclusive Education in Small Schools, R.I.E. Mysore.
- Bhargav, Mahesh, Exceptional Children, H.P. Bhargav Book House. Agra.

2.6 विद्यालयनेतृत्त्वं तथा प्रबन्धनपरिप्रेक्ष्यञ्च

सत्रार्द्धः – 7 **श्रेयोऽङ्काः 02**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

नीतिपरिवर्तनपरिप्रेक्ष्ये परिवर्तितानाम् अपेक्षाणां मैत्रीपूर्णाय सन्निवेशाय अनुकूलनाय च परिवर्धितानाम् आकाङ्क्षाणाञ्च समाधानाय नूतनपाठ्यक्रमस्य रूपरेखायाः प्रदर्शनयोग्यतायाः संस्कृत्या सहकृता प्रकल्पिता वर्तते। विद्यालयप्रमुखाः अनुदेशनामकरूपेण समागतानां समस्यानां विद्यालयपरिवेशे व्यवस्थापनम् एवं च प्रगतिमार्गे नेतुम् उत्तरदायिनः भवन्ति। विद्यालयव्यवस्थानामवगमनं, विद्यालयस्य सामाजिक-सांस्कृतिक- राजनैतिक-सूक्ष्मतायाः ज्ञानम्, विद्यालयनेतृत्वादिविषयाः प्रगतिमार्गे समायोजयितुं सफलविद्यालयानां नेतृत्वकरणाय च ज्ञानराशेः दृढतापूर्णरूपेण भूमिकारूपेण च अपेक्ष्यन्ते। विद्यालयनाम् उचितरूपेण परिवर्तनाय, प्राथमिकतास्थापनार्थं, कर्त्तव्यानाम् उन्नत्यर्थं हितैषिणां साहाय्यार्थञ्च नानाक्षमताभिः समायोजयितुं विद्यालयनेतृत्व-प्रबन्धपरिप्रेक्ष्ये पाठ्यक्रमः परिकल्पितः विद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य पूर्त्यनन्तरम् छात्राध्यापकाः अधोलिखितेषु समर्थाः भवेयुः –

- भारतीयविद्यालयानां संरचनायाः, प्रशासनस्य, समस्यानाम्, आह्वानानां विद्यालयनेतृत्वावश्यकतानां च वैविध्यमुपस्थापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- नानानेतृत्वसिद्धान्तानां प्रशासनसंरचनाभिः स्वायत्तता, प्रतिबद्धतातन्त्रेण, विस्तृतशैक्षिकनीतीनां विषयैः सह सम्बन्धानां समीक्षणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- शैक्षिकनेतृत्वस्य विभिन्नविषयान् प्रति सम्भावितानां प्रयोगाणाञ्च विषये गभीरे चिन्तने समर्थाः भविष्यन्ति।
- विद्यालयाधारितानाम् आकलितानां सामग्रीणामाधारेण विकासाय च समीक्षणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- सहयोगेन, संयुक्ततत्त्वावधानेन, सामूहिककानां क्रियाणां विकासं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- शिक्षाक्षेत्रे आकर्षणीयानां सुसङ्गततानां च विचाराणां प्रभावपूर्णविकासाय परस्परं समायोजनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- विद्यालयस्य दृष्टेः, लक्ष्यम्, उद्देश्यानि, विकासात्मकयोजनादीनां विकसने समर्थाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	विद्यालयनेतृत्त्वं तथा प्रबन्धनपरिप्रेक्ष्यञ्च	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) -1

भारतीयविद्यालयप्रणाल्याः अवबोधः

1. प्रबन्धनम् - सम्प्रत्ययः, तत्त्वानि, शिक्षाप्रबन्धनम्।
2. भारते विद्यालयानां वैविध्यस्य अध्ययनम्।
3. विद्यालयभवनं स्थितिः प्रकाराश्च।
4. शिक्षानीतीनां प्रस्तावेषु विद्यालयप्रबन्धनप्रस्तावाः।

पाठ्यांशः(Unit) -2

विद्यालयनेतृत्वस्य अवबोधः भूमिकाश्च

1. विद्यालयनेतृत्वम् स्वरूपं कार्याणि च।
2. बहुमुखभूमिकानिर्वहणम्, उत्तरदायित्वस्वीकरणम् च।
3. विद्यालये पाठ्यसहगामिगतिविधयः।
4. विद्यालयस्य विकासार्थं छात्र-अधिगम-गतिविधि-समता-आदीनां
5. विद्यालयाभिलेखानां स्वरूपं विविधानां च प्रपत्राणां प्रारूपम्।
6. विद्यालये समयविभागचक्राणां स्वरूपम्।
7. अध्यापकाभिभावकसंघः।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- विद्यालयनेतृत्वस्य प्रबन्धनस्य च उद्देश्यमस्ति भाव्यध्यापकानां निर्माणमिति। पाठ्यक्रमे प्रबन्धनस्य समावेशनस्य दृष्टिरस्ति यत् सैद्धान्तिकप्रबोधनम्, सामूहिककार्यम्, व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्, पृच्छाधिगमः।अनया दृष्ट्या परिचर्चा परियोजना वा।
- छात्राधिगमविकासाय विद्यालयविकासार्थं च योजनानां निर्माणं वित्तसम्बन्धितव्ययानां च पूर्वानुमानञ्च।
- विद्यालय-वृत्तानाम् उपयोगः ,अनुभवाधारितं प्रस्तुतीकरणम्।
- सर्वेषु स्तरेषु विद्यालयानां प्रोन्नत्यर्थं विभिन्ननेतृत्वस्वरूपस्य प्रकाराणां च प्रस्तुतिः।
- विद्यालयस्य विकासार्थं विभिन्नानां प्रतिमानानां प्रस्तुतीः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रबन्धनस्य तत्त्वानां प्रदर्शनपुरस्सरं प्रस्तुतीकरणम्।

अथवा

विद्यालयभवनप्रकाराणाम् आरेखनिर्माणम्।

2. नेतृत्वस्वरूपम् प्रकाराणां च प्रदर्शकं प्रस्तुतीकरणम्।

अथवा

विद्यालये पाठ्यसहगामिक्रियाणाम् आयोजनम्।

स्वाध्यायसामग्रीः(Study Material) -

अध्यापकाः उचितग्रन्थानाम् छात्राणामावश्यकतां एवञ्च विषयानुगुणं चयनं करिष्यन्ति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- विद्यालयप्रबन्धनम् - चन्द्रकान्तपण्डितः।
- विद्यालयप्रबन्धनम् - श्री गोविन्दपाण्डेयः।
- नूतनपुस्तकानि।
- आलेखा।
- प्रबन्धप्रतिमानानि।
- Bhatnagar (1988) : Educational administration - Loyals.
- Aggarwal J.C. (1988) : Teacher Role, Status, Service Conditions and Education in India (Doaba House)
- Coombs P.H. (1985) : World Crisis in Education : The view form Eighties, Oxford University Press, New York.
- Agarwal J.C. (1992) : Educational Planning in India, Vol. I, Agarwal, S.P. New Delhi, Concept publishing Co.
- Kochhar, S.K. (2000) : School Administration and organisation - Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.

2.7 पाठ्यचर्यायोजना तद्विकासश्च

(पाठ्यपुस्तकम्, सामग्री विकासः, अन्यच्च)

सत्रार्द्धः – 7 **श्रेयोऽङ्काः – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)-

पाठ्यचर्यायाः योजना विकासश्च इत्ययं पाठ्यक्रमः छात्रान् पाठ्यचर्यायाः रूपरेखानिर्माणस्य सङ्घटनस्य च प्रक्रियां परिचाययिष्यति। अर्थात् अवधानपूर्वकं क्रमीकृतानां सामग्रीणां विधानद्वारा अधिगमानुभवानां समग्रता, या अधिगन्तृभ्यः प्रकल्पिता (अधिगमनीयविषयाणां चयनं, अनुवर्तनीयशैक्षिकोपागमाः, प्रयोगाः, उपयुज्यमानग्रन्थाः, अन्यशिक्षणाधिगमसामग्र्यः, परीक्षादिविविधाधिगममुल्याकलनानि, विद्यालयसंस्कृतिः, प्रक्रिया इत्यादयः) सा ज्ञानांशानां योग्यतानां मूल्यानां गुणानाञ्च विकासे योगदानं विदधाति, या च राष्ट्रीयशिक्षानीतौ स्पष्टीकृतानां विद्यालयशिक्षायाः उद्देश्यलक्ष्ययोः परिपूर्तये साहाय्यं करिष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

पाठ्यक्रममधीत्य छात्राध्यापकाः अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

- शिक्षायाः लक्ष्यमवगच्छेयुः।
- पाठ्यचर्यायाः सम्प्रत्ययमवगच्छेयुः।
- अभिवाञ्छितमूल्यानि, गुणांश्च अभिज्ञातुं पारयेयुः।
- ज्ञानं योग्याताश्च विवरीतुं शक्नुयुः।
- पाठ्यचर्यायाः रूपरेखानिर्माणं जानीयुः।
- शिक्षणाधिगममूल्याकलनप्रक्रियां प्रकटीकर्तुं पारयेयुः।
- विद्यालयशिक्षायाः लक्ष्यप्राप्त्यर्थमुपादेयविषयान् अनुवर्तयेयुः।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	पाठ्यचर्यायोजना तद्विकासश्च	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) -1

शिक्षापाठ्यचर्याश्च

पाठ्यचर्यायाः सम्प्रत्ययः प्रकृतिश्च

1. पाठ्यचर्यायाः अर्थः, सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, पाठ्यचर्यायाः विभिन्न परिप्रेक्ष्याणि, विद्यालये पाठ्यचर्यायाः आवश्यकता।
2. पाठ्यचर्यारूपरेखा-पाठ्यक्रमपाठ्यपुस्तकानां मध्यसम्बन्धः विभेदश्च।
3. पाठ्यचर्यायाः प्रकाराः – विषयकेन्द्रिता, क्रियाकलापकेन्द्रिता, पर्यावरणकेन्द्रिता, समुदायकेन्द्रिता तदुपादयेता च।

पाठ्यांशः(Unit) -2

1. पाठ्यचर्योपागमेषु अवगमनव्यतिचलनानि-विषयकेन्द्रितपाठ्यचर्यातः व्यवहारकेन्द्रितपाठ्यचर्यां प्रति, अधिगमकेन्द्रितात् दृष्टिकोणविकासाधारितसंयोजितोपागमं प्रति अपि च क्रियाकेन्द्रितां प्रति, ज्ञाननिर्मिति - अभिविन्यासपाठ्यचर्यां प्रति।
2. लक्ष्याणामुद्देश्यानाञ्च रूपीकरणम् :- (सामान्या, विशिष्टा, विषयाधारिता, स्तराधारिता) विषयवस्तुचयनम्, अधिगमानुभवाश्च। अन्तर्भूतसिद्धान्ताः विषयवस्तुनि अधिगमानुभवानां विन्यासः सिद्धान्ताश्च। नैरन्तर्यम् आनुपूर्निता एकता च विन्यस्तघटकानि सम्प्रत्ययः कौशलानिमूल्यानि च) क्षेत्रस्य विस्तृतिः तथा अवगमनस्य गभीरता, विद्यालयपाठ्यचर्यायोजनायाः अनुप्रयोगात्मकता प्रसक्तिश्च।
3. पाठ्यचर्याविकासचिन्तनानि :– विषयस्य स्वरूपं प्रकृतिश्च, सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्टयः तथा सामाजिकवाञ्छाः मूल्यसङ्क्रमणं सामाजिकक्षमता आवश्यकता च, प्राविधिकविकासः प्रौद्योगिकविकासः च।

पाठ्यांशः(Unit) -3

1. अधिगमपरिस्थितिं प्रति पाठ्यचर्यायाः प्रचालनम् – पाठ्यचर्यायाः योजना पाठ्यक्रमत्वेन रूपान्तरणं पाठ्यचर्यायाः अनुप्रवर्तनक्रियाकलापाः च।
2. पाठ्यचर्यायाः क्रियान्वयने अध्यापकस्य पात्रम्। योजना अधिगमसंसाधनानि सामग्र्यः पाठ्यपुस्तकं शिक्षकहस्तपुस्तिका स्रोतसां पुस्तिका कार्यपुस्तिका तन्त्रांशसामग्र्यः मूल्याकलनयोजनाश्च।
3. पाठ्यचर्याक्रियान्वयनकार्याणि – प्रादेशिकस्तरे राज्यस्तरे राष्ट्रियस्तरे च विद्यालयस्य स्थानम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- चर्चासत्रम्
  - संस्कृतायोगः 1956
  - राष्ट्रियपाठ्यचर्याप्रारूपाणामाधाराः (1975, 1988, 2000 And 2005)
  - अभिलेखाः 'Learning without burden' by Prof. Yashpal.
- वर्तमानपाठ्यचर्यायाः क्रियान्वयनाय सुविधानां भौतिकसंसाधनानां च निरीक्षणं विधाय प्रतिवेदननिर्माणम्।

- पाठ्यचर्यायाः क्रियान्वयने मूल्याकलने च अध्यापकानां भूमिकावगमनाय तेषां साक्षात्कारः।
- पाठ्यचर्याविकाससिद्धान्तसन्दर्भे अधोनिर्दिष्टानां विश्लेषणम्।
  - राष्ट्रियशिक्षानीतेः (2020) मार्गदर्शिका।
  - Learning without Burden, MHRD
  - संस्थितिपत्रम् – 2006 पाठ्यचर्यायां, पाठ्यक्रमे, पाठ्यपुस्तके च राष्ट्रिय-अवधानसमूहः NCERT
  - NCERT (1988) पूर्वमाध्यमिक-माध्यमिकशिक्षयोः राष्ट्रियपाठ्यचर्या – प्रारूपम्
  - NCERT (2000) विद्यालयशिक्षायाः राष्ट्रियपाठ्यचर्याप्रारूपम्।
  - NCERT (2005) राष्ट्रियपाठ्यचर्याप्रारूपम् (NCERT प्रकाशनानि)

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यवस्तुसंङ्क्रामणे अधोनिर्दिष्टांशाः अन्तर्भवन्तिः-

- दृश्यश्रव्यमाध्यमसहकृतं नियोजितमध्यापनम्।
- लघुसमूहचर्चा, पैनल चर्चा, लघुविषयाधारितसङ्गोष्ठी, समूहचर्चा, सहकारात्मकशिक्षणम्, समूहशिक्षणम्, सिद्धान्तग्रन्थेभ्यः चयनं, व्यक्तिवृत्ताध्ययनं, शैक्षिकसांख्यिक्याः विश्लेषणं, लक्ष्यीकृतसमूहचर्चाः, सर्वेक्षणेन लघुकालिकप्रायोजनया च शैक्षिकदृष्ट्या वञ्चितसमूहानाम् अध्ययनम्।
- वैविध्यपूर्णसमाजैः, छात्रैः, विद्यालयैः च सह सम्बन्धेन सुस्पष्टानुभवः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- दत्तकार्याणां परीक्षाणां च आधारेण मूल्याकलनं भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- पाठ्यक्रम विकास एवं विद्यालय – डॉ. सियाराम यादव, प्रकाशक – विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा।
- पाठ्यक्रम विकास – डॉ. देवेन्द्रसिंह चम्याल, प्रकाशक - प्राची डिजिटल पब्लिकेशन।
- ज्ञान और पाठ्यक्रम – डॉ. राजेश वसिष्ठ, लक्ष्मी पब्लिकेशन।
- पाठ्यक्रम का विकास – श्रीमती राजवन्त कौर, प्रकाशक - विनोद पब्लिकेशन।
- विद्यालय पाठ्यक्रम विकास – प्रो. विजय जायसवाल डॉ. प्रियंका गुप्ता।
- पाठ्यक्रम अध्ययन – डॉ. रेणु सिंह, डॉ. मनोज चन्द्र काण्डपाल, डॉ. रश्मि शर्मा, प्रकाशक - आर. लाल पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स।
- शैक्षिकयोजना और प्रबन्धन – प्रो. रमन प्रीत, प्रकाशक - विनोद पब्लिकेशन।

- Curriculum Development: Practices & Perspectives, Pub - S.K. Panda, Niharika Panda, Shipra Publication.
- Curriculum: Perpectives, Construction and Development, Hoovin Bhavi, B.L., Pub - Current Publication.
- Principles of Education and Curriculum Development – Dr. Seema Sethi, Pbu - Khel Sahitya Kendra.
- Knowledge and Curriculum – M. Sen Gupta, Pub - PHI Learning.
- Foundation & Curriculum Devlopment – Dr. Vijay Kumar Gupta, Dr. Anjali Dutta, Pub - R. Lall Publication.
- शैक्षिकप्रशासनप्रबन्धयोजनानां सम्प्रत्ययः, - प्रो. चन्द्रकान्त, प्रकाशनम् - जगदीश संस्कृतप्रकाशनम्, जयपुर।

2.8 शिक्षायाः दार्शनिकं सामाजशास्त्रीयं परिप्रेक्ष्यम् - II

(Philosophical and sociological Perspectives of Education)

सत्रार्द्धः – 8 **श्रेयोऽङ्काः– 4**

पाठ्यपरिचयः (About the Course) –

शिक्षायाः समाजशास्त्रीयपरिप्रेक्ष्याणाम् अध्ययनस्य लक्ष्यमस्ति यदस्य अध्येतारः सामाजिकसंरचनायाः सामाजिकप्रावधानानां च मध्ये सम्बन्धान्वेषणं कुर्युः इति। अयं पाठ्यक्रमः व्यक्तिः, समाजः समूहश्च इत्येतेषां सामाजिकव्यवहारस्य अध्ययने केन्द्रितः अस्ति। पाठ्यक्रमः प्रशिक्षणार्थिनां तथैव च व्यक्तिसमाजयोः पारस्परिकसामाजिकव्यवहारस्य परीक्षणे आधारितः अस्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) –

अमुं पाठ्यक्रमं पठित्वा अध्येतारः समर्थाः भविष्यन्ति –

- शिक्षायाः सामाजिकसन्दर्भाणां प्रत्यभिज्ञानार्थम्,
- शैक्षिकसमाजशास्त्रस्य अर्थः, प्रकृतिः सीमाविस्तारः च इत्येतेषाम् अवगमनार्थम्,
- शिक्षा समाजश्च इत्यनयोः मध्ये सम्बन्धस्थापनार्थम्,
- समाजीकरणस्य प्रमुखघटकानां यथा परिवारः, विद्यालयः, समुदायः सब्रह्मचारिसमूहः च इत्यादीनां विश्लेषणार्थम्,
- संस्कृतेः आयामानां तेषां शैक्षिकाभ्यासानां च महत्तायाः शिक्षायां संस्कृतेः प्रभावशीलतायाः च विश्लेषणार्थम्,
- सामाजिकस्तरीकरणस्य विभिन्नानां पक्षाणां प्रत्यभिज्ञानार्थम्,
- शिक्षा आधुनिकीकरणं च इत्यनयोः मध्ये निकटसम्बन्धः, आधुनिकीकरणे शिक्षायाः भूमिका, सामाजिकपरिवर्तनस्य तत्त्वानि अवरोधकानि च इत्येतेषां विषये ज्ञाने।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिक्षायाः दार्शनिकं सामाजशास्त्रीयं परिप्रेक्ष्यम् - II	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

शिक्षा समाजः च

1. शिक्षा समाजः च इत्यनयोः सम्प्रत्ययस्पष्टता मध्ये च सम्बन्धः।

2. औपचारिकी अनौपचारिकी शिक्षा।
3. त्रिध्रुवी-प्रक्रियारूपा शिक्षा।
4. सामाजिकसन्दर्भे शिक्षायाः प्रकार्याणि।

पाठ्यांशः(Unit) -2

शिक्षा सामाजिकपरिवर्तनञ्च

1. सामाजिकपरिवर्तनस्य अर्थः, सम्बन्धः दिशाश्च।
2. शिक्षा सामाजिकपरिवर्तनानि च प्रभावकानि तत्त्वानि।
3. शिक्षा आधुनिकता च।
4. सामाजिकपरिवर्तने शिक्षायाः भूमिका।
5. संवैधानिक भारतीय शिक्षा।

पाठ्यांशः(Unit) -3

शिक्षा संस्कृतिः समाजीकरणं च

1. शिक्षा संस्कृतिः च इत्यनयोः मध्ये सम्बन्धः।
2. सामाजीकरणस्य प्रक्रियारूपेण शिक्षा।
3. भारतीयसंविधानसन्दर्भे सामाजिकसमरसता शिक्षा च।
4. संस्कृत्य शिक्षाप्रक्रियाश्च प्रभावः – समाजकल्याणम्, बालविवाह निषेधः तथा बालश्रमनिषेधाधिनियमः, शैक्षिकनीतयः तथा शैक्षिकाधिनियमाः, प्रौढसाक्षरता, सम्प्रेषणे नूतनप्रविधिः समानता।

पाठ्यांशः(Unit) -4

शिक्षा मूल्यानि च

1. मूल्यानां सम्प्रत्ययः, अर्थः, सम्बन्धः सार्थकता च।
2. मूल्यानां प्रकाराः।
3. संवैधानिकमूल्यानि शिक्षायां च तेषां प्रभावः।
4. मूल्यानां शिक्षणशास्त्रीयाः सन्दर्भाः।
5. मानवाधिकाराः मूल्यानि च।
6. पर्यावरणं शिक्षा च

प्रायोगिकम् (Practicum) –

1. शिक्षायाः समाजस्य च समालोचनात्मकमध्ययनम्।

   अथवा

   शिक्षायाः प्रकार्याणां महत्त्वस्यापनाय चर्यायाः प्रवर्तनम्।

2. सामाजिकपरिवर्तने शैक्षिकभूमिकायाः आलेखलेखनम्।

अथवा

आधुनिकतायां शिक्षायाः भूमिकाविषये परिचर्चा।

3. संस्कृतेः संरक्षणार्थं संवैधानिकानि प्रावधानानि।

अथवा

राष्ट्रीय-शिक्षा-नीतिः, 2020 इत्यनुगुणं सामाजिकोत्थानविषयकसन्दर्भाणां विश्लेषणात्मकालेखलेखनम्।

4. समाजे शैक्षिक मूल्यानां स्थितिं ज्ञातुं जनसामान्यस्य साक्षात्कारः।

अथवा

निकटस्थसमाजमवलोक्य (लघुलघुसमूहे) चितानां सामाजिकसमस्यानां समालोचनात्मक सर्वेक्षणं प्रतिवेदनलेखनञ्च।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) –

प्रस्तुतपाठ्यविषयस्य प्रवचनप्रक्रिया अधोलिखितरूपेण भविष्यति –

- पावर पाइण्ट/बहुसंसाधनयुक्तेन प्रस्तुतिः, व्याख्यानम्, भाषणगोष्ठीनाम् आयोजनम्।
- लघुसमूहचर्चा, समूहचर्चा, समूहान्तःक्रिया, लघुविषयेषु संगोष्ठी, सहकारिशिक्षणम्, दलशिक्षणम्, उच्चस्तरीयसामाजिकसन्दर्भपुस्तकानां चयनम्, व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्, मुख्यधारातः वञ्चितसमुदायानां/समूहानाम् अन्तःक्रियात्मकं सर्वेक्षणं प्रतिवेदनलेखनं लघुपरियोजनाः च।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

आकलनप्रक्रिया परीक्षां प्रदत्तकार्याणां च आधारेण भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- गौतम, सत्यपालः समाज दर्शन, पंचकुला, हरियाणा साहित्य अकादमी।
- जायसवालः शैक्षिक समाजशास्त्र, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- पाठक, आर.पी. (2006) : भारतीय समाज में शिक्षा, नई दिल्ली, पियर्सन एज्यूकेशन।
- पाठक, दातारामः शैक्षिक दर्शन एवं समाजशास्त्र, भाग-1, नई दिल्ली, मान्यता प्रकाशन।
- पाण्डेय, के.पी. : शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजिक आधार, वाराणसी, विश्वविद्यालय प्रकाशन।
- पाण्डेय, रामशकलः शिक्षा की दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमि, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- पाणिग्राही, निर्मलाः शिक्षायाः सामाजिकाधाराः, भुवनेश्वरम्, दिव्य प्रकाशनम्।
- माथुर, आर.एस. : शिक्षा के दार्शनिक एवं सामाजिक आधार, आगरा, अग्रवाल पब्लिकेशन।
- रुहेला, एस.पी. : शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय आधार, आगरा, अग्रवाल पब्लिकेशन।
- शर्मा, रामनाथ (1999) : शैक्षिक समाजशास्त्र, नई दिल्ली, अटलांटिक पब्लिशर्स।

- सक्सेना, एन.आर. स्वरूप एवं संजय कुमार (2006) : शिक्षा के दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय आधार, मेरठ, आर. एल. बुक डिपो।
- सच्चिदानन्द ए.पी. : शिक्षायाः सामाजिकाधाराः, श्रृङ्गेरी, गौरीश प्रकाशनम, जी.के. विलास।
- सिकरवारः, प्रेमसिंहः शिक्षायाः दार्शनिकसामाजिकाधाराः, जयपुरम्, ए.बी. पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स।
- चान्दकिरणः, शिक्षा सामाजिक परिप्रेक्ष्य, दिल्ली विद्यालय, दिल्ली।
- Repoot, यथा , 1964-66,
- 1990, शिक्षा बिना बोझ के,
- भारत का संविधान
- अध्यापक और शिक्षा (1983-85)
- डेलोर्स आयोग प्रतिवेदन
- साहित्य (कथा)
- Mathur, S.S.: A Sociological Approach to Indian Education, Agra, Vinod Pustak Mandir.
- Report of New Education Policy, 2020, New Delhi, Ministry of Education, Govt. of India.

2.9 शिक्षानीतिविश्लेषणम्

सत्रार्द्धः - 8 **श्रेयोऽङ्कः - 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)-

शिक्षानीतिसमीक्षणमित्यस्य पाठ्यक्रमस्य सैद्धान्तिकरूपरेखायां कार्यप्रणाल्याञ्च छात्राध्यापकानाम् उन्मुखीकरणमेव लक्ष्यमस्ति यच्च राष्ट्रस्तरे, राज्यस्तरे, कार्यक्रमस्तरे च नीतीनां प्रभावशीलताम् आकलयितुं, निश्चेतुञ्च साहाय्यमाचरिष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)-

अस्य पाठ्यक्रमस्य पूर्त्यनन्तरं छात्राध्यापकाः अधोलिखिते समर्थाः भविष्यन्ति :-

- शिक्षानीतीनां समीक्षणं, प्रभावशीलतायाः मूल्याङ्कनं, ज्ञानस्य समायोजनं कर्तुं समर्थाः भवेयुः।
- सन्दर्भाधिग्रहणस्य समीक्षणे, अनुसन्धाने, नीतीनां समीक्षणे, सम्बद्धपद्धतीनां व्याख्याने च समर्थाः भवेयुः।
  - सम्भाव्यमाननीतिविकल्पानां परिचयने तथा विशदीकरणे समर्थाः भवेयुः।
  - सम्भाव्यमाननीतिविकल्पानां परस्परं तुलनात्मकदृष्ट्या अवलोकने समर्थाः भवेयुः।
  - सम्भाव्यमाननीतिविकल्पान् वर्गीकर्तुं समर्थाः भवेयुः।
  - विद्यालयीयशिक्षापद्धतौ सम्भाव्यमानसमस्यानामाविष्करणाय उत्तमानां प्रभावशीलविकल्पानां चयने समर्थाः भवेयुः।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिक्षानीतिविश्लेषणम्	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) -1

शिक्षानीतिनाम् योजना (Planning An Educational Policy)

1. शिक्षानीतेः अर्थः सार्थकता च।
2. राज्ये, राष्ट्रे तथा विश्वस्तरे शिक्षानीतेः प्रयोजनानि विस्तारश्च।
3. दार्शनिक तथा सामाजिकपरिप्रेक्ष्ये शिक्षानीतियोजना।
4. भारतेशिक्षानीतिनाम् ऐतिहासिकविकासः।
5. योजनायाः आधारभूतसोपानानि।
6. शिक्षानीत्यै संवैधानिकप्रावधानानि (Provisions)
7. शिक्षानीतेः विश्लेषणार्थम् आधारभूतसिद्धान्ताः।

पाठ्यांशः(Unit) -2

भारते शिक्षानीतयः :-

1. स्वातन्त्र्याद् आरभ्य शिक्षानीतेः विवेचनात्मकं समीक्षणम् "1968, 1986, (1992 परिवर्तितम्) तथा 2020" सन्दर्भे :- आवश्यकताः सार्थकता लक्ष्याणि। शिक्षानीतेः रूपरेखा, विषयवस्तु, नीतिगतसमस्याः, संवैधानिकप्रावधानानि (Provisions), विशिष्टसन्त्रासः च (प्रामुख्यम्) (Stress)। नीतीनां मध्ये परिवर्तनं तथा कार्यान्वयनव्यूहरचनाः।
2. समयानुगुणं शिक्षानीतिमध्ये संशोधनस्य परिष्करणस्य (Modification) आवश्यकताः।

पाठ्यांशः(Unit) -3

शिक्षानीतिनाम् कार्यान्वयनम्

1. अर्थः, आवश्यकता तथा सार्थकता (Significance)।
2. नीतेः कार्यान्वयनतन्त्रम्।
3. शिक्षानीतेः क्रियान्वयने व्यूहरचनाः।
4. कार्यक्रमाणां क्रियान्वयनम् :- संप्रत्ययाणां स्पष्टीकरणं सार्थकता च। (वैचारिकस्पष्टीकरणम्)
5. विविधसमूहनां भूमिका :- विधानमण्डलम्, न्यायतन्त्रम्, राजकीयाधिकारपक्षसमर्थकाः, स्वैच्छिकसंस्थाः(NGOS), सर्वकारेतरसंस्थाः/प्रभावपूर्णसमूहः/नागरिकाः।
6. क्रियान्वयने आह्वानानि उपहुतयः (Challenges) ।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- राष्ट्रियशिक्षानीतिसन्दर्भे (NEP-2020) नीतेः क्रियान्वयनदृष्ट्या समीक्षा तथा प्रस्तुतिः।
- 1987 कार्यक्रमाणां क्रियान्वयनस्य सक्रियसमीक्षणस्य (1992) प्रस्तुतिः।
- राष्ट्रियशिक्षानीतेः (2020) क्रियान्वयने राज्यस्तरे जायमानसमस्यानां सूची निर्माणम्।
- राष्ट्रियशिक्षानीतेः (2020) क्रियान्वयनाय (उपायानां) उपायसूच्याः निर्माणम्।

प्रवचन प्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यक्रमसाग्रीव्यवहारे निम्नलिखितम् अन्तर्भवति ।

- प्रविध्याधारेण(बहुमाध्यम् /पावर-पाइण्ट)युक्ताः व्यवस्थितं व्याख्यानम्।
- समूहचर्चा, परिचर्चासत्रद्वारा, लघुविषयाधारितसंगोष्ठीनां द्वारा, सहयोगात्मकशिक्षणेन, समूहशिक्षणेन, सैद्धान्तिकाऽध्ययनसामग्रीणां संग्रहणेन, सर्वेक्षणेन, व्यक्तिवृत्ताध्ययनेन शिक्षणसांख्यिकीय विश्लेषणेन, न्यूनशिक्षितसमूह समावेशेन अल्पकालिकप्रायोजनादि द्वारा सम्पादनम्।
- विविधसमुदायस्यसमाजस्य विद्यालयस्य छात्राणां च अनुभवाधारितः समावेशः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

परीक्षाणां तथा सत्रीयकार्याणां, नियतकार्याणां द्वारा आकलनम्।

सन्दर्भग्रन्था: (Reference Books)

- Report of the Education Commission (1964-66).
- Report of the Delors Commission, UNESCO, 1996
- National Policy of Education 1986/1992.
- National Curriculum Framework on school education, 2005.
- Govt. of India, MHRD (2005). Universalization of Secondary Education : Report of the CABE Committee, New Delhi
- Chopra, R.K.(1993) Status of Teachers in India NCERT, New Delhi.
- Govt. of India (1953) Report of Secondary Education Commission, New Delhi.
- Govt. of India (1966) Indian Education Commission (1964-66) Report. New Delhi.
- Govt. of India (1986/1992) National Policy of Education, 1992, Modification and their POA's MHRD, Deptt. of Education.
- Smt. Indra Sharma & N.R. Sharma : History and problems of Indian Education, Vinod Pustak Mandir, Agra.
- Mukherjee, R.K. : Ancient Indian Education, Motilal Banarsi Das Publishers.
- Mukharjee, S.N. : History of Education in India Acharya Book Dep- Baroda.
- Nurullah and Naik : A students History of Education in India.
- Syed Nurullah & J.P. Naik (1943) : History of Education in India. During British period Bombay, Mac Millan and Co., Ltd.
- Prof. Raman BehariLal & Dr. Krishna Kant: Contemporary India and Education (2016) R.Lall Book Depot, Meerut.

2.10 किशोरावस्था शिक्षा च -1

सत्रार्द्धः - 8 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः About the Course

अयं पाठ्यक्रमः भारतस्य विद्यालयस्तरे किशोरशिक्षाकार्यक्रमाणां विशेषसन्दर्भे किशोरावस्थायाः किशोरशिक्षायाः च व्यापकज्ञानं दातुं विनिर्मितो विद्यते। बौद्धिक-संवेगात्मक-शारीरिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-वृद्धिप्रक्रियाभिः सह सम्बद्धाः पारस्परिकविषयाः तथा च लिङ्गं यौनसम्बन्धं च प्रति स्वस्थदृष्टिकोणं, विषमलिङ्गस्य सम्माननम्, उत्तरदायिसामाजिकव्यवहारस्य अवगमनार्थञ्च अयं पाठ्यक्रमः उपकरोति। अयं पाठ्यक्रमः मूलजीवनकौशलं किशोरावस्थायां तेषां महत्त्वं च इत्यनेन सह भारते किशोरावस्थायाः कृते प्रचलितानां विविधानां किशोरावस्थाशिक्षाकार्यक्रमाणाम् विषये प्रकाशपातं करोति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनानन्तरं छात्राध्यापकाः -

- किशोरावस्थायाः किशोरावस्थाशिक्षायाः च विषये संवेदनशीलतां, अवगमनं, ज्ञानञ्च प्राप्स्यन्ति।
- भारते किशोरशैक्षिककार्यक्रमस्य ऐतिहासिकविकासं ज्ञास्यन्ति।
- किशोरशैक्षिककार्यक्रमस्य स्थानीयसंस्थानां अन्तर्राष्ट्रीयसंस्थानां च भूमिकां ज्ञास्यन्ति।
- विद्यालयस्तरस्य किशोरावस्थाशिक्षाकार्यक्रमाणां महत्त्वं प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणं स्थापयिष्यन्ति।
- प्रजननस्वास्थ्य-लिङ्ग-कामुकता-सम्बद्धेषु विषयेषु ज्ञानं संवेदनशीलतां च विकासयितुम् एतेषु विषयेषु प्रभाविरूपेण संवादञ्च कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
- विकासप्रक्रियाभिः सह सम्बद्ध-बौद्धिक-संवेगात्मक-शारीरिक-सामाजिक-सांस्कृतिक- अन्तर्वैयक्तिकविषयेषु च अवगमनं परस्परसम्बन्धञ्च ज्ञास्यन्ति।
- यौन-स्वास्थ्यं प्रति स्वस्थदृष्टिकोणं, विषमलिङ्गस्य सम्माननम्, उत्तरदायित्वपूर्णस्य यौनव्यवहारस्य अवगमनञ्च करिष्यन्ति।
- वाञ्छितजीवनकौशलानां विकासं करिष्यन्ति।
- किशोरावस्थाशिक्षाकार्यक्रमेभ्यः शैक्षणिकसम्बद्धकौशलानि प्राप्स्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	किशोरावस्था शिक्षा च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1

किशोरावस्था किशोरावस्थाशिक्षा च

1. किशोरावस्थायाः अवगमनम् : किशोरावस्थायाः बौद्धिक-संवेगात्मक-सामाजिक-शारीरिकपक्षाः, किशोरावस्थासमये विशेषांशाः उपहूतयः च, मिथ्याः यथार्थाश्चधारणाः।
2. किशोरशिक्षा : भारतीयसन्दर्भे किशोरशिक्षायाः अवधारणा, प्रकृतिः सार्थकता, किशोरशिक्षायाः लक्ष्याणि उद्देश्यानि च।
3. किशोरशिक्षायां सामाजिकसंस्थारूपेण विद्यालयस्य परिवारस्य विविधमाध्यमानां समुदायस्य च भूमिका।
4. किशोरशिक्षायाः उपहूतयः।

पाठ्यांशः(Unit) – 2

जीवनकौशलानि किशोरशिक्षा च

1. किशोरशिक्षायाः कृते जीवनकौशलस्य अवधारणा, प्रकृतिः, सार्थकता (Significance)।
2. जीवनकौशलस्य किशोरावस्थाशिक्षायाः च सम्बन्धः।
3. मूलजीवनकौशलानि तेषां सार्थकता (Significance)।
4. यौन-प्रजनन-स्वास्थ्यस्य अवगमनम्।
5. SIT तथा HIV/AIDS कारणानि, निवारणं, चिकित्सा समायोजनकौशलञ्च।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

भारते किशोरशिक्षाकार्यक्रमः (AEP)

1. भारते किशोरशिक्षाकार्यक्रमस्य ऐतिहासिकविकासः।
2. भारते किशोरशिक्षाकार्यक्रमस्य लक्ष्यं सार्थकम् (Significance)।
3. भारते किशोरशिक्षाकार्यक्रमेषु (AEP) शिक्षकाणां भूमिका।
4. भारते शैक्षिककार्यक्रमाणां कृते उपहूतयः ।
5. मिथ्याः / दुर्धारणाः।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

शिक्षाशास्त्रीयविशेषांशाः

1. अर्थः लक्ष्यं सार्थकता (Significance)।
2. किशोरशिक्षाध्यापनम् उपहूतयः - छात्रव्यवहार-अवगमने, वैयक्तिकावरोधैः सह समव्यवहारः(Dealing), सामाजिक-सांस्कृतिकविषये, कक्षा-कक्षविषये उपहूतयः च, सामग्री-उत्पादने, शिक्षणविधिषु शिक्षकाणां सज्जता।
3. किशोरशिक्षायाः उपागमाः – वैयक्तिकाध्ययनानि(व्यक्तिकं सामूहिकं वा) तथा संकट-घटनाः, मस्तिष्क-मन्थनम्, भूमिका-निर्वाहः, क्रीडनम्, मूल्य-स्पष्टीकरणं, प्रश्नपेटी, चर्चाः परिसंवादाश्च, अध्ययनपाञ्चालिका प्रदर्शनं, भूमिका-विपर्ययः, चित्र-प्रदर्शनम्, क्षेत्रसर्वेक्षणम् अथवा भ्रमणं समस्यानाम् अवबोध्यः समाधानानि च।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. क्षेत्रभ्रमणं कृत्वा दुर्व्यवहारपीडित बालकानां प्रकरणाध्ययनम् (Case Study)

अथवा

क्षेत्रभ्रमणं कृत्वा समस्यानाम् अवबोधनं समस्या समाधानं च ।

2. सर्वकारीय-असर्वकारीय शैक्षिकसंस्थाभिः कृतकार्यस्य समीक्षा विश्लेषणञ्च।

अथवा

शिक्षाक्षेत्रे राष्ट्रीय-अन्ताष्ट्रीयस्तरस्य असर्वकारीयसंस्थानाम् (NGO) अध्ययनम्।

3. भारते विभिन्नेषु सामाजिक-आर्थिक-परिवेशेषु किशोरव्यवहारस्य अध्ययनम्।

अथवा

मादकद्रव्य-पुनर्वासकेन्द्राणि गत्वा किशोराणां प्रकरणाध्ययनम्।

4. भारते किशोराणां शिक्षायां समागतानाम् उपहूतिनां विमर्शनम्।

अथवा

किशोरशिक्षायां समुचितोपागमस्य परिचर्चां विधाय सर्वोतमस्य निर्धारणम्।

शोधाध्ययनम् अथवा विस्तृत-व्यक्तिवृत्ताध्ययनम् विभिन्नेषु सामाजिक-आर्थिक-परिवेशेषु किशोरव्यवहारः, दुर्व्यवहारपीडित बालकानां, मादक-द्रव्यपुनर्वास-केन्द्रेषु किशोराणां, औद्योगिक क्षेत्रे यन्त्रागारपरिसरेषु च निवसन्तः किशोराः, शैक्षिकक्षेत्रे किशोराणाम् उच्चतरं अथवा निम्नप्रदर्शनम्।

विद्यालयमध्यत्यागानुपातेः किशोरवयस्काः येषु समुदायेषु सन्ति यत्र बालविवाहादिसामाजिकदोषाणां प्रभावः। विद्यालये किशोरशिक्षासत्राणां सञ्चालनम् ।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यक्रमप्रवचनप्रक्रियायां निम्नलिखितानि अन्तर्भवन्ति।

- बहुमाध्यम /पावर-पॉइण्ट् प्रस्तुतिभिः युक्ताः नियोजिताः व्याख्यानानि।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकचर्चाः (Panel Interactions), लघुविषयाधारितगोष्ठ्यः, समूहचर्चा, सहकारिशिक्षणं दलशिक्षणं च, सैद्धान्तिकपाठानां चयनं, व्यक्तिवृत्ताध्ययनं, शैक्षिकसांख्यिकीयविश्लेषणं शैक्षिकरूपेण च वञ्चितसमुदायैः समूहैः च सह व्यक्तिगतक्षेत्रसङ्गतिः, लक्ष्यकेन्द्रितचर्चाद्वारा सर्वेक्षणम् अल्पकालिकपरियोजनाकार्याणि च।
- विविधसमुदायैः, बालकैः, विद्यालयैः च सह संलग्नतायाः व्यावहारिकानुभवः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनं परीक्षणानाम् दत्तकार्याधारेण भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- डॉ. संजय टिक्कु, बाल अवस्था एवं किशोर अवस्था शिक्षा, विनोद पब्लिशर्स।
- ए. टी. जरशिल्ड., किशोर मनोविज्ञान, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पटना।
- Sibnath Deb., Subhasis Bhandra., Aleena Maria sunny., Seema Sahay., Childhood to Adolescence, Pearson Publications.

2.10 मानसिकस्वास्थ्याय शिक्षा -2

सत्रार्द्धः - 8 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

अयं पाठ्यक्रमः मानसिकस्वास्थ्यशिक्षायाः अर्थः निर्धारकाणाञ्च विषये व्यापकबोधं दास्यति। अयं पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकाय तन्यताप्रबन्धनं तथा समायोजनविधिविषये अधिकं ज्ञानं ददाति। अस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं भारतीयवैश्विकदृष्टिकोणेषु मानसिकस्वास्थ्यशिक्षाकार्यक्रमस्य ऐतिहासिकसमकालिकविकासानां परिचयोऽस्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनानन्तरं छात्राध्यापकाः -

- मानसिकस्वास्थ्यस्य अर्थं महत्त्वं च प्रकटीकर्तुं प्रभविष्यन्ति।
- मानसिकस्वास्थ्यस्य सामाजिकं मनोवैज्ञानिकञ्च निर्धारकाणां वर्णनं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
- तन्यतायाः कारणानां तथा तन्यताप्रबन्धनस्य प्रक्रियायाः विश्लेषणं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
- जीवने समायोजनमहत्त्वस्य विश्लेषणं कर्त्तुं प्रभविष्यन्ति।
- वैश्विकमानसिकस्वास्थ्यशिक्षाकार्यक्रमाणाम् आवश्यकताया महत्त्वस्य च विश्लेषणं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
- बालकानाम् उत्तममानसिकस्वास्थ्यं निर्वाहयितुं शिक्षकाणां पित्रोश्च विशिष्टभूमिकायाः निर्धारणं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
- समाजस्य उत्तममानसिकस्वास्थ्यनिर्वहणं मानसिकरोगाणां च निवारणप्रचारप्रसारञ्च कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
- वैश्विकरूपेण स्वास्थ्यनीतीनाम् आवश्यकतां व्यक्तीकर्तुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मानसिकस्वास्थ्याय शिक्षा	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

मानसिकस्वास्थ्यम्

1. मानसिकस्वास्थ्यस्य सम्प्रत्ययः निर्धारकाश्च।
2. मानसिकस्वास्थ्यं मानसिक-आरोग्यता च।

3. मानसिकविकाराः - लक्षणानि प्रकाराश्च।
4. मानसिकदुर्बलतायाः कारणानि।
5. मानसिकस्वास्थ्यविषये मिथ्याः धारणाः तद्विरुद्धे वास्तविकतथ्यानि च।
6. भारते मानसिकस्वास्थ्यस्य न्यायिकदृष्टिकोणाः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

तन्यता, तन्यताप्रबन्धनं समायोजनं च

1. तन्यता सम्प्रत्ययः लक्षणानि च, तन्यतायाः प्रकाराः, सामाजिकाः मनोवैज्ञानिकाः च दृष्टिकोणाः।
2. तन्यताप्रबन्धनं-तन्यताप्रबन्धनस्य अर्थः महत्त्वं तन्यतायाः समायोजनं, निवारणं प्रचाराश्च, समायोजने पित्रोः अभिभावकानां सहपाठिसमूहस्य शिक्षकाणाञ्च च भूमिका।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

मानसिकस्वास्थ्यशिक्षायाः कार्यक्रमाः

1. मानसिकस्वास्थ्यशिक्षाकार्यक्रमस्य अर्थः महत्त्वञ्च।
2. भारते मानसिकस्वास्थ्यशिक्षाकार्यक्रमस्य आयामाः।
3. भारते मानसिकस्वास्थ्यशिक्षाकार्यक्रमाणाम् ऐतिहासिकविकासः।
4. मानसिकस्वास्थ्यशिक्षाकार्यक्रमस्य स्थानीयवैश्विकदृष्टिः।
5. स्थानीये अन्ताराष्ट्रियस्तरे च मानसिकस्वास्थ्यविकासाय प्रचलिताः संस्थाः।
6. उत्तममानसिकस्वास्थ्यशिक्षाकार्यक्रमस्य लक्षणानि।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

शिक्षणशास्त्रसम्बद्धप्र याह्वानानि

1. गृहं तद्विरुद्धे विद्यालयः च।
2. विद्यालयवैरुध्यं गृहस्य च सन्दर्भाः।
3. शिक्षकाणां मातापित्रोः च जीवनशैली।
4. रूढिवादि-प्रकारस्य भूमिकाः।
5. शिक्षकाणाम् अभिभावकानाञ्च मानसिकस्वास्थ्यस्य चिन्ता।
6. मार्गदर्शनं परामर्शकार्यक्रमः च।
7. अवधारणा, आवश्यकता प्रविधिः च।
8. परामर्शदातृरूपेण शिक्षकः।
9. मानसिकस्वास्थ्यकार्यक्रमस्य परिकल्पना मूल्याङ्कनञ्च।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. मानसिकचिकित्सालये भ्रमणं कृत्वा विद्यालये प्रवेशयोग्यानां चतुर्णां रोगाणां पट्टिकानिर्माणम्।

अथवा

असामान्येन व्यवहारं कुर्वता छात्राणां व्यक्तिवृत्तस्य (Case History) निर्माणम्।

2. भारते न्यायिक-जनस्वास्थ्यनीतीनाञ्च समीक्षात्मकं विश्लेषणम्।

अथवा

विद्यालये छात्राणां तन्यतायाः निवारणाय शिक्षकाणां भूमिकायाः विमर्शनम् ।

3. विद्यालये बालकानां मानसिकस्वास्थ्यस्य सन्दर्भे राष्ट्रीयशिक्षानीतिः 2020 इत्यस्य समीक्षात्मकविश्लेषणम्।

अथवा

भारते मानसिकस्वास्थ्यशिक्षायाः उत्तमस्य कार्यक्रमस्य समीक्षात्मकं विश्लेषणम्।

4. भारते मानसिकस्वास्थ्यशिक्षाकार्यक्रमस्य व्यापकप्रतिवेदनस्य निर्माणम्।

अथवा

मानसिकस्वास्थ्यकार्यक्रमे वैयक्तिकनिर्देशनस्य विमर्शनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यक्रमप्रवचनप्रक्रिया निम्नानुसारेण भवति।

- बहुमाध्यम /पावर-पॉइण्ट् प्रस्तुतिभिः युक्तानि नियोजिताव्याख्यानानि।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकचर्चाः (Panel Interactions), लघुविषयाधारितगोष्ठ्यः, समूहचर्चा, सहकारिशिक्षणं दलशिक्षणं च, सैद्धान्तिकपाठानां चयनं, व्यक्तिवृत्ताध्ययनं, शैक्षिकसांख्यिकीयविश्लेषणं शैक्षिकरूपेण च वञ्चितसमुदायैः समूहैः च सह व्यक्तिगतक्षेत्रसङ्गतिः, लक्ष्यकेन्द्रितचर्चया सर्वेक्षणम् अल्पकालिकपरियोजनाकार्याणि च।
- विविधसमुदायैः, बालकैः, विद्यालयैः च सह संलग्नतायाः हस्तगतः अनुभवः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

परीक्षामाध्यमेन तथा च दत्तकार्याधारेण भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- डॉ. अनिल कुमार अग्रवाल., स्व. डॉ. विजय नारायण., मानसिक स्वास्थ्य, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, लखनऊ
- आशीष महावर., मेन्टल हेल्थ एन्ड साइकियाट्रिक नर्सिंग, वर्धन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स।
- विकास कुमार., स्वास्थ्य मनोविज्ञान, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।

- William Dikel., Student Mental Health – A Guide For Teachers, School and District Leaders, School Psychologists and Nurses, Social Workers, Counselors, and Parent: W. W. Norton & Company
- e-GyanKosh, Post Graduate Diploma in Mental Health (PGDMH) https://egyankosh.ac.in/handle/123456789/39704
- Abnormal Psychology, SWAYAM Platform, https://onlinecourses.swayam2.ac.in/cec21_hs12/preview

2.10 सन्धारणीयविकासाय शिक्षा - 3

सत्रार्द्धः - 8 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यांशपरिचयः (About The Course)

संयुक्तराष्ट्रसंघस्य UNESCO इति संस्थायाः कार्यसूच्यनुसारेण समाकलितानां 17 सन्धारणविकासलक्ष्याणाम् अर्थः, स्वरूपं च तेषां शिक्षायां स्थानं कथमिति अनेन पाठ्यांशेन ज्ञास्यते। सन्धारणविकासस्य लक्ष्यानुगुणं NEP 2020 अनुसारेण गुणवत्ताशिक्षायाः परिचयं दातुम् एतत् पत्रं प्रवर्तते। अनेन सर्वकारस्य राजनीतिः तथा च राष्ट्रनीत्यां सन्धारणविकासस्य उपरि कथं परामृष्टमिति अवगमनं भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

- एतेषां पाठ्यांशानाम् अध्ययनेन छात्रः सन्धारणविकासस्य अर्थं प्राधान्यं च ज्ञास्यति।
- शिक्षासन्धारणयोः च परस्परसम्बन्धः कथमिति वक्तुं दक्षः भविष्यति।
- शिक्षासन्धारणविकासस्य वैशिष्ट्यं वक्तुं प्रभविष्यति।
- सन्धारणविकासदृष्ट्या शिक्षायाः अर्थः प्राधान्यं च किमिति वक्तुं प्रभविष्यति।
- सन्धारणविकासानाम् उद्देश्यप्राप्तये शिक्षायाः योगदानं कथमिति वक्तुं प्रभविष्यति।
- सन्धारणविकासस्य बोधनशास्त्रस्य समस्यायाः परामर्शने दक्षतां प्राप्स्यति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	सन्धारणीयविकासाय शिक्षा	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1

शिक्षा सन्धारणविकासः च

1. सन्धारणविकासस्य अर्थः, सम्बन्धः, लक्ष्याणि सार्थकता च।
2. शैक्षिकसन्धारणविकासस्य वैशिष्ट्यानि च।
3. शिक्षासन्धारणविकासाय ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्यम्।
4. दार्शनिकं, सामाजिकं तथा च मनोवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्यम्।
5. सन्धारणविकासाय शिक्षायाः भूमिका।
6. सन्धारणविकासाय उपनिवेशविमुक्त्यनन्तरज्ञानम्।
7. सन्धारणविकासाय शैक्षिकाह्वानानि।

पाठ्यांशः(Unit) -2

सन्धारणविकासस्य लक्ष्यानि

1. समेषां कृते 17 सन्धारणविकासलक्ष्याणि – (UNESCO Agenda).
2. सन्धारणविकासलक्ष्याणि सामाजिकरूपान्तरणीयता अन्ताराष्ट्रियप्रतिबद्धतायै।
3. सन्धारणविकासाय शिक्षा मानवानामवकाशः च।
4. सन्धारणविकासः शान्तिः च।
5. शैक्षिकसंस्थानानां सन्धारणविकासाय भूमिका, सन्धारणविकासाय आह्वानानि च।

पाठ्यांशः(Unit) – 3

सर्वेभ्यः गुणवत्ताशिक्षा

1. गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः अर्थः प्रकृतिः सार्थकता च। राष्ट्रियशिक्षानीतिः गुणवत्तापूर्णशिक्षा च। NEP 2020, On SDG – 4 सन्धारणजीवनरीतिः, लैङ्गिकसमानता, शान्तेः प्रचारः, अहिंसा, वैश्विकमानविकता, समीचीनमानसिकस्वास्थ्यं, सम्यग्जीवनं, समाजे नीतिः।
2. शिक्षणशास्त्रविषयः – सन्धारणविकासस्य चतुर्लक्ष्यानुगुणं शिक्षणशास्त्रविषयः।

पाठ्यांशः(Unit) – 4

सन्धारणविकासः – राजनीतिः नीतिः च।

1. नीतिनिर्माणप्रक्रियावबोधः।
2. नीतिविश्लेषणम्।
3. विज्ञानस्य प्रोद्यौगिक्याश्च लोकतन्त्रीकरणं। वैश्वीकरणं, पर्यावरणपुञ्जीवादः परिस्थितिकीसत्ता च।
4. परिप्रेक्ष्यं, रीतिः, कौशलानि च।
5. सन्धारणीयतायै नवाचाराः।
6. वैश्विकपरिप्रेक्ष्ये मुख्यविषयाः।
7. सन्धारणे स्वाधीनानां विमर्शनात्मकविषयाः। सन्धारणीयतया सह संलग्नाः समीक्षणविषयाः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. सन्धारणीयविकासलक्ष्यानां सन्दर्भे राष्ट्रियशिक्षानीति 2020 विषये समीक्षात्मकसर्वेक्षणस्य प्रस्तुतिः।

   अथवा

   सन्धारणीयविकासाय शैक्षिकाह्वानानां विमर्शनम् ।

2. Delors (1996) आयोगस्य सन्दर्भे प्रतिवेदनस्य 'Learning the treasure within' इत्यस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्।

   (अथवा)

   सन्धारणीयविकासस्य विश्वे शान्तिस्थापनाय विमर्शनम्।

3. सन्धारणीयविकासलक्ष्यानां सन्दर्भे अवलोकनात्मकपत्रप्रस्तुतीकरणम्।

   (अथवा)

सन्धारणीयविकासस्य शैक्षिकाणां लक्ष्याणां प्रामुख्यनिर्धारणाय वादविवादस्पर्द्धायाः आयोजनम्।

4. शैक्षिकसन्धारणविकासाय शैक्षिकमञ्जूषानां निर्माणम्।

(अथवा)

सन्धारणविकासाय अध्यापकानां सर्वस्तरीयानां परिचर्चा, संगोष्ठी, इत्यादीनां समायोजनं तथा कार्ययोजनायाः निर्माणं च।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यवस्तूनां प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोविद्यमानानि निर्दिष्टानि भवन्ति।

- PPT माध्यमेन प्रवचनम्।
- लघुसमूहचर्चा, अन्तक्रिया, लघुविषयस्योपरि संगोष्ठी, सामूहिकचर्चा, सहकरणाध्यापनं दलाध्यापनं व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्, शैक्षिकसांख्यकीनां विश्लेषणम् अविकसितानुसूचितजानानां जीवनचर्यायाः ज्ञानाय क्षेत्रीयभ्रमणम्, अल्पकालिकप्रदत्तकार्यम्।
- वैविध्यसमूहानां जीवनानां कार्यानुभवः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- प्रदत्तकार्यम्।
- परीक्षा।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. वाचनाय अध्यापकेन पुस्तकानि निर्देष्टव्यानि।
2. डेलोर्स आयोगस्य प्रतिवेदनम्।
3. यूनेस्को इत्यस्य मानवाधिकारमानवाधिकारायोगस्य प्रतिवेदनम्।

2.10 शिक्षायाम् उदीयमाना प्रौद्योगिकी – 4

सत्रार्द्धः – 8 **श्रेयोऽङ्काः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)-

पाठ्यमिदं कक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्याः उपयोगं कर्तुं विनिर्मितम्। एतत् 21 शताब्द्याः महत्त्वपूर्णं कौशलं तथा च देशे सूचनाप्रौद्योगिकी-समर्थितशिक्षायै महत्त्वपूर्णं सोपानं वर्तते। पाठ्यमिदं विभिन्नान् सूचनाप्रौद्योगिकीसम्बद्धोपागमान् तथा च शिक्षणशास्त्रे मूल्याङ्कने प्रबन्धने च तेषाम् एकीकरणम् प्रतिपादयति। पाठ्यमिदम् ऑनलाइन-ऑफलाइन-तन्त्रांशानुप्रयोगाणां ज्ञाने प्रयोगे च छात्राध्यापकानां साहाय्यं करोति अथ च प्रौद्योगिकीसम्बद्धसामाजिक-आर्थिक-नैतिकविषयाणाम् अवबोधसंवर्धने अपि साहाय्यं करोति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)–

अस्य पाठ्यविषयस्य अध्ययनानन्तरं छात्राध्यापकाः समर्थाः भविष्यन्ति –

- शिक्षाक्षेत्रे प्रौद्योगिक्याः आवश्यकतायाः उपयोगानां च वर्णने,
- संसाधनानां निर्माणाय विविधानां डिजिटलप्रौद्योगिकीनाम् उपयोगे,
- दिव्याङ्गैः सह सर्वप्रकारकच्छात्रेभ्यः अधिगमानुभवप्रदाने,
- कक्षायाम् अधिगमवातावरणनिर्माणे,
- छात्राणां सर्जनशीलतां वर्धयितुं सूचनाप्रौद्योगिक्याः भूमिकावगमने,
- व्यापक-मुक्त-ऑनलाईन-पाठ्यक्रमाणाम् (MOOCs) उपयोगे,
- प्रामाणिके वैकल्पिके च आकलने सूचनाप्रौद्योगिकीनां भूमिकायाः व्याख्यायाम्,
- सूचनाप्रौद्योगिक्या उपयोगेन सह सम्बद्धसामाजिक-आर्थिक-नैतिक-विषयेषु चर्चायाम्,

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिक्षायाम् उदीयमाना प्रौद्योगिकी	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

शिक्षा प्रौद्योगिकी च

1. शिक्षायां प्रौद्योगिक्या अर्थः प्रकृतिः महत्त्वं च।
2. शिक्षायाः प्रौद्योगिकी शिक्षायां प्रौद्योगिकी चेत्यनयो अवधारणात्मस्पष्टता।
3. शिक्षाप्रौद्योगिक्योः सम्बन्धः।
4. शिक्षायां प्रौद्योगिक्या उपयोगस्य ऐतिहासिकविकासः।
5. शिक्षायां प्रौद्योगिक्या उपयोगस्य सिद्धान्ताः।
6. शिक्षायां प्रौद्योगिक्या उदीयमानाः प्रवृत्तयः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2
सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी

1. सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्या अर्थः प्रकृतिः प्रकाराश्च ।
2. सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्या आधाराः।
3. सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्या उपकरणानि अनुप्रयोगाश्च।
4. यन्त्रांशः तन्त्रांशश्च - अर्थः भेदाः प्रकाराश्च ।
5. ङ.प्रणालीतन्त्रांशाः अनुप्रयोगतन्त्रांशाः।
6. च.सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्या अनुप्रयोगः बहुविधबुद्धिः च।
7. छ.सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्या सह सम्बद्धाः सामाजिक-आर्थिक-नैतिकविषयाः।

पाठ्यांशः(Unit) - 3
शिक्षायां शिक्षणशास्त्रे च प्रौद्योगिकी

1. शिक्षणाधिगमयोः प्रौद्योगिक्याः एकीकरणोपागमाः।
2. अधिगमनिर्माणाय सौविध्याय च विषयविशिष्टानि सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्योपकरणानि।
3. विषयविशिष्टानि ऑनलाइनसंसाधनानि पाठयोजनायां तेषाम् उपयोगश्च।
4. प्रौद्योगिकी-एकीकृताधिगम-अनुभवः अधिगमवातावरणस्य निर्माणञ्च।
5. विशिष्टावाश्यकतायुक्तानां बालानां कृते प्रौद्योगिक्याः उपयोगः- साधनानि प्रक्रियाश्च; अधिगमाय सार्वभौमिकाभिकल्पः।
6. व्यापक-मुक्त-ऑनलाइन-पाठ्यक्रमाणाम् (MOOC)-अवधारणा उपयोगश्च।
7. मूल्याङ्कनाय प्रबन्धनाय च सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी।

पाठ्यांशः(Unit) - 4
ऑनलाइन- ऑफलाइनतन्त्रांशानामानुप्रयोगः अनुदेशनं च

1. शब्दसंसाधनं, स्प्रेडशीट्, प्रस्तुतिश्च - विशेषताः शैक्षिकप्रयोगाश्च।
2. रेखाचित्रणोपकरणानि- आकृतयः, सम्प्रत्ययमानचित्रणं, समयरेखा, प्रवाहचित्रम्- इत्येतेषां शैक्षिकानुप्रयोगः।
3. ब्लॉग् सूक्ष्मब्लॉग् च – चिन्तनात्मकपत्रिकाकरणम् अन्ये च शैक्षिकप्रयोगाः।
4. अनुदेशात्मकमाध्यमानाम् अभिकल्पनं मूल्याङ्कनं वितरणस्य आव्यूहाश्च।

5. अन्तःक्रियात्मकसामग्रीनिर्माणं - कथाफलकं, वै-पाठ्यस्य रूपरेखा, अन्तःक्रियात्मकगतिविधयः, अन्तःफलकं च
6. बहुमाध्यमोपकरणानि - श्रव्यसम्पादनं दृश्यसम्पादनं स्क्रीनकास्टिंग् ग्राफिकसम्पादनम्
7. एनिमेशन् इत्यस्य आधाराः अन्तःक्रियात्मकमाध्यमानां निर्माणं च।
8. वै-सामग्रीलेखनोपकरणानि – मुक्तस्रोतांसि स्वामित्वविकल्पाश्च।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. विकिस्पेस्/संस्कृतविकिपीडिया/मीडियाविकि इत्यत्र स्वकीयं वै-कोषं निर्माय सामग्रीयोजनं सम्पादनं वा ।

अथवा

www.blogger.com, www.wordpress.com इत्यत्र कस्यचिदेकस्य सन्दर्भे शैक्षिकब्लॉग इत्यस्य विकासः।

2. सम्बद्धस्य विषयस्य कृते बहुमाध्यम-ई-सामग्रीविकासः।

अथवा

कस्यापि एकस्य विषयस्य कृते डिजिटल-रूब्रिक इत्यस्य योजना तन्निर्माणं च।

3. Skype/Yahoo/ Messenger/ Google+ इत्युपयोगेन जालसम्मेलनस्य आयोजनम्।

अथवा

यन्त्रांशयोजनायाः विषये संगणकयन्त्रांशाभियन्तुः ICT विशेषज्ञस्य वा साक्षात्कारः। मूल्याङ्कनम् अनुरक्षणम् अद्यतनीकरणं च।

4. शिक्षायां प्रौद्योगिकीसन्दर्भे राष्ट्रियशिक्षानीतेः२०२० राष्ट्रीय सूचनाप्रौद्योगिकीनीते, पाठ्यचर्यायाः समीक्षणम्।

अथवा

प्रचलितस्य EDUSAT इति केन्द्रस्य क्षेत्रभ्रमणं दूरसम्मेलने च भागग्रहणम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) - पाठ्यप्रवचनप्रक्रियायाम् अन्तर्भवन्ति -

- बहुमाध्यमोपकरणप्रयोगेण व्याख्यानानि।
- लघुसमूहचर्चा, विषयाधारिता लघुसंगोष्ठी, परिसंवादः, समूहचर्चा, दलशिक्षणमं, सहकारी अधिगमः, सिद्धान्तपठनेभ्यः चयनं, प्रकरणविश्लेषणं, व्यक्तिवृत्ताध्ययनम् इत्यादयः
- शिक्षावञ्चितसमुदायेन वा समूहेन साकं क्षेत्रानुभवं सम्प्राप्य अवधानसमूहचर्चया, सर्वेक्षणेन अल्पकालिकपरियोजनाभिः प्राप्तशैक्षिकसांख्यिक्याः विश्लेषणम्।
- विविधसमुदायैः छात्रैः विद्यालयैश्च साकं संलग्नं भूत्वा अनुभवाधारप्रकल्पनम्।
- प्रयोगशालागतिविधयः

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रदत्तकार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- मिश्रः, रमाकान्तः - शैक्षिकप्रविधिः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी।
- पाण्डयेः सोहनलाल, शिक्षणस्य आयोजनप्रविधिः, अक्षर प्रकाशनम्, जयपुरम्।
- कुलश्रेष्ठ, एस. जी., शैक्षिक तकनीकी के मूलाधार, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा।
- शर्मा, सुदेश कुमारः - शैक्षिकप्रविधिशास्त्रम्, दीपमाधव प्रकाशनम्, जयपुरम्।
- मित्तलः सन्तोषः, शैक्षिक तकनीकी एवं कक्षा कक्ष प्रबन्धन, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर।
- तिवारी, नीलाभः - शिक्षणाधिगमप्रक्रियायै सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान्, भोपालपरिसरः।
- Song, H. & (2010) - Handbook of Research on Human Performance and instructional technology, Information Science Reference, Hershey.
- Doering, A. & - Teaching with instructional software Pearson Education, NJ.
- UNESCO (2015) - Copyright. In open Accerr for Rerearchars: Intelleatual property rights unesco, Paris.

2.10 लैङ्गिकशिक्षा - 5

सत्रार्द्धः – 8 **श्रेयोङ्कः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

लैङ्गिकशिक्षायाः अयं पाठ्यक्रमः लैङ्गिकता शिक्षा च इति द्वयोः मध्ये अन्तःसम्बन्धं विकासयति। अस्य पाठ्यक्रमस्य प्रारूपं सम्पूर्णत्वेन लैङ्गिकमवगन्तुं निर्मितमस्ति, विशिष्टरूपेण लिङ्गभेद-लैङ्गिकरूढिवादितयोः सन्दर्भे विद्यालयीयपाठ्यसामग्र्याः अवलोकनं महत्त्वपूर्णमस्ति। अथ च लैङ्गिकसमानता, यौनहिंसा, यौनशोषणं संवैधानिकप्रावधानानि च प्रतिपादितानि सन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राध्यापकाः अधोलिखितेषु समर्थाः भविष्यन्ति -

- लैङ्गिक-परिवर्तितलिङ्गम्/रूपान्तरितलिङ्गम् (Transgender) - यौन-पितृसत्ता-पुरुषत्व-स्त्रीत्व-इति एतेषां पदानां सम्प्रत्ययात्मकावगमने समर्थाः भविष्यन्ति।
- महिला-अध्ययनात् लैङ्गिकाध्ययनं प्रति व्याख्यानं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- विद्यालये, पाठ्यक्रमे च पाठ्यसामग्र्यां विभिन्नविषय-शैक्षणिकप्रक्रिया-वर्ग-जाति-धर्म-क्षेत्रैः सह अन्तर्सम्बन्धेषु लैङ्गिकसमस्यानां स्पष्टीकरणे समर्थाः भविष्यन्ति।
- लैङ्गिकसमस्यासन्दर्भे विद्यालयीयवातावरणं, पाठ्यक्रमं, शिक्षणञ्च परीक्षितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- यौनं, यौनहिंसां, यौनशोषणमिति एतेषां संबोधने समर्थाः भविष्यन्ति।
- कक्षाविद्यालयीयवातावरणे च लैङ्गिकसंवेदीकरणं सर्जने च समर्थाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	लैङ्गिकशिक्षा	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1
लैङ्गिकं शिक्षा च

1. लैङ्गिकशिक्षायाः अर्थः, सम्बन्धः अध्ययनस्य सार्थकता च।
2. सम्बद्धपदानां सम्प्रत्ययात्मकस्पष्टता – लैङ्गिकं, लैङ्गिकपरिप्रेक्ष्यं, लैङ्गिकता (Sexuality), पितृसत्ता, पुरुषत्वं, स्त्रीत्वं, लिङ्गविभेदं, परलैङ्गिकं, लैङ्गिकरुढ़िवादिता, सशक्तता च।
3. विद्यालययीशिक्षायां आधारत्वेन लैङ्गिकम्।

4. बालिकानां समता-समानतयोः अधिकारस्य विशेषसन्दर्भे संवैधानिकप्रावधानम्।
5. शिक्षा स्त्रीसशक्तीकरणञ्च।
6. महिला-अध्ययनात् लैङ्गिक-अध्ययनं प्रति।

पाठ्यांशः(Unit) -2

लैङ्गिकभूमिकानाम् अधिगमनम्

1. सामाजिकसांस्कृतिकपरिप्रेक्ष्ये लैङ्गिकप्रत्यभिज्ञानम् परिवार-विद्यालय-जनसञ्चारमाध्यम-औपचारिक-अनौपचारिकसंस्थानां भूमिका।
2. समाजीकरणं लैङ्गिकभूमिकानाम् अधिगमनम् च।
3. लैङ्गिकरूढिवादिता/प्रेरणास्रोतांसि(Role Models)।
4. प्रतिबन्धस्योपायाः – विद्यालयस्य गृहस्य च भूमिका।

पाठ्यांशः(Unit) -3

लैङ्गिकं, यौनं, यौनोत्पीडनं शोषणं च

1. लैङ्गिक-दैहिक-प्रेरणास्रोतसां सन्दर्भे लैङ्गिकतायाः विकासः, बालेषु तस्य प्रभावश्च।
2. औपचारिक-अनौपचारिकसंस्थासु यौनोत्पीडनं तत्परिहारोपायाश्च।
3. पूर्वप्राथमिकस्तराद् माध्यमिकपर्यन्तं बालयौनोत्पीडनं, बालयौनोत्पीडनं प्रति समुचितसूचनाप्रदानम्। बालेषु यौनोत्पीडनस्य चिह्नानां प्रत्यभिज्ञानं, सहायता च।
4. यौनोत्पीडनं प्रति कर्त्तव्यम् अकर्त्तव्यं च।
5. संवैधानिकपरिप्रेक्ष्यं – महिलाबालिकानाञ्च सुरक्षा, संवैधानिकनियमाश्च, POCSO अधिनियमस्य क्रियान्वयनम्।

पाठ्यांशः(Unit) -4

शिक्षणशास्त्रस्य समस्याः

1. कक्षाशिक्षणाभ्यासस्य विश्लेषणम्।
2. विद्यालयीयवातावरण-लैङ्गिकमैत्रीपूर्णकक्षयोः सर्जनम्।
3. लैङ्गिकपरिप्रेक्ष्याधारे पाठ्यक्रमस्य विश्लेषणम्, अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) , पाठ्यसामग्री, शिक्षणाधिगमप्रक्रिया, प्रयुक्ताभाषा, सहायकसामग्री, आकलनरणनीतयः च।
4. लैङ्गिकसंवेदनत्वसम्पन्नः विद्यालयीयपाठ्यक्रमाय सूचनासञ्चाराधारितशिक्षणशास्त्रम्।
5. शिक्षणशास्त्रेषु उपहुतयः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. शिक्षायां लैङ्गिकविषयाणां सन्दर्भे राष्ट्रियशिक्षानीतीनां (1986/1992/2020) प्रतिवेदननिर्माणम्।

परियोजनानां निर्माणम्

1. लैङ्गिकभेदं, लैङ्गिकरूढिवादिताञ्च प्रत्यभिज्ञानाय लैङ्गिकपरिप्रेक्ष्ये पाठ्यसामग्रीणां विश्लेषणम्।
2. महिलानां बालिकानाञ्च सशक्तीकरणाय आयोगानां नीतीनाञ्च संस्तुतयः।
3. महिला-समाख्य-कार्यक्रमः।
4. विविधक्षेत्रेषु महिलाप्रेरणास्रोतांसि मुख्यत्वेन अपरम्परागतभूमिकासु।
5. महिलानां निरूपणे दृश्याभिलेखः।
6. लोककथायां समाजीकरणस्य प्रक्रिया।

अथवा

छात्राः यौनसम्बधं स्वशरीरप्रतिमां च कथं गृह्णान्ति।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- बहुमाध्यमेन/पावरप्वाइंट प्रस्तुतीकरणेन नियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, परिसंवादः, लघुविषयाधारिता संगोष्ठी, समूहचर्चा, सहशिक्षणं, दलशिक्षणं, सैद्धान्तिकपाठनात् चयनं, व्यक्तिवृत्ताध्ययनं, शैक्षिकसांख्यकीनां विश्लेषणं च वञ्चितसमूहैः सह व्यक्तिगतक्षेत्रयोजनं, समूहकेन्द्रितचर्चा, सर्वेक्षणम्, अल्पकालिकप्रायोजनाकार्यम्।
- विविधसमुदायैः बालकैः विद्यालयैश्च सह योजनस्य व्यावहारिकानुभवः।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- सलूजा, चाँद किरण, शिक्षाः सामाजिक परिप्रेक्ष्य, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली।
- बिसवाल, तपन, मानवाधिकार जेन्डर एवं पर्यावरण, विवा बुक्स प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली।
- लोढा, महावीरमल, नैतिक शिक्षाः विविध आयाम, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर।
- Bhasin, Kamala, Understanding Gender, Kali for Women Publications, New Delhi.
- Menon, Nivedita, Gender and Politics in India, Oxford University Press, New Delhi.

2.10 निर्देशनं परामर्शनञ्च -6

सत्रार्द्धः – 8 **श्रयोऽङ्कः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)–

निर्दिष्टपाठयक्रमः चतुर्षु (भागेषु) पाठ्यांशेषु विभक्तोऽस्ति। अस्योद्दश्यमस्ति यत् छात्राः निर्देशनस्य उपबोधनस्य च मूलभूततत्त्वानां कक्षागतशिक्षणाधिगमप्रक्रियायाः च प्रयोगज्ञानं प्राप्नुयुः इति। अस्मिन् मनोवैज्ञानिकपरीक्षणविषये निदानात्मकपक्षे चापि चर्चितम्। नैतिकाधारेण तेषां कारकाणां (बाधककारकाणां) परामर्शस्य च लाभाः महत्वञ्चापि अस्मिन् पाठ्यांशे वर्णितमस्ति। श्रवण–दृष्टिबाधितानाम् अधिगमकष्टानां च छात्राणां निर्देशनविषये उपबोधनविषये च अवबोधः करणीयः इति हेतोः इदं पत्रं प्रवर्तते।

अधिगमपरिणामः (Learning Outcomes) –

पाठ्यक्रमस्य पूर्त्यनन्तरं छात्राः सक्षमाः भविष्यतिः-

- निर्देशनस्य उपबोधनस्य चार्थम् आवश्यकता–विशेषाणां सन्दर्भे व्याख्यानं कर्तुम्,
- निर्देशन–उपबोधनविषये विशेषतया प्रयोजनानां व्यूहानां च मध्ये भेदावगन्तुम्,
- सामाजिक–मनौवैज्ञानिक–ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्ये निर्देशन–उपबोधनविषये स्पष्टीकर्तुम्,
- छात्राणां विद्यालये च निर्देशनस्य अवबोधनस्य च विशेषतानां प्रतिपादने,
- उपबोधनकार्यक्रमाणामायोजने,
- शिक्षासम्बद्धनीतीनाम्, आयोगानां च निर्देशनतया, उपबोधनसन्दर्भे विश्लेषणे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	निर्देशनं परामर्शनञ्च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1
निर्देशनम् (Guidance)

1. निर्देशनस्य अर्थः, आवश्यकता, प्रकृतिः, क्षेत्रञ्च।
2. भारते निर्देशनस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः।
3. व्यक्तिगत–सामूहिकनिर्देशनम्।
4. निर्देशनसम्बद्धाः आधारभूतसिद्धान्ताः, मान्यताश्च।
5. व्यक्तिगत–सामूहिक–निर्देशनस्य आवश्यकतानाञ्च अवबोधः।
6. प्रभावपूर्णनिर्देशनार्थम् आवश्यकसूचनाः।

7. शैक्षिक–व्यावसायिकनिर्देशनम् अध्यापकानां भूमिका च।

पाठ्यांशः(Unit) – 2

उपबोधनम्। (Counseling)

1. अर्थः, महत्त्वम्, क्षेत्रम्, उपबोधनप्रकाराः:।
2. उपबोधनोपागमा: – निर्देशात्मकः, अनिर्देशात्मकः, उदारवादी, व्यवहाराधारितः, संज्ञानामकश्च।
3. उपबोधनस्य प्रक्रिया – उपबोधनस्य सज्जता, अन्तः सम्बन्धस्थापना (Rapport) ,प्रारम्भिक साक्षात्कार समाप्तिः प्रतिक्रिया च ।
4. संरचनाया: स्थापनाः – ध्यानाकर्षकव्यवहारः,अवलोकनम्, अशाब्दिकव्यवहारः, श्रवणम्, शाब्दिकाकृतिः, सम्प्रेषणप्रत्युत्तराणि, मौनम्, प्रश्नानामुपयोगः, स्थानान्तरणं, प्रतिस्थानान्तरणं, संक्रमणं, प्रतिसंक्रमणम्, उपबोधनसम्बन्धमर्यादा, आदरभाव इच्छुकानिच्छुकलाभार्थिनामपेक्षा।
5. परिवारस्य समाजस्य च भूमिका।

पाठ्यांशः(Unit) -3

प्रादत्तानां संकलनोपकरणानि प्रविधयश्च

1. मनोवैज्ञानिकपरीक्षणं निदानञ्च आवश्यकता प्रकृतिश्च।
2. परीक्षणस्य प्रयोग:विवेचना च,मूल्याङ्कन विधयः।
3. उपबोधनसाक्षात्कार: आवश्यकपक्षाः, आधारप्रक्रिया: समस्याः, समाधानानि च।
4. व्यक्तित्वमूल्यांकनम् : ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्यः।
5. उपयुज्यमानव्यक्तित्वसूचीनां प्रश्नावलीनां तथा प्रक्षेपीपरीक्षाणां सामग्रीप्रशासनम्, अंकनिर्धारणं विवेचनं,मूल्याङ्कनम् च।
6. व्यक्तित्वभिमुखीकरणं परीक्षणं निर्धारणमापनी च – व्यवहारस्य प्रकाराः, व्यवहारस्य नियन्त्रणस्थानम्(Locus of control), अभिवृत्तिमापनी, ST, AI, अन्या: नैदानिकनिर्धारणमापन्यश्च।
7. व्यक्तिवृत्ताध्ययनम् – आवश्यकता महत्वञ्च।

पाठ्यांशः(Unit) – 4

निर्देश–उपबोधनसम्बद्धा: समस्याः। (Issues Related Guidance and Counseling)

1. निर्देशने उपबोधने च जायमानानि बाधककारकाणि।
2. निर्देशने उपबोधने च जायमाना: नैतिकसमस्याः।
3. उपबोधनस्यविशेषसन्दर्भे निदानात्मकदृष्ट्या सीमाङ्कनम्।
4. विद्यालयेषु मार्गदर्शन-परामर्श कार्यक्रमाणां आयोजनार्थं उपहुतयः।
5. अधिगमाक्षमाणां , दृष्टिबाधितानां, श्रावणबाधितानाञ्च जनानां निर्देशनम् उपबोधनञ्च।
6. विद्यालयेषु उपबोधनसेवासम्बद्धानि आह्वानानि।

प्रायोगिकम् (Practicum) –

1. अधिगमे काठिन्यमनुभवतां छात्राणां व्यक्तित्वविधिमाध्यमेन व्यक्तित्वाध्ययनम्।
2. निर्देशन – परामर्श/उपबोधनकार्यक्रमाणाम् आयोजने जायमानानां समस्यानाम् आह्वानानां च प्रतिवेदनप्रस्तुतिः।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)–

1. योजनानुसारेण व्याख्यानं, प्रविध्याधारितप्रस्तुतीकरणम्।
2. स्वल्पसमूहचर्चा, विशिष्टदलानाम् अन्त:क्रिया, विषयाधारितसंगोष्ठीनामायोजनं, समूहचर्चा, सहयोगशिक्षा, समूहशिक्षणञ्च। उचितसिद्धान्ताधारितपठनपाठनात् व्यक्तिवृत्ताध्ययनं, क्षेत्राधारितशैक्षिकसांख्यिकीविशलेषणम्, अधिगमाधिकाररहितसमूहेन आत्मन: नियोजनम्, अल्पकालिकपरियोजनादिद्वारा सर्वेक्षणम्। शैक्षिकदृष्ट्या अधिगमावसरैः वांछितसमुदायैः समूहैः सह व्यक्तिगत क्षेत्रसङ्गतिः केन्द्रियसमूहचर्चामाध्यमेन, सर्वेक्षणं अल्पकालिक परियोजना च।
3. विविधसमूहेषु, छात्रेषु, विद्यालयेषु, अनुभावाधारितक्रियाकलापा:।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)–

परीक्षणम् (प्रदत्तकार्याणामाधारेण सम्पाद्यमानम्)

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- सलूजा, चाँद किरण, शिक्षा : सामाजिक परिप्रेक्ष्य, हिन्दी माध्यम कार्यान्वयन निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली।
- गुप्ता, रामबाबू, निर्देशन एवं परामर्श, भारतीय साहित्य इंक., नई दिल्ली, 2024।
- पण्ड्या, दीपक; त्रिवेदी, दीपा; शर्मा, ओमप्रकाश एवं भट्ट, विपिन, निर्देशन एवं परामर्श, हिमांशु पब्लिकेशन्स, उदयपुर, 2020।
- उपाध्याय, राधा वल्लभ, निर्देशन एवं परामर्श, अग्रवाल पब्लिकेशन्स, आगरा, 2018।
- राय, अमरनाथ एवं अस्थाना, मधु, निर्देशन एवं परामर्शन, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी।
- राय, अमरनाथ, आधुनिक परामर्शन मनोविज्ञान, मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली, 2023।
- वर्मा, संगीता एवं सिंह, धीरज, निर्देशन एवं परामर्श, ठाकुर पब्लिकेशन प्रा. लि., लखनऊ, 2017।
- अग्निहोत्री, कल्पना; मिश्रा, साधना एवं सिंह, धीरज, शैक्षिक निर्देशन एवं परामर्श, ठाकुर पब्लिकेशन प्रा. लि., लखनऊ, 2017।

2.10 मानवाधिकारशिक्षा -7

सत्रार्द्धः – 8 **श्रेयोऽङ्काः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

मानवाधिकारः समानतायाः निष्पक्षतायाश्च सम्बन्धितानां सिद्धान्तां कश्चन समूहो वर्तते। मानवजीवने मनुष्यरूपे क्षमतानां विकासाय, आत्मनोऽवगमनाय च, तथा स्वतन्त्रविचारभिव्यक्तये भेदभावं विमुच्य समाजस्य कल्याणसाधनमेव मानवाधिकाराणां परमकर्तव्यं विद्यते। एते अधिकाराः प्रत्येकं व्यक्तेः शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-आध्यात्मिक-आर्थिकोन्नतये स्वाधीनतायाः मर्यादाश्च संरक्षणाय पालनीयाः अंशाः विद्यन्ते।

मानवाधिकारः मानवसमाजस्य जातेश्च कृते कश्चन जन्मगताधिकारः मूल्यानां स्वरूपे जनेषु निहीतं भवतीति प्रशिक्षणार्थिनः जानीयुः, तथा च अधिकाराणां संरक्षणाय उद्यताः भवेयुः। समानतादीनाम् अधिकाराणां पालनेनैव सामाजिकव्यवस्था, आर्थिकव्यवस्था, राजनैतिकव्यवस्था, धार्मिकव्यवस्था, सांस्कृतिकव्यवस्था च प्रत्येकं राष्ट्रस्य सुदृढा आधारशिला भवतीति प्रशिक्षणार्थिनः अवगच्छेयुः। शिक्षकप्रशिक्षणकार्यक्रमेषु मानवाधिकारशिक्षायाः स्वरूपं, शिक्षायाः अधिकारः अधिनियमश्च चेत्यादिविषयाणामवगमने समर्थाः भवेयु। भारतीयशिक्षाशास्त्रीणां संविधाननिर्मातृसदस्यानां च मानवाधिकारसन्दर्भे अवदानेन सुपरिचिताः स्युः।

भारतीयसंविधानस्य वैशिष्ट्यं, तत्रैव महिलानां, बालकानां, बालिकानां, सामाजिकोपेक्षितानां च सन्दर्भे विशेषाधिकान् प्रति जागरूकतां सम्पाद्य विद्यालयशिक्षकयोः भूमिकायाः विषये ज्ञानमवाप्य मानवसमाजस्य विकासाय उन्नतये च आत्मनः योगदानं दद्युरिति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राध्यापकाः –

- मानवाधिकाराणां समानतायाश्च अवगमने समर्थाः भवेयुः।
- मानवाधिकाराणां सम्प्राप्तये राष्ट्रियम् अन्ताराष्ट्रियञ्च प्रयासानाम् अवगमने समर्थाः भवेयुः।
- मानवाधिकारशिक्षणविधीनाम् अवगमने योग्याः स्युः।
- मानवाधिकारजागरूकतायाः संवर्धने विद्यालयानाम् अध्यापकानाञ्च भूमिकायाः विषये अवगमने समर्थाः भवेयुः।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मानवाधिकारशिक्षा	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

मानवाधिकारः

1. मानवाधिकारशिक्षायाः सम्प्रत्ययः आवश्यकता च।
2. भारतीयसंविधाने मानवाधिकाराः।
3. मानवाधिकाराणां प्रकाराः-
    - समानतायाः अधिकारः
    - शिक्षायाः अधिकारः
    - संरक्षणस्य अधिकारः
    - सुरक्षायाः अधिकारः
4. बालानां विशेषसन्दर्भे – यौन-अपराधः बालसंरक्षण-अधिनियमः (पी.ओ.सी.एस्.ओ. अधिनियमः 2012)

पाठ्यांशः(Unit) - 2

विभिन्नस्तरेषु मानवाधिकारशिक्षा

1. प्राथमिकस्तरे, माध्यमिकस्तरे, उच्चस्तरे च।
2. मानवाधिकारशिक्षायाः पाठ्यक्रमः, संरचना स्वरूपञ्च।
3. शिक्षकप्रशिक्षणकार्यक्रमेषु मानवाधिकारशिक्षायाः स्वरूपम्।
4. शिक्षायाः अधिकारः अधिनियमः (आर.टी.ई)।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

मानवाधिकाराणां संरक्षणाय प्रयासाः

1. राष्ट्रियमानवाधिकारायोगः (एन्.एच्.आर्.सी.) तदुद्भवः प्रकार्याणि क्षेत्रञ्च।
2. राज्यमानवाधिकारायोगः (एस्.एच्.आर्.सी.) तदुद्भवः प्रकार्याणि क्षेत्रञ्च।
3. महिलानां, बालकानां सामाजिकोपेक्षितानाञ्च विशेषाधिकाराः।
4. भारते मानवाधिकारान्दोलनानां स्वरूपं महत्त्वञ्च।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

मानवाधिकारशिक्षा

1. बालकानां विशेषसन्दर्भे अधिगन्तृशिक्षकयोः कर्तव्याधारिताधिकाराः।
2. सूचनायाः अधिकारः अधिनियमः (आर्.टी.आई.)।
3. अधिकाराः कर्तव्यानि च, विशेषसन्दर्भे मानवाधिकारान् प्रति जागरूकतायाः विकासे प्रचारे च विद्यालयशिक्षकयोः भूमिका।
4. मानवाधिकारसम्बन्धिविचाराः - राजाराममोहनरायः, महात्मा गाँधी, भीमराव अम्बेडकरः।

प्रायोगिकम् (Practicum)-

1. भारतीयसमाजे मानवाधिकारशिक्षायाः प्रासंगिकतासन्दर्भे परिचर्चायाः आयोजनम्।

   अथवा

   भारते मानवाधिकाराणां सुरक्षायै विहितप्रयत्नानां रूपरेखानिर्माणं विमर्शश्च।
2. विभिन्नस्तरेषु मानवाधिकारशिक्षायाः परिचयात्मकं विमर्शनम्।

अथवा

बालानां महिलानां च सन्दर्भे अधिकार-अधिनियमयोः अवबोधनाय चित्राणां निर्माणम्।

3. मानवाधिकाराणां संरक्षणाय भारतीयशिक्षायाः आयोगानां भूमिकायाः आलोचनात्मकं चिन्तनम्।

   अथवा

   भारते मानवाधिकारान्दोलनानां समीक्षणम्।
4. मानवाधिकाराणां जागरूकतायै शिक्षाकेन्द्राणां सामाजिकसङ्घटनानां धार्मिकसङ्घटनानां च भूमिकायाः विषये परिचर्चा।

   अथवा

   प्रमुखानां भारतीयशिक्षाशास्त्रीणां पाश्चात्त्यशिक्षाशास्त्रीणाञ्च मानवाधिकाराणां सन्दर्भे अवदानस्य परिचयात्मकं विमर्शनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

पाठ्यसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायां विविधाः आयामाः पाठ्यांशाश्च समाविष्टाः सन्ति -

- प्रवचने व्याख्यानशिक्षणविधेः माड्यूलशिक्षणविधेश्च प्रयोगः।
- पॉवरपाइन्ट माध्यमेन योजनाबद्धरीत्या व्याख्यानम्।
- कक्षापरिचर्चा, दलशिक्षणं विशिष्टव्याख्यानानामायोजनं, संङ्गोष्ठीनामायोजनं, सहयोगिमूल्याकलनस्य योजना, वीथीनाटकानामायोजनं, जनचेतनाशोभायात्राणामायोजनं, सर्वेक्षणं, रिपोर्टलेखनं, चित्रनिर्माणं, स्लोगनप्रतियोगिता, अल्पकालिक-परियोजनाकार्यञ्च।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च आकलनं भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- क्रैन्स्टन, एम. (1973) – व्हाइट् आर् ह्यूमन् राइट्स्, लन्दन, बोडली हैड।
- कश्यपः, चन्द्रः, सुभाषः (1978) – ह्यूमन् राइट्स एण्ड पार्लियामेन्ट, नई दिल्ली, मेट्रोपोलिटिन कम्पनी प्राईवेट लिमिटेड।
- कैम्पबैल, टी (एडीस्) (1986) – ह्यूमन् राइटः, रिटोरिक टू रीडिटी, ब्लेकवेल, आक्सफोर्ड।
- खन्ना, डी.पी. (2001) – रिफोर्मिंग ह्यूमन् राइट्स्, नई दिल्ली, मानस पब्लिकेशन।
- स्यमोनीडेस्, डुनूज (2002) – ह्यूमन् राइट्स् कान्सेप्ट एण्ड स्टेन्डर्डस्, नई दिल्ली, रावत पब्लिकेशन।
- सैयद, एम्.एच्. (2003) – ह्यूमन् राइट्स् – द व्यू ऐरा, नई दिल्ली, कैलक्षौ बुक।

- पण्डा, लक्ष्मीधरः (2012) – मानवाधिकारोपेतमूल्यशिक्षा, भुवनेश्वर, तीरतरंग पब्लिकेशन।
- मोहन्तिः, जगन्नाथः – टीचिंग ऑफ ह्यूमन् राइट्स्, देहली, दीप पब्लिकेशन।
- शर्मा, माताप्रसादः – मानवाधिकारशिक्षा, जयपुरम्, शुभम प्रकाशन।

2.10 शान्तिशिक्षा -8

सत्रार्द्धः - 8 **श्रेयोऽङ्काः-4**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

अयं पाठ्यक्रमः राष्ट्रिये वैश्विके च परिप्रेक्ष्ये शान्तिशिक्षायाः सैद्धान्तिकानां व्यावहारिकाणां च आधाराणां व्यापकं समीक्षात्मकं च अवबोधनं विकसितं कर्तुं संरचितः अस्ति। एतस्य उद्देश्यम् अस्ति शान्तेः मूल्यस्य संवर्धनम् अभिवृत्तिनिर्माणं चेति, येन अध्येता शान्तिभावस्य चिन्तनशीलः अभ्यासी भूत्वा सामाजिकसौहार्दस्य शान्तिभावस्य च समुत्थापकः जायेत। अयं पाठ्यक्रमः शान्तिसंस्कृतेः समुन्नतौ विविधानां शिक्षाविदां जननायकानां च योगदानं प्रवर्धयति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य सम्पूर्तौ अध्येता सामर्थ्यवान् भविष्यति -

- व्यापकतया समीक्षात्मकरीत्या च शान्तिशिक्षायाः सैद्धान्तिकानां व्यावहारिकाणां च आधारान् अवबोद्धुम्।
- शान्तिशिक्षायाः क्षेत्रस्य ऐतिहासिकविकासं स्थितिं च अन्वेष्टुम्।
- जीवने शान्तेः परिपालनं कर्तुं सर्वोत्तमविधीनाम् अन्वेषणं प्रत्यभिज्ञानं च कर्तुम्।
- सङ्घर्षसमाधानाय समुचितविधिं चित्वा तदुपयोगं कर्तुम्।
- समीक्षात्मकरीत्या अध्येतृगुणस्य चिन्तनात्मकशान्तिभावस्य च अभ्यासं कर्तुम्।
- न्यायवादिनः शान्तिप्रियस्य च समाजस्य स्थापनायाः आधारभूतसिद्धान्तानां प्रशंसां कर्तुम्।
- समाजे सकारात्मककार्याणाम् अहिंसात्मक-समस्यासमाधानोपायानां च अवगमनम् अभ्यासं च कर्तुम्।
- छात्राणां बौद्धिकनमनीयतायाः रचनात्मकतायाः समस्या-समाधानक्षमतानां च प्रवर्धनं कर्तुम्।
- सम्प्रति वैश्विकस्तरे जायमानैः घटनाक्रमैः समस्याबिन्दुभिश्च अस्याः पाठ्यसामग्र्याः सम्मेलनं कर्तुम्।
- संस्कृतसाहित्ये शान्तिशिक्षायाः विचारान् बोद्धुं चेतुं च।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शान्तिशिक्षा	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1
शान्तिशिक्षा : प्रकृतिः वैशिष्ट्यं च

1. शान्तिः शान्तिशिक्षा च।
2. शान्तिशिक्षायाः अर्थः, आवश्यकता, आयामाः लक्ष्यं च।
3. शान्तिशिक्षायाः ऐतिहासिकविकासस्य संक्षिप्तसमीक्षणम्।

4. शान्तिशिक्षायाः दार्शनिक-समाजशास्त्रीय-मनोवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये संस्कृतसाहित्यस्य योगदानम्।
5. शान्तेः प्रकाराः - सकारात्मिका, नकारात्मिका, आन्तरिकी, सामाजिकी प्राकृतिकी च।
6. द्वन्द्वनिराकरणं(Conflict-Resolution) शान्तिशिक्षा च।
7. विकासः शान्तिनिर्माणं च इत्यनयोः मध्ये सम्बन्धः।
8. शान्तिशिक्षायै उपहुतयः।
9. शान्तिशिक्षायाः व्याप्तिम् अन्वेष्टुं अनुभवाधारित अधिगमः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

शान्त्यर्थं विश्वसंस्कृतयः

1. शान्तिस्थापनायाः प्रक्रिया।
2. शान्तिसंस्कृतिः युद्ध-दुश्कृतिश्च।
3. शान्तिशिक्षायाः दृष्टिकोणाः/उपागमाः।
4. द्वन्द्व विश्लेषणं निराकरणं च ।
5. शान्तिस्थापनायै सामाजिक धार्मिकमूलानां च भूमिका।
6. शान्तिस्थापनायैप्रक्रियायां स्थानीयानाम् अन्ताराष्ट्रियानां च अभिकरणानां भूमिका।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

शान्ति सौहार्दसम्बद्ध विचाराः

1. प्राचीनभारतीयविचाराः/दृष्टिकोणाः।
2. वैश्विकशान्तिशिक्षायै कृते संयुक्तराष्ट्रसङ्घस्य (UNO)भूमिका।
3. संवैधानिकप्राावधानानि।
4. सङ्घर्षविश्लेषणं समाधानं च।
5. वैश्विकस्तरे शान्तिसौहार्द निर्माणेसन्दर्भे जे. कृष्णमूर्ति, श्रीअरविन्दः, रवीन्द्रनाथटैगोर, महात्मगांधी, मोटेसरी, रसेल , दलाईलामा च इत्येतेषां योगदानम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

शान्तिशिक्षायै शिक्षणशास्त्रीय विषयांश

1. सामाजि-नागरिक नव संरचनायै आकलनम्।
2. विद्यालयज्ञानस्य शान्ति च ऐतिहासिकम् परिप्रेक्ष्ये तुलनात्मकं दृष्टिकोणम्।
3. पाठ्यचर्यायाः परिवर्तनस्य सामाजैतिहासिकी प्रक्रिया।
4. यूनां युद्धानुभवानां महामारीणां च प्रभाव विषये शिक्षकाणाम् अवधारणा ।
5. शान्तिनिर्माणप्रक्रियायाः आलोके विद्यालयस्तरीयपाठ्यचर्यायाः समीक्षात्मकं विश्लेषणम्।
6. शान्तिशिक्षायाः शिक्षाशास्त्रीय विषयाणां उपहुतयः।
7. वैश्विकस्तरस्य शान्ति संस्कृति निर्माणे महात्मा गाँधी ,टैगोर,श्रीअरविन्दो,दलाईलामा च योगदानम्।
8. शान्तिस्थापनायै विद्यालयीय पाठ्यचर्यायाः समालोचनात्मकं विश्लेषणम् ।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

पाठ्यक्रमसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोलिखितपाठ्यांशाः सम्मिलिताः भविष्यन्ति -

- बहुमाध्यमयुक्तम्/पॉवर-प्वाइंटप्रस्तुतियुक्तं सुनियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकी अन्तःचर्चा, समूहाणां पारस्परिकचर्चा, लघुविषयकेन्द्रिता सङ्गोष्ठी, सहयोगात्मकशिक्षणं दलशिक्षणं च, सैद्धान्तिकपठनसामग्रीतः चयनितांशस्य पठनम्, वृत्ताध्ययनम्, शैक्षिकप्रदत्तांशानां विश्लेषणम्, शैक्षणिकरूपेण वञ्चितसमुदायानां समूहानां च लक्षितसमूहविषये चर्चामाध्यमेन व्यक्तिगतक्षेत्रपर्यटनेन वा अध्ययनम्, सर्वेक्षणम्, अल्पकालिकपरियोजनाकार्यम्।
- विविधैः बालसमूहैः, समुदायैः विद्यालयैः च सह व्यावहारिकानुभवः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

मूल्याङ्कनं परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

शिक्षकः विद्यार्थिनाम् आवश्यकतानुगुणं स्वाध्यायसामग्र्याः अनुगुणं च पुस्तकानां पाठ्यसामग्रीणां च विषये परामर्शं दातुं शक्नोति।

- उपाध्याय, बलदेव, वैदिकशिक्षादर्शनम्, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
- शर्मा, श्रीराम, वेदेषु शान्तिदर्शनम्, संस्कृति संस्थान, बरेली।
- विद्यालङ्कार, सत्यव्रत, वैदिक संस्कृति का स्वरूप, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द, नई दिल्ली।
- आचार्य, बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन, वाराणसी।
- आप्टे, वामन शिवराम, संस्कृत-हिन्दी कोश, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।
- गुप्ता, रामबाबू, मूल्य एवं शान्ति शिक्षा, भारतीय साहित्य इंक., नई दिल्ली, 2024।
- मसानी, आर. पी., विश्व सद्भावना के लिए शिक्षा, नन्द किशोर एण्ड ब्रदर्स, वाराणसी।
- पाठक, संजीव कुमार, शान्ति शिक्षा, एन.सी.ई.आर.टी., नई दिल्ली, 2025।
- कुमार, नरेश, शान्ति के लिए शिक्षा एवं शान्ति निर्माता के रूप में शिक्षक, एन.सी.ई.आर.टी., नई दिल्ली, 2025।

2.10 क्रीडा सौष्ठवञ्च -9

सत्रार्द्धः - 8 **श्रेयोऽङ्काः-4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

अनेन पाठ्यक्रमेण स्वास्थ्यस्य सङ्कल्पनायाः, तदीयानां विविधानां आयामानां च निर्धारकाणां विषये व्यापका समग्रा च अवगतिः विकसिता भवति। स्वास्थ्यस्य शारीरिकशिक्षाया च उत्क्रान्तिं दर्शयति, विशेषतो भारतीयशिक्षायां विषयस्यास्य ऐतिहासिकं विकासं च अन्येषां विषयाणां सहसम्बन्धं च। अन्तरा विद्यालयसन्दर्भे स्वास्थ्ययोजनाभिः, कार्यक्रमैः सेवाभिश्च शारीरिकपरिपुष्टितायाः महत्त्वं रेखाङ्कितं करोति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य समापनानन्तरं छात्राः निम्नलिखितघटकेषु समर्थाः स्युः।

- समग्रस्वास्थ्यतत्त्वं तन्निर्धारकांश्च बोद्धुम्।
- व्यक्तिरूपेण स्वास्थ्ये शारीरिकशिक्षायां योगे च धनात्मकदृष्टिकोणं विकसयितुम्।
- शारीरिकपरिपुष्टिकौशलप्राप्तये, शारीरिकशुद्धाचाराणां योग्यासनानां च अभ्यासाय उत्साहवर्धनम्।
- योगासनध्यानाभ्यासेषु रुचिनिर्माणम्।
- स्वास्थ्ये शारीरिकशिक्षायां योगे च प्रचलितनीतिबिन्दूनां कार्यक्रमाणां च बोधः।
- स्वास्थ्यशारीरिकपरिपुष्टितायाः मूल्याङ्कनप्रक्रियायामवगतिकरणम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	क्रीडा सौष्ठवञ्च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

स्वास्थ्यस्य शारीरिकशिक्षायाश्च मूल्याङ्कनम्

1. स्वास्थ्यं शारीरिकशिक्षा च – स्थानीयरूपेण यथा वैश्विकरूपेण च संज्ञागौरवलक्ष्याणि।
2. पाठ्यक्रमे स्थानम् – एकविषयत्वेन तदीयौ ऐतिहासिकविकासः लक्ष्याणि च, विशेषतो भारतीयशिक्षासन्दर्भे अन्यविषयैः सह सम्बन्धः।
3. स्वास्थ्यस्य शारीरिकशिक्षायाश्च स्थितिः – प्राथमिकात् माध्यमिकशिक्षायाः पर्यन्तं वैश्विकदृष्ट्या, आयुर्वेदीययोगीयस्वास्थ्यशिक्षासंकल्पना, भारते स्वास्थ्य एवं स्वास्थ्यशिक्षायाः न्यायिकदृष्टिः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

स्वास्थ्यशिक्षा

1. स्वास्थ्यसंकल्पना, विशेषतो भारतसन्दर्भे तदीयाः आयामाः निर्धारकाश्च।
2. बालकैः किशोरैश्च विशेषाङ्गशक्तिमद्भिश्च मानसिकसामाजिकाः चिन्ताः।
3. शारीरिकप्रणालीनां (तन्त्राणां) एवं तेषां कार्याणाम् अवबोधनम्।
4. साधारणस्वास्थ्यसमस्याः रोगाश्च – कारणानि निवारणोपायाश्च, प्रतिरक्षाप्रदानं प्राथमिकोपचारश्च।
5. विविधशारीरिकतन्त्राणां शारीरिकगतिविधयः, क्रीडाः योगश्च तेषां प्रभावः।
6. आहारः पोषणं च, पोषकद्रव्याणि तेषां कार्याणि च।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

क्रीडाः शारीरिकपरिपुष्टिता च

1. शारीरिकपरिपुष्टिता तदीयाः घटकाश्च –एथलेटिक्स(सामान्यशारिरिकपरिपुष्टिपूरकाभ्यासः) क्रीडाः(अग्रगाम्यक्रीडाः/लीड-अप खेल, धावाक्रीडाः, प्रमुखक्रीडाश्च), लयबद्धगतिविधयः, जिमनास्टिक, तेषां स्वास्थ्येषु प्रभावश्च।
2. शारीरिकपरिपुष्टितायाः विकासः – शारीरिकस्थितिः विश्रामश्च महत्त्वम्। परिपुष्टितापरीक्षाः, स्वास्थय एवं क्रीडासुसाधनसेवाश्च।
3. क्रीडाणां मौलिककौशलानि – विनोदाय स्पर्धार्थं च क्रीडाः, क्रीडापुरस्काराणि छात्रवृत्तयश्च, क्रीडात्मवृत्तिः, स्वदेशीयाः आत्मरक्षाकार्याणि च।
4. विद्यालयपरिवारः, स्वास्थ्यसेवाः, नीतयः, प्रमुखस्वास्थ्यशारीरिकशिक्षासम्बद्धकार्यक्रमाश्च, रक्तपेटिकाः, संचारमाध्यमानां भूमिका च।
5. सुरक्षा।
6. प्राथमिकोपचाराः – आवश्यकता सिद्धान्ताश्च।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

नीतयः कार्यक्रमाः मूल्याङ्कनं च

1. स्वास्थ्यावश्यकतासमाधानाय नीतयः कार्यक्रमाः सेवाश्च।
2. विद्यालयस्वास्थ्यकार्यक्रमः – विद्यालयस्वास्थ्यसेवाः, स्वास्थ्यसंवर्धकविद्यालयाः, वैश्विकविद्यालयस्वास्थ्ययोजनाश्च।
3. योगः – अर्थः, उद्भवः, ऐतिहासिकता, वर्गीकरणम्, प्रविधयः, योगशाखाश्च। स्वस्थजीवनजीवनार्थं योगस्य आवश्यकता महत्त्वं मनोविज्ञानोपचारेण योगस्य भूमिका च।
4. पोक्सो (यौनशोषणात् बालानां रक्षणं रक्षाधिनियमः २०१२), पीडब्ल्यूडी २०१६, समन्वितबालसंरक्षणयोजना च।
5. क्रीडासु शारीरिकनिष्पादनस्य परीक्षणम्, बालस्य स्वास्थ्यावस्थाया क्रीडाक्षेत्रेषु निष्पादनस्य च प्रतिवेदनम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. बालानां मानसिकस्वास्थ्यस्य च प्रमुखसूचकानां परिचयः।

अथवा

राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० इत्यस्मिन् क्रीडानिष्ठशिक्षायाः सन्दर्भेण विश्लेषणम्।

अथवा

विद्यालये शारीरिकशिक्षायाः निर्धारणाय आलोचनात्मकसंवादानां आयोजनम्।

2. व्यायामविषयकानां विविधाहारप्रकारविषयकानां च मिथ्याधारणानां सूचीकरणम्।

अथवा

अभिलेखसञ्चिका: वर्तमानस्य राष्ट्रीयपुरस्काराणां परिचयः। पुरस्कार विजेतॄणां (द्रोणाचार्यपुरस्कारस्य, अर्जुनपुरस्कारस्य च मेजरध्यानचन्द्रखेलरत्नपुरस्कारस्य) सचित्रपरिचयः/सूचीनिर्माणम् ।

3. शारीरिकपरिपुष्टितायाः विकासाय गतिविधीनां योजनानिर्माणम्।

अथवा

प्राथमिकोपचारपेटिकायाः निर्माणम्।

4. मूलभूतयोगाभ्यासानाम्, आसनानाम्, प्राणायामस्य, क्रियाणां च ध्यानस्य च अध्ययनं प्रदर्शनं च।

अथवा

कश्चन एकस्य क्रीडाक्षेत्रस्य, उपकरणानां सचित्रवर्णनम् (नियमा:, पारिभाषिकशब्दा:कौशलानि च)।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

विषयवस्तुनः शिक्षणप्रसारणे अधोलिखितानि अन्तर्भविष्यन्ति:

- बहुमाध्यमैः/पॉवरपॉइन्टप्रस्तुतीकरणैः संयुक्तनियोजितव्याख्यानानि।
- लघुसमूहचर्चाः, पैनलवार्ताः, लघुविषयाधारितसंगोष्ठ्यः, समूहचर्चाः, सहकारिशिक्षणम्, कार्यसमूहशिक्षणं च, सैद्धान्तिकाभ्यासग्रन्थादीनां चयनानि, शैक्षिककानां विश्लेषणानि, शैक्षिकदृष्ट्या उपान्तवर्गीयसमुदायजनसमूहैः सह व्यक्तिगतक्षेत्रसंलग्नता च समूहाधारितसंलापैः, सर्वेक्षणैः, अल्पकालिकपरियोजनाकार्यैश्च।
- विविधसमुदायैः, बालकैः, विद्यालयैश्च सह व्यवहारिकानुभवसम्पादनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

परीक्षासु प्रबन्धकार्येषु च आधारितं मूल्याङ्कनं भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

अध्यापकाः शिक्षार्थिशिक्षणावश्यकतानुरूपं ग्रन्थान् पठनसामग्रीश्च सूचयिष्यन्ति।

साहित्यम् -1

3.1 साहित्यशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः

सत्रार्द्धः- 1 **श्रेयोऽङ्कः-4**

पाठ्यपरिचयः- (About the course) -

अत्र साहित्यशास्त्रस्य सामान्येन परिचयः प्रस्तुतः। इह साहित्येति नाम्नोऽर्थः, साहित्यशास्त्रस्य प्रमुखाः ग्रन्थाः, काव्यस्य प्रयोजनम्, कारणम्, भेदाः, गुणाः, अलंकाराश्च सामान्येन प्रतिपादितानि सन्ति। साहित्यं नाम मानवस्य आत्मा। साहित्यं विना मनुष्यः पुच्छेन शृङ्गेण च रहितः सहायहीनः पशुः। साहित्यमेव काव्यपदेनापि कथ्यते। यत् शास्त्रम् एतस्य साहित्यस्य स्वरूपं प्रयोजनं घटकानि च प्रतिपादयति तदेव साहित्यशास्त्रम् उच्यते। इदमेव काव्यशास्त्रम् अलंकारशास्त्रं चोच्यते। अस्य साहित्यशास्त्रस्य प्रमुखं प्रमेयं काव्यमेव विद्यते, तदङ्गत्वेन तस्य प्रयोजनम्, कारणम्, भेदाः, गुणाः,अलंकाराश्चापि अत्र विवेचिता भवन्ति। अत्र काव्ये हेया दोषा आपि विचार्यन्ते। एषामेव सामान्येन विवेचनम् अत्र विद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) -

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- साहित्यशब्दार्थं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- साहित्यशास्त्रस्य प्रमुखान् ग्रन्थान् प्रतिपादयितुं प्रभविष्यन्ति।
- सप्रयोजनस्य, सकारणस्य, सभेदस्य च काव्यस्यावबोधे शक्ता भविष्यन्ति।
- सभेदस्य गुणस्य परिचयं प्राप्स्यन्ति।
- काव्यदोषस्यावबोधे समर्था भविष्यन्ति।
- सभेदमलंकारम् अवगिष्यन्ति।
- साहित्यशास्त्रस्य प्रमेयाणाम् अध्यापने कौशलं लप्स्यन्ते।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	साहित्यशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) – 1

साहित्यशास्त्रस्य नामकरणं तद्ग्रन्थाश्च-(1)

- साहित्यशब्दार्थः

- साहित्यशास्त्रस्य नामानि
  साहित्यशास्त्रस्य ग्रन्था :(नाट्यशास्त्रम्, काव्यादर्शः, भामहकृतः काव्यालङ्कारः, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, ध्वन्यालोकः, औचित्यविचारचर्चा, वक्रोक्तिजीवितम्, व्यक्तिविवेकः, काव्यप्रकाशः, साहित्यदर्पणः, रसगङ्गाधरः, काव्यालङ्कारकारिका, काव्यसत्यालोकः, अभिराजयशोभूषणम्, अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्)

पाठ्यांशः (Unit) – 2

काव्यस्य प्रयोजन-कारण-लक्षण-भेदाः

- काव्यप्रयोजनम्
- काव्यकारणम्
- काव्यलक्षणम्
- काव्यभेदः

पाठ्यांशः (Unit) – 3

गुणपरिचयः (1)

- गुणस्वरूपम्
- गुणभेदः -
  - त्रयो गुणाः
  - दश गुणाः
  - विंशतिः गुणाः
  - विंशतेः गुणानाम् आलोचनं गुणत्रयवादस्य समर्थनञ्च।

पाठ्यांशः (Unit) – 4

अलङ्कारपरिचयः (1)

- अलङ्कारस्य सामान्यलक्षणम्
- अलङ्कारभेदः
  - शब्दालङ्कारः
  - अर्थालङ्कारः
  - उभयालङ्कारः
- गुणालङ्कारयोः भेदः

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम्
2. प्रदत्तविषयानुसारेण वीडियोनिर्माणम्
3. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्
4. रघुवंशादौ लभ्यमानानां काव्यभेद-गुणालंकाराणां संग्रहः।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

समीक्षात्मिका पद्धतिः आश्रयणीया। अनेकविषयसम्बद्धाः समीक्षात्मकग्रन्थाः पूर्वं विलोकनीयः तथा कार्यं येन साहित्यशास्त्रविषयकं ज्ञानसामान्यं छात्राध्यापकेषु जायते। पीपीटी-द्वाराऽपि सम्बद्धाविषयाः प्रदर्शनीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)-

1. भाषाशुद्धिः
2. अभिव्यक्तिकौशलम्।
3. व्यवहारः।
4. प्रश्नमञ्चः।
5. नियमितता।
6. अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्याणि प्रयोगाकार्याणि च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. काव्यप्रकाशः, मम्मटः, भट्टवामनाचार्यः, (भण्डारकर प्राच्यविद्या संशोधकमन्दिरम्-पब्लिकेशनम्, दिल्ली, 2008)
2. साहित्यदर्पणः, शालिग्रामशास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, नई दिल्ली, 2000
3. काव्यालंकारसूत्राणि, वामनः, श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालः, चौखम्बासंस्कृतसुरभारती प्रकाशनम् -, वाराणसी, .2001
4. वक्रोक्तिजीवितम्, प्रो,रमाकान्तपण्डेयः, जगदीशपुस्तकालय, जयपुर-2005
5. काव्यात्ममीमांसा, डॉ जयमन्तमिश्रः, चौखम्बा, वाराणसी भवन, वि. 2005
6. संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास (काव्यशास्त्रखण्ड), प्रधानसम्पादकः-डा.बलदेवउपाध्याय, पं. वायुनन्दन पाण्डेय, उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थान, लखनऊ

साहित्यम् -2

3.1 शिशुपालवधे वर्णिता राजनीतिः (शिशुपालवधम्-द्वितीयः सर्गः)

सत्रार्द्धः-1 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

अत्र महाकविमाघरचितस्य शिशुपालवधमहाकाव्यस्य द्वितीयः सर्गो निर्धारितः, यत्र राजनीतिः प्रतिपादिता। अस्याध्ययनेन प्राचीनराजनीतेरवबोधो भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- महाकविमाघं तत्काव्यरचनारीतिं च परिचेष्यन्ति।
- राजनीतेः सिद्धान्तं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- श्लोकव्याख्यानकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- सम्बद्धव्याकरणादिशास्त्राणाम् अवगमे समर्था भविष्यन्ति।
- कस्यचित् सिद्धान्तस्य काव्यमाध्यमेन उपस्थापयितुं शक्ता भविष्यन्ति।
- महापुरुषस्य लक्षणं भोत्स्यन्ते।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिशुपालवधे वर्णिता राजनीतिः(शिशुपालवधम्-द्वितीयः सर्गः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) - 1

महाकाव्यपरम्परा (1)

- प्रमुखमहाकाव्यानां परिचयः (रामायणम्, महाभारतम्,रघुवंशम्, कुमारसंभवम्, बुद्धचरितम्)
- माघस्य परिचयः
- शिशुपालवधस्य कथासारः

पाठ्यांशः (Unit) - 2

बलरामस्य उक्तेः याथार्थ्यम् (1)

- महीयसां लक्षणम्
- बलरामस्य स्वरूपम्
- बलरामस्य उक्तौ दण्डनीतेः महत्त्वम्
- बलरामेन कृता श्रीकृष्णवचनस्य प्रशंसा

पाठ्यांशः (Unit) - 3

बलरामोक्तौ युक्तीनाम् उपस्थापना (1)

- वक्तुम् उपस्थितस्य उद्धवस्य कृते आक्षेपः
- शिशुपालं प्रति आक्रमणे युक्तेरुपस्थापना
- यादवसेनायाः शक्तेरतिशयः
- यादवसेनां प्रति कर्तव्यविषये बलरामस्य संदेशः

पाठ्यांशः (Unit) - 4

उद्धवस्योक्तौ सामनीतेर्महत्त्वम् (1)

- उद्धवेन कृता बलरामस्य उक्तेः प्रशंसा
- सत्कविना शब्दार्थयोराश्रयणम् इव राज्ञा पौरुषभाग्ययोः आश्रयणम्
- शिशुपालं प्रति आक्रमणं नोचितम् इति पक्षे उद्धवस्य युक्तिः
- शब्दविद्या इव राजनीतिः अपस्पशा नो भाति।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. श्लोकोच्चारणम्।
2. श्लोकस्मरणम्।
3. श्लोकव्याख्यानम्।
4. प्रदत्तश्लोकानुसारेण बीडियोनिर्माणम्।
5. वाच्यपरिवर्तनम्।
6. सुबन्त-तिङन्त-समस्तादिपदानां संग्रहः।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

खण्डान्वयः दण्डान्वयश्च विधिराश्रयणीयः पूर्वं श्लोकाः सस्वरम् उच्चारणीयाः। पद-पदार्थादिपरिचयः कारयितव्यः। श्लोकसम्बद्धानि शास्त्रान्तरतत्त्वानि अपि बोधनीयानि। समासविग्रहादिः कार्यः। तथा विधेयम् येन छात्राध्यापकेषु श्लोकव्याख्यानकौशलं वर्धेत।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

1. श्लोकोच्चारणशुद्धिः।
2. अभिव्यक्तिकौशलम्।
3. व्यवहारः।
4. प्रश्नमञ्चः।
5. नियमितता।
6. अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- शिशुपालवधमहाकाव्यम्, महाकविमाघः (सर्गः-2) मल्लिनाथ, श्रीपण्डितहरगोविन्दशास्त्री, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2015
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, उमाशंकर शर्मा ऋषि, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी221001-
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा निकेतन वाराणसी, 2001
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय-प्रकाशन,वाराणसी।

साहित्यम् -3

3.1 मेघदूते वर्णितानि भौगोलिकक्षेत्राणि (मेघदूतम्-पूर्वमेघः)

सत्रार्द्धः -2 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः -

अत्र महाकविकालिदासेन मन्दाक्रान्ताछन्दसा रचितस्य मेघदूतस्य पूर्वभागो निर्धारितः। इह भारतवर्षस्य प्राचीनानि यानि भौगोलिकक्षेत्राणि प्रतिपादितानि, तेषां मनोहरं वर्णनमस्ति। मेघदूतस्य श्लोकानां वर्णितभौगोलिकक्षेत्राणां च अवगमो भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) -

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः -

- महाकविकालिदासं तद्रचनारीतिं च परिचेष्यन्ति।
- प्राचीनभारतीयभौगोलिकक्षेत्राणि प्रतिपादयितुं शक्ष्यन्ति।
- मन्दाक्रान्ताच्छन्दसः प्रयोगे कौशलम् प्राप्स्यन्ति।
- विरहिमनोदशाविज्ञाने समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मेघदूते वर्णितानि भौगोलिकक्षेत्राणि (मेघदूतम्-पूर्वमेघः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) - 1

खण्डकाव्यपरम्परा (1)

- खण्डकाव्यस्य परिचयः
- मेघदूतस्य वैशिष्ट्यम्
- कालिदासस्य कवित्वम्
- यक्षस्य विप्रलम्भः

पाठ्यांशः (Unit) - 2

यक्षेण स्वदुःखस्य निवेदनम् (1)

- वर्षभोग्यः शापः

- कामार्त्तस्य प्रकृतिकृपणत्वम्
- कुसुमसदृशं हृदयम्
- शिखरस्य श्यामत्वम्

पाठ्यांशः (Unit) - 3
मेघमार्गस्य दर्शनम् (1)

- विन्ध्यपादे विशीर्णाया रेवाया दर्शनम्
- वेत्रवतीनदीदर्शनम्
- विशालापुरीदर्शनम्
- शिप्रानदीदर्शनम्
- महाकालदर्शनम्।
  19 अध्वक्लान्तम् इति पद्यम् आरभ्य अप्यन्यस्मिन् जलधर इति 38 पद्यपर्यन्तम्।

पाठ्यांशः (Unit) – 4
प्रकृतिवर्णनम् (1)

- सान्ध्यतेजोवर्णनम्
- गम्भीरानदीवर्णनम्
- रन्तिदेवस्य कीर्त्तिकथा
- कैलासवर्णनम्
- मानससरोवर्णनम्
  39 पादन्यासैः क्वणित इति पद्यम् आरभ्य तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव 67 इति पद्यपर्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. श्लोकोच्चारणम्।
2. श्लोकस्मरणम्।
3. श्लोकव्याख्यालेखनम्
4. प्रदत्तश्लोकाश्रितं व्याख्यानम्
5. रत्यादिभावानाम् अनुसंधानम्।
6. वाच्यपरिवर्तनम्।
7. सुबन्ततिङन्त-समस्तादिपदानां संग्रहः।
8. प्रयुक्तालंकारसंग्रहः
9. वर्णितभौगोलिकाधारेण भारतस्वरूपस्य मानचित्रमाध्यमेन प्रदर्शनम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

श्लोकव्याख्याने खण्डान्वयः दण्डान्वयश्च विधिराश्रयाणीयः। श्लोकोच्चारणै करणीयं च। पद-पदार्थादयो वाच्याः। प्रतिश्लोकं यथासंभवं रस-भावादयः काव्यशास्त्रीया विषया बोधनीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

1. श्लोकोच्चारणशुद्धिः।
2. अभिव्यक्तिकौशलम्।
3. व्यवहारः।
4. प्रश्नमञ्चः।
5. नियमितता।
6. अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्याणि च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- मेघदूतम्, कालिदासः, डा. दयाशङ्करशास्त्री, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2017
- संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन,2007
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा निकेतन, वाराणसी, 2001
- कालिदास का भारत, भगवत्शरण उपाध्या,मोतीलाल बनारसीदास

साहित्यम् -4

3.1 प्रमुखाणि छन्दांसि कविशिक्षा च (छन्दोमञ्जरी काव्यमीमांसा च)

सत्रार्द्धः- 2 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः -

इह प्रमुखाणि छन्दांसि, शास्त्राणां संग्रहः, कविशिक्षा च प्रतिपादितानि।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः:-

- छन्दःशास्त्रपरम्परायाः प्रतिपादने समर्था भविष्यन्ति।
- प्रमुखाणां छन्दसां लक्षणानि बोद्धुं प्रभविष्यन्ति।
- कवेः कर्तव्यानि बोद्धुं शक्ष्यन्ति।
- लक्ष्यग्रन्थेषु कविसमयस्य गवेषणे कौशलं प्राप्स्यन्ति।
- छन्दः प्रयोगकौशलम् अधिगमिष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	प्रमुखाणि छन्दांसि कविशिक्षा च (छन्दोमञ्जरी काव्यमीमांसा च)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) – 1

छन्दः शास्त्रपरम्परा (1)

- छन्दः शास्त्रस्य परिचयः
- गङ्गादासस्य पाण्डित्यं छन्दोमञ्जर्याः मौलिकता च
- वृत्तभेदाः, आर्या-मात्रावृत्तम्, गीतिः च।
  गणवृत्तम् - अर्धसमम्, विषमं च।
- गुरुलघुनिर्देशः-ऽ,।, उक्थादिगणना च।

पाठ्यांशः (Unit) – 2

छन्दांसि –(1)

- अनुष्टुप् छन्दः - श्लोकः - अष्टाक्षरावृत्तिः, विद्युन्माला।
- पङ्क्तिः छन्दः - मत्ता वृत्तम् - दशाक्षरावृत्तिः।
- त्रिष्टुप् छन्दः - इन्द्रवज्रा - एकादशाक्षरा वृत्तिः, उपेन्द्रव्रजा, उपजातिः, शालिनी, दोधकम्।
- जगती छन्दः - वंशस्थम् - द्वादशाक्षरा वृत्तिः, भुजङ्गप्रयातम्, त्रोटकम्, द्रुतविलम्बितम्।

पाठ्यांशः (Unit) – 3

छन्दांसि-(1)

- अतिजगती छन्दः - प्रहर्षिणी - त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः, मत्तमयूरम्, मञ्जुभाषिणी।
- शक्वरी छन्दः - वसन्ततिलका - चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः।
- अतिशक्करी छन्दः - मालिनी - पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः।
- अष्टिः छन्दः - पञ्चचामरम् - षोडशाक्षरा वृत्तिः।
- अत्यष्टिः छन्दः - सप्तदशाक्षरा वृत्तिः, शिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, पृथ्वी।
- शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा च।

पाठ्यांशः (Unit) - 4

कविशिक्षा (1)

- शास्त्रसङ्ग्रहः
  (अथातः काव्यं मीमांसिष्यामहे इत्यारभ्य कविभ्यो राजशेखरः इति पर्यन्तम्)
- कविचर्या राजचर्या च
  (गृहीतविद्योपविद्यः इत्यारभ्य स सुखी तत्र तत्र च इति पर्यन्तम्)
  शब्दार्थहरणोपायाः
  (परप्रयुक्तयोः शब्दार्थयोः इत्यारभ्य मन्यतां स महाकविः इति पर्यन्तम्)
- कविसमयः
  (अशास्त्रीयमलौकिकं च परम्परायातम् इत्यारभ्य पातालीयश्च कथ्यते इति पर्यन्तम्)

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्।
2. छन्दोविशेषसंबद्धानां श्लोकानाम् उच्चारणम्।
3. प्रदत्तेन छन्दसा पद्यस्य निर्माणम्

4. पठितानां छन्दसां काव्येषु गवेषणम्
5. कविसमयसंबद्धानां श्लोकानाम् अन्वेषणम्।
6. छन्दोविशेषसंबद्धश्लोकानुसारेण वीडियोनिर्माणम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यनात्मकः प्रत्यक्षात्मकश्च विधिरायश्रणीयः छन्दसाम् उच्चारणं करणीयं कारणीयं च। काव्यमीमांसायाः पङ्क्तयो विषयाश्च प्रतिपादनीयाः। विषयसंबद्धानि अन्यानि अपि उदाहरणानि देयानि।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

पठितविषयानुसारेण यथानियमम्।

1. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम्
2. छन्दविशेषस्योच्चारणम्
3. प्रश्नमञ्चः
4. छन्दोविशेषसंबद्धश्लोकस्मरणम्
5. व्यवहारः
6. अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यम् च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- श्रीगङ्गादासप्रणीता छन्दोमञ्जरी, व्याख्या. डा. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी-२२१००१
- हिन्दी काव्यमीमांसा सं. डा. गंगासागर राय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-२२१००१
- काव्यालंकारसूत्राणि, वामनः, श्रीगोपेन्द्रत्रिपुरहरभूपालः, चौखम्बासंस्कृतसुरभारती प्रकाशनम् -, वाराणसी, 2001
- पिङ्गलस्य छन्दःशास्त्रम्, निर्णयसागर प्रेष
- छन्दस्कलावती, डॉरामकिशोरमिश्रः ., प्रकास्वयं ., संस्कृत विभाग, महा.मा. म. वि ., खेकड़ा, । 1991
- छन्दःसन्दोहः, (काव्यम्) दत्तदीनेशचन्द्रः, अन्तर्राष्ट्रीय ग्रन्थागार, पो. आँ. बाक्स 149, प्राप्ति स्थान – मोतीलाल बनारसीदास, बैंग्लो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली, जयपुर, 1968
- छन्दोऽभिराजीयम्, (छन्दःशास्त्रम्) अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, वैजयन्त प्रकाशन, इलाहाबाद, 1999

साहित्यम् -5

3.1 शतककाव्येषु नीतिशतकम्

सत्रार्द्धः- 2 **श्रेयोऽङ्कः-4**

पाठ्यपरिचयः- (About the course)-

संस्कृतसाहित्ये शतककाव्यानां महती परम्परा। तत्र भर्तृहरेः त्रिषु शतकेषु नीतिशतकं प्रसिद्धं वर्तते, यत्र व्यवहारोपयोगिनोऽनेके विषयाः श्लोकमाध्यमेन प्रतिपादिताः। इदमेव नीतिशतकम् अत्र पाठ्यत्वेन निर्धारितं विद्यते। अस्याध्ययनेन व्यावहारादौ कौशलं भवति। दुर्जनाः सज्जनाश्च कथं परिचेयाः, तैः कथं व्यवहरणीयं चेत्यादि सर्वं नीतिशतकस्य श्लोकेषु निहितं वर्तते। नीतिशतकमाचारशास्त्रमपीति शक्यते वक्तुम्। नैतिकमूल्यानाम् अवबोधनम् अस्य पाठ्यांशस्य प्रमुखम् उद्देश्यम्

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) -

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- शतककाव्यपरम्परायाः परिचयं प्राप्स्यन्ति।
- उत्तमस्वभावं ज्ञातुं प्रभविष्यन्ति।
- दुष्टसज्जनयोर्भेदान् अवगमिष्यन्तिः।
- सज्जनसंसर्गे प्रेरणां प्राप्स्यन्ति।
- संसर्गस्य माहात्म्यं च सम्यक् ज्ञास्यन्ति।
- श्लोकानां व्याख्याने समर्था भविष्यन्ति।
- व्यवहारोपयोगीनि नाना तत्त्वानि भोत्स्यन्ति।
- नीतिशतकस्य विषयाणां प्रतिपादने शक्ता भविष्यन्ति।
- चरित्रनिर्माणे प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शतककाव्येषु नीतिशतकम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) - 1

शतककाव्यपरम्परा (1)

- शतककाव्यस्य परिचयः
- नीतिशतकस्य वैशिष्ट्यम्
- भर्तृहरेः कवित्वम्
- नीतेः सामाजिकं प्राधान्यम्

पाठ्यांशः (Unit) - 2

स्वभावनिर्णयः (1)

- मूर्खाणां वैविध्यं विद्यायाः महत्त्वं च
- वाग्भूषणस्य महत्वम्
- शान्तिदाक्षिण्ययोः महत्वम्
- सत्संगतेः महत्त्वम्
  (दिक्कालाद्यनव -१ इति पद्यादारभ्य जाड्यं धियो -२५ इति पद्यपर्यन्तम्)

पाठ्यांशः (Unit) - 3

दुष्टसज्जनयोः भेदः (1)

- जनानाम् उत्तमत्वम्
- दुरात्मनां प्रकृतिसिद्धम्
- खलसज्जनानां मैत्री
- महात्मनां प्रकृतिः प्रकृतिमहसां मण्डनं च
  (प्राणाघातात् -२६ इति पद्यादारभ्य करे श्वाघ्यस्त्याज्यः -६५ इति पद्यपर्यन्तम्)

पाठ्यांशः (Unit) - 4

संसर्गमाहात्म्यम् (1)

- नराणां वृद्धिक्षयकारणम्
- कर्मणः माहात्म्यम्
- पुराकृतानि पुण्यानि
- नरस्य पूर्वसुकृतं सत्यव्रतव्यसनिनः स्वभावः च
  (सम्पत्सु महतां चित्तं -६६ इति पद्यादारभ्य लज्जागुणौध -१०८ इति पद्यपर्यन्तम्)

प्रायोगिकम् (Practicum) -

- श्लोकानां कण्ठस्थीकरणरम्
- श्लोकानाम् खण्डान्वयस्य दण्डान्वयस्य च प्रक्रिया
- प्रदत्तश्लोकेषु अलंकारस्य गवेषणम्
- श्लोकानां व्याख्यानम्
- पठितविषयस्य समाजे दृष्टान्तेन निरूपणम्
- विषयानुसारेण आडियो-बिडिया-निर्माणम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

व्याख्यानात्मिका पद्धतिः आश्रयणीया। श्लोकाः सपदकृत्यं व्याख्येयाः। नीतिशतके प्रतिपादिता विषया यथासंभवं यू.ट्यूब-प्रभृतिमाध्यमेन प्रदर्शनीयाः। पीपीटी-द्वाराऽपि सम्बद्धा विषयाः प्रदर्शनीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)-

- भाषाशुद्धिः
- अभिव्यक्तिकौशलम्।
- व्यवहारः।
- प्रश्नमञ्चः।
- नियमितता।
- अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्याणि, प्रयोगकार्याणि च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- नीतिशतकम्, भर्तृहरिः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,वाराणसी, 2010
- संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, 2007।
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, डा. ए.बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, 1967।

साहित्यम् -6

3.1 युवराजोचित उपदेशः (कादम्बरी-शुकनासोपदेशः)

सत्रार्द्धः- 3 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः -

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- गुरूपदेशस्य माहात्म्यं वक्तुं शक्ष्यन्ति।
- युवावस्थायां संभविनां दोषाणां हेयतां ज्ञास्यन्ति।
- राजस्वभावं परिचेष्यन्ति।
- प्रशासकस्य कर्तव्यानि भोत्स्यन्ते।
- चाटुकारिताया दुष्प्रभावं बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	युवराजोचित उपदेशः (कादम्बरी-शुकनासोपदेशः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) - 1
शुकनासोपदेशः (1)

- उपदेशपरम्परा
- बाणस्य परिचयः कादम्बरी च
- शुकनासस्य व्यक्तित्वं दारुणो लक्ष्मीमदः,
- अनर्थपरम्परा, रागमलावलेपदोषः च

पाठ्यांशः (Unit) - 2
युवावस्थायां पुरुषस्य स्वभावः (1)

- युवावस्थाया दोषाः
- मनसः मृगतृष्णिका
- अत्यासङ्गदोषः
- हितोपदेशेषु अश्रद्धा

पाठ्यांशः (Unit) - 3

राजप्रकृतिः (1)

- राजलक्ष्मीप्रभावः
- लक्ष्मीचिह्नानि
- लक्ष्म्याः दुःखेन परिपालनम्
- लक्ष्म्याः विपरीतवृत्तिः लक्ष्म्याः अस्थिरता च

पाठ्यांशः (Unit) – 4

लक्ष्म्याः विलासः (1)

- लक्ष्म्याः विश्वरूपत्वग्रहणम्
- लक्ष्म्याः कोशमण्डलात् मोक्षः
- लक्ष्म्याः चाञ्चल्यम्
- लक्ष्मीः तमोबहुला सर्वाविनयानां पुरः पताका च

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. गद्यानां स्मारणम्।
2. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्।
3. वीडियोनिर्माणम्।
4. प्रश्नमञ्चः।
5. गद्यानां सपदकृत्यं व्याख्यानम्
6. प्रयुक्तालंकारसंकलनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

व्याख्यानात्मको विधिराश्रयणीयः। प्रतिवाक्यं पदपदार्थादयोवाच्याः। समासविग्रहोविधेयः। ग्रन्थसम्बद्धानि काव्यशास्त्रीयतत्त्वानि बोधनीयानि। गुरूपदेशादिप्रसङ्गे अन्येऽपि दृष्टान्ताः बोधनीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

1. गद्यानां व्याख्यानम्

2. प्रश्नमञ्चः
3. प्रदत्तविषयकं भाषणम्
4. प्रदत्तविषयकं लेखनम्
5. व्यवहारः
6. अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्याणि च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बाणभट्टविरचिता कादम्बरी (शुकनासोपदेशः)-
2. संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन,2007
3. संस्कृत साहित्य का इतिहास, डा ए.बी. कीथ ., डा . मंगलदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,1967

साहित्यम् -7

3.1 दशरूपकपरिचयः शकुन्तलादुष्यन्तयोर्गान्धर्वविवाहश्च

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः -

(दशरूपकम्, अभिज्ञानशाकुन्तलं च-1-3 अंकाः)

पाठ्यपरिचः– अत्र धनञ्जयरचितस्य दशरूपकस्य अनुसारेण दशानां रूपकाणां सामान्यलक्षणं प्रस्तुतम्। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमाङ्कम् आरभ्य तृतीयाङ्कम् यावद् ये अंशाः ते निर्धारिताः। एषां विषयाणाम् अवगमो भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- दश रूपकाणि बोधुतुं समर्था भविष्यन्ति।
- पञ्च नाट्यसन्धीन् अवभोत्स्यन्ते।
- रूपकाणां परम्परां प्रतिपादयिष्यन्ति।
- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य रामणीयकम् अनुभविष्यन्ति।
- कालिदासस्य नाट्यकौशलं परिचेष्यन्ति।
- अभिनयकलायां निपुणा भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	दशरूपकपरिचयः शकुन्तलादुष्यन्तयोर्गान्धर्वविवाहश्च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) – 1

रूपकपरम्परा (1)

- दशरूपकाणां परिचयः
  (नाटकम्, प्रकरणम्, प्रहसनम्, भाणः, व्यायोगः, समवकारः, डिमः, वीथी, अङ्कः, ईहामृगः)
- रूपकाणां सामाजिकं प्राधान्यम्
- धनञ्जयस्य रूपकतत्त्वप्रतिपादनकौशलम्
- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य वैशिष्ट्यम्

पाठ्यांशः (Unit) – 2

नाटकस्य वैशिष्ट्यम् (1)

- नाटकलक्षणम्
  पञ्च सन्धयः च
- नायकानां वैविध्यम्
- धीरोदात्तः नायकः
- नायिकानां वैविध्यम्
  नान्दीलक्षणं च

पाठ्यांशः (Unit) – 3

राज्ञः दुष्यन्तस्य आश्रमप्रवेशः (1)

- नान्दीपाठः प्रस्तावना च
- राज्ञः दुष्यन्तस्य आश्रमपदप्रवेशः
- कण्वाश्रमवर्णनम्
- तपस्विकन्यास्वभाववर्णनम्
- शकुन्तलया दुष्यन्तस्य दर्शनम्,

पाठ्यांशः (Unit) – 4

अन्योन्यम् अनुरक्तयोः दुष्यन्तशकुन्तलयोः मनोभावाः (1)

- मृगयाविनोदस्य स्थानम्
- दुष्यन्तेन कृतं शकुन्तलाया वर्णनम्
- दुष्यन्तमाढव्यसंवादः
- शकुन्तलायां मदनभावाः
  दुष्यन्त-शकुन्तलयोः समागमः

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम्
2. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्
3. प्रदत्तसंवादानुसारेणाभिनयः
4. यथाप्रसङ्गं विभावादीनाम् अनुसंधानम्
5. आडियो-वीडियोनिर्माणम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यानात्मकः प्रत्यक्षात्मकश्च विधिः आश्रयणीयः। दशरूपकस्य पङ्क्तयो विषयाश्च बोधनीयाः। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अध्यापने प्रतिपङ्कितः व्याख्येयम्, वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यार्थाः प्रतिपादनीयाः काव्यशास्त्रीयविषया बोधनीयाः। कक्षायाम् छात्राध्यापकेषु नाट्यसंवादा अपि कारणीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. धनञ्जयविरचितं दशरूपकम्, भोलाशंकर व्यास, चाखम्भा, वाराणसी
2. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदासः, राघवभट्टः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, 2016
3. संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन,2000
4. संस्कृत साहित्य का इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा निकेतन, वाराणसी, 2001
5. संस्कृत साहित्य का इतिहास, डा .ए.बी . कीथ, डा . मंगलदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,1967

साहित्यम् -8

3.1 - शब्दशक्तिः (साहित्यदर्पणः-द्वितीयः परिच्छेदः)

सत्रार्द्धः – 3 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

इह वाक्यलक्षणेन सह अभिधा-लक्षणा-व्यञ्जनारूपाः तिस्रः शब्दशक्तयः प्रतिपादिताः। शब्दशक्तीनाम् अवबोधो भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- वाक्यस्य स्वरूपं भोत्स्यन्ते।
- अभिधाशक्तेः प्रतिपादने समर्था भविष्यन्ति।
- लक्षणाशक्तेः बोधने शक्ता भविष्यन्ति।
- व्यञ्जनाशक्तिं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- अभिधानियामकान् अवगमिष्यन्ति।
- वाक्यशक्तेः तात्पर्यस्य निरूपणे समर्था भविष्यन्ति।
- प्रयुक्तेषु शब्दान्तरेषु शब्दशक्तीनां गवेषणायां कौशलम् अधिगमिष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शब्दशक्तिः (साहित्यदर्पणः-द्वितीयः परिच्छेदः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) -1

वाक्यादिस्वरूपम् (1)

- वाक्यलक्षणम्
- पदलक्षणम्
- अर्थत्रैविध्यम्
- अभिधालक्षणम्

पाठ्यांशः (Unit) – 2

लक्षणा तद्भेदाश्च (1)

- लक्षणावृत्तिः
- कर्मणि कुशलः
- लक्षणाभेदाः (व्यङ्ग्यस्य गूढागूढभेदपर्यन्ताः षोडश भेदाः)
- गौर्वाहीकः

पाठ्यांशः (Unit) – 3

व्यञ्जना तद्भेदाश्च (1)

- व्यञ्जना स्वरूपम्
- अभिधामूला व्यञ्जना
- लक्षणामूला व्यञ्जना
- शाब्दी व्यञ्जना
- आर्थी व्यञ्जना

पाठ्यांशः (Unit) - 4

संयोगादयः (1)

- संयोगः, विप्रयोगः, साहचर्यम्, विरोधिता
- अर्थः, प्रकरणम्, लिङ्गम्, अन्यस्य शब्दस्य सन्निधिः, सामर्थ्यम्
- औचिती, देशः, कालः, व्यक्तिः, स्वरादिः

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्
2. प्रदत्तविषयानुसारेण आडियो-विडियो निर्माणम्
3. पठितोदाहरणानुसारेण शब्दान्तरेष्वपि शब्दशक्तेरनुसंधानम्
4. प्रश्नमञ्चः
5. अनेकार्थकशब्दानाम् अनुसंधानम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यानात्मको विधिराश्रयणीयः। प्रतिपदं प्रतिवाक्यं च व्याख्येम्। निगूढाः अर्थाः प्रकाशनीयाः। शब्दशक्तीनां संस्कृते भाषान्तरे च स्थितानि उदाहरणानि बोध्यानि। शब्दशक्ति ज्ञानस्य काव्यशास्त्रीया उपयोगिता वक्तव्या।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)-

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- साहित्यदर्पणः (द्वितीयपरिच्छेदः) आचार्यलोकमणिदहालः, चौखम्बासुरभारती- प्रकाशनम्, वाराणसी, 2008
- साहित्यदर्पणः,लक्ष्मीटीका
- साहित्यदर्पणः शालिग्रामशास्त्री, मोतीलाल बनारसी दास
- काव्यप्रकाशः, मम्मटः, भट्टवामनाचार्यः, (झलकीकरः), परिमल- पब्लिकेशनम्, दिल्ली, 2008
- रसगंगाधरः, पं.जगन्नाथः, पं.बदरीनाथझा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2016

साहित्यम् -9

3.1 शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनः समागमः

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)-

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्- 4-7 अङ्काः)

इह अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थमङ्कम् आरभ्य सप्तमं यावद् विषयो निर्धारितः, यत्र दुर्वाससः शापेन दुष्यन्तस्य विस्मृत्या शकुन्तलाया विरहः,मारीचाश्रमे पुनः समागमश्च मुख्यरूपेण वर्णितः।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य निर्धारितान् अंशान् अवभोत्स्यते।
- पर्यावरणं प्रति जागरूकता
- पुत्रीवात्सल्यस्यानुभवः
- राजकर्तव्यस्यावगतिः।
- कालिदासरचनारीतेर्ज्ञानम्
- नाट्यरचनायां प्रवृत्तिः

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनः समागमः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) - 1

शकुन्तलायाः पतिगृहगमनम् (1)

- शकुन्तलायाः पतिगृहगमननिर्णयः
- कण्वस्य वात्सल्यम्
- आश्रमवासिनां विह्वलता
- कण्वोपदेशः
- शकुन्तलायाः सुप्रस्थानम्

पाठ्यांशः (Unit) - 2

विवाहविस्मृतिवृत्तान्तः (1)

- जननान्तरसौहृदम्
- परोपकारिस्वभावः
- वैरीभवति सौहृदम्
- प्रभुतायाः क्लेशः

पाठ्यांशः (Unit) - 3

अभिज्ञानवृत्तान्तः (1)

- धीवरस्योपदेशः व्रीडाविलक्षं गोत्रस्खालित्यं च
- मनसिजेन दुष्यन्ते शरस्य प्रहारः
- चित्रीकृता कान्ता
- वसुन्धरा महते फलाय, जनानां महिम्नः प्रतिपत्तिः च

पाठ्यांशः (Unit) - 4

दुष्यन्तशकुन्तलयोः समागमः (1)

- सत्क्रियागुणगणनम्
- राजमातलिसंवादः धर्माभिषेकक्रिया च
- मारीचाश्रमवर्णनम्
- शकुन्तलाया नियतैकपतिव्रतत्वम्

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. रस-भावान्वेषणम्
2. प्रदत्तविषयानुसारेण व्याख्यानम्
3. प्रदत्तसंवादस्याभिनयः
4. प्रदत्तविषयान्तरानुसारेण संवादलेखनम्
5. प्रश्नमञ्चः

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यानात्मको विधिराश्रयणीयः। श्लोकव्याख्याने खण्डान्वय-दण्डान्वय रीतिराश्रयणीयाः। व्यङ्ग्यार्थाः प्रतिपादनीयाः निहिता उपदेशा बोधनीयाः। नाट्यसंवादः कारणीयः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

प्रदत्तविषयानुसारेण

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदासः, राघवभट्टः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, 2016
- कालिदासग्रन्थावली, कालिदास, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, पण्डित रामतेजशास्त्री, चौखम्बासुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2019
- संस्कृतसाहित्य का इतिहास, उमाशंकर शर्मा ऋषि, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी-2001
- संस्कृतसाहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय वाराणसी

साहित्यम् -10

3.1 अलङ्काराः (जयदेवमतानुसारेण)

सत्रार्द्धः- 4 **श्रेयोऽङ्कः-4**

पाठ्यपरिचयः- (About the course)-

पीयूषवर्षजयदेवोऽलंकारशास्त्रस्य मूर्धन्य आचार्यः। अस्य चन्द्रालोकः प्रसिद्धोऽलंकारग्रन्थः। अस्य पञ्चमो मयूखोऽत्र अध्ययनाय निर्धारितः. यत्रार्थालंकारा निरूपिताः। अलंकाराविशेषाणामवबोधनम् अस्य पाठ्यक्रमस्य प्रमुखं प्रयोजनम्।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) -

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- निर्दिष्टानाम् अलङ्काराणां परिचयं प्राप्स्यन्ति।
- विभिन्नप्रतियोगितासु निर्दिष्टपाठ्यक्रमे एतान् अलङ्कारान् प्रत्यभिज्ञास्यन्ति।
- काव्येषु एतान् अलङ्कारान् समीक्षितुं शक्ष्यन्ति।
- अलंकृतवाक्यप्रयोगे समर्था भविष्यन्ति

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	अलङ्काराः (जयदेवमतानुसारेण)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) - 1

अलङ्कारसामान्यपरिचयः (1)

- काव्ये अलङ्काराणां स्थानम्
- जयदेवस्य परिचयः
- अलङ्कारलक्षणम्
- शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारश्च

पाठ्यांशः (Unit) - 2

अलङ्काराः - १ (1)

- अनुप्रासः, अनुप्रासभेदाः
- यमकम्, उपमा, रूपकम्, परिणामः
- उल्लेखः, अपह्नुतिः, उत्प्रेक्षा,
- अनुमानम्, भ्रान्तिमान्, सन्देहः

पाठ्यांशः (Unit) - 3

अलङ्काराः - २ (1)

- काव्यलिङ्गम्, तुल्ययोगिता, परिकरः,
- दीपकम्, प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्तः,
- निदर्शना, व्यतिरेकः, समासोक्तिः,
- भङ्गश्लेषः, अप्रस्तुतप्रशंसा, अर्थान्तरन्यासः

पाठ्यांशः (Unit) - 4

अलङ्काराः -३ (1)

- व्याजस्तुतिः, विरोधः, विभावना
- विशेषोक्तिः, सारः, परिवृत्तिः
- परिसङ्ख्या, समुच्चयः, तद्गुणः
- व्याजोक्तिः, वक्रोक्तिः, स्वभावोक्तिः

प्रायोगिकम् (Practicum)-

- अलंकारलक्षणस्य कण्ठस्थीकरणरम्
- प्रदत्तश्लोकेषु अलंकारस्य गवेषणम्
- अलंकारविशेषयुक्तस्य वाक्यस्य प्रयोगः
- प्रदत्तालंकारस्य सलक्षणं सोदाहरणं च वाचिकं प्रतिपादनम्
- अलंकारप्रतिपादककारिकाणां व्याख्यनम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

व्याख्यानात्मिका पद्धतिः आश्रयणीया। कारिकावाक्यं सपदकृत्यं व्याख्येयम्। भाषान्तरेऽपि लभ्यमानानि संबद्धालंकारवाक्यानि प्रबोधनीयानि। पीपीटी-द्वाराऽपि सम्बद्धालंकारविषयाः प्रदर्शनीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)-

- भाषाशुद्धिः
- अभिव्यक्तिकौशलम्।
- व्यवहारः।
- प्रश्नमञ्चः।
- नियमितता।
- अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्याणि, प्रयोगकार्याणि च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- चन्द्रालोकः (पञ्चममयूखः) व्या. डा. श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन पो.बा.नं. 1129, वाराणसी- 2016
- भारतीय काव्यशास्त्र के प्रतिनिधि सिद्धान्त, डा. राजवंश सहाय हीरा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी 1967
- साहित्यदर्पण विश्वनाथः, आचार्यलोकमणिदहालः,चौखम्बासुरभारती,प्रकाशनम् - वाराणसी, 2008

साहित्यम् -11

3.1 भारतीयकाव्यशास्त्रे रसो नायकश्च (साहित्यदर्पणः- तृतीयः परिच्छेदः)

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)-

रसः काव्यस्यात्मा भवति। रसस्य निष्पत्तिः नायकादिरूपेण विभावेन भवति। अत इह भारतीयकाव्यशास्त्रानुसारेण रसो नायकश्च प्रतिपादितः। रसस्वरूपस्य नायकस्वरूपस्य चावबोधो भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- वेद-साहित्यशास्त्रयोः आलोके रसपदार्थं व्याख्यातुं प्रभविष्यन्ति।
- रससूत्रव्याख्याने कौशलं प्राप्स्यन्ति।
- रसभेदप्रतिपादने निपुणा भविष्यन्ति।
- रससंबन्धिनां पारिभाषिकविभावादिशब्दानाम् अर्थान् बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- सविकल्पक-निर्विकल्पकादिदार्शनिकशब्दार्थानां विश्लेषणे कौशलम् अधिगमिष्यन्ति।
- सभेदस्य रसस्वरूपस्य प्रतिपादने समर्था भविष्यन्ति।
- नायकस्वरूपं भेदैः सह निरूपयितुं शक्ष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतीयकाव्यशास्त्रे रसो नायकश्च (साहित्यदर्पणः- तृतीयः परिच्छेदः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) – 1

वेदे साहित्यशास्त्रे च रसः (1)

- रसशब्दस्य व्युत्पत्तिः
- वेदे उपनिषदि च रसशब्दस्य प्रयोगः
- प्राचीनालङ्कारिकाणां रसविषया अवधारणा

- काव्ये रसस्य स्थानम्
- रससूत्रम् (विभावः, अनुभावः, व्यभिचारी, स्थायिभावः)

पाठ्यांशः (Unit) – 2

रससूत्रव्याख्यानं नवरसनिरूपणञ्च (1)

- भट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादः, श्रीशङ्कुकस्य अनुमितिवादश्च
- भट्टनायकस्य भुक्तिवादः, अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवादश्च
- शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकश्च
- बीभत्सः, अद्भुतः, शान्तः, शान्तस्य रसत्वं च

पाठ्यांशः (Unit) – 3

रसस्य अलौकिकत्वम् (1)

- करुणादौ रसे सुखानुभवः
- रसास्वादने साधारणीकरणम्
- रसः न अनुकार्यगतः
- रसो न ज्ञाप्यः, नापि कार्यः
- रसो न नित्यः, न सविकल्पकज्ञानवेद्यः, न निर्विकल्पकज्ञानवेद्यश्च

पाठ्यांशः (Unit) - 4

शृङ्गारे नायकः (1)

- नायकलक्षणम्, धीरोदात्तः, धीरोद्धतः, धीरललितः, धीरप्रशान्तश्च
- दक्षिणः, धृष्टः, अनुकूलः, शठश्च नायकसहायकाः- पीठमर्दः, विटः, विदूषकः, दूतः, दूती च

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. प्रदत्तविषयानुसारेण व्याख्यानम्
2. प्रदत्तविषयानुसारेण आडियो-वीडियोनिर्माणम्
3. श्लोकान्तरे रसस्यानुसंधानम्
4. लक्षणानुसारेण लोके नायकस्य परिचयः
5. प्रश्नमञ्चः
6. प्रदत्तविषयानुसारेण शास्त्रार्थः

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यानात्मक विधिराश्रयणीयः प्रतिपदपदार्थाः प्रतिपादनीयाः। दर्शनसंबद्धानि पारिभाषिकाणि पदानि व्याख्येयानि। रसष्य उदाहरणानि वाच्यानि। नायकस्य आधूनिकमपि उदाहरणं देयम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- काव्यप्रकाशः, मम्मटः, भट्टवामनाचार्यः, (झलकीकरः), परिमल-पब्लिकेशनम्, दिल्ली, 2008
- संस्कृत काव्यशास्त्र का इतिहास, डॉ. सुशीलकुमार डे, श्रीमायाराम शर्मा, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पटना, 1988
- भारतीय काव्यशास्त्र के प्रतिनिधि सिद्धान्त, डा.राजवंश सहाय हीरा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1967
- साहित्यदर्पणः (कविराजविश्वनाथः), लक्ष्मीटीका, प्रो.योगेश्वरदत्त शर्मा, पाराशरः, नागप्रकाशक,दिल्ली-1999

साहित्यम् -12

3.1 दमयन्तीनलयोः पूर्वरागः (नैषधीयचरितम्-प्रथमः सर्गः)

सत्रार्द्धः - 5 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course-)-

इह महाकविश्रीहर्षरचितस्य नैषधीयचरितस्य प्रथमः सर्गो निर्धारितः, यत्र दमयन्ती-नलयोः धर्माविरुद्धः श्रृङ्गारो वर्णितः। नैषधीयचरितस्य प्रथमसर्गस्य श्लोकानाम्, धर्माविरुद्ध एव कामः सेवनीय इत्यस्य चावबोधो भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- नैषधीयचरितस्य श्लोकानां व्याख्याने पाटवं प्राप्स्यन्ति।
- श्रीहर्षस्य रसालंकारयोजनायाः वैशिष्ट्यम् अधिगमिष्यन्ति।
- धर्माविरुद्धस्यैव कामस्य सेवने प्रवृत्तिः कार्येति बोधयितुं प्रेरिता भविष्यन्ति।
- विविधानि पुष्पाणि वनस्पतींश्च परिचेष्यन्ति।
- पक्षिप्रभृतीन् प्राणिनः प्रति सदया भविष्यन्ति।
- पर्यावरणं प्रति जागरूका भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	दमयन्तीनलयोः पूर्वरागः (नैषधीयचरितम्-प्रथमः सर्गः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) – 1

महाभारतस्य वनपर्वणि वर्णितं नलचरितम् अनुसृत्य प्रणीतं काव्यम् (1)

- वनपर्वणः कथावस्तु
- नैषधीयचरितस्य वैशिष्ट्यम्
- श्रीहर्षस्य परिचयः कवित्वञ्च
- नैषधीयचरितस्य रचनाशैली

पाठ्यांशः (Unit) – 2

नलचरित्रवर्णनम् (2)

- नल-प्रतापस्य वर्णनम्
- नलाननस्योपमितौ दरिद्रता
- विदर्भजायाः मदनावेशः, अवसरलाभेन स्मरस्य प्रवृत्तिः च
  (निपीय यस्य -१ इति पद्यादारभ्य अमुष्य धीरस्य -४५ इति पद्यपर्यन्तम्)

पाठ्यांशः (Unit) – 3

नलस्य विरहवर्णनम् (3)

- दमयन्त्या नलस्य हृदये प्रवेशः, हयदर्शनम्, वनगमनं च
- नलस्य केतकं प्रत्याक्रोशः
- नलेन स्थलपद्मिन्या दर्शनम्
  (अनेन भैमीं घटयिष्यतः -४६ इति पद्यादारभ्य गता यदुत्सङ्गतले -९८ इति पद्यपर्यन्तम्)

पाठ्यांशः (Unit) – 4

श्रीहर्षस्य करुणरसाभिव्यक्तौ कौशलम् (4)

- पिकेन कुहूरुताह्वानम्
- तडागवर्णनम्, हंसदर्शनम्
- हंसविलापः
- हंसस्य चक्रनिभं चङ्क्रमणम्,
  (नृपाय तस्मै हिमितं -९९ इति पद्यादारभ्य श्रीहर्षं कविराजराजि -१४५ इति पद्यपर्यन्तम्)

प्रायोगिकम् (Practicum)

- श्लोकोच्चारणम्
- श्लोकस्मरणम्
- श्लोकव्याख्यानम्
- श्लोकेषु रस-गुणालंकार-व्याकरणादीनाम् अनुसंधानम्
- श्लोकगतानां मानवीयमूल्यानां परिशीलनम्
- प्रतिपादितपुष्पादीनां संकलनं ग्रन्थान्तराधारेण विवेचनं च

- श्लोकैः प्रतिपादितानां बिम्बानां चित्रणम्
- आडियो-बीडियोनिर्माणम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

खण्डान्वयः दण्डान्वयश्च विधिराश्रयणीयः। प्रतिपदपदार्थं विवेचनीयम्। वाच्यादयोऽर्था बोधनीयाः। प्रतिश्लोकं यथासंभवं रस-भाव-अलंकारादयो बोधनीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- नैषधीयचरितम् (प्रथमसर्गः सम्पूर्णः) श्रीहर्षः, नारायणरामाचार्यः, चौ.वि.भ. वाराणसी, 2012
- संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, 2007
- साहित्य का इतिहास, डा. ए.बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, 1967

साहित्यम् -13

3.1 नाटिकापरम्परा रत्नावली च

सत्रार्द्धः- 5 **श्रेयोऽङ्कः-4**

पाठ्यपरिचयः- (About the course)-

उपरूपकेषु नाटिका प्रथमं रूपकम्। राज्ञा श्रीहर्षवर्धनेन रचिता रत्नावली प्रमुखा नाटिका। अत्रानेकेषां नाट्यशास्त्रीयतत्त्वानां प्रयोगो वर्तते। पश्चात्तना नैक आचार्या नाट्यशास्त्रस्य तत्त्वानाम् उदाहरणस्य प्रसङ्गे अस्या नाटिकाया अनेकानि स्थलानि समुद्धरन्ति। एवमस्या नाटिकाया नाट्यशास्त्रदृशाऽपि महत्त्वं वर्तते। अस्या रत्नानवलीनाटिकाया बोधनं नाटिकालेखने प्रेरणं चास्य पाठ्यक्रमस्य प्रमुखम् उद्देश्यम्।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) -

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- नाटिकायाःपरिचयं प्राप्स्यन्ति।
- रत्नावलीनाटिकाया अवगमने समर्था भविष्यन्ति।
- रत्नावलीं नाट्यशास्त्रदृशा समीक्षितुं शक्ष्यन्ति।
- रत्नावल्या रचनाकौशलं परिचेष्यन्ति।
- अनेकेषां विष्कम्भकादीनां नाट्यशास्त्रीयतत्त्वानां प्रयोगे शक्ता भविष्यन्ति।
- नाटिकाप्रणयनस्य प्रेरणाम् अवाप्स्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	नाटिकापरम्परा रत्नावली च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) -1

नाटिकापरम्परा (1)

- नाटिकायाः स्वरूपम्
- उपलब्धा नाटिकाः
- रत्नावलीकारस्य श्रीहर्षस्य परिचयः
- नान्दी

    - नान्द्याः स्वरूपम्
    - रत्नावल्यां नान्दी
- प्रस्तावना
    - प्रस्तावनायाः स्वरूपम्
    - रत्नावल्यां प्रस्तावना
- विष्कम्भकः
    - विष्कम्भकस्य स्वरूपम्
    - रत्नावल्यां विष्कम्भकः
- मदनमहोत्सवः
    - राज्ञा विदूषकेण च मदनमहोत्सववर्णनम्
    - द्विपदीखण्डं गायन्तीभ्यां चेटीभ्यां विदूषकस्य क्रीडा
    - चेटीभ्यां राजानं प्रति मदनपूजाविषयकस्य वासवदत्तासंदेशस्य निवेदनम्
    - राज्ञो विदूषकेण सह मकरन्दोद्याने प्रवेशः
    - मकरन्दोद्यानरामणीयकम्
    - वासवदत्तायाः काञ्चनमालया सागरिकया परिवारेण च सह मदनार्चनाय प्रवेशः
    - वासवदत्तया सारिकारक्षण-व्याजेन सागरिकाया विसर्जनम्, मदनरूपस्य राज्ञः पूजनम्, किन्तु तत्रैव स्थितया सागरिकया अपि मदनभ्रान्त्या राज्ञः पुष्पैः समर्चनं च
    - वैतालिकवचनेन राजनि मदनभ्रमे निवृत्ते सागरिकाया राजानं प्रत्यनुरागः
    - सायंसन्ध्या

पाठ्यांशः (Unit) - 2

कदलीगृहवृत्तान्तः (1)

- प्रवेशकः
    - प्रवेशकस्य लक्षणम्
    - सागरिकायाः कदलीगृहे प्रवेशः
- सागरिकया राज्ञश्चित्रस्य निर्माणं विरहव्याधातिशयेन तस्या मूर्छा च
- सागरिकायाः सुसंगतया सह कदलीगृहान्निष्क्रमणं, वानरवृत्तान्तः च
- कदलीगृहे राज्ञ उदयनस्य सागरिकया समागमः, वासवदत्तागमनशङ्कया सागरिकायाः ततो निष्क्रमणं च
- चित्रफलके राज्ञा सह सागरिकायाचित्रं विलोकितवत्या वासवदत्तायाः कोपः

पाठ्यांशः (Unit) - 3

वासवदत्तावेषया सागरिकया राज्ञः समागमः (1)

- सुसंगताया विदूषकस्य च पुनः राज्ञा सागरिका-समागमस्य गुप्तयोजना

- वासवदत्तावेषया सागरिकया समागमायोत्सुकस्य राज्ञो विदूषकेण सह चित्रशालिकाद्वारे प्रवेशः
- वासवदत्तायाः पुनः कोपो राज्ञः सागरिकाहेतुको विषादश्च
- वासवदत्तावेषया सागरिकया राज्ञः समागमः, वासवदत्तायाः पुनः कोपः, प्रसादनाय राज्ञो गमनं च

पाठ्यांशः (Unit) - 4

रत्नमालाया अधिगमः (1)

- विदूषकेण राज्ञो हस्ते रत्नमालायाः समर्पणम्
- सेनापते रुमण्वतो विजयो राज्ञो यौगन्धरायणे प्रसादश्च
- ऐन्द्रजालिकवृत्तान्तः, सागरिकाया रत्नावल्या देवीपदप्राप्तिः, भरतवाक्यं च

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. प्रमुखश्लोकानां कण्ठस्थीकरणरम्
2. प्रदत्तश्लोकेषु अलंकारस्य गवेषणम्
3. विष्कम्भकादीनां प्रतिपादनम्
4. दृश्यविशेषस्याभिनयः
5. कथांशमादाय पी.पी.टीनिर्माणम्
6. श्लोकविशेषे विभावादीनाम् अनुसंधानम्
7. रत्नावल्यां प्रयुक्तानां शब्दानां कोशस्य निर्माणम्
8. सूक्तिव्याख्यानम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

व्याख्यानात्मिका समीक्षात्मिका च पद्धतिः आश्रयणीया। श्लोकादिवाक्यं सपदकृत्यं व्याख्येयम्। रत्नावलीनाटिकाया अभिनयस्य प्रदर्शनम्। रसाभावानुसारेण यथासंभवमभिनयस्य प्रयोगः। पीपीटी-द्वाराऽपि सम्बद्धालंकारविषयाः प्रदर्शनीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)-

- भाषाशुद्धिः।
- अभिव्यक्तिकौशलम्।
- अभिनयः।
- व्यवहारः।
- प्रश्नमञ्चः।

- नियमितता।
- अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्याणि, प्रयोगकार्याणि च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- श्रीहर्षप्रणीता रत्नावलीनाटिका सम्पूर्णा, तारिणीश झा, रामनारायणलाल विजयकुमार इलाहाबाद-211002
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, उमाशंकर ऋषि, चौखम्भा विश्वभारती अकादमी, वाराणसी-2010
- संकृत साहित्य का इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा निकेतन वाराणसी, 2001
- कालिदास ग्रन्थावली, कालिदास, ब्रह्मानन्दत्रिपाठी, पण्डित रामतेजशास्त्री, चौखम्बासुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 221001

साहित्यम् -14

3.1 संस्कृतेऽनूदितं साहित्यम् अनुवादश्च

सत्रार्द्धः- 5 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः -

इह अनूदितं साहित्यम्, अनुवादविधिश्च प्रतिपादितम्। अनुवादकौशलं विकसितं भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

- अनुवादविधीन् अवगमिष्यन्ति।
- भाषान्तरात् संस्कृते अनूदितस्य साहित्यस्य परिचयं प्राप्यस्यन्ति।
- संस्कृताद् भाषान्तरे अनूदितं साहित्यं परिचेष्यन्ति।
- पत्रकारितायां प्रयुक्तस्यानुवादविधेः अवबोधो भविष्यति।
- अनुवादे प्रवृत्ता भविष्यन्ति।
- भाषान्तरावगमे निपुणा भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	संस्कृतेऽनूदितं साहित्यम् अनुवादश्च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) - 1

आधुनिकं संस्कृतसाहित्यम् (1)

- आधुनिकसाहित्यस्य आरम्भकालः
- आधुनिकसमये अनुवादस्य आवश्यकता
- संस्कृतेऽनूदितं साहित्यम् (याज्ञसेनी, उडियाभाषातः संस्कृतानुवादः)
- संस्कृतसाहित्यस्य विकासे अनुवादस्य भूमिका

पाठ्यांशः (Unit) - 2

साहित्यस्य भाषानुवादः (1)

- भाषानुवादे समस्या समाधानञ्च

- भाषानुवादे नियमाः
- भाषानुवादे भावाभिव्यक्तिः
- आधुनिकसाहित्यानुवादे अनुवादकस्य योग्यता

पाठ्यांशः (Unit) - 3

पत्रकारितायाम् अनुवादः (1)

- जागतिक-राष्ट्रिय-प्रादेशिकवृत्तान्तानाम् अनुवादः
- सास्कृतिक-क्रीडादिविषयाणाम् अनुवादः
- कार्यालयेषु सूचनानाम् अनुवादः
- आधुनिकसाहित्यानुवादे व्याकरणस्य भूमिका
- अनुवादे तुलनात्मकप्रक्रिया

पाठ्यांशः (Unit) - 4

प्रायोगिकाभ्यासः (Practical)-(1)

- संस्कृतात् हिन्दीभाषायां हिन्दीतः संस्कृतभाषायां च अनुवादः
- आङ्ग्लभाषातः संस्कृतभाषायाम् अनुवादः
- संस्कृतभाषातः आङ्ग्लभाषायाम् अनुवादः
- संस्कृतभाषातः प्रान्तीयभाषासु प्रान्तीयभाषातः संस्कृतभाषायां च अनुवादः

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. पठितश्लोकानां गद्यात्मकः अनुवादः
2. संस्कृताद् भाषान्तरे अनुवादः
3. श्लोकानाम् आङ्गलभाषायाम् अनुवादः
4. भाषान्तरे रचितस्य लघीयसो ग्रन्थस्य संस्कृते अनुवादः
5. संवादरीत्या अनुवादः

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

अनुवादविधिराश्रयणीयः। भाषासम्बद्धानां विविधवाक्यानाम् अभ्यासः कारणीयः। लघुकथाः वार्तापत्रादीनि चानुवदितुं छात्राध्यापकाः प्रेरणीयः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- साहित्य और अनुवाद प्रक्रिया (सम्पादक: डा. नरेश सिंह, गीता प्रकाशन 2002 पुराना हाऊसिंग बोर्ड, भिवानी-127021 हरियाणा)
- सावित्रीमहाकाव्यम्, अरविन्दाश्रम पाण्डिचेरी
- अस्ताचलीयम्, गोविन्दचन्द्र पाण्डेय, सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालय, वाराणसी
- पञ्जवटी, राधावल्लभ 6 त्रिपाठी
- रामचरितमानसम्, प्रेंमनारायण द्विवेदी
- अमीना, रमाकान्त शकुक्ल

साहित्यम् -15

3.1 शिवाजीमहाराजस्य राष्ट्रनिर्माणकौशलम् (शिवराजविजयम् प्रथमनिःश्वासः)

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्कः -4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

संस्कृतसाहित्ये गद्यकाव्यानां सुदीर्घा परम्परा। तत्रैव वर्तते प्रसिद्धम् अम्बिकादत्तव्यासेन प्रणीतं शिवराजविजयम्,यत्र राष्ट्रनिर्माणकौशलम् अभिव्यक्तम्। इदमेव काव्यम् इह निर्धारितम्, येनात्र अभिव्यक्तस्य राष्ट्रनिर्माणकौशलस्य ज्ञानं भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः-

- संस्कृतगद्यसाहित्यस्य उद्भवस्य-विकासयोः परिचयं प्राप्यस्यन्ति।
- शिवराजविजयस्य गद्यानां स्वरूपम् अवगमिष्यन्ति।
- शिवाजीमहाराजस्य राष्ट्रनिमर्माणकौशलं परिचेष्यन्ति।
- शिवराजविजयस्य गद्येषु निहितानि रस-गुणालंकार-व्याकरणादितत्त्वानि निरूपयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- गद्यरचनायां प्रवृत्ता भविष्यन्ति।
- भारतीयेतिहासम् अवभोत्स्यन्ते।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिवाजीमहाराजस्य राष्ट्रनिर्माणकौशलम् (शिवराजविजयम् प्रथमनिःश्वासः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit) – 1

गद्यसाहित्यरचनापरम्परा (1)

- गद्यकाव्यस्य उद्गमः विकासश्च
- अम्बिकादत्तव्यासस्य परिचयः
- शिवराजविजयस्य कथावस्तु, नायकः, रसश्च
- शिवराजविजयस्य ऐतिहासिकं महत्त्वम्

पाठ्यांशः (Unit) – 2

स्त्रीषु आदरभावः (1)

- सूर्यदेवस्य माहात्म्यम्
- कन्यासमुद्धारः
- महात्मनः योगिराजस्य दीर्घकालिकं जीवितम्
- कन्यायाः वृत्तान्तः
- कलिकालस्य दुराचारिता (ब्रह्मचारिगुरु-योगिराजयोः आलापः)

पाठ्यांशः (Unit) – 3

भारते यवनानाम् आक्रमणम् (1)

- महाकालस्य (समयस्य) विलक्षणता
- गजनिराजस्य भारतस्योपरि आक्रमणम्
- गजनिराजेन सोमनाथमन्दिरस्य लुण्ठनम्
- शहाबुद्दीनस्य दिल्लीश्वरत्वप्राप्तिः
- शहाबुद्दीनेन वाराणस्याः स्वायत्तीकरणम्

पाठ्यांशः (Unit) – 4

औरङ्गजेबस्य सर्वाधिकारिता वटोः कन्यासंरक्षणे दृढसङ्कल्पश्च (1)

- औरङ्गजेबस्य उत्तरभारते सर्वाधिकारिता
- औरङ्गजेबस्य दक्षिणभारते प्रवेशः
- योगिराजस्य आशीर्वचनम्
- अफजलखानस्य शिवराजेन सह युद्धार्थम् आगमनम्
- कन्यासंरक्षणे कृतनिश्चयः गौरवटुः

प्रायोगिकम् (Practicum) (Practicum)

1. प्रदत्तगद्यव्याख्यानम्
2. गद्यस्मरणम्
3. गद्येषु स्थितानां रस-गुणालंकारादीनां गवेषणा
4. नानार्थकशब्दानां संग्रहः
5. वर्णितानां विषयाणां स्वसंस्कृतेन वर्णनम्

6. वर्णितानां घटनानां सरलेन संस्कृतेन संवादात्मकरीत्या लेखनम्
7. लिखितानां संवादानाम् अभिनयः।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

व्याख्यानात्मकः समीक्षात्मकश्च विधिराश्रयणीयः। प्रतिपदपदार्थं व्याख्येयम्। काव्यशास्त्रेतिहासादित्त्वानि बोधनीयानि।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमसामर्थ्यम्, परियोजनाकार्यम्, प्रयोगकार्यं चाश्रित्याकलनं कार्यं।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- अम्बिकादत्तव्यासरचितं शिवराजविजयम् (प्रथमोनिःश्वासः), सेवाश्रमप्रिंटिग प्रेस, दारानगर, वाराणसी।
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा निकेतन, वाराणसी, 2001
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, डा. ए.बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,1967

साहित्यम् -16

3.1 संस्कृतवाङ्मयस्य परिज्ञानम्

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः About the course –

पाठ्येऽस्मिन् व्याकरण-साहित्य-ज्यौतिष-दर्शनादिशास्त्राणां विभिन्नविषयाः प्रतिपाद्यन्ते। अत्र संस्कृतवाङ्मयस्य सामान्यपरिचयः प्रतिपाद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- व्याकरणसंज्ञा-उच्चारणस्थानानां विशिष्टार्थस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- सन्धीनां भेदज्ञानं विशिष्टार्थं च ज्ञास्यन्ति।
- संस्कृतभाषायां कारकविभक्त्यनुसारं अनुवादकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- छन्दसां लक्षणोदाहरणसहितं भेदज्ञानं विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- अलङ्काराणां लक्षणोदाहरणसहितं भेदज्ञानं विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- लौकिकवैदिकयोः संस्कृतसाहित्यस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- ज्यौतिषशास्त्रे काल-ग्रह-नक्षत्र-राशीनां ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- षड्दर्शनानां सामान्यपरिचयं प्राप्स्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	संस्कृतवाङ्मयस्य परिज्ञानम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

व्याकरणशास्त्रम्

- माहेश्वरसूत्राणि, इत्सञ्ज्ञा, लोपः, प्रत्याहारसञ्ज्ञा, स्वरभेदाः, सवर्णम्, संयोगः, संहिता, प्रयत्नः (आभ्यन्तरः बाह्यश्च), उच्चारणस्थानानि, पदम्।
    - अच्सन्धयः - सवर्णदीर्घ-गुण-वृद्धि-यण्-अयादि-पररूप-पूर्वरूप-प्रकृतिभावाः।
    - हल्सन्धयः – श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-परसवर्ण-अनुनासिक-अनुस्वाराः।
    - विसर्गसन्धयः – सत्व-रुत्व-उत्व-यत्व-लोपाः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

व्याकरणशास्त्रम्

- हिन्दीवाक्यानां संस्कृतानुवादः। (कारकविभक्त्याधारेण)।
- कारक-प्रत्यय-समासाधारितवाक्यानाम् अशुद्धिसंशोधनम्।
- उपसर्गाणाम् अव्ययानां च वाक्यप्रयोगः।

पाठ्यांशः(Unit) – 3

संस्कृतसाहित्यस्य परिचयः -

- **छन्दसां लक्षणोदाहरण-सम्बन्धिसामान्यपरिचयः -**
  आर्या, अनुष्टुप्, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, वंशस्थम्, द्रुतविलम्बितम्, भुजङ्गप्रयातम्, वसन्ततिलका, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा।
- **अलंकाराणां लक्षणोदाहरण-सम्बन्धिसामान्यपरिचयः -**
  अनुप्रासः, यमकम्, श्लेषः, स्वभावोक्तिः, उपमा, अनन्वयः, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, व्यतिरेकः सन्देहः, भ्रान्तिमान्, निदर्शना, दृष्टान्तः, अर्थान्तरन्यासः, दीपकम्, तुल्ययोगिता, समासोक्तिः, अतिशयोक्तिः,अपह्नुतिः, विभावना, विशेषोक्तिः, वक्रोक्तिः ।
- **वैदिकसाहित्यम्** - वेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषदाम्, याज्ञवल्क्यस्मृतेः आचाराध्यायस्य च सामान्यपरिचयः।
  ऋग्वेदः- अग्निसूक्तम् (1.1), वरुणसूक्तम् (1.25), विष्णुसूक्तम् (1.154), पुरुषसूक्तम् (10.90), संज्ञानसूक्तम् (10.191) ।
  यजुर्वेदः - शिवसंकल्पसूक्तम् (अध्यायः 34) ।
- **लौकिकसाहित्यम्-**
  - वीरकाव्यम् - रामायणम् (वाल्मीकिः), महाभारतम् (वेदव्यासः)।
  - महाकाव्यकवयः - कालिदासः, अश्वघोषः, भारविः, माघः, श्रीहर्षः।
  - गद्यकाव्यकवयः - दण्डी, सुबन्धुः, बाणभट्टः, अम्बिकादत्तव्यासः ।
  - दृश्यकाव्यकवयः - भासः, भवभूतिः, शूद्रकः, विशाखदत्तः ।
- **अर्वाचीनकवयः तेषां रचनाश्च -**
  भट्टमथुरानाथशास्त्री, देवर्षिः कलानाथशास्त्री, अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, प्रो. हरिरामः आचार्यः, डा.राघवराघवन् ।

पाठ्यांशः(Unit) – 4

अधोलिखितशास्त्रानुसारं परिचयः -

- **ज्यौतिषशास्त्रम्-** नवविधकालमानम्, द्वादश राशीनां सामान्यपरिचयः, नवग्रहाणां सामान्यपरिचयः, नक्षत्राणां सामान्यपरिचयः।

- **दर्शनशास्त्रम् -** षड्दर्शनानां सामान्यपरिचयः (प्रवर्तकः, प्रतिनिधिग्रन्थः, प्रयोजनम्, प्रमाणानि, प्रतिपाद्यविषयः)।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- व्याकरणसूत्राणां कण्ठस्थीकरणम् कृत्वा नवीनोदाहरणानां लेखनं कुर्युः ।
- पाठितानां छन्दसां नवीनानि उदाहरणानि लिखेयुः ।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- पाठितान् विषयान् आधृत्य प्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतविषयाणाम् उपस्थापनं कुर्युः ।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः।
- अध्यापकेन षड्दर्शनानां परिचयः फलकमाध्यमेन (चार्टमाध्यमेन) कारणीयः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- संस्कृत साहित्य का इतिहास – डॉ.उमाशङ्करशर्मा ऋषि, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी।
- संस्कृतसाहित्येतिहासः- आचार्यलोकमणिदाहालः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी।
- भारतीयं शिक्षादर्शनम् – डॉ.कुलदीपशर्मा , प्रकाशकः- जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयः
- अवकहडाचक्रम् – पं.सतीशचन्द्रशास्त्री, प्रकाशकः- हंसाप्रकाशनम्, जयपुरम्
- सूर्यसिद्धान्तः- कपिलेश्वर शास्त्री, प्रकाशकः- चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी

व्याकरणम् -1

3.1 सञ्ज्ञापरिभाषाच्सन्धिप्रकृतिभावा:

सत्रार्द्ध – 1 **श्रेयोऽङ्का: – 4**

पाठ्यपरिचय:(About the course) –

पाठ्येऽस्मिन् आदौ माहेश्वरसूत्राणि दत्तानि। माहेश्वरसूत्रैः प्रत्याहारनिर्माणप्रक्रिया अपि अत्र प्रतिपादिताः सन्ति। नैकानि महत्त्वपूर्णानि संज्ञापरिभाषासूत्राण्यपि अत्र विद्यन्ते। यण्-अयादि-गुण-वृद्धि-पररूप-पूर्वरूपादिसन्धयोऽत्र वर्तन्ते। अन्ते प्रकृतिभावसन्धिरपि अत्र दत्तोऽस्ति।

अधिगमपरिणामा: (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यविषयमधीत्य-

- माहेश्वरसूत्रैः प्रत्याहारनिर्माणे समर्था भविष्यन्ति।
- महत्त्वपूर्णानि संज्ञापरिभाषासूत्राणि विज्ञाय तेषां सन्धौ उपयोगं करिष्यन्ति।
- यण्-अयादि-गुण-वृद्धि-पररूप-पूर्वरूपादि-अच्सन्धिकरणे समर्था भविष्यन्ति।
- प्रकृतिभावसन्धिकरणे समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्क: (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होरा: (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्का: (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	सञ्ज्ञापरिभाषाच्सन्धिप्रकृतिभावा:	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांश:(Unit) -1

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या आदितो 'दीर्घं च' इति सूत्रान्तो भाग:।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा आदित 'एङ् प्राचां देशे' सूत्रान्तो भागः।

पाठ्यांश:(Unit) - 2

'इको गुणवृद्धी' इत्यत: 'अकृतव्यूहा: पाणिनीया:' इत्यन्तो भाग:।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा -'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इत्यतः 'ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री' सूत्रान्तो भागः।

पाठ्यांश:(Unit) - 3

इको यणचि' इत्यतः 'इन्द्रे च' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा -'भूवादयो धातवः' इत्यतः 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति सूत्रान्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इत्यतः 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा -'भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्न॰' इत्यतः 'लुटि च क्लृपः' इति सूत्रान्तो भागः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लेखनम्।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषणम्।
- गणश: छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययत।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुरुत।
- छात्रैः अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकी चर्चा क्रियेत।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः

- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भ ग्रन्थाः (Reference Book)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या , बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दीव्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाश , वाराणसी।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् -2

3.1 विभक्त्यर्थविचारः

सत्रार्द्ध – 1 **श्रेयोऽङ्काः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

पाठ्येऽस्मिन् षण्णां कारकाणां लक्षणानि दत्तानि। प्रथमादिविभक्तयः कुत्र भवन्तीत्यपि प्रतिपादितमस्ति। कारकविभक्तेः स्वरूपम्, उपपदविभक्तेश्च स्वरूपं दत्तमस्ति। प्रातिपदिकार्थस्वरूपमपि दत्तमस्ति। पाठ्येऽस्मिन् कारकप्रकरणस्थानां पाणिनीयसूत्राणां विशिष्य अध्ययनं व्याख्यानं च वर्तते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यविषयमधीत्य -

- कारकप्रकरणस्थसूत्राणां ज्ञानं प्राप्य उदाहरणानि च विज्ञाय संस्कृतभाषया प्रयोगं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- प्रथमाद्वितीयाविभक्तियुक्तपदानि विज्ञाय संस्कृतभाषया प्रयोगं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- तृतीयाचतुर्थीविभक्तियुक्तपदानि विज्ञाय संस्कृतभाषया प्रयोगं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- पञ्चमीषष्ठीविभक्तियुक्तपदानि विज्ञाय संस्कृतभाषया प्रयोगं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- सप्तमीविभक्तियुक्तपदानि विज्ञाय संस्कृतभाषया प्रयोगं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	विभक्त्यर्थविचारः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1
प्रथमाद्वितीयाविभक्त्यर्थः -

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा -'आकडारादेका संज्ञा' इत्यतः 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यन्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) -2
तृतीया-चतुर्थीविभक्त्यर्थः

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् – अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा -'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इत्यतः 'विरामोऽवसानम्' इत्यन्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) -3
पञ्चमीषष्ठीविभक्त्यर्थः

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा -'समर्थः पदविधिः' इत्यतः 'मयूरव्यंसकादयश्च' इत्यन्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) - 4
सप्तमीविभक्त्यर्थः

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् – अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा -'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इत्यतः 'कडाराः कर्मधारये' इत्यन्तो भागः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणशः छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः

- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

स्वाध्यायसामग्री (Suggestive Reading Materials) :-

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या , बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् -3

3.1 अजन्तशब्दरूपसिद्धयः

सत्रार्द्धः - 2 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)–

पाठ्येऽस्मिन् आदौ प्रातिपदिकस्य लक्षणं दत्तमस्ति। अत्र अदन्तशब्दरूपाणाम् अदन्तसर्वनामशब्दरूपाणां सिद्धिप्रक्रिया दत्तास्ति। एवमेव अजन्तपुंल्लिङ्गशब्दानाम्, अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानाम्, अजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दानां सिद्धिप्रक्रिया वर्त्तते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) –

छात्राध्यापकाः अमुं पाठ्यविषयमधीत्य -

- अदन्तशब्दरूपाणि अदन्तसर्वनामशब्दरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- अजन्तपुँल्लिङ्गशब्दरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- अजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	अजन्तशब्दरूपसिद्धयः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1 -'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इत्यतः 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपय-नेमाश्च' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -

  अष्टाध्यायीधारणा -'अनभिहिते' इत्यतः 'चतुर्थीचाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः' इति सूत्रान्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) -2 - 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इत्यतः 'रायो हलि' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -

  अष्टाध्यायीधारणा -'द्विगुरेकवचनम्' इत्यतः 'वा यौ' इति सूत्रान्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) -3 - 'औङ आपः' इत्यतः 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -

अष्टाध्यायीधारणा -'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः' इत्यतः 'चिण्भावकर्मणोः' इति सूत्रान्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) -4 - 'अतोऽम्' इत्यत 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् -अङ्कद्वयस्य कृते –

  अष्टाध्यायीधारणा - 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः 'आशिषि च' इति सूत्रान्तो भागः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- शब्दरूपोच्चारणम्।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणशः छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् -4

3.1 हल्-विसर्ग-स्वादिसन्धयः, हलन्तशब्दरूपप्रक्रिया अव्ययानि च

सत्रार्द्धः - 2 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् श्चुत्वादिहल्सन्धयः, विसर्गसन्धयः, रुत्वादिस्वादिसन्धयः प्रतिपादिताः। तथा च हलन्तपुँल्लिङ्गशब्दानां हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दानां सिद्धिप्रक्रिया अत्र दत्तास्ति। अव्ययस्य स्वरूपमप्यत्र विद्यते। अव्ययशब्दा अप्यत्र प्रतिपादिताः सन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) –

छात्राध्यापका अमुं पाठ्यविषयमधीत्य -

- श्चुत्वादिहल्सन्धिकरणे, विसर्गसन्धिकरणे, रुत्वादिस्वादिसन्धिकरणे च समर्था भविष्यन्ति।
- हलन्तपुँल्लिङ्गशब्दरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- अव्ययशब्दरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	हल्-विसर्ग-स्वादिसन्धयः, हलन्तशब्दरूपप्रक्रिया अव्ययानि च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1 - हल्सन्धिः, विसर्गसन्धिः स्वादिसन्धिश्च।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा - 'कर्मण्यण्' इत्यतः 'आत्ममाने खश्च' इत्यन्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2 'हो ढः' इत्यतः 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इत्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -

अष्टाध्यायीधारणा - 'भूते' इत्यतः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इत्यन्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) – 3 - 'मघवा बहुलम्' इत्यतः 'न मु ने ' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा - 'उणादयो बहुलम्' इत्यतः 'कर्मण्यधिकरणे च' इति सूत्रान्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) -4 - 'नहो धः' इत्यतः 'यथा वाचा निशा दिशा' इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा - 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः 'स्मोत्तरे लङ् च' इत्यन्तो भागः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- श्लोकेभ्य: अव्ययपदानि चिनुयुः।
- हलन्तप्रातिपदिकं दृष्ट्वा रूपाणामुच्चारणं कुर्युः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः।
- अध्यापकाः गणश: छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः

- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या , बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7 ।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली ।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर ।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते ।

व्याकरणम् - 5

3.1 स्त्रीप्रत्ययाः

सत्रार्द्धः - 2 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् स्त्रीप्रत्ययाः यथा (ङीप्, ङीष्, ङीन्, टाप्, डाप्, चाप्, ऊङ्, ति) प्रतिपादिताः सन्ति। अस्मिन् प्रकरणे स्त्रीप्रत्ययानां विस्तृततया अध्यापनं विधास्यते। स्त्रीप्रत्ययान् आधृत्य शब्दरूपाणि सेत्स्यन्ति। प्रकरणेऽस्मिन् आकारान्तशब्दानां ज्ञानं भविष्यति। ईकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः ऊकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दाश्च सिद्धाः भविष्यन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यविषयमधीत्य -

- स्त्रीप्रत्ययान् विस्तृततया ज्ञास्यन्ति।
- स्त्रीलिङ्गशब्दसिद्धिप्रक्रियां ज्ञास्यन्ति
- ङीप्,ङीष्,ङीन्,टाप्,डाप्,चाप्,ऊङ्,ति इत्येतैः प्रत्ययैः निर्मिताः शब्दाः ज्ञास्यन्ते।
- पुंल्लिङ्गशब्देभ्यः ये स्त्रीप्रत्ययाः संयोज्यन्ते तद्विषये ज्ञानं भविष्यति।
- बहून् स्त्रीलिङ्गशब्दान् तेषाम् अर्थञ्च विज्ञास्यन्ति।
- स्त्रीप्रत्ययान् विज्ञाय नवीनशब्दानां निर्माणप्रक्रियां ज्ञास्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	स्त्रीप्रत्ययाः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1. - 'स्त्रियाम्' इत्यतः 'आदाचार्याणाम्' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' इत्यतः 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यन्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) – 2. 'अनुपसर्जनात्' इत्यतः 'केवलमामकभागधेय- पापापर॰' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'कर्तरि कृत्' इत्यतः 'छन्दस्युभयथा' इत्यन्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) – 3.'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' इत्यतः 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यतः 'यूनस्तिः' इति सूत्रान्तो भागः।

पाठ्यांशः(Unit) – 4. 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतः 'यूनस्तिः' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे' इत्यतः 'न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः' इत्यन्तो भागः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- श्लोकेभ्य: स्त्रीलिङ्गशब्दान् चिनुयुः।
- प्रातिपदिकं समवलोक्य स्त्रीप्रत्ययान् योजयेयुः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणश: छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया(Mode of Transaction)-

- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- आगमननिगमनविधी

- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या , बालमनोरमाव्याख्या ,मोतीलाल बनारसी दास ,दिल्ली – 7।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , वाराणसी।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम् , राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् , नई दिल्ली।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् - 6

3.1 अव्ययीभाव-तत्पुरुषसमासौ

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या अव्ययीभावतत्पुरूषसमासस्थसूत्राणि सन्ति। अव्ययीभावतत्पुरुषसमस्तशब्दानां रूपसिद्धिप्रक्रियापि अत्र दत्तास्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य -

- अव्ययीभावसमस्तशब्दानां लौकिकालौकिकविग्रहं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- नित्यसमासमनित्यसमासं च विज्ञाय तस्य विग्रहं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- द्वितीयादितत्पुरुषसमस्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
- कर्मधारयद्विगुसमस्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्तुं समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	अव्ययीभाव-तत्पुरुषसमासौ	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1- 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः 'गिरेश्च सेनकस्य' इत्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
- अष्टाध्यायीधारणा - 'तेन रक्तं रागात्' इत्यतः 'नडादीनां कुक् च' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 2 - 'तत्पुरुषः' इत्यतः 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
- अष्टाध्यायीधारणा -'शेषे' इत्यतः 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 3 - 'कुत्सितानि कुत्सितैः' इत्यतः 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्' इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -

अष्टाध्यायीधारणा -'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इत्यतः 'अभिनिष्क्रामति द्वारम्' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 4 - ‘कुगतिप्रादयः’ इत्यतः‘विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्’ इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् — अङ्कद्वयस्य कृते -
  अष्टाध्यायीधारणा -‘अधिकृत्य कृते ग्रन्थे’ इत्यतः ‘कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च’ इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- अव्ययीभावतत्पुरुषसमस्तपदानि चिनुयुः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणश: छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधि:
- निगमनविधि:
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7 ।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली ।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर ।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते ।

व्याकरणम् - 7

3.1 भ्वादिधातुरूपसिद्धयः

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः भ्वादिप्रकरणं दत्तमस्ति। अत्र लट्-लिट्-लुट्-लृट्-लेट्-लोट्-लङ्-लिङ्-लुङ्-लृङ्लकाराणां परिचयो दत्तोऽस्ति। भ्वादिप्रकरणस्थैः धातुभिर्निष्पन्नानां तिङन्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रिया अत्र दत्तास्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य -

- लडादिलकाराणां परिचयं प्राप्स्यन्ति।
- आत्मनेपदस्य परस्मैपदस्य लक्षणं ज्ञास्यन्ति।
- आत्मनेपदस्य परस्मैपदस्य च कुत्र प्रयोग इति ज्ञास्यन्ति।
- भ्वादिप्रकरणस्थैः धातुभिर्निष्पन्नानां तिङन्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्तुं समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भ्वादिधातुरूपसिद्धयः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1 - 'भू सत्तायाम्' इत्यतः 'कत्थ श्लाघायाम्' इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् – - अङ्कद्वयस्य कृते -

  अष्टाध्यायीधारणा - 'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यतः 'आवसथात् ष्ठल्' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 2 - 'अत सातत्यगमने' इत्यतः 'खर्ज पूजने' इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —

  अष्टाध्यायीधारणा - 'प्राग्घिताद्यत्' इत्यतः 'भावे च' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 3 - 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यतः 'कृपू सामर्थ्ये' इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —

  अष्टाध्यायीधारणा - 'प्राक्क्रीताच्छः' इत्यतः 'उत्तरपथेनाहृतं च' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 4 - 'घट चेष्टायाम्' इत्यतः 'ऋतेरीयङ्' इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'कालात्' इत्यतः 'ब्रह्मणस्त्वः' इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- भ्वादिगणस्थसमानार्थकधातून् चित्वा प्रयोगं कुर्युः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणश: छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया(Mode of Transaction)-

- आगमनविधि:
- निगमनविधि:
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या,मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- श्रीधरीव्याख्या – प्रो.श्रीधरमिश्रः, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- नव्यसिद्धान्तकौमुदी – दीक्षितपुष्पा, प्रतिभा प्रकाशन, नई दिल्ली।
- अद्भुतधातुरूपावलिः - प्रो.बोधकुमारझाः, हंसा प्रकाशन, जयपुर।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् - 8

3.1 बहुव्रीहि-द्वन्द्व-एकशेष-सर्वसमासान्त-समासाश्रयविधयः

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्कः -4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या बहुव्रीहि-द्वन्द्व-एकशेष-सर्वसमासान्त-समासाश्रयप्रकरणानि सन्ति। अत्र बहुव्रीहि-द्वन्द्वसमासनिष्पन्नशब्दाः सन्ति। एकशेषेण निष्पन्नाः शब्दा अपि अत्र सन्ति। सर्वसमासान्तसमासाश्रयविधिभिर्निष्पन्नाः शब्दा अप्यत्र दत्ताः सन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- बहुव्रीहिसमासेन निष्पन्नानां शब्दानां रूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था स्युः।
- द्वन्द्वसमासेन निष्पन्नानां शब्दानां रूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं कुशलाः भवेयुः
- सर्वसमासान्तविधिना निष्पन्नानां शब्दानां रूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहरिष्यन्ति।
- समासाश्रयविधिना निष्पन्नानां शब्दानां रूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	बहुव्रीहि-द्वन्द्व-एकशेष-सर्वसमासान्त-समासाश्रयविधयः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1 - 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतः 'निष्प्रवाणिश्च' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इत्यतः 'तत्र कुशलः पथः' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 2 -'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इत्यतः 'समासः षड्विधो बुधैः' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'आकर्षादिभ्यः कन्' इत्यतः 'अहंशुभमोर्युस्' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 3 - 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इत्यतः 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यतः 'प्रकारवचने जातीयर्' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 4 - 'घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्र०' इत्यतः 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'प्रागिवात्कः' इत्यतः 'विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले' इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- बहुव्रीहिद्वन्द्वसमस्तपदानि चिनुयुः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणशः छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः

- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या , बालमनोरमाव्याख्या ,मोतीलाल बनारसी दास ,दिल्ली – 7 ।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , वाराणसी ।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम् , राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् , नई दिल्ली ।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर ।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते ।

व्याकरणम् - 9

3.1 अदादितः चुराद्यन्तम्।

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् अदादितः चुराद्यन्तप्रकरणं दत्तमस्ति। अत्र अदादिगणस्य धातुभिर्निष्पन्नानि तिङन्तरूपाणि दत्तानि सन्ति। तथा च जुहोत्यादिगणादारभ्य चुरादिगणान्तधातुभिर्निष्पन्नानि तिङन्तरूपाणि दत्तानि सन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य -

- अदादिगणस्य धातुभिर्निष्पन्नानां तिङ्न्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं समर्था स्युः।
- जुहोत्यादि-दिवादि-स्वादिगणस्थधातुभिर्न्निष्पन्नरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहर्त्तुं कुशलाः भवेयुः।
- तुदादि-रुधादि-तनादि-क्रयादिगणस्थधातुभिर्न्निष्पन्नरूपाणि विज्ञाय संस्कृतभाषया व्यवहरिष्यन्ति।
- चुरादिगणस्थधातुभिर्न्निष्पन्नरूपाणि विज्ञाय तेषां संस्कृतभाषायामुपयोगं करिष्यन्ति।।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	अदादितः चुराद्यन्तम्।	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1 -'अद् भक्षणे' इत्यतः 'ह्नुङ् अपनयने' इति धातुपर्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —

  अष्टाध्यायीधारणा - 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः 'उत्तमैकाभ्यां च' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 2 -'हु दानादनयोः' इत्यतः 'दॄ हिंसायाम्' इति धातुपर्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —

  अष्टाध्यायीधारणा - 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इत्यतः 'निष्प्रवाणिश्च' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 3 - 'तुद व्यथने' इत्यतः 'ग्रह उपादाने' इति धातुपर्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —

  अष्टाध्यायीधारणा - 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतः 'पदान्ताद्वा' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 4 - 'चुर् स्तेये' इत्यतः 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' इति गणसूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'इको यणचि' इत्यतः 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्' इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- धातुरूपोच्चारणम्, तद्विवरणं च कुर्युः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणश: छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या,मोतीलाल बनारसी दास,दिल्ली – 7।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , वाराणसी।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् , नई दिल्ली।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् -10

3.1 अपत्यार्थ-शैषिकार्थ-भावकर्मार्थ-मत्वर्थ-प्राग्दिशीय-तद्धितप्रत्यया:

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः:- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् अपत्यार्थ-शैषिकार्थ-भावकर्मार्थ-मत्वर्थ-प्राग्दिशीय-तद्धितप्रत्ययाश्च पाठयिष्यन्ते। एतद्द्वारा नैकेषां लौकिकानां शब्दानां सिद्धिप्रक्रिया वर्ण्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य -

- अपत्यार्थप्रकरणाध्ययनेन गोत्रादिविषये ज्ञानं भविष्यति।
- अनेकेषां प्रत्ययानां ज्ञानेन शब्दनिर्माणप्रक्रिया ज्ञास्यते।
- मत्वर्थप्रक्रिया ज्ञास्यते।
- प्रत्ययानां परस्परं भेदज्ञापनं करिष्यते।
- भाषायां नवशब्दानां प्रयोगान् विधास्यन्ति।
- एतेषु प्रकरणेषु प्रदत्तानि उदाहरणानि लोके प्रयोक्ष्यन्ति।
- एतेषां प्रकरणानाम् अध्ययनेन पुरा संस्कृतिं ज्ञास्यन्ति।
- उदाहरणैः ऐतिह्यं ज्ञास्यन्ति।
- व्याकरणशास्त्रस्य वैशिष्ट्यं ज्ञास्यन्ति।
- भाषाव्यवहारे पठितान् शब्दान् प्रयोक्ष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	**पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)**	**पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)**			**श्रेयोऽङ्काः (Credits)**
		व्याख्यानम् (Lecture)	**अनुशिक्षणम् (Tutorial)**	**प्रायोगिकम्** (Practicum)	
	अपत्यार्थ-शैषिकार्थ-भावकर्मार्थ-मत्वर्थ-प्राग्दिशीय-तद्धितप्रत्ययाः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1 -'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यतः 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इति सूत्रान्तो भागः।

- अष्टाध्यायीधारणा - 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यतः 'समासस्य' इत्यन्तम्। (आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षाकृते - अङ्कद्वयम्)

पाठ्यांशः(Unit) - 2.'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यतः 'दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्य॰' इति सूत्रान्तो भागः।

- अष्टाध्यायीधारणा - 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्यतः 'राजा च प्रशंसायाम्' इत्यन्तम्।
  (आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षाकृते - अङ्कद्वयम्)

पाठ्यांशः(Unit) - 3 - 'शेषे' इत्यतः 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' इति सूत्रान्तो भागः ।

- अष्टाध्यायीधारणा - 'आदिरुदात्तः' इत्यतः 'शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्' इत्यन्तम्।
  (आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षाकृते - अङ्कद्वयम्)

पाठ्यांशः(Unit) - 4

- 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इत्यतः 'ब्रह्मणस्त्वः' इत्यन्तो भागः ।
- 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः' इत्यतः 'अहं शुभमोर्युस्' इत्यन्तो भागः ।
- 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यतः 'किमश्च' इति सूत्रान्तो भागः ।

  अष्टाध्यायीधारणा - 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्यतः 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्यन्तम्।
  (आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षाकृते - अङ्कद्वयम्)

प्रायोगिकम् (Practicum)

- विग्रहवाक्यं दृष्ट्वा सम्बद्धरूपाणां निर्माणं कुर्युः।
- प्रकरणस्थसिद्धरूपाणामुच्चारणम्, तद्विवरणं च कुर्युः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणशः छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta
- बालमनोरमा-दीपिका संस्कृत-हिन्दीव्याख्या – डा.गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् - 11

3.1 ण्यन्त-सन्नन्त-यङन्त-यङ्लुगन्त-शब्दरूपसिद्धयः

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् ण्यन्तसन्नन्त-यङन्त-यङ्लुगन्त-शब्दरूपसिद्धयो दत्ताः सन्ति। तत्सम्बद्धसूत्राणां व्याख्यानमपि कृतमस्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापकाः अमुं पाठ्यमधीत्य -

- भावयतीत्यादिण्यन्तरूपाणां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय प्रयोगकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- बुभूषतीत्यादिरूपाणां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय प्रयोगकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- बोभूयते – इत्यादिरूपाणां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय प्रयोगकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- बोभवतीत्यादिरूपाणां सिद्धिप्रक्रियां विज्ञाय प्रयोगकौशलं प्राप्स्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	ण्यन्त-सन्नन्त-यङन्त-यङ्लुगन्त-शब्दरूपसिद्धयः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1 - 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यतः 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः०' इति वार्त्तिकान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतः 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 2 - 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इत्यतः 'सन्नन्तान्न सनिष्यते' इत्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः 'सम्प्रसारणस्य' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 3 -'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इत्यतः 'अयङ् यि क्ङिति' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'अङ्गस्य' इत्यतः 'भुवो वुग् लुङ्-लिटोः' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 4 'यङोऽचि च' इत्यतः 'वीभावस्याप्रवृत्तेः' इति वाक्यान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यतः 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्व०' इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- विग्रहवाक्यं दृष्ट्वा सम्बद्धरूपाणां निर्माणं कुर्युः।
- ण्यन्तादिरूपाणामुच्चारणम्, तद्विवरणं च कुर्युः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणशः छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः

- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7 ।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली ।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर ।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते ।

व्याकरणम् - 12

3.1 कृत्य-पूर्वोत्तरकृत्प्रत्ययान्त-शब्दरूपसिद्धयः

सत्रार्द्धः - 5 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् कृत्यप्रत्ययान्तशब्दानां कृत्प्रत्ययान्तशब्दानां च सिद्धिप्रक्रिया दत्तास्ति। तेषां शब्दानामर्थोऽपि अत्र दत्तोऽस्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापकाः अमुं पाठ्यमधीत्य -

- कृत्यप्रत्ययान्तशब्दानां सिद्धिप्रक्रियाम् अर्थं च विज्ञाय प्रयोगकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- ण्वुल्-तृच्-ल्युट्-णिनि-इनि-क-श-ण-अण्-टक्-अच्-क्तवतु-आदिप्रत्ययैः निष्पन्नशब्दान् विज्ञाय प्रयोग–कौशलं प्राप्स्यन्ति।
- तुमुन्-ण्वुल्-अण्-घञादि-प्रत्ययैः निष्पन्नशब्दान् विज्ञाय प्रयोगकौशलं प्राप्स्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	कृत्य-पूर्वोत्तरकृत्प्रत्ययान्त-शब्दरूपसिद्धयः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1 -'धातोः' इत्यतः 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'युवोरनाकौ' इत्यतः 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 2-'भूते' इत्यतः 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'सावनडुहः' इत्यतः 'तासि च क्लृपः' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 3 -'उणादयो बहुलम्' इत्यतः 'इच्छा' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —

अष्टाध्यायीधारणा - 'अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्' इत्यतः 'किति च' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 4 -'अप्रत्ययात्' इत्यतः 'अन्वच्यानुलोम्ये' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'देविकाशिंशपादित्यवाड्॰' इत्यतः 'भोज्यं भक्ष्ये' इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां कृत्यकृदन्तरूपाणां निर्माणं कुर्युः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणशः छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् - 13

3.1 नामधातवः, कण्ड्वादयः, प्रत्ययमाला, आत्मनेपद-परस्मैपद-भावकर्म-कर्मकर्त्तृ-लकारार्थप्रक्रिया ।

सत्रार्द्धः - 5 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् नामधातवः, कण्ड्वादयः, प्रत्ययमाला, आत्मनेपद-परस्मैपद-भावकर्म-कर्मकर्त्तृ-लकारार्थप्रक्रिया च ज्ञास्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- नामधातवः ज्ञास्यन्ते ।
- कण्ड्वादिगणस्थाः धातवः ज्ञास्यन्ते।
- प्रत्ययमालाप्रकरणस्य अवबोधो भविष्यति ।
- आत्मनेपदी-धातूनां दशसु लकारेषु प्रयोगान् ज्ञास्यन्ति ।
- परस्मैपदी-प्रक्रिया ज्ञास्यते ।
- लकाराणां विषये विस्तृतं ज्ञानं प्राप्स्यन्ति ।
- एतेषां प्रकरणाध्ययनेन वाक्यप्रयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति ।
- भाषाशुद्धिः भविष्यति ।
- प्रयोगज्ञानं वर्धिष्यते ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	नामधातवः, कण्ड्वादयः, प्रत्ययमाला, आत्मनेपद-परस्मैपद-भावकर्म-कर्मकर्त्तृ-लकारार्थप्रक्रिया ।	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1 - 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यतः 'दीर्घं द्राघयति वृन्दारकं वृन्दयति' इति सूत्रान्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतः 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) -2 -'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इत्यतः 'चिक्लृप्सति, चिकल्पिषते, चिक्लृप्सते' इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्यतः 'यङि च' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 3 -'सार्वधातुके यक्' इत्यतः 'कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च' इति सूत्रान्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'ई घ्राध्मोः' इत्यतः 'अत आदेः' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 4 -'अभिज्ञावचने लृट्' इत्यतः 'पुरुषवचनसञ्ज्ञे इह न इत्युक्तत्वात्' इत्यन्तो भागः।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इत्यतः 'द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचन०' इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- नामधातूनां वाक्येषु लेखनं कुर्युः ।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- दशसु लकारेषु वाक्यलेखनं कुर्युः ।

- कर्तृवाच्यतः कर्मवाच्ये भाववाच्ये च परिवर्तनं कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणशः छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या , बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7 ।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली ।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर ।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते ।

व्याकरणम् - 14

3.1 वैदिकशब्दसिद्धयः, साधारणस्वरश्च ।

सत्रार्द्धः - 5 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् वैदिकशब्दानां विस्तृतः परिचयः प्रदत्तोऽस्ति। साधारणस्वरप्रक्रिया वर्णिता विद्यते। वैदिकशब्दानां प्रक्रिया सोदाहरणं प्रस्तुता वर्तते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- वैदिकशब्दानां विस्तृतं ज्ञानं भविष्यति ।
- वैदिकलौकिकशब्दयोः भेदज्ञानं प्राप्स्यते ।
- वैदिकव्याकरणप्रक्रियायाः ज्ञानं भविष्यति।
- वैदिकनिर्वचनप्रक्रियाद्वारा निष्पन्नशब्दान् विज्ञाय प्रयोगकौशलं विधास्यन्ति।
- साधारणस्वरप्रक्रियाविषये ज्ञास्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	वैदिकशब्दसिद्धयः, साधारणस्वरश्च ।	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1- प्रथमाध्यायतः तृतीयाध्यायं यावत् ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'पदस्य' इत्यतः 'लोट् च' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 2 - चतुर्थाध्यायतः पञ्चमाध्यायं यावत् ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्' इत्यतः 'परेश्च घाङ्कयोः' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) -3 - षष्ठाध्यायतः सप्तमाध्यायं यावत् ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतः 'नशेर्वा' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 4 - अष्टमाध्यायतः साधारणस्वरप्रक्रियां यावत् ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'मो नो धातोः' इत्यतः 'तयोर्य्वावचि संहितायाम्' इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां वैदिकशब्दानां निर्माणं कुर्युः।
- वैदिकलौकिकशब्दनिर्माणप्रक्रियायाः भेदज्ञानं कुर्युः।
- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- सूत्रस्थपदानां परिचयं दद्युः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- वैदिकशब्दान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतशब्दैः वाक्यप्रयोगं कुर्युः।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- अध्यापकाः गणशः छात्रान् प्रकल्प्य (क्रीडामाध्यमेन) मञ्जूषायां स्थापितानि पदानि परिचाययेयुः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः

- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
- तत्त्वबोधिनीव्याख्या , बालमनोरमाव्याख्या ,मोतीलाल बनारसी दास ,दिल्ली – 7 ।
- श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दी व्याख्या , चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , वाराणसी ।
- मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाशितम् , राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् , नई दिल्ली ।
- चन्द्रकला व्याख्या – प्रो. अर्कनाथ चौधरी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर ।
- Siddhanta Koumudi , by Srisa chandra vasu , The Panini office bhuvanesvai Asrama , Allahabad
- मितभाषिणीव्याख्या, C.Neogi at the Nababi bhakar press, Calcutta

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

व्याकरणम् - 15

3.1 सञ्ज्ञापरिभाषाप्रकरणयोः प्रौढमनोरमा, पस्पशाह्निकं महाभाष्यम्।

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् प्रौढमनोरमायां व्याख्यायिते सञ्ज्ञापरिभाषाप्रकरणे पाठयिष्येते । अनयोः प्रकरणयोः विषयस्य विस्तृतं गभीरञ्च अध्ययनं भविष्यति। महाभाष्यस्य प्रथमाह्निकं(पस्पशाह्निकम्) पाठयिष्यते ।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- संज्ञासूत्राणां विशिष्टार्थस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- परिभाषासूत्राणां विशिष्टार्थं ज्ञास्यन्ति।
- शब्दस्वरूपं, शब्दानुशासनस्य मुख्यगौणप्रयोजनानि च विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं, व्याकरणपदार्थं, वर्णोपदेशप्रयोजनानि च विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	सञ्ज्ञापरिभाषाप्रकरणयोः प्रौढमनोरमा, पस्पशाह्निकं महाभाष्यम्।	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1. 'ध्यायं ध्यायम्' इत्यतः 'सुदुरोरधिकरणे निर्देशात् रेफान्तावपीति तत्रैव हरदत्तः' इति पङ्क्त्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —

  अष्टाध्यायीधारणा - 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि' इत्यतः 'मय उञो वो वा' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 2. 'गुणवृद्धिशब्दाभ्याम्' इत्यतः 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति पङ्क्त्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —

  अष्टाध्यायीधारणा - 'विसर्जनीयस्य सः' इत्यतः 'सदिरप्रतेः' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 3. 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यतः 'यद्येव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यम्' इत्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा -'स्तन्भेः' इत्यतः 'उपसर्गाद् बहुलम्' इत्यन्तम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 4. 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यतः 'नेमे प्राप्ताः कलादयः' इत्यन्तो भागः ।

- आन्तरिकमूल्याङ्कनवाक्परीक्षार्थम् - अङ्कद्वयस्य कृते —
  अष्टाध्यायीधारणा - 'कृत्यचः' इत्यतः 'अ अ' इत्यन्तम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- अध्यापकैः यानि उदाहरणानि पाठितानि, तेषाम्, तत्सम्बद्ध-अन्येषां वा उदाहरणानां विवरणं कुर्युः।
- पस्पशाह्निकाधारितः प्रश्नमञ्चो भवेत् ।
- सूत्रस्थपदानां विस्तृतार्थलेखनम्।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- सूत्रान्त्याक्षरी भवेत्।
- व्याकरणप्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः ।
- छात्राः गणशः शास्त्रार्थं कुर्युः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः

- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया - (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- प्रौढमनोरमा
- महाभाष्यम् (पस्पशाह्निकम्)
- लघुशब्दरत्नव्याख्या-भैरवीव्याख्या-रत्नप्रभाटिप्पणी , वाणीविलासप्रकाशनम् , वाराणसी ।
- भावप्रकाशिकाव्याख्या – भावबोधिनीव्याख्या, डॉ.जयशङ्करलाल त्रिपाठी,चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
- प्रदीपव्याख्या – उद्योतव्याख्या, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली ।
- व्याख्याता - चारुदेव शास्त्री, श्रीमोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली ।
- व्याख्याता – युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रस्ट प्रेस , बहालगढ (सोनीपत) हरियाणा ।
- प्रकाशव्याख्या, डॉ.जयशङ्करलाल त्रिपाठी, ठाकुर प्रसाद पुस्तक भण्डार, वाराणसी ।
- by S.D.Joshi And J.A.F.Roodbergen , Bhandarkar Oriental Research institute, pune.
- व्याख्याता – महामहोपाध्याय वासुदेव शास्त्री अभ्यङ्कर, डेक्कन एज्युकेशन सोसाइटी , पुणे ।

टिप्पणी – तत्तत्क्षेत्रीयभाषायां प्रामाणिक्याः व्याख्यायाः अपि अत्र साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते ।

व्याकरणम् -16

3.1 संस्कृतवाङ्मयस्य परिज्ञानम्

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् व्याकरण-साहित्य-ज्यौतिष-दर्शनादिशास्त्राणां विभिन्नविषयाः प्रतिपाद्यन्ते। अत्र संस्कृतवाङ्मयस्य सामान्यपरिचयः प्रतिपाद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- व्याकरणसंज्ञा-उच्चारणस्थानानां विशिष्टार्थस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- सन्धीनां भेदज्ञानं विशिष्टार्थं च ज्ञास्यन्ति।
- संस्कृतभाषायां कारकविभक्त्यनुसारं अनुवादकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- छन्दसां लक्षणोदाहरणसहितं भेदज्ञानं विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- अलङ्काराणां लक्षणोदाहरणसहितं भेदज्ञानं विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- लौकिकवैदिकयोः संस्कृतसाहित्यस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- ज्यौतिषशास्त्रे काल-ग्रह-नक्षत्र-राशीनां ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- षड्दर्शनानां सामान्यपरिचयं प्राप्स्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	संस्कृतवाङ्मयस्य परिज्ञानम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1 व्याकरणशास्त्रम्

- माहेश्वरसूत्राणि, इत्सञ्ज्ञा, लोपः, प्रत्याहारसञ्ज्ञा, स्वरभेदाः, सवर्णम्, संयोगः, संहिता, प्रयत्नः (आभ्यन्तरः बाह्यश्च), उच्चारणस्थानानि, पदम्।
  - अच्सन्धयः - सवर्णदीर्घ-गुण-वृद्धि-यण्-अयादि-पररूप-पूर्वरूप-प्रकृतिभावाः।
  - हल्सन्धयः – श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-परसवर्ण-अनुनासिक-अनुस्वाराः।
  - विसर्गसन्धयः – सत्व-रुत्व-उत्व-यत्व-लोपाः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2. व्याकरणशास्त्रम्

- हिन्दीवाक्यानां संस्कृतानुवादः। (कारकविभक्त्याधारेण)।
- कारक-प्रत्यय-समासाधारितवाक्यानाम् अशुद्धिसंशोधनम्।

- उपसर्गाणाम् अव्ययानां च वाक्यप्रयोगः।

पाठ्यांशः(Unit) - 3. संस्कृतसाहित्यस्य परिचयः -

- **छन्दसां लक्षणोदाहरण-सम्बन्धिसामान्यपरिचयः** -
  आर्या, अनुष्टुप्, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, वंशस्थम्, द्रुतविलम्बितम्, भुजङ्गप्रयातम्, वसन्ततिलका, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा।
- **अलंकाराणां लक्षणोदाहरण-सम्बन्धिसामान्यपरिचयः** -
  अनुप्रासः, यमकम्, श्लेषः, स्वभावोक्तिः, उपमा, अनन्वयः, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, व्यतिरेकः सन्देहः, भ्रान्तिमान्, निदर्शना, दृष्टान्तः, अर्थान्तरन्यासः, दीपकम्, तुल्ययोगिता, समासोक्तिः, अतिशयोक्तिः, अपह्नुतिः, विभावना, विशेषोक्तिः, वक्रोक्तिः ॥
- **वैदिकसाहित्यम्** - वेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषदाम्, याज्ञवल्क्यस्मृतेः आचाराध्यायस्य च सामान्यपरिचयः।
  ऋग्वेदः- अग्निसूक्तम् (1.1), वरुणसूक्तम् (1.25), विष्णुसूक्तम् (1.154), पुरुषसूक्तम् (10.90), संज्ञानसूक्तम् (10.191) ।
  यजुर्वेदः - शिवसंकल्पसूक्तम् (अध्यायः 34) ।
- **लौकिकसाहित्यम्-**
  - वीरकाव्यम् - रामायणम् (वाल्मीकिः), महाभारतम् (वेदव्यासः)।
  - महाकाव्यकवयः - कालिदासः, अश्वघोषः, भारविः, माघः, श्रीहर्षः।
  - गद्यकाव्यकवयः - दण्डी, सुबन्धुः, बाणभट्टः, अम्बिकादत्तव्यासः ।
  - दृश्यकाव्यकवयः - भासः, भवभूतिः, शूद्रकः, विशाखदत्तः ।
- **अर्वाचीनकवयः तेषां रचनाश्च** -
  भट्टमथुरानाथशास्त्री, देवर्षिः कलानाथशास्त्री, अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, प्रो. हरिरामः आचार्यः, डा.राघवराघवन् ।

पाठ्यांशः(Unit) - 4. अधोलिखितशास्त्रानुसारं परिचयः -

- **ज्यौतिषशास्त्रम्-** नवविधकालमानम्, द्वादश राशीनां सामान्यपरिचयः, नवग्रहाणां सामान्यपरिचयः, नक्षत्राणां सामान्यपरिचयः।
- **दर्शनशास्त्रम् -** षड्दर्शनानां सामान्यपरिचयः (प्रवर्तकः, प्रतिनिधिग्रन्थः, प्रयोजनम्, प्रमाणानि, प्रतिपाद्यविषयः)।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- व्याकरणसूत्राणां कण्ठस्थीकरणम् कृत्वा नवीनोदाहरणानां लेखनं कुर्युः ।
- पाठितानां छन्दसां नवीनानि उदाहरणानि लिखेयुः ।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।

- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- पाठितान् विषयान् आधृत्य प्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतविषयाणाम् उपस्थापनं कुर्युः ।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः।
- अध्यापकेन षड्दर्शनानां परिचयः फलकमाध्यमेन (चार्टमाध्यमेन) कारणीयः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) -

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- संस्कृत साहित्य का इतिहास – डॉ.उमाशङ्करशर्मा ऋषि, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी।
- संस्कृतसाहित्येतिहासः- आचार्यलोकमणिदाहालः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी।
- भारतीयं शिक्षादर्शनम् – डॉ.कुलदीपशर्मा , प्रकाशकः- जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयः
- अवकहडाचक्रम् – पं.सतीशचन्द्रशास्त्री, प्रकाशकः- हंसाप्रकाशनम्, जयपुरम्
- सूर्यसिद्धान्तः- कपिलेश्वर शास्त्री, प्रकाशकः- चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी

ज्योतिषम् -1

3.1 ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः, जन्मकुण्डलीनिर्माणस्य मूलतत्त्वानां परिचयश्च

सत्रार्द्धः- 1 **श्रेयोऽङ्कः-4**

पाठ्यक्रमपरिचयः (Introduction of the course): -

- ज्योतिषशास्त्रे प्रविष्टानां नूतनच्छात्राणां कृते एषः पाठ्यांशः परिचयात्मको विद्यते।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives) :-

- ज्योतिश्शास्त्रस्य सामान्यपरिचयप्राप्तिः।
- पञ्चाङ्गस्वरूपज्ञानम्।
- विविधशकवर्षाणां संवत्सरादीनां प्रवृत्तिविषये सन्देहराहित्यम्
- राशि-ग्रह-भावानां सामान्यपरिचयः
- इष्टकाल-भयात-भभोगानां महत्त्वज्ञानम्।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcome) :-

- प्राचीनकाले ज्योतिश्शास्त्रस्य स्वरूपम् अधिगन्तु समर्थः भविष्यति।
  अस्याध्ययनेन छात्रः पञ्चाङ्गे उल्लिखितानां वर्षायनर्त्वादीनां कालाङ्गानां विषये प्रतिपादयितुं समर्थः भवति, फलकथने मूलभूतानां ग्रहस्वक्षेत्रादीन् ज्ञात्वा, जन्मकाले ग्रहाणां चालनं कृत्वा जन्मकुण्डलीनिर्माणे पटुःभवति। विंशोत्तरीदशायाः साधनेऽपि कुशलः भवति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयः, जन्मकुण्डलीनिर्माणस्य मूलतत्त्वानां परिचयश्च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit)-1 ज्योतिश्शास्त्रस्य सामान्यपरिचयः

- ज्योतिश्शब्दस्य व्युत्पत्तिः।
- ज्योतिश्शास्त्रस्य प्रवर्तकाः।

- त्रयाणां स्कन्धानां परिचयः ।
- पञ्चाङ्गपरिचयः
- संवत्सर-अयन-गोल-ऋतु-मासानां सामान्यपरिचयः
- राशीनां परिचयः तत्र राशिस्वरूप-राशीश-उच्च-नीच-मूलत्रिकोणविषयाश्च।

पाठ्यांशः(Unit) -2 ग्रहचिन्तनम्।

- ग्रहाणामात्मादि-राजत्वादिविचारः
- ग्रहाणां दिक्स्वामित्वं, शुभाशुभत्वं, वेदाधिपतित्वं, पुरुषादिसंज्ञाज्ञानं वर्णस्वामित्वञ्च
- ग्रहाणां पञ्चधामैत्री
- सूर्यादिग्रहाणां स्वरूपम्
- भावपरिचयः तन्महत्त्वं च
- इष्टकालपरिचयः तत्साधनं च (सोदाहरणमभ्यासः)

पाठ्यांशः(Unit)-3 भयात-भभोगादिसाधनम्।

- भयातभभोगयोरानयनम्
- चन्द्रसाधनम्
- चालनविधिः
- पञ्चाङ्गस्थग्रहेभ्यः इष्टकालिकग्रहस्पष्टीकरणम् (सोदाहरणमभ्यासः)

पाठ्यांशः(Unit)-4 विंशोत्तरी दशा

- विंशोत्तरीदशासाधनक्रमः (सोदाहरणमभ्यासः)

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां विषयाणां प्रायोगिकमध्ययनं/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/ लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि।)

1. राशिज्ञानं तन्वादिद्वादशभावानां विविधसंज्ञाः।

   अथवा

   राशिपरिचयः
2. ग्रहाणामात्मादिराजत्वादिविचारदिक्स्वामित्वं शुभाशुभत्वं च।

   अथवा

   ग्रहपरिचयः

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्त्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण (PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां प्राक्पाश्चात्यसमीक्षाविधिद्वारा तुलनाविधिद्वारा च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् - 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) – 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. भारतीयज्योतिश्शास्त्रस्येतिहासः, लोकमणिदहालः, चौखम्भासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी- 2005
2. भारतीयकुण्डलीविज्ञानम्, मीठालाल हिम्मतरामओझा, दर्शन ओझा देवर्षि प्रकाशन, वाराणसी - 2004
3. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी - 1957
4. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्, महर्षिपराशरः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2039
5. जन्मपत्रदीपकः, विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी- 1947
6. भारतीय ज्योतिष, नेमीचन्द्रशास्त्री, भारतीयज्ञानपीठम्, देहली- 2014
7. भारतीय ज्योतिश्शास्त्र का इतिहास, गोरखप्रसादः, उत्तरप्रदेशशासनम्, लखनऊ - 1956
8. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः- 2004
9. लघुजातकम्, वराहमिहिररचिता, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,
10. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000

ज्योतिषम् -2

3.1 मुहूर्तविज्ञानम्– 1, (कालस्य शुभाशुभत्वचिन्तनम्)

सत्रार्द्धः- 1 **श्रेयोऽङ्कः-4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- मुहूर्तस्य मूलभूतसिद्धान्तानामध्ययनं भविष्यति।

उद्देश्यानि (Course Objectives) :-

- मुहूर्तस्य सामान्यपरिचयप्राप्तिः।
- कालस्य शुभाशुभत्वे तिथिवारनक्षत्राणां परस्परं सम्बधपरिज्ञानम्।
- सर्वविधकार्येषु त्याज्यकालानां, गुरुशुक्रयोः वार्धक्यादिकालेषु त्याज्यकार्याणां च ज्ञानम्।
- नक्षत्रदेवतानां, नक्षत्रसंज्ञानां, विविधकर्मयोग्यतिथिनक्षत्रादीनां च परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes):

अस्याध्ययनेन छात्रः मुख्यतया देशविशेषेण कालविशेषेण च मुहूर्तदोषान् प्रतिपादयितुं समर्थः भवति, तथा क्रयविक्रयादीनां सामान्यकर्मणां योग्यं मुहूर्तं गणयितुं पटुः भवति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मुहूर्तविज्ञानम्– 1, (कालस्य शुभाशुभत्वचिन्तनम्)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit)-1 शुभाऽशुभप्रकरणम् – १-३५ श्लोकाः

पाठ्यांशः(Unit) -2 शुभाऽशुभप्रकरणम् – ३६-५७ श्लोकाः

पाठ्यांशः(Unit) -3 नक्षत्रप्रकरणम् – १-३६ श्लोकाः

पाठ्यांशः(Unit) -4 नक्षत्रप्रकरणम् – ३७-६३ श्लोकाः

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां विषयाणां प्रायोगिकमध्ययनं/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं/ PPT/ लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि।)

1. विविधकार्योपयोगिमुहूर्तप्रदानम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण (PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण) माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. मुहूर्तचिन्तामणिः, श्रीरामदैवज्ञः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी
2. मुहूर्तमार्तण्डः, नारायणदैवज्ञः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
3. मुहूर्त्तकल्पद्रुमः, विट्ठलदीक्षितः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

ज्योतिषम् –3

3.1 जन्मकुण्डलीनिर्माणम्

सत्रार्द्धः- 2 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- पत्रेऽस्मिन् जन्मकुण्डलीनिर्माणप्रक्रियायाः अध्यापनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- लग्नसाधनस्य उपकरणानाम् अयनांशादीनां ज्ञानम्।
- लग्नदशमलग्नयोः प्रायोगिकज्ञानप्राप्तिः।
- ग्रहाणां दृष्टेः बलानां च अध्ययनम्।
- राशेः अन्तःप्रभेदानां वर्गाणां ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) :-

अस्याध्ययनेन छात्रः भुक्तप्रकारेण भोग्यप्रकारेण च लग्नं साधयितुं सामर्थ्यं प्राप्नोति, ससन्धीन् भावान् आनीय राशिभावयोः मध्ये भेदम् अवगच्छति, तथा फलनिरूपणे उपयुक्तानि ग्रहदृष्टि-षड्वर्ग-षड्बलानि परिचिनोति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	जन्मकुण्डलीनिर्माणम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) - 1 लग्नसाधनस्य उपकरणानि लग्नानयनप्रकाराश्च।

- अयनांशसाधनम्
- चरखण्डसाधनम्
- लङ्कोदयमानानि स्वदेशीयोदयमानानि
- लग्नपरिचयः लग्नसाधनस्य प्रकारश्च

पाठ्यांशः(Unit) – 2 प्रायोगिकरूपेण लग्नसाधनम्

- उदयात्परम् इष्टकालश्चेत् लग्नसाधनस्य उदाहरणम्।
- अस्तात्परम् इष्टकालश्चेत् लग्नसाधनस्य उदाहरणम्।

- उदयात्पूर्वम् इष्टकालश्चेत् लग्नसाधनस्य उदाहरणम् ।
- अस्तात् किञ्चित् पूर्वम् इष्टकालश्चेत् लग्नसाधनस्य उदाहरणम् ।

पाठ्यांशः(Unit) -3 दशमलग्नसाधनस्य उपकरणानि दशमलग्नानयनं च।

- नतोन्नतपरिचयः, नतोन्नतसाधनं च
- दशमलग्नसाधनम्
- ससन्धिद्वादशभावसाधनम्

पाठ्यांशः(Unit) -4 ग्रहदृष्ट्यादिविचारः।

- ग्रहदृष्टिः
- षड्वर्गाः
- षड्बलानि

प्रायोगिकम् (Practicum): -

(अधोलिखितानां विषयाणां प्रायोगिकमध्ययनं/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/ लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि।)

1. विविधप्रकारैः लग्नसाधनम् ।
2. दशमलग्नसाधनं
3. ससन्धिद्वादशभावसाधनम्
4. ग्रहबलसाधनम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction): -

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण(PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60

- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. भारतीयकुण्डलीविज्ञानम्, मीठालाल हिम्मतरामओझा, दर्शन ओझा देवर्षि प्रकाशन, वाराणसी - 2004
2. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी - 1957
3. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्, महर्षिपराशरः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2039
4. जन्मपत्रदीपकः, विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी- 1947
5. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः- 2004
6. लघुजातकम्, वराहमिहिररचिता, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,
7. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000

ज्योतिषम् -4

3.1 ग्रहकारकत्वचिन्तनम्

सत्रार्द्धः- 2 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- पत्रेऽस्मिन् ग्रहाणां कारकत्वविषयस्य मूलभूतसिद्धान्तानामध्यापनं भविष्यति।
- यथा मनुष्याणां जन्म तथा विविधानां प्राणिनां पक्षिणां वृक्षाणां च जन्म कीदृश्यां ग्रहसंस्थायां भविष्यतीत्यस्य अध्यापनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives):

- फलचिन्तने जैमिनीयसम्प्रदायस्य परिचयः, ग्रहाणां कारकत्वज्ञानं च ।
- प्राणि-पक्षि-वृक्षाणां जन्मकालिकग्रहस्थितिविशेषस्य अध्ययनम् ।
- गर्भस्थस्य पिण्डस्य शुभाशुभत्वज्ञानम्, पुंस्त्रीनपुंसकजन्मकराणां जन्मविकारकराणां योगानां च ज्ञानम् ।
- कोश-नालवेष्टितजन्मयोगानां शिशुजन्मदेशविशेषस्य चाध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) :–

अस्याध्ययनेन छात्रः फलचिन्तने ग्रहाणां कारकत्वस्य उपयोगं ज्ञात्वा तदनुगुणं फलप्रवचने अस्य विनियोगं कर्तुं शक्नोति। जन्मकुण्डल्यां यस्मिन् भावे स्थिताः ग्रहाः यस्मिन् शरीराङ्गे विकारं सूचयन्तीति ज्ञातुं समर्थः भवति। एतद्द्वारा छात्रः फलचिन्तनस्य प्रथमं सोपानम् अधितिष्ठति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	ग्रहकारकत्वचिन्तनम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) -1 ग्रहकारकत्वादिविचारः।

- कारकपरिचयः चरकारकाः स्थिरकारकाः च,
- तन्वादिभावानां कारकाः,
- ग्रहमैत्रीविचारश्च

पाठ्यांशः(Unit) -2 वियोनिजन्मचिन्तनम्, निषेकविचारश्च ।

पाठ्यांशः(Unit)-3 जन्मविधानम्

पाठ्यांशः(Unit)-4 फलचिन्तनदृष्ट्या कुण्डलीविन्यासपूर्वकं प्रायोगिकम् (PRACTICUM) अध्ययनम्

प्रायोगिकम् (Practicum): -

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि।)

- जैमिनीयसूत्रस्य कारकत्वनिरूपकसूत्राणां समीक्षा
- बृहज्जातकस्य तृतीयस्य अध्यायस्य समीक्षा
- बृहज्जातकस्य चतुर्थस्य अध्यायस्य समीक्षा
- बृहज्जातकस्य पञ्चमस्य अध्यायस्य समीक्षा

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण (PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण) माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी – 1957
2. जैमिनिसूत्रम्, सीतारामझा, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी
3. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः-2004
4. लघुजातकम्, वराहमिहिररचिता, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,
5. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000
6. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्, महर्षिपराशरः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2039
7. जातकपारिजातः, कपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संवत् 2036

ज्योतिषम् -5

3.1 मुहूर्तविज्ञानम्– 2 (कालस्य शुभाशुभत्वचिन्तनम्)

सत्रार्द्धः- 2 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य पाठ्यक्रमपरिचयः (Introduction of the course) :-

- भारतीज्ञानज्ञानपरम्परायां भारतीयजीवनपद्धत्यां च अतीवमहत्त्वपूर्णानां षोडशसंस्काराणां शुभकालनिरूपणक्रमस्य अध्यापनम् अस्मिन् पाठे भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- वारनक्षत्रयोः सम्बन्धेन रविसङ्क्रान्तेः संज्ञाविशेषाणां सफलम् अध्ययनम्।
- रविसङ्क्रान्तेः पुण्यकालविषयकज्ञानप्राप्तिः।
- ग्रहाणां गोचररीत्या शुभस्थानानां वेधस्थानानां च अध्ययनम्।
- ग्रहणवशात् शुभाशुभफलज्ञानं तथा ग्रहेभ्यः उक्तानां रत्नानां ज्ञानम्।
- षोडशसंस्काराणां मुहूर्तानाम् अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः– अस्याध्ययनेन छात्रः सङ्क्रान्तिवशतः लोकानां कथं प्रभावः भवति इत्यमुमंशम् अधिगच्छति। प्रत्येकं राशेः रविसङ्क्रान्तिकालतः पुण्यकालम् आदेष्टुं समर्थः भवति। पञ्चाङ्गशुद्धिं ग्राह्य-अग्राह्यकालं च ज्ञात्वा संस्कारमुहूर्तान् गणयितुं स्वयं पटुः भवति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मुहूर्तविज्ञानम्– 2 (कालस्य शुभाशुभत्वचिन्तनम्)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) -1 सङ्क्रान्तिप्रकरणम्।

पाठ्यांशः(Unit)-2 गोचरप्रकरणम्।

पाठ्यांशः(Unit)-3 संस्कारप्रकरणे १ – ३० श्लोकाः।

पाठ्यांशः(Unit)-4 संस्कारप्रकरणे ३१ – ६० श्लोकाः ।

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/ यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि/ जन्मकुण्डलीनां सङ्ग्रहः कर्तव्यः विश्लेषणं च कर्तव्यम्।)

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्त्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण (PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) – 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. मुहूर्तचिन्तामणिः, श्रीरामदैवज्ञः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी
2. मुहूर्तमार्तण्डः, नारायणदैवज्ञः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
3. मुहूर्त्तकल्पद्रुमः, विट्ठलदीक्षितः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

ज्योतिषम् -6

3.1 भावफलचिन्तनम्

सत्रार्द्धः- 3 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमपरिचयः (Introduction of the course) :-

- अस्मिन् पाठ्यांशे भावफलस्य चिन्तनेन सह द्वादशानां भावानां फलचिन्तनक्रमस्य अध्यापनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- फलकथने भावबलस्य प्रामुख्यस्य अवबोधनम्।
- भावफलस्य वृद्धिह्रासयोः ज्ञानम्।
- लग्नादीनां द्वादशानां भावानां शुभाशुभत्वचिन्तनपद्धतेः ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

अस्याध्ययनेन छात्रः भावबलं भावफलं च सम्यक् अधिगच्छति। भावाधिपाः केन्द्रे कोणे वा भवन्ति चेत् भाववृद्धिः, त्रिके भवन्ति चेत् भावहानिः च भवति इति भावकुण्डलीविन्यासपुरस्सरं वक्तुं समर्थः भवति। भाववशात् धनप्राप्तियोगः, सन्ततिप्राप्तियोगः, विवाहयोगः, भाग्ययोगः, लाभयोगः इत्यादयः कथं प्रतिपादयितुं शक्याः इति छात्रस्य प्रायोगिकम् (PRACTICUM) अध्ययनं भवति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भावफलचिन्तनम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) - 1. भावबलविमर्शः, लग्नभावफलात् तृतीयभावफलं यावत्

पाठ्यांशः(Unit)- 2. चतुर्थभावफलात् सप्तमभावफलं यावत्

पाठ्यांशः(Unit) -3 अष्टमभावफलात् एकादशभावफलं यावत्

पाठ्यांशः(Unit)- 04 द्वादशभावफलम्, उदाहरणपुरस्सरम् अभ्यासः च

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

- किमपि उदाहरणम् अनुसृत्य प्रथमगदिद्वादशभावानां फलचिन्तनं तथा तस्य परीक्षणं च कर्तव्यम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्, महर्षिपराशरः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2039
2. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी – 1957
3. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः- 2004
4. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000
5. भावकुतूहलम्, श्रीरामोत्साहमिश्रशर्मा, ज्योतिषप्रकाशनम्, वाराणसी, प्रथमसंस्करण- 1997

ज्योतिषम् -7

3.1 बहुविधयोगाः-1

सत्रार्द्धः- 3 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- अस्मिन् पाठ्यांशे होराशास्त्रदृष्ट्या योगशब्दस्य परिभाषायाः अध्यापनं भविष्यति।
- अरिष्ट-अरिष्टभाङ्ग-सौर-चान्द्रयोगानां लक्षणानां फलानां च अध्यापनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- जातके शुभाशुभयोगविशेषाणां परिशीलनम् ।
- प्राधान्येन राशि-भाव-ग्रह-दृष्ट्यादिभिः जायमानानां योगानाम् अध्ययनम्।
- सद्योऽरिष्टादीनां योगानां तद्योगभङ्गानां च ज्ञानम् ।
- रविवशात् जायमानानां वेशिवाश्युभयचरियोगानां सफलं ज्ञानम्।
- चन्द्रवशात् जायमानानां सुनफादियोगानां तत्प्रभेदानां च सफलमध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes):

अस्याध्ययनेन छात्रः जन्मकुण्डल्यां शुभाऽशुभफलदायकाः नानाविधाः योगाः के के सन्ति इति प्रतिपादयितुं समर्थः भवति। अरिष्टयोगे जातः अपि योगभङ्गं प्राप्य कथं सुखेन जीवति इति निर्धारयितुं कुशलः भवति। योगानां फलं कदा अनुभूयते इति पूर्वनिर्धारितदशानुगुणं विगणय्य योगफलपाककालं सूचयितुं समर्थः भवति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	बहुविधयोगाः-1	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) -1 योगभेदानां परिचयः,(प्रश्नमार्गस्य 9-अध्याये उक्ताः सप्तविधयोगभेदाः) अरिष्टयोगाः च

पाठ्यांशः(Unit) - 2अरिष्टभङ्गयोगाः ।

पाठ्यांशः(Unit) -3 सूर्यकर्तृकयोगाः, चान्द्रयोगाः च।

पाठ्यांशः(Unit) -4 योगफलविमर्शः।

- अत्रोक्तानां योगानां जातकेषु परिशीलनपूर्वकं फलचिन्तनविधेः अध्ययनम् ।

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि/ जन्मकुण्डलीनां सङ्ग्रहः कर्तव्यः विश्लेषणं च कर्तव्यम्।)

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्त्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण(PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बृहज्जातकम्, वराहमिहिरः(भट्टोत्पलटीका), चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी 2007.
2. प्रश्नमार्गः, सम्पादकः-डॉ. सुरकान्तझा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी
3. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी - 1957
4. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्, महर्षिपराशरः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 2039
5. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः- 2004
6. लघुजातकम्, वराहमिहिररचिता, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,
7. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000
8. जातकपारिजातः, कपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संवत् 2036

ज्योतिषम् -8

3.1 गोलपरिभाषा

सत्रार्द्धः- 3 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमपरिचयः (Introduction of the course): -

- अस्मिन् पाठ्यांशे खगोलसम्बद्धानां वृत्ताद्यवयवानाम् अध्यापनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. सिद्धान्तग्रन्थेषु प्रतिपादितानां गोलावयवानां ज्ञानम्।
2. निरक्षे साक्षे च गोलीयवृत्तानां गोलीयक्षेत्राणां च व्यत्यासस्य अध्ययनम्।
3. गोलरचनोपकरणानां समग्रम् अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :- अस्याध्ययनेन छात्राः सिद्धान्तस्कन्धे अपि प्रवेशं प्राप्नुवन्ति। सूर्यसिद्धान्त-सिद्धान्तशिरोमणि-सिद्धान्ततत्त्वविवेकादिषु ग्रन्थेषु निगूहितस्य खगोलस्य भगोलस्य वा विषयं प्रतिपादयितुं पटवो भवन्ति। वृत्ते त्रिज्या-व्यास-परिधीनाम्, प्रत्येकं पादे ज्या-चाप-कोटिज्या-उत्क्रमज्यानां स्वरूपं कथं भवति इति वक्तुं समर्थाः भवन्ति। अनेन सिद्धान्तग्रन्थस्य अध्ययने सारल्यं जायते।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	गोलपरिभाषा	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit)- 1. गोललक्षणादिकथनम्

- गोललक्षणम्
- महद्वृत्तलघुवृत्तपरिभाषा
- गर्भकेन्द्रगोलकेन्द्र-पृष्ठकेन्द्रपरिभाषाः
- भूगोलस्वरूपम्
- स्वस्थान-खस्वस्तिक-ध्रुवस्थानपरिचयः।

पाठ्यांशः(Unit)-2. याम्योत्तरवृत्तादीनां परिभाषाः

- याम्योत्तर-क्षितिज-समस्थान-पूर्वापर-कोणवृत्त-नाडीवृत्त-परिभाषाः
- निरक्षदेश-रेखावृत्त-रेखादेश-उन्मण्डल-कदम्बवृत्त-क्रान्तिवृत्त-गोलसन्धि-अयनवृत्तपरिभाषाः

पाठ्यांशः(Unit)-03. विमण्डलादीनां परिभाषाः

- विमण्डल-दृङ्मण्डल-उन्नतांश-शङ्कु-दृग्ज्या-दिगंशपरिभाषाः
- लग्नादिस्वरूपम्
- दृक्षेपदृग्गती
- अग्रा-क्रान्त्यक्षांशलम्बांश-ग्रहस्थान-शरपरिभाषाः

पाठ्यांशः(Unit)- 04. उपवृत्तादीनां परिभाषाः

- उपवृत्त-भुज-कोटिपरिभाषाः
- चर-उदयमान-दृग्लम्बन-स्फुटलम्बन-नतिपरिभाषाः
- हृति-तद्धृति-इष्टहृति-अन्त्या-परिभाषाः
- वृत्त-चाप-ज्या-कुज्या-स्पर्श-कोटिस्पर्श-छेदन-कोटिच्छेदनरेखापरिभाषाः।

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

1. गोलयन्त्रस्य निर्माणम्।
2. निर्मिते गोलयन्त्रे क्रान्ति-नाडी-अहोरात्र-पूर्वापरादीनां वृत्तानां प्रदर्शनम्

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. गोलपरिभाषा (पं.सीतारामझाकृता), चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
2. गोलपरिभाषा (आचार्यहंसधरझाकृता), जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर - 2007

ज्योतिषम् -9

3.1 आयुर्दायः दशाविचारश्च

सत्रार्द्धः- 4 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- अस्मिन् पाठ्यांशे होराशास्त्रे आयुर्दायस्य गणनाक्रमस्य अध्यापनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- जैमिनीयमतमवलम्ब्य होरालग्नादीनां वैशिष्ट्यज्ञानम्।
- आयुर्दाये जैमिनीयमतस्य अध्ययनम्।
- नक्षत्रदशापेक्षया (विंशोत्तरीदशापेक्षया) आयुर्दायदशायाः विशेषतायाः अवगमनम्।
- दशाफलनिरूपणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) :-

अस्याध्ययनेन छात्रः होरालग्नादीन् साधयितुं तद्द्वारा फलानि निरूपयितुं तथा जातकं दृष्ट्वा स्वल्प-मध्य-दीर्घायुर्भेदान् गणयितुं समर्थः भवति। आयुर्दायदशायां यस्य ग्रहस्य आयुर्दायगणितेन यावत् आयुः प्राप्तं तावदेव तस्य दशावर्षाणि भवन्ति, तत्र लग्नरविचन्द्रेषु बलिष्ठस्य एव आदिमदशा भवति, ततः तत्केन्द्रादिस्थितानां ग्रहाणां बलाबलवशतः दशाः भवन्ति इत्यादिविषयान् प्रतिपादयितुं सक्षमः भवति। अस्य विस्तृतम् अध्ययनम् आचार्यस्तरे भविष्यति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	आयुर्दायः दशाविचारश्च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit)-1 होरालग्नादिसाधनम्, जैमिनीयायुर्दायश्च

पाठ्यांशः(Unit)– 2 बृहज्जातकोक्तायुर्दायस्वरूपम्

पाठ्यांशः(Unit) – 3 आयुर्दायदशानिर्णयः

पाठ्यांशः(Unit)- 4 दशाफलानि

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि/ जन्मकुण्डलीनां सङ्ग्रहः कर्तव्यः विश्लेषणं च कर्तव्यम्।)

- निर्दिष्टपलभामाध्यमेन अभीष्टकालस्य लग्नसाधनम्
- कल्पितइष्टकालानुरोधेन कुण्डलीनिर्माणम् आयुसाधनञ्च
- अभीष्टजन्माङ्गचक्रनिर्माणं तत्र दशासाधनञ्च

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण (PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण) माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. जैमिनिसूत्रम्, सीतारामझा, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी
2. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी - 1957
3. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः- 2004
4. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000
5. जातकपारिजातः, कपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संवत् 2036

ज्योतिषम् -10

3.1 आजीविकाविचारः, बहुविधयोगाः-2

सत्रार्द्धः- 4 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- पत्रेऽस्मिन् ज्योतिषशास्त्रगत-आजीविकाविचारस्य मूलभूतसिद्धान्तानामध्यापनं भविष्यति तथा बहुविधयोगानां शास्त्रोक्तविधिना विवेचनं प्रायोगिमध्ययनञ्च भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- मनुष्यः केन कर्मणा जीवनं निर्वहति, कथं वा धनं प्राप्नोति इत्यस्य अध्ययनम् ।
- राजत्वप्राप्तिकराणां योगानां (आधिकारिकयोगानां) अवबोधनम् ।
- महापुरुषयोगानाम् अवगमनम् ।
- योगेषु नाभसयोगानां वैशिष्ट्यस्य निरूपणम् ।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): -

अस्याध्ययनेन छात्रः जन्मकुण्डलीं दृष्ट्वा वृत्तिचिन्तनं कर्तुं समर्थः भवति। राजकीयक्षेत्रे प्राशासनिकक्षेत्रे वा कस्य अधिकारः भवति इति निरूपयितुं कुशलः भवति । अवशिष्टानां सर्वेषां यगानां फलं तत्तद्दशासु भवति चेदपि नाभसयोगानां फलं सर्वदा अनुभूयते इति प्रायोगिकरूपेण प्रतिपादयितुं सशक्तः भवति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	आजीविकाविचारः, बहुविधयोगाः-2	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units): -

पाठ्यांशः(Unit) -1 आजीविकाविचारः

पाठ्यांशः(Unit) -2 राजयोगाः

पाठ्यांशः(Unit) -3 पञ्चमहापुरुषयोगादयः प्रमुखाः योगविशेषाः

पाठ्यांशः(Unit) -4 नाभसयोगाः (कुण्डलीविन्यासपूर्वकं समेषां योगानां घटनाऽघटनयोः चिन्तनम्)

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि/जन्म- कुण्डलीनां सङ्ग्रहः कर्तव्यः विश्लेषणं च कर्तव्यम्।)

- बहुविधाजीविकायोगानां चिन्तनम्
- जातकपरिशीलनम्
- राजकीयव्यक्तीनां कुण्डलीसङ्ग्रहद्वारा राजयोगानां परिशीलनम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण (PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण) माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी - 1957
2. जातकपारिजातः, कपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संवत् 2036
3. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः- 2004
4. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000

ज्योतिषम् -11

3.1 प्रारम्भिकं व्यक्तगणितम्

सत्रार्द्धः- 4 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- पत्रेऽस्मिन् व्यक्तराशिसम्बद्धगणितविषये अध्यापनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- काल-भारप्रभृतिविषयक-भारतीय-प्राचीनपरिभाषाज्ञानम्।
- संख्यानां स्थानज्ञानम्।
- सङ्कलन-व्यवकलन-गुणन-भजनविधीनां सोदाहरणं ज्ञानम्।
- वर्ग-वर्गमूल-घन-घनमूलगणितानां सोदाहरणं ज्ञानम्।
- मिश्रकर्मगणितस्य, इष्टकर्मगणितस्य, सङ्क्रमणगणितस्य तथा त्रैराशिकगणितस्य उदाहरणसहितम् अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes):

अस्य पत्रस्य अध्ययनेन छात्रः सङ्कलनव्यवकलनादिकरणे प्रवीणः भविष्यत्येव विशिष्य वर्ग-वर्गमूल-घन-घनमूलादिविशिष्टगणितेषु अपि प्रावीण्यं प्राप्स्यति। तथा च पाठान्ते मिश्रकर्मादिगणितम्, त्रैराशिगणितं च सर्वमपि ज्ञानवर्धकं भवति। तत्रापि विशिष्य त्रैराशिकगणितज्ञानस्य तु यथा लोके उपयोगः भविष्यति तथैव ग्रहगणितेऽपि भूरिशः प्रयोगं छात्रः करिष्यति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	प्रारम्भिकं व्यक्तगणितम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) -1 मानपरिभाषा, संख्यास्थानानि , सङ्कलनव्यवकलने, गुणनभजने च (सोदाहरणम् अभ्यासः)

पाठ्यांशः(Unit) -2 वर्गः वर्गमूलं घनः घनमूलं च (सोदाहरणम् अभ्यासः)

पाठ्यांशः(Unit) -3 भिन्नपरिकर्माष्टकम् (सोदाहरणम् अभ्यासः)

पाठ्यांशः(Unit) - 4 त्रैराशिकम् (सोदाहरणम् अभ्यासः)

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/ यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि/ जन्मकुण्डलीनां सङ्ग्रहः कर्तव्यः विश्लेषणं च कर्तव्यम्।)

- बहुभिः प्रकारैः गुणनस्य भजनस्य च अभ्यासकरणम् ।
- वर्ग-वर्गमूल-घन-घनमूलगणितानां प्रायोगकरणम्।
- लीलावतीम् अन्तरा अन्येषु ग्रन्थेषु वर्णितानां व्यक्तगणितानां प्रायोगिकम् (Practicum) अध्ययनम् ।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण(PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) – 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. **लीलावती** (भास्कराचार्यविरचिता), आनन्दाश्रममुद्रालयः, 1937
2. लीलावती, पं.सीतारामझा, मास्टर खेलाडीलाल एण्ड सन्स, वाराणसी, संवत् 2013
3. आर्यभटीयम्, सुरकान्तझा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
4. ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः, ब्रह्मगुप्त, इंडियन इंस्टीट्यूट ऑफ एस्ट्रोनोमिकल एण्ड संस्कृत रिसर्च, नई दिल्ली-1966

ज्योतिषम् -12

3.1 बहुविधयोगाः- 3, ऋक्षशीलादिविचाराश्च

सत्रार्द्धः- 5 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- पत्रेऽस्मिन् रव्यादीनां ग्रहाणां मध्ये यथासम्भवं द्वित्राणां योगस्य फलानाम् अध्ययनं भविष्यति।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives):

- ग्रहयुतिवशात् शुभाऽशुभफलज्ञानम्।
- ग्रहाणां प्रव्रज्याकारकत्वस्य अध्ययनम्।
- अश्विन्यादिनक्षत्रोत्पन्नानां मेषादिराशिजानां च फलचिन्तनम्।
- रविकुजादिग्रहेषु मेषादिषु राशिषु सत्सु शुभाशुभफलनिरूपणम् ।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) :–

अस्याध्ययनेन छात्रः कुण्डल्यां रव्यादिषु द्व्यादिषु ग्रहेषु एकराशिस्थेषु कानि फलानि भवन्तीति प्रतिपादने कुशलः भवति। कीदृश्यां ग्रहस्थित्यां सत्यां जातः प्रव्रज्यामाप्नोति इति निरूपणे सामर्थ्यं प्राप्नोति। राजयोगे जातानामपि प्रव्रज्याकारकयोगविशेषं सूचयतुं समर्थो भवति। जन्मनक्षत्रवशात् जन्मराशिवशात् च मनुष्यस्य स्वरूपं लक्षणानि च कथयितुं पटुत्वं प्राप्नोति। रविकुजादयः तत्तद्राशिस्थित्या कीदृशेन फलेन सह मनुष्यं संयोजयन्तीति वक्तुं समर्थः भवति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	बहुविधयोगाः- 3, ऋक्षशीलादिविचाराश्च	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) -1 द्विग्रहयोगाः

पाठ्यांशः(Unit) -2 प्रव्रज्यायोगाः

पाठ्यांशः(Unit) -3 ऋक्षशील-चन्द्रराशिशीलाध्यायौ

पाठ्यांशः(Unit)- 4 राशिशीलविचाराः

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि।)

- बृहज्जातकस्य द्विग्रहयोगाध्यायस्य समीक्षा
- साम्प्रतिके काले प्रव्रज्यायोगस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण(PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी - 1957
2. जातकपारिजातः, कपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संवत् 2036
3. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः- 2004
4. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000

ज्योतिषम् -13

3.1 प्रारम्भिकम् अव्यक्तगणितम्

सत्रार्द्धः- 5 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- अस्मिन् पाठ्यांशे अव्यक्तगणितस्य महत्त्वस्य उपयोगितायाश्च विवेचनं वर्त्तते।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- सङ्कलन-व्यकलनादि-धनर्णषड्विधगणितस्य ससूत्रमध्ययनम् ।
- अनेकवर्णषड्विधगणितस्य सोदाहरणम् अध्ययनम्।
- करणीषड्विधगणितस्य विस्तृतमध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes):

अस्य पाठस्य अध्ययनेन संकलन-व्यकलन-गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूलादि-अव्यक्त-गणिते तु प्रावीण्यं भविष्यत्येव करणीगणितेऽपि पाटवम् आगमिष्यति। अवर्गाङ्कानां (येषाम् अङ्कानां वर्गमूलं न भवति तेषामङ्कानामपि) संकलन-व्यवकलन-गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूलगणितं करणीषड्विधगणितमिति कथ्यते। एतदध्ययनेन अवर्गाङ्कानां योग-वियोग-गुणन-भजनादिषु छात्रः पटुः भविष्यति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	प्रारम्भिकम् अव्यक्तगणितम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) – 1 अव्यक्तपरिभाषा, धनर्णषड्विधं च (सोदाहरणम् अभ्यासः)

पाठ्यांशः(Unit) - 2 खसङ्कलनादि, अनन्तपरिभाषा, अव्यक्तषड्विधं च (सोदाहरणम् अभ्यासः)

पाठ्यांशः(Unit) - 3 अनेकवर्णषड्विधम् , करणीस्वरूपम्, करण्याःसङ्कलनव्यवकलनगुणनानि च (सोदाहरणम् अभ्यासः)

पाठ्यांशः(Unit)– 4 करण्याः भजनवर्गवर्गमूलानि (सोदाहरणम् अभ्यासः)

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि/जन्म- कुण्डलीनां सङ्ग्रहः कर्तव्यः विश्लेषणं च कर्तव्यम्।)

- अव्यक्तगणितीयतत्त्वानां व्यक्तगणितेन सह तुलना
- भास्करीयबीजगणितेन सह अन्येषां बीजग्रन्थानां तुलनात्मकम् अध्ययनम्
- पाश्चात्त्यग्रन्थेषु उपलभ्यमानानां बीजतत्त्वानां पारम्परिकग्रन्थैः सह विमर्शः

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

- पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्त्या कक्षाध्यापनम्।
- पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण(PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
- पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
- पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. **बीजगणितम्** (भास्कराचार्यविरचितम्), चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी – 1949
2. गणितकौमुदी, नारायणपण्डितकृता, गवर्मेन्ट प्रिन्टिंग, इलाहाबाद, 1936

ज्योतिषम् -14

3.1 दृष्टिफलचिन्तनम्

सत्रार्द्धः- 5 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- अस्मिन् पाठ्यांशे ग्रहाणां दृष्टिवशेन फलानाम् अनुशीलनं वर्त्तते।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- ग्रहदृष्टिवशात् शुभाऽशुभफलज्ञानम् ।
- लग्नादिभावगतानां रव्यादिग्रहाणां फलविशेषस्याध्ययनम् ।
- स्वक्षेत्रादिस्थानां ग्रहाणां वैशिष्ट्यकथनम्।
- ग्रहाणाम् अन्योन्यकारकत्वस्य अशुभयोगविशेषाणां च निरूपणम्
- स्त्रीजातके चिन्तनीयानां विशेषविचाराणाम् अध्ययनम् ।
- मरणस्य देश-काल-हेतूनां निरूपणम् ।
- अज्ञातजन्मसमयानां कुण्डलीनिर्माणविधेः अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes):

अस्याध्ययनेन छात्रः कुण्डल्यां ग्रहाणां परस्परं दृष्टिवशात् शुभाशुभत्वस्य निर्णये पटुत्वं प्राप्नोति। लग्नादिषु भावेषु स्थिताः रव्यादयः ग्रहाः कीदृशं फलं प्रयच्छन्तीति प्रतिपादयितुं कुशलो भवति। एकाधिकसंख्यया ग्रहाः स्वक्षेत्रादिषु स्थिताः चेत् किं फलं वितन्वन्ति ? बृहज्जातकदिशा अन्योन्यकारकत्वं कथम्? अङ्गभङ्गाद्यनिष्टयोगनिरूपणाविधिः कः? इत्याद्यनेकविषयाणाम् अध्ययनद्वारा सूक्ष्मफलचिन्तनक्रमम् अधिगच्छति। इत्येवं प्राधान्येन फलचिन्तनस्य मूलभूतानां सर्वेषाम् अंशानाम् अध्ययनं शास्त्रिस्तरस्य फलितज्यौतिषपाठ्यक्रमद्वारा सेत्स्यति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	दृष्टिफलचिन्तनम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit) - 1.दृष्टिफलाध्यायः, भावाध्यायश्च ।

पाठ्यांशः(Unit) - 2. आश्रययोगाध्यायः, प्रकीर्णाध्यायश्च

पाठ्यांशः(Unit) - 3.अनिष्टाध्यायः, स्त्रीजातकाध्यायश्च

पाठ्यांशः(Unit) - 4. निर्याणाध्यायः, नष्टजातकाध्यायश्च

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूपादीनि रचनीयानि/ जन्मकुण्डलीनां सङ्ग्रहः कर्तव्यः विश्लेषणं च कर्तव्यम्।)

1. दृष्टिभेदेन फलभेदस्य अनुशीलनम्
2. स्त्रीजातकविमर्शः
3. अनिष्टयोगानां फलविवेकः
4. निर्याणचिन्तनम्

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

1. पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्त्या कक्षाध्यापनम्।
2. पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
3. पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण(PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
4. पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
5. पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बृहज्जातकम्, वराहमिरिरचिता, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी - 1957
2. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्, महर्षिपराशरः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. 20
3. जातकपारिजातः, कपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संवत् 2036
4. फलदीपिका, मन्त्रेश्वररचिता, प्रो. सर्वनारायणझा, इ-संस्करण, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, लखनऊपरिसरः-2004
5. सारावली, कल्याणवर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, 2000
6. सर्वार्थचिन्तामणिः, महीधरशर्मा, खेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवेङ्कटेश्वरप्रेस, मुम्बई- 2010

ज्योतिषम् -15

3.1 प्रारम्भिकं वास्तुशास्त्रम्

सत्रार्द्धः- 6 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the course) :-

- अस्मिन् पाठ्यांशे वास्तुशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः वर्त्तते।

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

- ज्यौतिषच्छात्राणां वास्तुविषयकसामान्यज्ञानसम्पादनम्।
- गृहनिर्माणयोग्यभूमेः चयनप्रकारस्य अध्ययनम्।
- भूमेः आकारवशेन फलचिन्तनक्रमादीनां ज्ञानम्।
- आयव्ययादीनां निर्धारणम्।
- गृहे प्रकोष्ठविभागकरणं ग्राह्य-निषिद्धकाष्ठविशेषज्ञानं प्रवेशकालविमर्शश्च।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes)

अस्याध्ययनेन छात्रः वास्तुशास्त्रे प्रवेशं प्राप्य प्राचीनभारतीयवास्तुशास्त्रदृष्ट्या गृहनिर्माणप्रक्रियामधिगन्तुं सक्षमः भवति। भूमिशोधनस्य शल्योद्धारस्य च महत्त्वं किमिति जनेभ्यः अवबोधयितुं पटुः भवति। कीदृशी भूमिः कस्य कृते योग्या भवतीति वक्तुं समर्थः भवति। शिलान्यासस्य गृहप्रवेशस्य च मुहूर्तं गणयितुं कौशलं प्राप्नोति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	प्रारम्भिकं वास्तुशास्त्रम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशाः (Units) :-

पाठ्यांशः(Unit)- 1. वास्तुशास्त्रस्य परिचयादिकथनम्।

- वास्तुशास्त्रस्य परिचयः
- काकिणीविचारः
- भूमिचयनं भूमिशोधनं च
- गजपृष्ठादिभूलक्षणानि तत्फलानि च

पाठ्यांशः(Unit)- 2 शल्योद्धारादिचिन्तनम्।

- शल्योद्धारः
- दिग्ज्ञानम्
- आयसाधनम्
- वृषवास्तुचक्रम्

पाठ्यांशः(Unit)- 3. पिण्डानयनादिचिन्तनम्।

- पिण्डानयनम्
- राहुमुखविचारः
- गृहारम्भमुहूर्तः
- शिलान्यासः

पाठ्यांशः(Unit) - 4. गृहविभागादिचिन्तम्।

- दिक्परत्वेन गृहविभागः
- निषिद्धग्राह्यकाष्ठानि
- गृहप्रवेशविचारः

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

(अधोलिखितानां प्रायोगिकमध्ययनं/गोलरचना/फलक/स्फोरकपत्रनिर्माणं/वृक्षरचना/रेखाचित्रं /PPT/लघुचलच्चित्र (Audio Visual Content)/यन्त्रप्रारूमानचित्रादीनि रचनीयानि/ विश्लेषणं च कर्तव्यम्।)

- भूमिशोधनप्रकारः
- शल्योद्धारप्रक्रिया
- वास्तुनि दिग्ज्ञानम्
- शिलान्यासविधिः

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) :-

1. पाठ्यांशानां सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन ग्रन्थदिशा प्रत्यक्षपद्धत्त्या कक्षाध्यापनम्।
2. पाठ्यांशानां फलक/स्फोरकपत्र/वृक्षरचना/विविधरेखाचित्रमाध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
3. पाठ्यांशानामाधुनिकपाठ्योपकरण(PPT/लघुचलच्चित्र/दृश्यश्रव्योपकरण)माध्यमेन च प्रत्यक्षशिक्षणम्।
4. पाठ्यांशानाम् आगमन-निगमन-विश्लेषणविधिना पाठनम् ।
5. पाठ्यांशानां पञ्चाङ्गप्रयोगेन गोलप्रदर्शनपूर्वकं च पाठनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् – 60
- सततमूल्याङ्कनम्/प्रायोगिकम् (PRACTICUM) - 40

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बृहद्वास्तुमाला, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी - 2016
2. मुहूर्तचिन्तामणिः (वास्तुप्रकरणम्, गृहप्रवेशप्रकरणं च) , मुहूर्तचिन्तामणिः, श्रीरामदैवज्ञः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी
3. वास्तुरत्नावली, पं. जीवनाथझा विरचिता, चौखम्बा ओरियान्टालिया, दिल्ली – 2009
4. वास्तुराजवल्लभः, मण्डनसूत्रधारः, मास्टर खिलाडी लाल, कचौरीगली, वाराणसी - 1996

ज्योतिषम् -16

3.1 संस्कृतवाङ्मयस्य परिज्ञानम्

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् व्याकरण-साहित्य-ज्यौतिष-दर्शनादिशास्त्राणां विभिन्नविषयाः प्रतिपाद्यन्ते। अत्र संस्कृतवाङ्मयस्य सामान्यपरिचयः प्रतिपाद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- व्याकरणसंज्ञा-उच्चारणस्थानानां विशिष्टार्थस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- सन्धीनां भेदज्ञानं विशिष्टार्थं च ज्ञास्यन्ति।
- संस्कृतभाषायां कारकविभक्त्यनुसारं अनुवादकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- छन्दसां लक्षणोदाहरणसहितं भेदज्ञानं विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- अलङ्काराणां लक्षणोदाहरणसहितं भेदज्ञानं विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- लौकिकवैदिकयोः संस्कृतसाहित्यस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- ज्यौतिषशास्त्रे काल-ग्रह-नक्षत्र-राशीनां ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- षड्दर्शनानां सामान्यपरिचयं प्राप्स्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	संस्कृतवाङ्मयस्य परिज्ञानम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः - संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयः

पाठ्यांशः(Unit) - 1 व्याकरणशास्त्रम्

- माहेश्वरसूत्राणि, इत्सञ्ज्ञा, लोपः, प्रत्याहारसञ्ज्ञा, स्वरभेदाः, सवर्णम्, संयोगः, संहिता, प्रयत्नः (आभ्यन्तरः बाह्यश्च), उच्चारणस्थानानि, पदम्।
  - अच्सन्धयः - सवर्णदीर्घ-गुण-वृद्धि-यण्-अयादि-पररूप-पूर्वरूप-प्रकृतिभावाः।
  - हल्सन्धयः – श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-परसवर्ण-अनुनासिक-अनुस्वाराः।
  - विसर्गसन्धयः – सत्व-रुत्व-उत्व-यत्व-लोपाः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2. व्याकरणशास्त्रम्

- हिन्दीवाक्यानां संस्कृतानुवादः। (कारकविभक्त्याधारेण)।
- कारक-प्रत्यय-समासाधारितवाक्यानाम् अशुद्धिसंशोधनम्।
- उपसर्गाणाम् अव्ययानां च वाक्यप्रयोगः।

पाठ्यांशः(Unit) - 3. संस्कृतसाहित्यस्य परिचयः -

- **छन्दसां लक्षणोदाहरण-सम्बन्धिसामान्यपरिचयः** -
  आर्या, अनुष्टुप्, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, वंशस्थम्, द्रुतविलम्बितम्, भुजङ्गप्रयातम्, वसन्ततिलका, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा।
- **अलंकाराणां लक्षणोदाहरण-सम्बन्धिसामान्यपरिचयः** -
  अनुप्रासः, यमकम्, श्लेषः, स्वभावोक्तिः, उपमा, अनन्वयः, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, व्यतिरेकः सन्देहः, भ्रान्तिमान्, निदर्शना, दृष्टान्तः, अर्थान्तरन्यासः, दीपकम्, तुल्ययोगिता, समासोक्तिः, अतिशयोक्तिः, अपह्नुतिः, विभावना, विशेषोक्तिः, वक्रोक्तिः ॥
- **वैदिकसाहित्यम्** - वेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषदाम्, याज्ञवल्क्यस्मृतेः आचाराध्यायस्य च सामान्यपरिचयः।
  ऋग्वेदः- अग्निसूक्तम् (1.1), वरुणसूक्तम् (1.25), विष्णुसूक्तम् (1.154), पुरुषसूक्तम् (10.90), संज्ञानसूक्तम् (10.191)।
  यजुर्वेदः - शिवसंकल्पसूक्तम् (अध्यायः 34)।
- **लौकिकसाहित्यम्-**
  - वीरकाव्यम् - रामायणम् (वाल्मीकिः), महाभारतम् (वेदव्यासः)।
  - महाकाव्यकवयः - कालिदासः, अश्वघोषः, भारविः, माघः, श्रीहर्षः।
  - गद्यकाव्यकवयः - दण्डी, सुबन्धुः, बाणभट्टः, अम्बिकादत्तव्यासः।
  - दृश्यकाव्यकवयः - भासः, भवभूतिः, शूद्रकः, विशाखदत्तः।
- **अर्वाचीनकवयः तेषां रचनाश्च** -
  भट्टमथुरानाथशास्त्री, देवर्षिः कलानाथशास्त्री, अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, प्रो. हरिरामः आचार्यः, डा.राघवराघवन्।

पाठ्यांशः(Unit) - 4. अधोलिखितशास्त्रानुसारं परिचयः -

- **ज्यौतिषशास्त्रम्-** नवविधकालमानम्, द्वादश राशीनां सामान्यपरिचयः, नवग्रहाणां सामान्यपरिचयः, नक्षत्राणां सामान्यपरिचयः।
- **दर्शनशास्त्रम्** - षड्दर्शनानां सामान्यपरिचयः (प्रवर्तकः, प्रतिनिधिग्रन्थः, प्रयोजनम्, प्रमाणानि, प्रतिपाद्यविषयः)।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- व्याकरणसूत्राणां कण्ठस्थीकरणम् कृत्वा नवीनोदाहरणानां लेखनं कुर्युः ।
- पाठितानां छन्दसां नवीनानि उदाहरणानि लिखेयुः ।
- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- पाठितान् विषयान् आधृत्य प्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतविषयाणाम् उपस्थापनं कुर्युः ।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः।
- अध्यापकेन षड्दर्शनानां परिचयः फलकमाध्यमेन (चार्टमाध्यमेन) कारणीयः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7 ।
- संस्कृत साहित्य का इतिहास – डॉ.उमाशङ्करशर्मा ऋषि, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी।
- संस्कृतसाहित्येतिहासः- आचार्यलोकमणिदाहालः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी।
- भारतीयं शिक्षादर्शनम् – डॉ.कुलदीपशर्मा , प्रकाशकः- जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयः
- अवकहडाचक्रम् – पं.सतीशचन्द्रशास्त्री, प्रकाशकः- हंसाप्रकाशनम्, जयपुरम्
- सूर्यसिद्धान्तः- कपिलेश्वर शास्त्री, प्रकाशकः- चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी

दर्शनम् - 1

3.1 भारतीयदर्शनपरिचयः

सत्रार्द्धः – 1 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

भारतीयदर्शनस्य परिचयार्थम् इदं पाठ्यं निर्धारितमस्ति । भारतीयदर्शनस्य आरम्भः कदा जातः? भारतीयदर्शनस्य प्रयोजनं किम्? भारतीयदर्शने कति प्रस्थानानि सन्ति? तेषां प्रस्थानानां के महत्त्वपूर्णाः सिद्धान्ताः सन्ति? एतेषां विविधदार्शनिकप्रस्थानानां कीदृशी आचार्यपरम्परा ग्रन्थपरम्परा वा विद्यते? विविधैः आचार्यैः प्रतिपादितेषु सिद्धान्तेषु कथं कालक्रमेण परिष्काराः सञ्जाताः? इत्येतासां जिज्ञासानां समाधानम् एतस्य पाठ्यविषयस्य अध्ययनेन सम्भविष्यति । वैदिककालादारभ्य अद्यावधि भारतीयदर्शनस्य ज्ञानपरम्परा निरन्तरं परिवर्धमाना विद्यते। एषः पाठ्यविषयः दर्शनस्य ज्ञानपरम्परायाः विकासक्रमं वैशिष्ट्यं च बोधयति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- भारतीयदर्शनस्य स्वरूपं प्रयोजनं प्रवृत्तिं च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- न्याय-वैशेषिकशास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- साङ्ख्य-योगयोः समानतन्त्रतां विज्ञाय साङ्ख्य-योगसिद्धान्तानां प्रवचनकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- मीमांसाशास्त्रदृष्ट्या वेदवाक्यार्थप्रक्रियां प्रबोधयितुं योग्याः भविष्यन्ति।
- वेदान्तशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतीयदर्शनपरिचयः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

भारतीयदर्शनपरिचयः

(चार्वाक-जैन-बौद्ध-पाश्चात्यदर्शनानां परिचयः)

1. भारतीयदर्शनम्, दर्शनशब्दस्य व्युत्पत्तिः, दर्शनशास्त्रस्योद्गमः विकासः, भारतीयदर्शनस्य प्रवृत्तयः प्रयोजनं च। उपनिषत्सु वर्णिताः प्रमुखाः दार्शनिकविचाराः (आत्मा, ब्रह्म, जगत्, पुनर्जन्म, उपासना, कर्मवादः, मोक्षः) विविधदर्शनानां बीजसिद्धान्ताः। दर्शनशास्त्रस्य प्रस्थानानि, भारतीयदर्शनस्य विविधप्रस्थानानां परिचयः, आस्तिकदर्शनानां वैशिष्ट्यम्।
2. चार्वाकदर्शनस्य परिचयः वैशिष्ट्यं च।
3. जैनदर्शनस्य परिचयः वैशिष्ट्यं च।
4. बौद्धदर्शनस्य परिचयः वैशिष्ट्यं च।

5. पाश्चात्यदर्शनस्य परिचयः वैशिष्ट्यं च।

पाठ्यांशः(Unit) – 2

न्यायवैशेषिकदर्शनपरिचयः

1. न्यायदर्शनस्य परिचयः, न्यायदर्शनस्य आचार्यपरम्परा, न्यायदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा न्यायदर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः।
2. वैशेषिकदर्शनस्य परिचयः, वैशेषिकदर्शनस्य आचार्यपरम्परा, वैशेषिकदर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः, न्यायवैशेषिकदर्शनयोः समानतन्त्रता।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

साङ्ख्ययोगदर्शनपरिचयः

1. साङ्ख्यदर्शनम् – साङ्ख्यशब्दस्य व्युत्पत्तिः, साङ्ख्यशास्त्रस्योद्गमः विकासश्च । साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रयोजनम्। साङ्ख्यदर्शनस्य आचार्यपरम्परा। साङ्ख्यदर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः।
2. योगदर्शनस्य परिचयः, योगशब्दस्य व्युत्पत्तिः योगदर्शनस्य आचार्यपरम्परा। समाधियोगः, साधनयोगः, योगदर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः, साङ्ख्ययोगदर्शनयोः समानतन्त्रता।

पाठ्यांशः(Unit) – 4

मीमांसा-वेदान्तपरिचयः

1. मीमांसादर्शनम् – मीमांसाशब्दस्य व्युत्पत्तिः, मीमांसाशास्त्रस्योद्गमः विकासः प्रयोजनं च। मीमांसाशास्त्रस्य प्रस्थानानि। मीमांसादर्शनस्य आचार्यपरम्परा ग्रन्थपरम्परा च। मीमांसादर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः।
2. वेदान्तदर्शनम् - वेदान्तशब्दस्य व्युत्पत्तिः, वेदान्तशास्त्रस्योद्गमः विकासः प्रयोजनं च। वेदान्तदर्शनस्य प्रस्थानानि। वेदान्तदर्शनस्य आचार्यपरम्परा ग्रन्थपरम्परा च। वेदान्तदर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः।

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- भारतीयदर्शनस्य कस्यापि एकस्य आचार्यस्य (प्राध्यापकेन सूचितस्य आचार्यविशेषस्य) जीवनं कर्तृत्वं च सरलभाषया प्रभाषणीयम्।
- भारतीयदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- आचार्य-ग्रन्थ-नामस्मरणक्रीडा
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं दार्शनिकसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- प्रस्थानविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च – पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः ।
- तुलनात्मकविमर्शः – विविधदर्शनानां परिचयप्रबोधनसमये तत्तद्दर्शनेषु ज्ञान-तत्त्व-मूल्यमीमांसासन्दर्भे विद्यमानानां भेदानां परिचर्चा तोलनं च कर्तव्यं येन छात्राध्यापकाः तुलनात्मकं विमर्शं कर्तुं शक्नुयुः ।
- तात्पर्यबोधकानि यानि षड् लिङ्गानि तेषामपि प्रवचनप्रक्रियायां प्रयोगः शक्यते । यथा विषयस्य **उपक्रमः**, **अभ्यासः**, तत्र का **अपूर्वता**,किं **फलम्**, कश्च तत्र **अर्थवादः**, का **उपपत्तिः उपसंहारश्च** इत्यादयः अंशाः पृथक् पृथक् बोधनीयाः ।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- भारतीय दर्शन - बलदेव उपाध्याय, शारदा मन्दिर, वाराणसी, १९९७
- सर्वदर्शनसङ्ग्रहः - भण्डारकर्-शोधसंस्थानम्, पूणे, १९२४
- दर्शन दिग्दर्शन - राहुल सांकृत्यायन, किताब महल, इलाहाबाद, २०१७

दर्शनम् -2

4.1 तर्कपरिचयः (तर्कभाषा)

सत्रार्द्धः – 1 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

भारतीयन्यायशास्त्रे प्रवेशार्थम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते। एतस्मिन् पाठ्यविषये न्यायनये प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां कृते सरलया रीत्या न्यायदर्शनस्य प्रमाणनिरूपणं प्रमाणप्रक्रिया प्रामाण्यवादः प्रमेयाणि च निरूपितानि सन्ति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति। तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं नाम मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम्। तदेतस्य प्रमाणशास्त्रस्य सरलतया बोधनाय श्रीमता केशवमिश्रेण तर्कभाषा विरचिता।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- न्यायदर्शनस्य स्वरूपं प्रयोजनं च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- न्याय-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- न्यायदर्शनस्य उद्देश-लक्षण-परीक्षात्मिकां प्रवृत्तिं प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- प्रमाणस्य लक्षणं प्रक्रियां च बोधयितुं योग्याः भविष्यन्ति।
- न्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	तर्कपरिचयः (तर्कभाषा)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

तर्कप्रवेशः

1. न्यायदर्शमस्य प्रवृत्तयः उद्देशः लक्षणं, परीक्षाः च
2. प्रमाणसामान्यलक्षणम्
3. कारणलक्षणं भेदाश्च
4. समवायिकारणम्
5. समवायसम्बन्धः
6. असमवायिकारणम्
7. निमित्तकारणम्

पाठ्यांशः(Unit) -2

तर्कबोधः

1. प्रमालक्षणम्
2. करणम्
3. व्यापार:
4. प्रत्यक्षलक्षणम्
5. इन्द्रियार्थसन्निकर्ष:
6. विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्ष:
7. अलौकिकसन्निकर्ष :
8. प्रत्यक्षप्रमा (निर्विकल्पकज्ञानं सविकल्पकज्ञानं च)
9. प्रत्यक्ष प्रमानविमारशः विविध दर्शनानां प्रत्यक्षलक्षणानां न्यायदर्शनमतेन विचारः

पाठ्यांशः(Unit) - 3
तर्कपरिचय

1. अनुमानलक्षणम्
2. व्याप्तितद्भेदाश्च :
3. उपाधि:
4. परामर्श:
5. स्वार्थानुमानम्
6. परार्थानुमानम्
7. अन्वयव्यतिरेकी हेतु:
8. केवलान्वयी हेतु:
9. केवलव्यतिरेकी हेतु:
10. पक्ष:सपक्ष-विपक्षा-
11. हेत्त्वाभासस्वरूपम्
12. असिद्धहेत्त्वाभास:
13. विरुद्धहेत्त्वाभास:
14. अनैकान्तिकहेत्त्वाभास:
15. प्रकरणसमहेत्त्वाभास:
16. कालत्ययापदिष्टहेत्त्वाभास:

पाठ्यांशः(Unit) - 4
प्रमाणबोधः

1. उपमानप्रमाणम्
2. उपमिति प्रमा
3. शब्दप्रमाणलक्षणम् (आप्तलक्षणं वाक्यलक्षणं च)
4. आकाङ्क्षा
5. योग्यता
6. सन्निधि:
7. शाब्दबोधप्रक्रिया

8. अर्थापत्तिः
9. अर्थापत्ते :प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्
10. अभावप्रमाणम्
11. अभावस्य प्रत्यक्षे अन्तभार्वः
12. विविधदर्शनेषु प्रमाणसङ्ख्याभेदः
13. प्रामाण्यवादः
14. स्वतप्रामाण्यम् :
15. परतप्रामाण्यम् :
16. विविधदर्शनेषु प्रामाण्यवादविचारः

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- न्यायदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- उदाहरणवाक्यम् अवलोक्य हेत्त्वाभासान्वेषणम्।
- अनुमानवाक्येषु पक्ष-सपक्ष-हेत्त्वाद्यन्वेषणम्।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- न्यायशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- न्यायदर्शनस्य प्रवचने उद्देश्यलक्षणपरीक्षाक्रमेण छात्राध्यापकाः बोधनीयाः । न्यायदर्शनस्य लक्षणपरिष्कारशैलीं यथा ते अवगच्छेयुः अपि च स्वयमपि परिष्कार-सङ्गतिं च प्रतिपादयितुं यथा समर्थाः भवेयुः तथा अन्यानि अपि लौकिकनिदर्शनानि स्वीकृत्य अभ्यासः कारणीयः। (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा)।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम्। उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः। (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा)।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- तर्कभाषा - केशवमिश्र, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
- तर्कसङ्ग्रहः - अन्नम्भट्टः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।

- तर्कसोपानम् - राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः ।
- न्यायस्य भाषा संस्कृतम् - संस्कृतसंवर्द्धनप्रतिष्ठानम्, नवदेहली ।

दर्शनम् -3

3.1 योगदर्शनम् (योगसूत्रभोजवृत्तिः)

सत्रार्द्धः – 2 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

भारतीययोगदर्शने प्रवेशार्थम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते। एतस्मिन् पाठ्यविषये योगशास्त्रे प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां कृते सरलया रीत्या योगदर्शनस्य सिद्धान्ताः निरूपिताः सन्ति। भारतीयदार्शनिकचिन्तने योगदर्शनस्य यागदर्शनस्य च व्यापकः प्रभावो विद्यते । एतस्मिन् पाठ्यविषये महर्षिपतञ्जलिविरचितेषु योगसूत्रेषु महाराजभोजस्य राजमार्तण्डवृत्तिः निर्धारिता अस्ति । योगसूत्राणां तात्पर्यनिर्णये व्यासभाष्येण समं भोजवृत्तेरपि अनन्यसाधारणं योगदानम् अस्ति। एषः पाठ्यविषयः साध्ययोगस्य साधनयोगस्य च स्वरूपप्रतिपत्तौ उपकारको विद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः -

- योगदर्शनस्य स्वरूपं प्रयोजनं च प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- योग-शास्त्रस्य ज्ञानपरम्परां बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- योगदर्शनस्य प्रवृत्तिं प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति।
- योगस्य समाधेः लक्षणं प्रक्रियां च बोधयितुं योग्याः भविष्यन्ति।
- योगशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	योगदर्शनम् (योगसूत्रभोजवृत्तिः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1

योगप्रवेशः

1. योगदर्शनस्य प्रमुखाः आचार्याः ग्रन्थाश्च
2. राजमार्तण्डवृत्तेः वैशिष्ट्यम्
3. अथ योगानुशासनम्
4. योगस्य स्वरूपम्
5. चित्तभूमयः
6. चित्तवृत्तयः तासां स्वरूपं च।

पाठ्यांशः(Unit) – 2

समाधियोगः

1. चित्तवृत्तिनिरोधोपायाः (अभ्यासः वैराग्यम्)
2. सम्प्रज्ञातसमाधिः
3. सम्प्रज्ञातसमाधिविशेषाः
4. ईश्वरस्वरूपम्
5. योगान्तरायाः
6. परिकर्माणि
7. समापत्तयः
8. ऋतम्भरा प्रज्ञा
9. निर्बीजसमाधिः

पाठ्यांशः(Unit) – 3

साधनयोगः

1. क्रियायोगः
2. पञ्च क्लेशाः
3. कर्माशयः
4. हेयम्
5. हेयहेतुः
6. गुणपर्वाणि
7. संयोगः संयोगहेतुश्च
8. हानोपायः

पाठ्यांशः(Unit) - 4

अष्टाङ्गयोगः

1. अष्टाङ्गयोगः
2. यमाः (अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहाः)
3. नियमाः (शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानानि)
4. यम-नियम-प्रतिष्ठाजन्यानि फलानि
5. आसनम्
6. प्राणायामः
7. प्रत्याहारः
8. धारणा
9. ध्यानम्
10. समाधिः

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

1. योगदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च ।
2. पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम् ।
3. क्रियायोग-अष्टाङ्गयोगाधारित प्रायोगिककार्याणि। आसनं प्राणायामः ध्यानमित्यादयः।

4. यमनियमादीनाम् प्रयोगाः ।
5. पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं योगसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च ।
6. योगदर्शनस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकन-कार्याणि ।
7. योगशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना ।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) - –

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः । (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) ।
- वृत्तिकारस्य लक्षणपरिष्कारशैलीं यथा ते अवगच्छेयुः अपि च स्वयमपि परिष्कार-सङ्गतिं च प्रतिपादयितुं यथा समर्थाः भवेयुः तथा अन्यानि अपि लौकिकनिदर्शनानि स्वीकृत्य अभ्यासः कारणीयः । (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा)।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- योगदर्शनम् - महर्षिः पतञ्जलिः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी
- योगसूत्रभोजवृत्ति - महाराजभोजः, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयः, जयपुर
- योगस्य भाषा संस्कृतम् - संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्, नवदेहली

दर्शनम् - 4

3.1 पदार्थपरिचयः (तर्कभाषा)

सत्रार्द्धः– 2 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

भारतीयन्यायशास्त्रस्य पदार्थविचारान् परिज्ञातुम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते । एतस्मिन् पाठ्यविषये न्यायनये प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां कृते सरलया रीत्या न्यायदर्शनस्य प्रमेयानि पदार्थाश्च वर्णिताः सन्ति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति। तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं नाम मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम्। तदेतस्य प्रमाणशास्त्रस्य सरलतया बोधनाय श्रीमता केशवमिश्रेण तर्कभाषा विरचिता। एतस्मिन् पाठ्यविषये निर्धारिताः न्यायशास्त्रस्य प्रमेयविचाराः अध्येतुः पदार्थबोधाय उपकारकाः भवन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- न्यायदर्शनस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- न्याय-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- न्यायदर्शनस्य वादप्रक्रियां प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- न्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	पदार्थपरिचयः (तर्कभाषा)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

प्रमेयबोधः

- न्यायदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा
- प्रमेयाणि
- आत्मनिरूपणम् (आत्मनः लक्षणम्, आत्मनः अस्तित्वे प्रमाणम्)
- न्यायमतेन ईश्वरनिरूपणम्
- शरीरम्
- इन्द्रियाणि

पाठ्यांशः(Unit) - 2

पदार्थबोधः

- अर्थाः (षड् पदार्थाः)
- द्रव्याणि
- कार्यद्रव्याणाम् उत्पत्तिविनाशक्रमः
- परमाणुलक्षणम्
- गुणाः
- कर्माणि
- सामान्यम्

पाठ्यांशः(Unit) - 3

पदार्थपरिचयः

- विशेषः
- समवायः
- अभावः तद्भेदाश्च
- बुद्धिः
- मनः
- प्रवृत्तिः
- दोषाः
- प्रेत्यभावः
- फलम्
- दुःखम्
- अपवर्गः

पाठ्यांशः(Unit)- 4

तत्त्वबोधः

- संशयः तद्भेदाश्च
- प्रयोजनम्
- दृष्टान्तः
- सिद्धान्तः
- अवयवाः
- तर्कः
- निर्णयः

- वादः
- जल्पः
- वितण्डा
- हेत्त्वाभासाः
- च्छलम्
- जातिः
- निग्रहस्थानम्

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- न्यायदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- उदाहरणवाक्यम् अवलोक्य हेत्त्वाभासान्वेषणम्।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- न्यायदर्शनस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकन-कार्याणि।
- न्यायशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) –

- न्यायदर्शनस्य प्रवचने उद्देश्यलक्षणपरीक्षाक्रमेण छात्राध्यापकाः बोधनीयाः । न्यायदर्शनस्य लक्षणपरिष्कारशैलीं यथा ते अवगच्छेयुः अपि च स्वयमपि परिष्कार-सङ्गतिं च प्रतिपादयितुं यथा समर्थाः भवेयुः तथा अन्यानि अपि लौकिकनिदर्शनानि स्वीकृत्य अभ्यासः कारणीयः।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)–

- तर्कभाषा - केशवमिश्र, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
- तर्कसङ्ग्रहः - अन्नम्भट्टः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।

दर्शनम् -5

3.1 नव्यन्यायभाषाप्रदीपः

सत्रार्द्धः - 2 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

नव्यन्यायशास्त्रस्य पारिभाषिकशब्दान् भाषाशैलीं शास्त्रवैशिष्ट्यञ्च परिज्ञातुम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते। एतस्मिन् पाठ्यविषये नव्यन्यायनये प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां छात्राणां कृते सरलया रीत्या नव्यन्यायदर्शनस्य विषयाः वर्णिताः सन्ति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति। तत्र प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम्। प्राचीन-नव्यभेदेन प्रमाणशास्त्रं द्विधा व्यवस्थापितमस्ति। तदेतस्य प्रमाणशास्त्रस्य उत्कर्षः नव्यन्याये विद्यते। नव्यन्यायशास्त्रस्य सरलतया बोधनाय श्रीमता महामहोपाध्यायेन महेशचन्द्रन्यायरत्नेन नव्यन्यायभाषाप्रदीपः विरचितः। अयं पाठ्यविषयः नव्यन्यायस्य भाषाशैलीम् अधिगन्तुं नव्यन्यायमतेन च सिद्धान्तावबोधाय उपकारको भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- नव्यन्यायस्य सिद्धान्तान् पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।
- नव्यन्याय-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- नव्यन्यायस्य पारिभाषिकशब्दान् प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति।
- नव्यन्यायशास्त्रस्य भाषाशैलीं शास्त्रवैशिष्ट्यञ्च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	नव्यन्यायभाषाप्रदीपः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1

नव्यन्यायप्रवेशः

- नव्यन्यायस्य परिचयः इतिहासश्च
- नव्यन्यायस्य प्रवृत्तयः वैशिष्ट्यं च
- नव्यन्यायपरम्परायाम् आचार्यमहेशचन्द्रन्यायरत्नस्य योगदानम्
- नव्यन्यायभाषाप्रदीपः वैशिष्ट्यम्
- धर्मपदस्य व्याख्यानम्
- जातेः स्वरूपम्

- सखण्डोपाधेः स्वरूपम्
- अखण्डोपाधेः स्वरूपम्
- जात्यखण्डोपाध्योर्मध्ये भेदकथनम्

पाठ्यांशः(Unit) – 2

नव्यन्यायसम्मतं सम्बन्धनिरूपणम्

- सम्बन्धस्य प्रयोजनम्
- साक्षात्सम्बन्धस्य व्याख्यानम्
- समवायसम्बन्धस्य निरूपणम्
- स्वरूपसम्बन्धस्य निरूपणम्
- परम्परासम्बन्धस्य व्याख्यानम्
- वृत्तिनियामकसम्बन्धस्य व्याख्यानम्
- वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य व्याख्यानम्
- कालिकसम्बन्धस्य निरूपणम्
- पर्याप्तिसम्बन्धस्य निरूपणम्
- सम्बन्धस्य प्रतियोगि-अनुयोगिकथनम्
- वृत्तिताऽधिकरणतयोः सापेक्षत्वप्रतिपादनम्

पाठ्यांशः(Unit) – 3

नव्यन्यायसम्मतम् अभावनिरूपणम्

- अभावस्य प्रतियोगि-अनुयोगिकथनम्
- सम्बन्धान्तरेण अभावकथनम्
- प्रतियोगितायाः अवच्छेदकनिरूपणम्
- सम्बन्धस्य प्रतियोगीतावच्छेदकत्वस्वीकारे युक्तिः
- धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे युक्तिः
- अवच्छेदकनिरूपणम्
- अभावस्य प्रतियोगिकथनम्
- अभावस्य व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिकथनम्
- अन्योन्याभावस्य निरूपणम्
- संसर्गाभावस्य निरूपणम्

पाठ्यांशः(Unit) – 4

नव्यन्यायस्य विषयावबोधः

- निर्विकल्पकज्ञानस्य स्वरूपम्
- सविकल्पकज्ञानस्य स्वरूपम्
- विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य स्वरूपम्
- सिद्धविशेषणस्य निरूपणम्
- साध्यविशेषणस्य निरूपणम्
- विधेयस्य विधानम्
- प्रकारता-विशेष्यतयो: च मुख्यत्वप्रतिपादनम्
- निश्चयस्य स्वरूपम्
- संशयनिरूपणम्
- समूहालम्बनस्य संशयात् भेदकथनम्
- सम्भावनानिरूपणम्

प्रायोगिकम् (Practicum)

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- नव्यन्यायस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः लेखनं भाषणं च।
- पुस्तकालयपरियोजना- कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- नव्यन्यायस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकनकार्याणि।
- नव्यन्यायशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।
- नव्यन्यायशैल्या शास्त्रार्थप्रस्तुतिः |

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।
- छात्रस्य कक्षायां अधिगमसामर्थ्यं परियोजनाकार्याणि प्रयोगकार्याणि च समीक्ष्य आकलनं विधेयम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- न्यायदर्शनस्य प्रवचने उद्देशलक्षणपरीक्षाक्रमेण छात्राध्यापकाः बोधनीयाः। न्यायदर्शनस्य लक्षणपरिष्कारशैलीं यथा ते अवगच्छेयुः अपि च स्वयमपि परिष्कार-सङ्गतिं च प्रतिपादयितुं यथा समर्थाः भवेयुः तथा अन्यानि अपि लौकिकनिदर्शनानि स्वीकृत्य अभ्यासः कारणीयः।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य

दृढीकरणम्। उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया। छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- महेशचन्द्रन्यायरत्नः, नव्यन्यायभाषाप्रदीपः, द्वितीयसंस्करणम्, (2025), : अहमदाबाद, पार्श्वपब्लिकेशन।
- अन्नम्भट्टः, तर्कसङ्ग्रहः, (2001), वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन।
- वि. नवीनहोळळः, तर्कप्रवेशः गौतमसरणिः, देहली: संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्।
- वि. नवीनहोळळः, तर्कप्रवेशः काणादसरणिः, देहली: संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्।

दर्शनम् -6

3.1 नव्यन्यायः (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली)

सत्रार्द्धः – 3 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

नव्यन्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् परिज्ञातुम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते । अयं पाठ्यविषयः नव्यन्यायस्य लक्षणपरिष्कारात्मिकां शैलीम् अधिगन्तुं नव्यन्यायमतेन च पदार्थबोधाय उपकारको भविष्यति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति । तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं नाम मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम् । तदेतस्य प्रमाणशास्त्रस्य उत्कर्षः नव्यन्याये विद्यते । एतस्मिन् पाठ्यविषये निर्धारिताः नव्यन्यायशास्त्रस्य पदार्थविचाराः अध्येतुः शास्त्रबोधाय उपकारकाः भवन्ति ।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) –

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- नव्यन्यायस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- न्याय-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- नव्यन्यायस्य लक्षणपरिष्कारान् प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- न्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	नव्यन्यायः (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

नव्यन्यायप्रवेशः

- नव्यन्यायस्य परिचयः इतिहासश्च
- नव्यन्यायस्य प्रवृत्तयः वैशिष्ट्यं च
- नव्यन्यायपरम्परायाम् आचार्यविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यस्य योगदानम्
- न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः वैशिष्ट्यम्
- मङ्गलवादः
- मङ्गलस्य फलविचारः
- ईश्वरास्तित्ववादः

- पदार्थविभागः
- शक्तिसादृश्यपूर्वपक्षः
- शक्तिसादृश्यादीनाम् अतिरिक्तपदार्थत्वखण्डनम्
- द्रव्यविभागः
- द्रव्यत्वजातिसिद्धिः
- तमसो द्रव्यत्वे पूर्वपक्षः
- तमसो द्रव्यत्वे सिद्धान्तपक्षः
- गुणविभागः

पाठ्यांशः(Unit) - 2

नव्यन्यायपरिचयः

- कर्मविभागः
- सामान्यनिरूपणम्
- जातिनिरूपणम्
- जातेः परापरभेदौ
- विशेषनिरूपणम्
- समवायनिरूपणम्
- समवायसिद्धिः
- अभावनिरूपणम्
- अभावभेदाः
- अभावानाम् अधिकरणात्मकत्वखण्डानम्
- पदार्थानां साधर्म्यम्
- पदार्थानां वैधर्म्यम्
- पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वम्
- प्रासङ्गिककारणत्वनिरूपणम्
- कारणलक्षणपरिष्कारः

पाठ्यांशः(Unit) - 3

नव्यन्यायबोधः

- समवायिकारणम्
- असमवायिकारणम्
- निमित्तकारणम्

- अन्यथासिद्धनिरूपणम्
- प्रथमम् अन्यथासिद्धम् - दण्डत्वम्
- द्वितीयम् अन्यथासिद्धम् – दण्डरूपम्
- तृतीयम् अन्यथासिद्धम् – घटकादिकं प्रति आकाशस्य
- चतुर्थम् अन्यथासिद्धम् – कुलालपितुः घटं प्रति
- पञ्चमम् अन्यथासिद्धम् – रासभादिः
- द्रव्यस्य गुणकर्मणोश्च साधर्म्यम्
- नित्यद्रव्यभिन्नानां साधर्म्यम्
- पञ्चद्रव्यसाधर्म्यनिरूपणम्
- पृथिव्यादिचतुष्ट्यसाधर्म्यम्
- अव्याप्यवृत्ति-क्षणिकविशेषगुणवत्त्वम्
- क्षित्यादित्रिकद्वयसाधर्म्यनिरूपणं भूतात्मनोः साधर्म्यं च

पाठ्यांशः(Unit) - 4

नव्यन्यायतत्त्वबोधः

- सामान्यतो द्रव्यगुणनिरूपणम्
- द्रव्याणां परस्परं साधर्म्यम्
- द्रव्याणां परस्परं वैधर्म्यम्
- पृथिवीत्वजातिसिद्धिः
- पृथिवी-लक्षणं
- पृथिव्याः लक्षणपरिष्कारः
- पाषाणे गन्धसिद्धिः
- नानारूपवती पृथिवी
- पार्थिवस्पर्शनिरूपणम्
- पृथिवी-भेदाः
- परमाणुपुञ्जवादिपूर्वपक्षः
- अवयविसिद्धिः
- परमाणुत्वसाधनम्
- पार्थिवं शरीरम्
- पार्थिवम् इन्द्रियम्
- पार्थिवो विषयः

प्रायोगिकम् (Practicum) –

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- नव्यन्यायस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- लक्षणवाक्यम् अवलोक्य तत्र परिष्कारादिकथनम्।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- नव्यन्यायस्य तत्त्वमीमांसायाः दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकन-कार्याणि।
- न्यायशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।
- नव्यन्यायशैल्या शास्त्रार्थप्रस्तुतिः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

- छात्रस्य कक्षायां अधिगमसामर्थ्यं परियोजनाकार्याणि प्रयोगकार्याणि च समीक्ष्य आकलनं विधेयम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) - –

- न्यायदर्शनस्य प्रवचने उद्देश्यलक्षणपरीक्षाक्रमेण छात्राध्यापकाः बोधनीयाः । न्यायदर्शनस्य लक्षणपरिष्कारशैलीं यथा ते अवगच्छेयुः अपि च स्वयमपि परिष्कार-सङ्गतिं च प्रतिपादयितुं यथा समर्थाः भवेयुः तथा अन्यानि अपि लौकिकनिदर्शनानि स्वीकृत्य अभ्यासः कारणीयः।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (प्रत्यक्षखण्डः), विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनं, वाराणसी।
- कारिकावली, विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नई दिल्ली।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, शारदा प्रकाशन, वाराणसी।

दर्शनम् - 7

3.1 साङ्ख्यदर्शनम् (साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी)

सत्रार्द्धः – 3 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

महर्षिकपिलप्रणीतम् साङ्ख्यदर्शनं भारतीयदर्शनप्रस्थानेषु अनन्यसाधारणं महत्त्वम् बिभर्ति । ईश्वरकृष्णविरचिता साङ्ख्यकारिका अस्य दर्शनस्य महत्त्वपूर्णः प्रामाणिकश्च ग्रन्थः । तत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्र इत्यभिख्यां धारयतः श्रीवाचस्पतिमिश्रस्य साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी इति टीका दर्शनजगति नितरां प्रसिद्धा वर्तते । साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीम् अवलम्ब्य निर्मितोऽयं पाठ्यक्रमः अध्येतुः कृते साङ्ख्यशास्त्रबोधाय उपकारको भविष्यति । अस्मिन् पाठ्यविषये साङ्ख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसायाः ज्ञानमीमांसायाश्च समुचितः सन्निवेशः अस्ति ।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) –

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- साङ्ख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- साङ्ख्य-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- साङ्ख्यशास्त्रस्य सिद्धान्तान् पाठयितुं प्रभविष्यन्ति ।
- साङ्ख्यदर्शनस्य ज्ञानपरम्परां प्रबोधयितुं प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	साङ्ख्यदर्शनम् (साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

साङ्ख्यपरिचयः

- साङ्ख्यदर्शनस्य परिचयः इतिहासश्च
- साङ्ख्यशास्त्रपरम्परायाम् ईश्वरकृष्णस्य योगदानम्
- साङ्ख्यकारिकायाः वैशिष्ट्यम्
- साङ्ख्यशास्त्रपरम्परायाम् वाचस्पतिमिश्रस्य योगदानम्
- साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याः परिचयः वैशिष्ट्यं च
- साङ्ख्यशास्त्रारम्भप्रयोजनम्

- दुःखत्रयम्
- दृष्टोपायानां दुःखापहारकत्वम् अस्ति न वेति विमर्शः
- आनुश्रविकोपायानां अविशुद्धिक्षयातिशययुक्तत्वम्
- याज्ञिकहिंसायाः अनर्थहेतुत्वम्
- अमृतत्वश्रुतिविरोधपरिहारः
- साङ्ख्यतत्त्वविभागः
- प्रकृतिः
- प्रकृतिविकृतयः
- विकृतयः
- पुरुषः

पाठ्यांशः(Unit) -2

प्रमेयसिद्धिः

- प्रमाणसामान्यलक्षणम्
- साङ्ख्यदर्शने प्रमाणानां संङ्ख्या
- प्रमाणविशेषलक्षणानि
- प्रत्यक्षम्
- अनुमानम्
- अनुमानभेदाः
- शब्दः
- उपमानस्य शब्देऽनुमाने च अन्तर्भावः
- अर्थापत्तेः अनुमाने अन्तर्भावः
- अभावस्य प्रत्यक्षे अन्तर्भावः
- सम्भवस्य अनुमाने अन्तर्भावः
- प्रमाणशक्तिनिर्णयः
- अतीन्द्रियाणां प्रतीतिः सामान्यतोदृष्टानुमानात्
- विद्यमानस्यापि वस्तुनः प्रत्यक्ष-प्रमाणेन अनुपलब्धेः कारणानि
- प्रधानस्य सौक्ष्म्याद् अनुपलब्धिः

पाठ्यांशः(Unit) - 3

व्यक्ताव्यक्ततत्त्वानि

- कार्यकारणसम्बन्धे वादिविप्रतिपत्तयः
- कार्यकारणसम्बन्धे बौद्धसिद्धान्तनिरासः
- कार्यकारणसम्बन्धे वेदान्तमतनिरासः
- कार्यकारणसम्बन्धे न्यायमतनिरासः
- सत्कार्यवादः
- व्यक्तानां सारूप्यम्
- व्यक्ताव्यक्तयोः वैरूप्यम्
- व्यक्ताव्यक्तयोः सारूप्यम्
- व्यक्ताव्यक्तयोः पुरुषाद् वैधर्म्यम्
- गुणाः
- गुणानां प्रयोजनम्
- गुणानां स्वभावः
- गुणानां प्रयोजनवशाद् सहवृत्तित्वम्

पाठ्यांशः(Unit) - 4
प्रकृतिपुरुषसिद्धिः

- अव्यक्तसिद्धिः
- अव्यक्तस्य प्रवृत्तिः
- पुरुषस्य अस्तित्वसाधनम्
- पुरुषबहुत्वसिद्धिः
- अत्रैगुण्यादेः पुरुषस्य साक्षित्वं द्रष्टृत्वं च
- प्रधानपुरुषसंयोगसिद्धिः

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- साङ्ख्यदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च ।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम् ।
- लक्षणवाक्यम् अवलोक्य तत्र परिष्कारादिकथनम्।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च ।

- साङ्ख्यदर्शनस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/ भाषणदृश्यांकन कार्याणि।
- साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- साङ्ख्यदर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः** । अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षःसिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) । व्याख्यानान्ते उत्तराध्ययनसूत्र-सन्दर्भाः वक्तव्याः येन जिज्ञासायां सत्यां छात्राध्यापकाः तस्मिन् विषये इतोऽप्यधिकम् अध्ययनं कर्तुं शक्नुयुः।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः। (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा)।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- सांख्यतत्त्वकौमुदी, वाचस्पतिमिश्रः, व्याख्या- पं. गजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनं, वाराणसी।
- सांख्यकारिका, ईश्वरकृष्णः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
- साङ्ख्यायनम्, प्रो. सुकान्तकुमारसेनापतिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, शारदा प्रकाशन, वाराणसी।

दर्शनम् - 8

3.1 नव्यन्यायबोधः (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली)

सत्रार्द्धः – 3 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

नव्यन्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् परिज्ञातुम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते । अयं पाठ्यविषयः नव्यन्यायस्य लक्षणपरिष्कारात्मिकां शैलीम् अधिगन्तुं नव्यन्यायमतेन च पदार्थबोधाय उपकारको भविष्यति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति । तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं नाम मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम् । तदेतस्य प्रमाणशास्त्रस्य उत्कर्षः नव्यन्याये विद्यते । एतस्मिन् पाठ्यविषये निर्धारिताः नव्यन्यायशास्त्रस्य पदार्थविचाराः अध्येतुः शास्त्रबोधाय उपकारकाः भवन्ति ।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- नव्यन्यायस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- न्याय-शास्त्रस्य तर्कप्रणालीं बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- नव्यन्यायस्य लक्षणपरिष्कारान् प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- न्यायशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	नव्यन्यायबोधः (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1

जल-तेज-वायु-आकाश-कालद्रव्याणि

- जलनिरूपणम्
- जलत्वजातिसिद्धिः
- जलविशेषगुणनिरूपणम्
- जलभेदाः
- जलीयं शरीरम्, इन्द्रियं विषयश्च
- तेजोलक्षणम्
- तैजसशरीरनिरूपणं तैजसम् इन्द्रियं च
- तैजसविषयनिरूपणम् (सुवर्णस्य तैजसत्वसाधनम्)

- वायुलक्षणम्
- श्रोत्रन्द्रियनिरूपणम्
- आकाशसाधनम्
- कालनिरूपणम्
- कालोपाधिनिरूपणम्
- कालिकं परत्वम् अपरत्वं च
- दिक्-प्रमाणनिरूपणम्
- दैशिकं परत्वम् अपरत्वं च

पाठ्यांशः(Unit) -2
आत्मनिरूपणम्

- आत्मनिरूपणम्
- आत्मनि प्रमाणकथनम्
- शरीरात्मवादखण्डनम्
- इन्द्रियात्मवादखण्डनम्
- मनस आत्मत्वखण्डनम्
- क्षणिकविज्ञानात्मवादः
- क्षणिकविज्ञानात्मवादखण्डनम्
- नित्यविज्ञानात्मवादः
- नित्यविज्ञानात्मवादखण्डनम्
- आत्मनः स्वरूपविषये सांख्यमतम्
- आत्मनः स्वरूपविषये सांख्यमतखण्डनम्
- आत्मनि प्रमाणनिरूपणम्
- आत्मगुणाः

पाठ्यांशः(Unit) -3
प्रमाणबोधः

- बुद्धिनिरूपणम्
- प्रमाणसामान्यनिरूपणम्
- प्रमाणानां संख्याविषये विविधमतानि
- प्रमाणानां संख्याविषये चार्वाकादिमतखण्डनम्

- न्यायमतेन प्रमाणचतुष्ट्यम्
- प्रमाविशेषलक्षणानि
- प्रत्यक्षलक्षणम्
- अनुमितिलक्षणम्
- उपमितिलक्षणम्
- शाब्दबोधलक्षणम्
- प्रमाणविशेषलक्षणानि

पाठ्यांशः(Unit) -4

प्रत्यक्षप्रमाणम्

- षड्विधं प्रत्यक्षम्
- प्रत्यक्षविषयाः
- चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणानि
- वायु-कालादि-द्रव्यप्रत्यक्षे विविधमतानि
- त्वङ्मनःसंयोगज्ञानहेतुत्वम्
- मनोग्राह्यविषयनिरूपणम्
- निर्विकल्पकप्रत्यक्षम्
- निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वनिरूपणम्
- इन्द्रियलक्षणपरीक्षणम्
- षड्विधः सन्निकर्षः
- विशेषणतासन्निकर्षनिरूपणम्
- योग्यानुपलब्धिनिरूपणम्
- अलौकिकसन्निकर्षाः
- सामान्यलक्षणानिरूपणम्
- ज्ञानलक्षणसन्निकर्षनिरूपणम्
- योगजसन्निकर्षनिरूपणम्

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- नव्यन्यायस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च ।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम् ।
- लक्षणवाक्यम् अवलोक्य तत्र परिष्कारादिकथनपूर्वकम् अध्यापनप्रस्तुतिः ।

- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं न्यायसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- नव्यन्यायस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकन-कार्याणि।
- न्यायशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- वेदान्तदर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः** । अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षःसिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) । व्याख्यानान्ते उत्तराध्ययनसूत्र-सन्दर्भाः वक्तव्याः येन जिज्ञासायां सत्यां छात्राध्यापकाः तस्मिन् विषये इतोऽप्यधिकम् अध्ययनं कर्तुं शक्नुयुः।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (प्रत्यक्षखण्डः), विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनं, वाराणसी।
- कारिकावली, विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नईदिल्ली।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, शारदा प्रकाशन, वाराणसी।

दर्शनम् - 9

3.1 साङ्ख्यदर्शनबोधः (साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी)

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

महर्षिकपिलप्रणीतम् साङ्ख्यदर्शनं भारतीयदर्शनप्रस्थानेषु अनन्यसाधारणं महत्त्वम् बिभर्ति। ईश्वरकृष्णविरचिता साङ्ख्यकारिका अस्य दर्शनस्य महत्त्वपूर्णः प्रामाणिकश्च ग्रन्थः । तत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्र इत्यभिख्यां धारयतः श्रीवाचस्पतिमिश्रस्य साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी इति टीका दर्शनजगति नितरां प्रसिद्धा वर्तते । साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीम् अवलम्ब्य निर्मितोऽयं पाठ्यक्रमः अध्येतुः कृते साङ्ख्यशास्त्रबोधाय उपकारको भविष्यति। अस्मिन् पाठ्यविषये साङ्ख्यदर्शनानुसारेण सर्गक्रमस्य बन्धमोक्षविचारस्य च समुचितः सन्निवेशः अस्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- साङ्ख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसां विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- साङ्ख्य-शास्त्रस्य सर्गप्रक्रियां बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- साङ्ख्यशास्त्रस्य सिद्धान्तान् पाठयितुं प्रभविष्यन्ति ।
- साङ्ख्यदर्शनस्य ज्ञानपरम्परां प्रबोधयितुं प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	साङ्ख्यदर्शनबोधः (साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

सर्गक्रमः

- सर्गक्रमनिरूपणम्
- महत्तत्त्वलक्षणम्
- बुद्धेः सात्त्विकाः धर्माः
- अहङ्कारलक्षणम्
- अहङ्कारस्य कार्यभेदाः
- बाह्येन्द्रियदशकम्
- मनोनिरूपणम्
- मनस इन्द्रियत्वसाधनम्

- दशेन्द्रियवृत्तिनिरूपणम्
- अन्तःकरणत्रयस्य द्विविधवृत्तिः
- वृत्तीनां यौगपद्यायौगपद्यनिरूपणम्
- करणानां परप्रेर्यत्वाभावः
- करणानां विभागः
- करणव्यापारनिरूपणम्
- बाह्यान्तःकरणयोर्वैधर्म्यम्
- बुद्धीन्द्रियाणां विशेषाविशेषविषयकत्वम्
- करणानां प्रधानगुणभावनिरूपणम्
- विशेषाविशेषनिरूपणम्

पाठ्यांशः(Unit) -2
सूक्ष्मशरीरम्

- सूक्ष्मशरीरनिरूपणम्
- सूक्ष्मशरीरलक्षणम्
- सूक्ष्मशरीरस्य संसरणम्
- सूक्ष्मशरीरस्य लिङ्गत्वम्
- सूक्ष्मशरीरे प्रमाणम्
- सूक्ष्मशरीरस्य संसरणप्रकारः
- सूक्ष्मशरीरस्य संसरणे हेतुः
- निमित्तनैमित्तिकविभागः
- धर्माद्यष्टभावानां फलम्
- बन्धत्रयनिरूपणम्

पाठ्यांशः(Unit) -3
प्रत्ययसर्गः

- प्रत्ययसर्गः
- प्रत्ययसर्गस्य पञ्चाशद् भेदाः
- विपर्ययभेदाः
- अशक्तिभेदाः
- तुष्टिभेदाः

- सिद्धिभेदाः
- विपर्ययभेदानाम् अवान्तरभेदाः
- गौणमुख्यसिद्ध्यष्टकनिरूपणम्
- लिङ्गभावसर्गयोः निरूपणम्
- लिङ्गभावसर्गयोः फलनिरूपणम्
- भूतादिसर्गस्य भेदाः
- सर्गस्य दुःखहेतुत्वम्

पाठ्यांशः(Unit) -4

बन्धमोक्षविमर्शः

- वैराग्यं मोक्षसाधनम्
- सृष्टिकारणे विप्रतिपत्तिनिरासः
- जडस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिरूपणम्
- प्रकृतेः निवृत्तिनिमित्तनिरूपणम्
- प्रकृतेः साक्षात्कारानन्तरम् पुनः अप्रवृत्तिः
- निर्गुणपुरुषस्य मोक्षसंसाराद्यसम्भवत्वम्
- प्रकृतेः अष्टरूपाणां बन्धमोक्षजनकत्वम्
- तत्त्वज्ञानस्य स्वरूपम्
- तत्त्वज्ञानानन्तरम् उदासीनतया प्रकृतेः दर्शनम्
- तत्त्वज्ञाने सति संयोगस्य सर्गाऽजनकत्वम्
- परममुक्तिःसाङ्ख्यशास्त्रस्य परमर्षिपूर्वकत्वम्
- साङ्ख्यदर्शनस्य आचार्यपरम्परा

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- साङ्ख्यदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- सर्गचित्रम् अवलोक्य साङ्ख्यमतेन वर्णनम्। अथवा कारिकाशः तालिकानिर्माणम्।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं सांख्यसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

- साङ्ख्यदर्शनस्य दर्शनान्तरैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनदृशा परियोजना/प्रश्नमञ्च/भाषणदृश्यांकन-कार्याणि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) –

- साङ्ख्यदर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः** । अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षः सिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) भवेत्।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- सांख्यतत्त्वकौमुदी, वाचस्पतिमिश्रः, व्याख्या- पं. गजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनं, वाराणसी।
- सांख्यकारिका, ईश्वरकृष्णः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
- साङ्ख्यायनम्, प्रो. सुकान्तकुमारसेनापतिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, शारदा प्रकाशन, वाराणसी।

दर्शनम् -10

3.1 वेदान्तदर्शनप्रवेशः (वेदान्तसारः)

सत्रार्द्धः - 4 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About The Course)

अद्वैतवेदान्तदर्शने प्रवेशार्थम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते । एतस्मिन् पाठ्यविषये वेदान्तदर्शने प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां कृते सरलया रीत्या वेदान्तशास्त्रस्य प्रमुखसिद्धान्तानां निरूपणं निर्धारितमस्ति। अद्वैतवेदान्तदर्शनं भारतस्य मुकुटमणिरूपेण विराजते। अयं पाठ्यांशः वेदान्तदर्शनसम्मतायाः प्रमाणप्रक्रियायाः अधिगमे उपकारको भवेत्। विशेषतः अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य तत्त्वमीमांसाम् अधिगन्तुम् श्रीसदानन्दयतिप्रणीतस्य वेदान्तसारस्य विषयाः एतस्मिन् पाठ्ये निर्धारिताः सन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- वेदान्तदर्शनस्य स्वरूपं प्रयोजनं च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- वेदान्तशास्त्रानुसारेण अनुबन्धान् पाठयितुं प्रभविष्यति ।
- वेदान्त-शास्त्रस्य वाक्यार्थप्रक्रियां बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यं विज्ञाय ब्रह्मणि तात्पर्यं प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- अद्वैतवेदान्तस्य अर्थवत्त्वं बोधयितुं योग्याः भविष्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	वेदान्तदर्शनप्रवेशः (वेदान्तसारः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

वेदान्तप्रवेशः

- वेदान्तदर्शनस्य परिचयः
- वेदान्तदर्शने प्रस्थानभेदाः
- अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य आचार्यपरम्परा
- अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य वैशिष्ट्यम्
- अद्वैतवेदान्तदर्शने सदानन्दयतेः योगदानम्

पाठ्यांशः(Unit) -2
अनुबन्धचतुष्टयम्

- अधिकारी
- विषयः
- सम्बन्धः
- प्रयोजनम्
- कर्मभेदाः
- शमादिषट्सम्पत्तिः

पाठ्यांशः(Unit) -3
अद्वैतवेदान्तस्य तत्त्वमीमांसा

- अज्ञानस्वरूपम्
- अज्ञानस्य शक्तिद्वयम्
- आनन्दमयकोशः
- सूक्ष्मशरीरम्
- विज्ञानमयकोशः
- मनोमयकोशः
- प्राणमयकोशः

पाठ्यांशः(Unit) -4
महावाक्यार्थविचारः मुक्तिस्वरूपं च

- अन्नमयकोशः
- पञ्चीकरणम्
- आत्मनः स्वरूपम्
- अध्यारोपः, अपवादश्च
- तत्त्वमसि-वाक्यार्थविमर्शः
- अहं ब्रह्मास्मि-वाक्यार्थविमर्शः
- मुक्तिस्वरूपम

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य कमप्येकं सिद्धान्तं स्वीकृत्य वाक्यार्थलेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।

- शाब्दबोधविमर्शः
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं वेदान्तसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- वेदान्तशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- वेदान्तदर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः**। अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षःसिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा)।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम्। उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया। छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- छात्रस्य कक्षायां अधिगमसामर्थ्यं परियोजनाकार्याणि प्रयोगकार्याणि च समीक्ष्य आकलनं विधेयम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- सदानन्दयति, वेदान्तसारः, (2024) वाराणसी: चौखम्बा प्रकाशन।
- धर्मराजाध्वरीन्द्र,वेदान्तपरिभाषा, वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन।
- उपाध्याय, बलदेव, भारतीय दर्शन, वाराणसी: शारदा प्रकाशन।

दर्शनम् - 11

3.1 मीमांसादर्शनम् (मीमांसान्यायप्रकाशः)

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

मीमांसानये प्रवेशार्थम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते । एतस्मिन् पाठ्यविषये मीमांसादर्शने प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां कृते सरलया रीत्या मीमांसाशास्त्रस्य प्रतिपाद्यस्य धर्मस्य तद्बोधकानां विध्यादिप्रमाणानां च निरूपणं निर्धारितमस्ति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति। तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं नाम मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम् । तदेतस्य वाक्यशास्त्रस्य सरलतया बोधनाय श्रीमता आपदेवेन मीमांसान्यायप्रकाशः विरचितः । तत्र वेदस्य पञ्चविधानां विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयनिषेधात्मकानां वाक्यानां तात्पर्यनिर्णयरीतिः प्रतिपादिता। अयं पाठ्यांशः मीमांसादर्शनसम्मतायाः वेदवाक्यार्थप्रक्रियायाः अधिगमे उपकारको भवेत्।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- मीमांसादर्शनस्य स्वरूपं प्रयोजनं च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- मीमांसा-शास्त्रस्य वेदवाक्यार्थ प्रक्रियां बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- विधिभेदान् विनियोजकप्रमाणानि च प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- विध्यर्थविषये मीमांसादर्शनस्य विविधसिद्धान्तान् बोधयितुं योग्याः भविष्यन्ति।
- मीमांसाशास्त्रस्य सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मीमांसादर्शनम् (मीमांसान्यायप्रकाशः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

मीमांसापरिचयः

- मीमांसादर्शनस्य परिचयः इतिहासश्च
- मीमांसादर्शनस्य प्रवृत्तयः वैशिष्ट्यं च
- मीमांसादर्शने प्रस्थानभेदाः
- मीमांसादर्शनस्य परम्परायाम् आपदेवस्य योगदानम्
- मीमांसान्यायप्रकाशस्य वैशिष्ट्यम्
- शास्त्रारम्भप्रयोजनम्

- धर्मलक्षणम्
- वेदापौरुषेयत्वम्, वेदवाक्यविभागाः
- भावनालक्षणम्
- भावनाभेदाः
- शाब्दी भावना
- आर्थी भावना
- प्रधानविधिः
- गुणविधिः
- विशिष्टविधिः

पाठ्यांशः(Unit)- 2

विधिः विनियोजक-प्रमाणानि च

- विशिष्टविधौ मत्त्वर्थलक्षणा
- विशिष्टविधौ गुणविधिपक्षः
- विशिष्टविधौ सिद्धान्तपक्षः
- उत्पत्तिविधिः
- उत्पत्तिविधौ कर्मणः करणत्वेन अन्वयः
- विनियोगविधिः
- विनयोगविधौ कर्मणः साध्यत्वेन अन्वयः
- विनियोजकप्रमाणानि
- विनियोजकप्रमाणानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम्
- श्रुतिः
- श्रुतेः भेदाः
- प्रमाणेषु श्रुतेः प्राबल्यम्
- लिङ्गप्रमाणम्
- लिङ्गस्य वाक्यादिभ्यः प्राबल्यम्
- वाक्यप्रमाणम्

पाठ्यांशः(Unit) - 3

अङ्गानां प्रकरणादि-विनियोजकप्रमाणानि

- प्रकृतिविकृतिलक्षणम्

- प्रकरणप्रमाणम्
- महाप्रकरणम्
- अवान्तरप्रकरणम्
- सन्दंशलक्षणम्
- प्रकरणस्य स्थानादिभ्यः प्राबल्यम्
- स्थानप्रमाणम्
- पाठसादेश्यम्
- यथासङ्ख्यपाठः
- सन्निधिपाठः
- अनुष्ठानसादेश्यम्
- समाख्या
- अङ्गानि
- सन्निपत्योपकारकाङ्गम्
- आरादुपकारकाङ्गम्

पाठ्यांशः(Unit) - 4

प्रयोगविधिः क्रमबोधकप्रमाणानि अधिकारविधिश्च

- प्रयोगविधिः
- क्रमनिरूपणम्
- क्रमबोधकप्रमाणानि
- श्रुतिक्रमः
- अर्थक्रमः
- पाठक्रमः
- मन्त्रपाठः
- ब्राह्मणपाठः
- स्थानक्रमः
- मुख्यक्रमः
- प्रवृत्तिक्रमः
- अधिकारविधिः
- अधिकारिणः अश्रुतविशेषणानि
- धर्मावबोधे विधेः प्रामाण्यम्

- मन्त्रनिरूपणम्
- मन्त्राणाम् अर्थवत्त्वम्

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- मीमांसदर्शनस्य आचार्यपरम्परायाः प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च ।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम् ।
- विधिवाक्यम् अवलोक्य विधिभेदनिर्धारणम्।
- विधिवाक्यार्थसम्प्रेषणम् ।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं मीमांसासिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च ।
- मीमांसाशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मीमांसादर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः** । अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षः सिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) ।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः ।
- तात्पर्यबोधकानि यानि षड् लिङ्गानि तेषामपि प्रवचनप्रक्रियायां प्रयोगः शक्यते। यथा विषयस्य **उपक्रमः**, **अभ्यासः**, तत्र का **अपूर्वता**,किं **फलम्**, कश्च तत्र **अर्थवादः**, का **उपपत्तिः उपसंहारश्च** इत्यादयः अंशाः पृथक् पृथक् बोधनीयाः ।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- मीमांसान्यायप्रकाशः, आपदेव, श्रीलालबहादरशास्त्री-राष्ट्रीयविश्वविद्यालयः, नवदेहली।
- मीमांसा दर्शन का विवेचनात्मक इतिहास, गजाननशास्त्री मुसलगाँवकर, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी ।
- अर्थसङ्ग्रहः, लौगाक्षिभास्करः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी ।

दर्शनम् -12

3.1 वेदान्तदर्शनपरिचयः (वेदान्तपरिभाषा)

सत्रार्द्धः – 5 **श्रेयोऽङ्कः:- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) अद्वैतवेदान्तदर्शने प्रवेशार्थम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते। एतस्मिन् पाठ्यविषये वेदान्तदर्शने प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां कृते सरलया रीत्या वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणानां च निरूपणं निर्धारितमस्ति। अद्वैतवेदान्तदर्शनं भारतस्य मुकुटमणिरूपेण विराजते। अयं पाठ्यांशः वेदान्तदर्शनसम्मतायाः प्रमाणप्रक्रियायाः अधिगमे उपकारको भवेत्। एतस्मिन् पाठ्यांशे प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणानां निरूपणं अद्वैतवेदान्तदर्शनानुसारेण विद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- वेदान्तदर्शनस्य स्वरूपं प्रयोजनं च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- वेदान्तशास्त्रानुसारेण लौकिकप्रमाणानां लक्षणानि पाठयितुं प्रभविष्यति ।
- वेदान्त-शास्त्रस्य वाक्यार्थ प्रक्रियां बोधयितुं शक्ष्यन्ति ।
- अर्थवादवाक्यानां तात्पर्यं विज्ञाय एकवाक्यतासिद्धान्तं प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- प्रमाणानाम् अर्थवत्त्वं बोधयितुं योग्याः भविष्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	वेदान्तदर्शनपरिचयः (वेदान्तपरिभाषा)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1

अद्वैतवेदान्तदर्शने प्रमाणविचारः प्रत्यक्षलक्षणविमर्शश्च

- मङ्गलम्, अनुबन्धचतुष्टयम्
- प्रमाणलक्षणम्
- प्रमालक्षणम्
- प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम्

पाठ्यांशः(Unit) – 2

प्रत्यक्षभेदाः

- प्रत्यक्षभेदाः (सविकल्पकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षविचारः)

- जीवसाक्षि-ईश्वरसाक्षि-प्रत्यक्षविचारः
- अनिर्वचनीयख्यातिवादः
- प्रत्यक्षम् इन्द्रियजन्यम् तदजन्यं चेति विचारः

पाठ्यांशः(Unit) – 3
अनुमानोपमानप्रमाण-निरूपणम्

- अनुमानलक्षणम्
- अनुमितिः
- व्याप्तिः
- अनुमानभेदाः
- प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्
- त्रिविधं सत्त्वम्
- उपमानप्रमाणम्

पाठ्यांशः(Unit) – 4
आगमप्रमाणमीमांसा

- आगमलक्षणम्
- आकाङ्क्षाविचारः
- योग्यताविचारः
- आसत्तिविचारः
- पदार्थः – शक्यपदार्थः लक्ष्यपदार्थश्च
- तात्पर्यम्

प्रायोगिकम् (Practicum) –

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- प्रत्यक्षादिप्रमाणानां साम्प्रतिकानि उदाहरणवाक्यानि स्वीकृत्य वाक्यार्थलेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- शाब्दबोधविमर्शः
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं वेदान्तसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- वेदान्तशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- वेदान्तदर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः** । अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षःसिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) ।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- वेदान्तपरिभाषा, धर्मराजाध्वरीन्द्र, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।
- वेदान्तसारः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी ।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, वाराणसी ।

दर्शनम् -13

3.1 मीमांसादर्शनबोधः (मीमांसान्यायप्रकाशः)

सत्रार्द्धः – 5 **श्रेयोऽङ्कः:- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

मीमांसानये प्रवेशार्थम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते। एतस्मिन् पाठ्यविषये मीमांसादर्शने प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां कृते सरलया रीत्या मीमांसाशास्त्रस्य प्रतिपाद्यस्य धर्मस्य तद्बोधकानां विध्यादिप्रमाणानां च निरूपणं निर्धारितमस्ति। संस्कृतजगति पद-वाक्य-प्रमाणशास्त्राणि प्रसिद्धानि सन्ति। तत्र पदशास्त्रं नाम व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं नाम मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं नाम न्यायशास्त्रम्। तदेतस्य वाक्यशास्त्रस्य सरलतया बोधनाय श्रीमता आपदेवेन मीमांसान्यायप्रकाशः विरचितः। तत्र वेदस्य पञ्चविधानां विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयनिषेधात्मकानां वाक्यानां तात्पर्यनिर्णयरीतिः प्रतिपादिता। अयं पाठ्यांशः मीमांसादर्शनसम्मतायाः वेदवाक्यार्थप्रक्रियायाः अधिगमे उपकारको भवेत्। एतस्मिन् पाठ्यांशे मन्त्रार्थवादनामधेयनिषेधानां निरूपणं भाट्टमीमांसानुसारेण विद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) –

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- मीमांसादर्शनस्य स्वरूपं प्रयोजनं च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- मीमांसा-शास्त्रस्य वेदवाक्यार्थ प्रक्रियां बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- अर्थवादवाक्यानां तात्पर्यं विज्ञाय एकवाक्यतासिद्धान्तं प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति
- मन्त्राणाम् अर्थवत्त्वं बोधयितुं योग्याः भविष्यन्ति।
- निषेध-पर्युदासादिकं पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मीमांसादर्शनबोधः (मीमांसान्यायप्रकाशः)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1

मन्त्रमीमांसा

- मन्त्रनिरूपणम्
- अपूर्वविधिः
- नियमविधिः
- अङ्गानाम् अपूर्वार्थत्वम्
- परिसङ्ख्या

- श्रौती परिसङ्ख्या
- लाक्षणिकी परिसङ्ख्या
- लाक्षणिकी-परिसङ्ख्याया दोषत्रयम्
- विश्वजिन्यायः
- रात्रिसत्रन्यायः

पाठ्यांशः(Unit) – 2

नामधेयमीमांसा

- नामधेयनिरूपणम्
- नामधेयत्वे निमित्तचतुष्टयम्
- मत्त्वर्थलक्षणाभयात् कर्मनामधेयत्वम् (पूर्वपक्षः)
- मत्त्वर्थलक्षणाभयात् कर्मनामधेयत्वम् (सिद्धान्तपक्षः)
- वाक्यभेदभयात् कर्मनामधेयत्वम् (पूर्वपक्षः)
- वाक्यभेदभयात् कर्मनामधेयत्वम् (सिद्धान्तपक्षः)
- उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वम्
- पञ्चमनिमित्तखण्डनम्

पाठ्यांशः(Unit) – 3

निषेधमीमांसा

- निषेधमीमांसा
- निषेधवाक्यानाम् अर्थवत्त्वम्
- पर्युदासः
- पर्युदासाङ्गीकारे निमित्तानि
- प्रतिषेधपर्युदासयोः भेदः
- उपसंहारः

पाठ्यांशः(Unit) – 4

अर्थवादमीमांसा

- अर्थवादः
- अर्थवादभेदाः
- विधिशेषः
- निषेधशेषः
- गुणवादः
- अर्थवादानां प्रामाण्यम्

- काम्यकर्मणः स्वर्गाद्यनित्यफलहेतुत्वम्
- ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितस्य कर्मणः परम्परया निःश्रेयसहेतुत्वम्
- स्मृतिप्रामाण्यम्
- सर्वस्य वेदस्य धर्मप्रतिपादकत्वम्

प्रायोगिकम् (Practicum) –

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- अपूर्वनियमपरिसङ्ख्यादिविधीनां साम्प्रतिकानि उदाहरणवाक्यानि स्वीकृत्य वाक्यार्थलेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- निषेधवाक्यम् अवलोक्य वाक्यार्थप्रस्तुतिः।
- उदाहरणवाक्यमवलोक्य नामधेयत्वे निमित्तविचारः वक्तव्यः।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं मीमांसासिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- विविधदर्शनप्रस्थानानां तत्त्वमीमांसायाः तुलनात्मकम् अध्ययनम्।
- मीमांसाशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मीमांसादर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः**। अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षःसिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा)।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम्। उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया। छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- मीमांसान्यायप्रकाशः, आपदेव, श्रीलालबहादरशास्त्री-राष्ट्रीयविश्वविद्यालयः, नवदेहली।
- मीमांसा दर्शन का विवेचनात्मक इतिहास, गजाननशास्त्री मुसलगाँवकर, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
- अर्थसङ्ग्रहः, लौगाक्षिभास्करः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।

दर्शनम् -14

3.1 वेदान्तदर्शनबोधः (वेदान्तपरिभाषा)

सत्रार्द्धः- 5 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

अद्वैतवेदान्तदर्शने प्रवेशार्थम् इदं पाठ्यं परिकलितं विद्यते। एतस्मिन् पाठ्यविषये वेदान्तदर्शने प्रवेशं प्राप्तुं समुत्सुकानां कृते सरलया रीत्या वेदान्तशास्त्रस्य वेदान्तपरिभाषाग्रन्थदिशा अर्थापत्त्यनुपलब्धिप्रमाणयोः निरूपणं विषयपरिच्छेदस्य विषयाश्च निर्धारिताः सन्ति। भारतीयदर्शनप्रस्थानेषु अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य महती प्रतिष्ठा विद्यते। तत्रापि वेदान्तपरिभाषायाः अयं पाठ्यांशः वेदान्तदर्शनसम्मतायाः प्रमाणप्रक्रियायाः, ईश्वरस्वरूपस्य, वेदान्तप्रयोजनस्य चाधिगमे उपकारको भवेत् । एतस्मिन् पाठ्यांशे वेदान्तपरिभाषायाः अर्थापत्तिनिरूपणात् ब्रह्मात्मसाक्षात्कारवतः प्रारब्धादिकर्मविचारपर्यन्तो भागः निर्धारितो विद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) –

एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- वेदान्तदर्शनस्य स्वरूपं प्रयोजनं च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- वेदान्तशास्त्रानुसारेण प्रामाण्यवादं पाठयितुं प्रभविष्यति।
- वेदान्त-शास्त्रस्य वाक्यार्थ प्रक्रियां बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- महावाक्यानां तात्पर्यं विज्ञाय प्रबोधयितुं प्रभविष्यन्ति।
- प्रमाणानाम् अर्थवत्त्वं बोधयितुं योग्याः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	वेदान्तदर्शनबोधः (वेदान्तपरिभाषा)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1

अर्थापत्तिः

- अर्थापत्तिलक्षणम्
- अर्थापत्तिभेदाः
- श्रुतार्थापत्तिः
- दृष्टार्थापत्तिः

पाठ्यांशः(Unit)– 2

अनुपलब्धिः

- अनुपलब्धिलक्षणम्
- मिथ्यात्वलक्षणम्
- मिथ्यात्वे प्रमाणम्
- प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धौ अनुमानस्य प्रामाण्यम्

पाठ्यांशः(Unit) – 3

उपमान-विषयपरिच्छेदौ

- उपमानलक्षणम्
- त्रिविधसत्तानिरूपणम्
- तत्पदार्थः
- स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च।
- कर्तृलक्षणम्
- जगतो जन्मक्रमनिरूपणम्
- प्रलयनिरूपणम्

पाठ्यांशः(Unit) – 4

वेदान्तप्रयोजनम्

- सृष्टिवाक्यतात्पर्यनिरूपणम्
- जीवस्वरूपविचारः
- त्वम्पदार्थनिरूपणम्
- जीवस्य अवस्थात्रयम्
- तत्त्वम्पदार्थयोरैक्यनिरूपणम्
- प्रयोजनपरिच्छेदः
- अपरोक्षज्ञाने मतभेदः
- श्रवणादिनिरूपणम्
- शमादिनिरूपणम्
- ब्रह्मात्मसाक्षात्कारवतः प्रारब्धादिकर्मविचारः

प्रायोगिकम् (Practicum) –

अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- अर्थापत्त्यादिप्रमाणानां साम्प्रतिकानि उदाहरणवाक्यानि स्वीकृत्य वाक्यार्थलेखनं भाषणं च।

- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम् ।
- महावाक्यार्थविमर्शः ।
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं वेदान्तसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च ।
- विविधदर्शनप्रस्थानानां ज्ञानमीमांसायाः तुलनात्मकम् अध्ययनम् ।
- वेदान्तशास्त्रस्य प्रकरणविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना ।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) –

- वेदान्तदर्शनस्य प्रवचने **अधिकरणपद्धतेः सम्प्रयोगः** । अधिकरणस्य स्वरूपं सम्प्रेषणे च सम्प्रयोगं छात्राध्यापकाः यथा जानीयुः तथा विषयः संशयः पूर्वपक्षःसिद्धान्तपक्षः निर्णयश्च इति पञ्चानामपि अङ्गानां प्रस्तुतिः (व्याख्यानद्वारा/PPT द्वारा) । व्याख्यानान्ते उत्तराध्ययनसूत्र-सन्दर्भाः वक्तव्याः येन जिज्ञासायां सत्यां छात्राध्यापकाः तस्मिन् विषये इतोऽप्यधिकम् अध्ययनं कर्तुं शक्नुयुः ।
- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम् । उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया । छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः ।
- तात्पर्यबोधकानि यानि षड् लिङ्गानि तेषामपि प्रवचनप्रक्रियायां प्रयोगः शक्यते । यथा विषयस्य **उपक्रमः**, **अभ्यासः**, तत्र का **अपूर्वता**,किं **फलम्**, कश्च तत्र **अर्थवादः**, का **उपपत्तिः उपसंहारश्च** इत्यादयः अंशाः पृथक् पृथक् बोधनीयाः ।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- वेदान्तपरिभाषा, धर्मराजाध्वरीन्द्र, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।
- वेदान्तसारः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी ।
- भारतीय दर्शन, बलदेव उपाध्याय, वाराणसी ।

दर्शनम् -15

3.1 दर्शनशास्त्रस्येतिहासः (नास्तिकदर्शनानि)

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्कः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About The Course)

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – एतस्य पाठ्यस्य अध्ययनेन छात्राध्यापकाः

- नास्तिकदर्शनानां स्वरूपं प्रयोजनं प्रवृत्तिं च विज्ञापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- चार्वाकदर्शनस्य सिद्धान्तान् बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
- जैनदर्शनस्य ज्ञानमीमांसां तत्त्वमीमांसां च प्रबोधयितुं शक्ष्यन्ति।।
- बौद्धदर्शनस्य तर्कप्रणालीं व्याख्यातुं योग्याः भविष्यन्ति।
- नास्तिकदर्शनानां सिद्धान्तान् प्रस्थानभेदांश्च पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	दर्शनशास्त्रस्येतिहासः (नास्तिकदर्शनानि)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) – 1
भारतीयदर्शनपरिचयः

- दर्शनशब्दस्य व्युत्पत्तिः परिभाषाः च।
- दर्शनशास्त्रस्य आवश्यकता।
- आस्तिक–नास्तिकदर्शनभेदनिरूपणम्।
- नास्तिकदर्शनानां वैशिष्ट्यम्।

पाठ्यांशः(Unit) – 2
चार्वाकदर्शनपरिचयः

- चार्वाकलोकायतनामकरणम्।
- चार्वाकदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा
- चार्वाकदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा
- स्वभाववादः

पाठ्यांशः(Unit) – 3

जैनदर्शनपरिचयः

- अनेकान्तवादः।
- स्याद्वादः।
- जैनदर्शने तत्त्वानि।
- मोक्षस्वरूपविचारः।
- सप्तभङ्गीनयः।

पाठ्यांशः(Unit) – 4

बौद्धदर्शनपरिचयः

- बुद्धस्य जीवनचरितम्।
- चत्वारि आर्यसत्यानि।
- चत्वारः बौद्धसम्प्रदायाः तेषां वादाश्च।
- प्रतीत्यसमुत्पादः।
- नैरात्म्यवादः।
- चित्तं तद्विकाराश्च।

प्रायोगिकम् (Practicum) – अस्मिन् पाठ्ये छात्राध्यापकैः करणीयाः प्रयोगाः -

- भारतीयदर्शनस्य कस्यापि एकस्य आचार्यस्य (प्राध्यापकेन सूचितस्य आचार्यविशेषस्य) जीवनं कर्तृत्वं च सरलभाषया प्रभाषणीयम्।
- नास्तिकदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां प्रबोधनाभ्यासः, लेखनं भाषणं च।
- पूर्वपक्षम् अवलोक्य सिद्धान्तपक्षस्य सिद्धान्तपक्षमवलोक्य वा पूर्वपक्षस्य प्रवचनम्।
- आचार्य-ग्रन्थ-नामस्मरणक्रीडा
- पुस्तकालय-परियोजना – कमप्येकं दार्शनिकसिद्धान्तम् अधिकृत्य कयोरपि द्वयोः आचार्ययोः मतसंकलनं समीक्षणं च।
- प्रस्थानविशेषे प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानां संकलनपरियोजना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) –

- व्याख्यान-प्रश्नोत्तरद्वारा संवादः सम्प्रेषणं च - पाठ्यप्रकरणविशेषमवलम्ब्य आदौ सिद्धान्तस्वरूपबोधकं विविधनिदर्शनसमन्वितं व्याख्यानं तदनु च व्याख्याते अंशे प्रश्नानां द्वारा सम्प्रेषितस्य पाठ्यांशस्य दृढीकरणम्। उत्थाप्यसमाधानपद्धतिः अपि आश्रयणीया। छात्राध्यापकाः विषयसम्बद्धान् अधिकाधिकप्रश्नान् यथा पृच्छेयुः तथा प्रेरणीयाः।
- तुलनात्मकविमर्शः – विविधदर्शनानां परिचयप्रबोधनसमये तत्तद्दर्शनेषु ज्ञान-तत्त्व-मूल्यमीमांसासन्दर्भे विद्यमानानां भेदानां परिचर्चा तोलनं च कर्तव्यं येन छात्राध्यापकाः तुलनात्मकं विमर्शं कर्तुं शक्नुयुः।

- तात्पर्यबोधकानि यानि षड् लिङ्गानि तेषामपि प्रवचनप्रक्रियायां प्रयोगः शक्यते। यथा विषयस्य **उपक्रमः**, **अभ्यासः**, तत्र का **अपूर्वता**,किं **फलम्**, कश्च तत्र **अर्थवादः**, का **उपपत्तिः उपसंहारश्च** इत्यादयः अंशाः पृथक् पृथक् बोधनीयाः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

- छात्रस्य कक्षायां अधिगमसामर्थ्यं परियोजनाकार्याणि प्रयोगकार्याणि च समीक्ष्य आकलनं विधेयम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- ऋषि, प्रो. उमाशङ्करशर्मा, (1964), सर्वदर्शनसङ्ग्रह, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
- मिश्रा, डॉ. मधुसूदन, बौद्धधर्मः दर्शनञ्च, देहली: संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्।
- सेनापतिः, सुकान्तकुमारः, दर्शनार्णवः, (2025), देहली: केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
- श्रीवास्तव, आर्.डी., दर्शनशास्त्र का इतिहास, प्रयाग : शारदा प्रैस्।
- C.D. Sharma - *A Critical Survey of Indian Philosophy*
- S. Radhakrishnan - *Indian Philosophy* (2 Vols.)
- Surendranath Dasgupta - *History of Indian Philosophy* (5 Vols.)
- विश्वनाथ मिश्र - *भारतीय दर्शन का संक्षिप्त इतिहास*।
- सांकृत्यायन, राहुल, दर्शन दिग्दर्शन, (2017), इलाहाबाद: किताब महल,

दर्शनम् - 16

3.1 संस्कृतवाङ्मयस्य परिज्ञानम्

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्कः - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्येऽस्मिन् व्याकरण-साहित्य-ज्यौतिष-दर्शनादिशास्त्राणां विभिन्नविषयाः प्रतिपाद्यन्ते। अत्र संस्कृतवाङ्मयस्य सामान्यपरिचयः प्रतिपाद्यते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) – छात्राध्यापका अमुं पाठ्यमधीत्य –

- व्याकरणसंज्ञा-उच्चारणस्थानानां विशिष्टार्थस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- सन्धीनां भेदज्ञानं विशिष्टार्थं च ज्ञास्यन्ति।
- संस्कृतभाषायां कारकविभक्त्यनुसारं अनुवादकौशलं प्राप्स्यन्ति।
- छन्दसां लक्षणोदाहरणसहितं भेदज्ञानं विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- अलङ्काराणां लक्षणोदाहरणसहितं भेदज्ञानं विज्ञाय अन्यानपि बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
- लौकिकवैदिकयोः संस्कृतसाहित्यस्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- ज्यौतिषशास्त्रे काल-ग्रह-नक्षत्र-राशीनां ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- षड्दर्शनानां सामान्यपरिचयं प्राप्स्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	संस्कृतवाङ्मयस्य परिज्ञानम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1 व्याकरणशास्त्रम्

- माहेश्वरसूत्राणि, इत्सञ्ज्ञा, लोपः, प्रत्याहारसञ्ज्ञा, स्वरभेदाः, सवर्णम्, संयोगः, संहिता, प्रयत्नः (आभ्यन्तरः बाह्यश्च), उच्चारणस्थानानि, पदम्।
    - अच्सन्धयः - सवर्णदीर्घ-गुण-वृद्धि-यण्-अयादि-पररूप-पूर्वरूप-प्रकृतिभावाः।
    - हल्सन्धयः – श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-परसवर्ण-अनुनासिक-अनुस्वाराः।
    - विसर्गसन्धयः – सत्व-रुत्व-उत्व-यत्व-लोपाः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2. व्याकरणशास्त्रम्

- हिन्दीवाक्यानां संस्कृतानुवादः। (कारकविभक्त्याधारेण)।

- कारक-प्रत्यय-समासाधारितवाक्यानाम् अशुद्धिसंशोधनम्।
- उपसर्गाणाम् अव्ययानां च वाक्यप्रयोगः।

पाठ्यांशः(Unit) - 3. संस्कृतसाहित्यस्य परिचयः -

- **छन्दसां लक्षणोदाहरण-सम्बन्धिसामान्यपरिचयः** -
  आर्या, अनुष्टुप्, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, वंशस्थम्, द्रुतविलम्बितम्, भुजङ्गप्रयातम्, वसन्ततिलका, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा।
- **अलंकाराणां लक्षणोदाहरण-सम्बन्धिसामान्यपरिचयः** -
  अनुप्रासः, यमकम्, श्लेषः, स्वभावोक्तिः, उपमा, अनन्वयः, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, व्यतिरेकः सन्देहः, भ्रान्तिमान्, निदर्शना, दृष्टान्तः, अर्थान्तरन्यासः, दीपकम्, तुल्ययोगिता, समासोक्तिः, अतिशयोक्तिः, अपह्नुतिः, विभावना, विशेषोक्तिः, वक्रोक्तिः ॥
- **वैदिकसाहित्यम्** - वेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषदाम्, याज्ञवल्क्यस्मृतेः आचाराध्यायस्य च सामान्यपरिचयः।
  ऋग्वेदः- अग्निसूक्तम् (1.1), वरुणसूक्तम् (1.25), विष्णुसूक्तम् (1.154), पुरुषसूक्तम् (10.90), संज्ञानसूक्तम् (10.191) ।
  यजुर्वेदः - शिवसंकल्पसूक्तम् (अध्यायः 34) ।
- **लौकिकसाहित्यम्-**
  - वीरकाव्यम् - रामायणम् (वाल्मीकिः), महाभारतम् (वेदव्यासः)।
  - महाकाव्यकवयः - कालिदासः, अश्वघोषः, भारविः, माघः, श्रीहर्षः।
  - गद्यकाव्यकवयः - दण्डी, सुबन्धुः, बाणभट्टः, अम्बिकादत्तव्यासः ।
  - दृश्यकाव्यकवयः - भासः, भवभूतिः, शूद्रकः, विशाखदत्तः ।
- **अर्वाचीनकवयः तेषां रचनाश्च** -
  भट्टमथुरानाथशास्त्री, देवर्षिः कलानाथशास्त्री, अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, प्रो. हरिरामः आचार्यः, डा.राघवराघवन् ।

पाठ्यांशः(Unit) - 4. अधोलिखितशास्त्रानुसारं परिचयः -

- **ज्यौतिषशास्त्रम्-** नवविधकालमानम्, द्वादश राशीनां सामान्यपरिचयः, नवग्रहाणां सामान्यपरिचयः, नक्षत्राणां सामान्यपरिचयः।
- **दर्शनशास्त्रम् -** षड्दर्शनानां सामान्यपरिचयः (प्रवर्तकः, प्रतिनिधिग्रन्थः, प्रयोजनम्, प्रमाणानि, प्रतिपाद्यविषयः)।

प्रायोगिकम् (Practicum)

- व्याकरणसूत्राणां कण्ठस्थीकरणम् कृत्वा नवीनोदाहरणानां लेखनं कुर्युः ।
- पाठितानां छन्दसां नवीनानि उदाहरणानि लिखेयुः ।

- प्रदत्तविषयानुसारेण लिखेयुः।
- प्रदत्तविषयानुसारेण भाषेरन्।
- पाठितान् विषयान् आधृत्य प्रश्नमञ्चो भवेत्।
- पाठ्यांशस्य पारायणं भवेत्।
- अधीतविषयाणाम् उपस्थापनं कुर्युः ।
- अधीतग्रन्थस्य गणशः सामूहिकीं चर्चां कुर्युः।
- अध्यापकेन षड्दर्शनानां परिचयः फलकमाध्यमेन (चार्टमाध्यमेन) कारणीयः।

विशेषः - प्रतिमासमेकैकं प्रायोगिकं करणीयम्। आहत्य उपर्युक्तेषु चत्वारि प्रायोगिकाणि करणीयानि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- आगमनविधिः
- निगमनविधिः
- व्याख्यानविधिः
- फलकविधिः
- दृष्टान्तविधिः
- प्रतिदृष्टान्तविधिः
- प्रश्नोत्तरविधिः
- ई-कन्टेन्ट (P.P.T.) विडियोमाध्यमेन

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

आकलनप्रक्रिया परीक्षणाधारिता प्रायोगिककार्याधारिता च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)-

- तत्त्वबोधिनीव्याख्या, बालमनोरमाव्याख्या, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – 7।
- संस्कृत साहित्य का इतिहास – डॉ.उमाशङ्करशर्मा ऋषि, चौखम्भा भारती अकादमी, वाराणसी।
- संस्कृतसाहित्येतिहासः- आचार्यलोकमणिदाहालः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी।
- भारतीयं शिक्षादर्शनम् – डॉ.कुलदीपशर्मा , प्रकाशकः- जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयः
- अवकहडाचक्रम् – पं.सतीशचन्द्रशास्त्री, प्रकाशकः- हंसाप्रकाशनम्, जयपुरम्
- सूर्यसिद्धान्तः- कपिलेश्वर शास्त्री, प्रकाशकः- चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी

3.2 हिन्दी साहित्य का इतिहास

सत्रार्थ – 1 **श्रेय अंक: 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

प्रस्तुत पाठ्यक्रम हिन्दी साहित्य के इतिहास से संबद्ध है। इसकी चार इकाइयों में हिन्दी साहित्य के इतिहास के क्रमिक विकास का परिचय दिया गया है। इस पाठ्यक्रम में आदिकाल, मध्यकाल एवं आधुनिक काल की परिस्थितियों, प्रवृत्तियों एवं विशेषताओं के साथ इन कालों के मुख्य कवियों का संक्षिप्त परिचय दिया गया है। इस पाठ्यक्रम में मध्यकालीन काव्य में अन्तर्निहित निर्गुण भक्ति, सगुण भक्ति, नीति एवं श्रृंगार के तत्त्वों के साथ-साथ आधुनिक युग के प्रादुर्भाव एवं हिन्दी साहित्य के बदलते स्वरूप एवं उसकी विशेषताओं का परिचय दिया गया है। इस पाठ्यक्रम का प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थियों को हिन्दी साहित्य की भूमिका के परिप्रेक्ष्य में साहित्य के इतिहास से परिचित कराना है ताकि विद्यार्थी पठित/पाठ्य हिन्दी साहित्य के भाव को युगानुकूल स्पष्ट करने में समर्थ हो सके।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

- इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के पश्चात विद्यार्थी निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे-
- हिंदी साहित्य के इतिहास को स्पष्ट रूप से परिभाषित कर सकेंगे।
- हिंदी साहित्य के इतिहास लेखन की परंपरा को चिह्नित कर सकेंगे।
- आदिकाल, मध्यकाल एवं आधुनिक काल के साहित्य के स्वरूप को स्पष्ट करे सकेंगे।
- काल खंडों के नामकरण एवं सीमांकन का निर्धारण कर सकेंगे।
- प्राचीन, मध्यकालीन एवं आधुनिक हिन्दी साहित्य के सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, दार्शनिक, साहित्यिक परिस्थितियों और संदर्भों का निरीक्षण कर सकेंगे।
- भक्ति आंदोलन में निर्गुण काव्य-परंपरा की देन को समझ सकेंगे।
- भक्ति आंदोलन में सगुण काव्य-परंपरा की देन को समझ सकेंगे।
- भक्ति साहित्य की दोनों धाराओं के अन्तर्निहित तत्त्वों और उसकी विशेषताओं को समझ सकेंगे।
- आधुनिक युग के प्रादुर्भाव एवं आधुनिक साहित्य की विशेषताओं के प्रवेश को समझ सकेंगे।
- आधुनिक युग में हो रहे परिवर्तनों की पृष्ठभूमि और साहित्य पर पड़ने वाले उसके प्रभावों को समझ सकेंगे।
- राष्ट्र में व्याप्त राष्ट्रीय, सांस्कृतिक एवं साहित्यिक चेतना को समझ सकेंगे।
- प्रगतिशील आंदोलन कब, क्यों और कैसे प्रारंभ हुआ, उसे समझने की कोशिश करेंगे।
- हिन्दी साहित्य में प्रयोगवाद और समकालीन कविता क्या है तथा उनके बीच क्या अंतर है, उसे भी जानने की कोशिश करेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	हिन्दी साहित्य का इतिहास	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. हिंदी साहित्य के इतिहास लेखन की परंपरा,
2. काल विभाजन, नामकरण एवं समकालीन परिस्थितियाँ
3. आदिकाल- मुख्य कवि एवं काव्य
4. आदिकालीन काव्य की विशेषताएं

पाठ्यांशः(Unit) – 2 (परिवर्तन)

1. मध्यकालीन परिवेश और भक्ति आंदोलन
2. भक्ति आंदोलन का दर्शन :
3. निर्गुण भक्ति साहित्य - संत काव्य
4. विशेषताएं एवं प्रतिनिधि कवि
5. सूफी काव्य : विशेषताएं एवं प्रतिनिधि कवि
6. सगुण भक्ति साहित्य : रामभक्ति साहित्य : विशेषताएं एवं प्रतिनिधि कवि, कृष्ण भक्ति साहित्य : विशेषताएं एवं प्रतिनिधि कवि

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. रीतिकालीन साहित्य की पृष्ठभूमि
2. रीतिकालीन साहित्य की प्रमुख विशेषताएं एवं प्रतिनिधि कवि

पाठ्यांशः(Unit) - 4

1. आधुनिक काल का उदय और युगीन परिस्थितियां
2. आधुनिक हिन्दी साहित्य की विशेषताएं
3. हिंदी में आधुनिक गद्य विधाओं का उदय और विकास
4. भारतेंदु युग, द्विवेदी युग, छायावाद, प्रगतिवाद, प्रयोगवाद, नयी कविता, नवगीत और समकालीन कविता

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल और आधुनिक काल के साहित्यकारों पर आधारित वस्त्र विन्यास स्पर्धा
2. कालजयी साहित्यकारों के व्यक्तित्व और कृतित्व से संबंधित पोस्टर निर्माण एवं विमोचन

3. हिंदी साहित्य के इतिहास पर आधारित फ्लो चार्ट बनाना
4. भक्ति साहित्य पर आधारित भजन गायन, दोहा पाठ, संत साहित्य का सस्वर पाठ
5. भक्ति साहित्य के दार्शनिक पक्ष पर संगोष्ठी प्रपत्र प्रस्तुत करना।
6. भक्ति साहित्य के दार्शनिक एवं वैचारिक पक्षों का संस्कृत के दार्शनिक सिद्धान्तों के साथ तुलनात्मक विवरण प्रस्तुत करना।

अथवा

1. भारतेन्दु युग की हिन्दी पत्रकारिता पर रिपोर्ताज लिखना।
2. साहित्य के इतिहास को समझने के स्रोतों का विवरण देना।
3. तत्कालीन राजनीति एवं ऐतिहासिक घटनाओं के साथ साहित्य के अन्तःसंबंध को जोड़कर परियोजना प्रस्तुत करना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मौखिक विधि
- व्याख्या विधि
- प्रत्यक्ष विधि
- दृश्य-श्रव्य माध्यम

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- रचनात्मक आकलन (समूह चर्चा, गतिविधि आधारित), मौखिक अभिव्यक्ति, परियोजना कार्य
- संकलनात्मक आकलन : सत्रांत या पाठ्यक्रम के अंत में लिखित परीक्षा के आधार पर आकलन

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- शुक्ल, आ. रामचंद्र : हिन्दी साहित्य का इतिहास, प्रकाशन विभाग, नई दिल्ली।
- त्रिपाठी, विश्वनाथ: हिन्दी साहित्य का संक्षिप्त इतिहास, राजकमलप्रकाशन, दिल्ली।
- सिंह, डॉ. नामवर: इतिहास और आलोचना, राजकमल प्रकाशन दिल्ली।
- सम्पादक, डॉ. नगेन्द्रः हिन्दी साहित्य का इतिहास, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नयी दिल्ली।
- पाण्डेय, मैनेजरः भक्ति आंदोलन और सूरदास का काव्य, वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
- पाण्डेय, मैनेजरः कविता का अतीत और वर्तमान, वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
- चतुर्वेदी, डॉ. रामस्वरूपः हिन्दी साहित्य और संवेदना का विकास, लोक भारती प्रकाशन, इलाहबाद।
- सिंह, नामवरः आधुनिक हिन्दी साहित्य की प्रवृत्तियाँ, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।
- सिंह, डॉ. बच्चनः हिन्दी साहित्य का दूसरा इतिहास, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।
- गुप्त डा गणपतिचंद्र, हिंदी साहित्य का वैज्ञानिक इतिहास

3.2 हिन्दी साहित्य एवं काव्य

सत्रार्ध : 2 **श्रेय अंक: 4**

पाठ्यपरिचय: (About the course) -

प्रस्तुत पाठ्यक्रम हिन्दी साहित्य की *काव्य विधा (परिवर्तित शब्द)* से संबद्ध है। इसकी चार इकाइयों में भक्ति काल, रीति काल एवं आधुनिक काल के कुछ प्रमुख कवियों के काव्यांशों को पढ़ाया जाएगा। दो इकाइयों में भक्तिकाल एवं रीतिकाल के काव्यांशों को तथा दो इकाइयों में छायावाद, प्रगतिवाद, प्रयोगवाद तथा समकालीन कविता की कुछ रचनाओं को रखा गया है। इस पाठ्यक्रम का मुख्य उद्देश्य विद्यार्थियों को मूल पाठ से परिचित कराना है, जिससे वे अलग- अलग कालों में लिखे गए अलग-अलग काव्य रूपों से परिचित हो पाएँगे। इस पाठ्यक्रम में शामिल काव्यांशों को पढ़कर कविता की अवधारणा तथा उसमें अंतर्निहित वैचारिक एवं सामाजिक चिंतन को भी समझ पाएँगे। इन काव्यांशों को पढ़ते समय विद्यार्थियों को भारतीय भाषाओं के शब्दों के उच्चारण एवं उसके अर्थ का बोध हो पाएगा। इस पाठ्यक्रम का प्रमुख उद्देश्य पाठ के माध्यम से विद्यार्थियों को साहित्य में विषय एवं शैली के बदलते स्वरूप से भी परिचित कराना है ताकि विद्यार्थी पठित/पाठ्य हिन्दी साहित्य के भाव को युगानुकूल स्पष्ट करने में समर्थ हो सकें।

अधिगमपरिणामा:(Learning Outcomes)

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के पश्चात विद्यार्थी निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे-

- मध्यकाल एवं आधुनिक काल के साहित्य के स्वरूप को स्पष्ट कर सकेंगे।
- मध्यकाल एवं आधुनिक काल की काव्य प्रवृत्तियों की पहचान कर सकेंगे। (परिवर्तित)
- कविता/पाठ के माध्यम से बदलते जीवन दर्शन को समझने का प्रयत्न करेंगे।
- पाठ के माध्यम से भक्ति के निर्गुण एवं सगुण काव्य-परंपरा को समझ सकेंगे।
- मध्यकालीन एवं आधुनिक कवियों के वैचारिक दर्शन को चिह्नित कर सकेंगे।
- पाठ के माध्यम से कबीरदास, जायसी, तुलसीदास, सूरदास एवं मीराँबाई की भक्ति भावना से परिचित होंगे।
- रहीम, बिहारी और रसखान को पढ़कर भक्ति, नीति और श्रृंगार की भावना को समझ पाएँगे।
- आधुनिक युग में हिन्दी काव्य के बदलते स्वरूप को समझ सकेंगे।
- पाठ के माध्यम से राष्ट्र में व्याप्त तत्कालीन राष्ट्रीय आन्दोलन, सांस्कृतिक एवं साहित्यिक चेतना को समझ सकेंगे।
- पाठ के माध्यम से प्रगतिशील काव्य के बदलते तेवर और मुद्दों को समझ सकेंगे।
- हिन्दी साहित्य में प्रयोगवादी कविता और समकालीन कविता के भाव पक्ष से परिचित होंगे
- साहित्य और प्रकृति के संबंधों को समझ सकेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	हिन्दी साहित्य एवं काव्य	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit)- 1

1. **कबीरदास-**
   - गुरूदेव कौ अंग- (3,13)
   - सुमिरण कौ अंग- (4,32)
   - विरह कौ अंग- (22,45)
   - पद- 1. दुलहिन गावहु मंगलचार
2. **मलिक मुहम्मद जायसी-**
   - नागमति वियोग वर्णन (1 से 7 तक)
3. **सूरदास-**
   - अविगत-गति कछु......
   - ऊधो मन नाहीं दस-बीस.....
   - जसुमति मन अभिलाष करै....
   - निर्गुन कौन देश को बासी.....
4. **तुलसीदास**
   - विनय पत्रिका पद सं. (79, 105)
   - रामचरितमानस - बालकांड- पुष्पवाटिका प्रसंग

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. **मीराँबाई- पद सं. (4, 37, 70, 181)**
   - हरि मेरे जीवन प्राण आधार...
   - राणाजी थे क्यांने राखो म्हासूं बैर..
   - हेरी मैं तो प्रेम दीवानी....
   - हो गये स्याम दूइज के चंदा...
2. **रहीम- दोहा सं. (15-25)**
3. **बिहारी- दोहे**
   - मेरी भव बाधा.....
   - पाई महावर.....

- मरनु भलो....
- बड़े न हुजै....
- स्वारथ सुकृत....
- नर की अरु नल....
- कहलाने एको बसत...
- कहत नटत....

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. मैथिलीशरण गुप्त - भारत-भारती (हां लेखनी ..... अधूरा है नहीं)
2. जयशंकर प्रसाद - कामायनी (श्रद्धा सर्ग कौन हो तुम ?........रजनी में अश्रांत)
3. सूर्यकांत त्रिपाठी निराला : सखि वसंत आया
4. सुमित्रानन्दन पंत - प्रथम रश्मि
5. महादेवी वर्मा - जाग तुझको दूर जाना

पाठ्यांशः(Unit) - 4

1. दिनकर - रश्मिरथि (प्रथम सर्ग जय हो जग में ....स्वयं सुविकास)
2. अज्ञेय - यह दीप अकेला
3. नागार्जुन - उनको प्रणाम
4. केदारनाथ अग्रवाल - हवा हूँ हवा मैं बसंती हवा
5. भवानी प्रसाद मिश्र- सतपुड़ा के घने जंगल

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. काव्य पाठ, सस्वर गीत प्रस्तुतीकरण
2. भक्तिकालीन साहित्य का फ्लो चार्ट (प्रवाह तालिका बनाना)
3. भक्तिकालीन कवियों की कविताओं में नीतिपरक संदेशों का अन्वेषण करना
4. कविताओं में निहित रस, छंद, अलंकार, बिंब और प्रतीकों की पहचान करना
5. पोस्टर बनाना (संशोधन)
6. भक्ति काव्य में अलंकारो को उदाहरण सहित प्रस्तुत करना।
7. कठिन एवं देशज शब्दों शब्दकोश बनाना तथा उनका अंग्रेजी अर्थ लिखना।
8. हवा हूँ हवा मैं बसंती हवा एवं सतपुड़ा के घने जंगल कविता के माध्यम से कविता और प्रकृति/पर्यावरण के संबंध को समझना।
9. हिन्दी की नीति संबंधित कविता तथा संस्कृत सुभाषितानि अथवा नीति के श्लोकों की तुलना।

   अथवा

   कक्षा संगोष्ठी में हिन्दी कविता में कालानुसार होने वाले परिवर्तनों पर चर्चा करना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मौखिक विधि

- व्याख्या विधि
- दृश्य-श्रव्य माध्यमों का उपयोग
- प्रत्यक्ष विधि एवं
- सामग्री-समीक्षा

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक तथा लिखित परीक्षा एवं प्रायोगिक कार्य के आधार पर आकलन किया जाएगा

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- सम्पादक, श्यामसुन्दरदास कबीर ग्रंथावली, लोकभारती प्रकाशन, नयी दिल्ली।
- द्विवेदी, सं. हजारी प्रसाद कबीर, राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली।
- शुक्ल, सं. आचार्य रामचंद्र पद्मावत, नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी।
- वाजपेयी, आ. नन्ददुलारेः सूरदास, लोकभारती प्रकाशन, नयी दिल्ली।
- तुलसीदास : विनय-पत्रिका, गीता प्रेस, गोरखपुर।
- तुलसीदास : रामचरितमानस, गीता प्रेस, गोरखपुर।
- चतुर्वेदी, सं. परशुराम : मीराबाई की पदावली, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयागराज।
- गुप्त, डॉ. जगदीश : रीति काव्य, वसुमती प्रकाशन, इलाहबाद।
- रमण, रेवती : मैथिलीशरण गुप्त, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली।
- शर्मा, रामविलास : निराला की साहित्य साधना, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।
- पालीवाल, कृष्णादत्तः सुमित्रानन्दन पंत, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली।
- प्रसाद, जयशंकर : कामायनी, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।
- शर्मा, रामविलास : राग-विराग, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।
- तिवारी, विश्वनाथ प्रसाद महादेवी रचना संचयन, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली।
- दिनकर, रामधारी सिंहः रश्मिरथि, लोकभारती प्रकाशन, नयी दिल्ली।
- अज्ञेय : बावरा अहेरी, भारतीय ज्ञानपीठ, नयी दिल्ली।
- पाण्डेय, मैनेजर : नागार्जुन रचना संचयन, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली।
- अग्रवाल, केदारनाथ : फूल नहीं, रंग बोलते हैं, साहित्य भंडार, इलाहाबाद।
- मिश्र, भवानी प्रसाद गीत फरोश, नवहिन्द प्रकाशन, हैदराबाद।

विशेषः - (साहित्य अकादमी, दिल्ली द्वारा प्रकाशित मोनोग्राफ)

3.2 हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य

सत्रार्ध : 3 **श्रेय अंक: 4**

पाठ्यपरिचय: (About the course)

प्रस्तुत पाठ्यक्रम मुख्य रूप से भारतीय कलाओं के संक्षित परिचय, भारतीय नाट्य परंपरा तथा हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य से संबद्ध है। इसकी चार इकाइयों में भारतीय कलाओं का संक्षित परिचय, भारतीय नाट्य कला एवं गल्प की परंपरा तथा हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य (कहानी और उपन्यास) के क्रमिक विकास का परिचय दिया गया है। इस पाठ्यक्रम में भारतीय वाङ्गय में मूर्ति, चित्र, संगीत, वास्तु एवं साहित्य आदि कलाओं को स्थान दिया गया है। प्राचीन काल की नाटक एवं कथा की मौखिक और लिखित परंपरा को आधुनिक संदर्भों में परिभाषित किया गया है। इस पाठ्यक्रम में हिन्दी नाटक, कहानी एवं उपन्यास के कुछ मूल पाठों को शामिल किया गया है, जिसका प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थियों को हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य के नए स्वरूप तथा विषयवस्तु से परिचित कराना है ताकि विद्यार्थी पठित/पाठ्य हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य के नए रूप के भाव को युगानुकूल स्पष्ट करने में समर्थ हो सकें।

अधिगमपरिणामा:(Learning Outcomes) - इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के पश्चात विद्यार्थी निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे-

- भारतीय कलाओं का संक्षित परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
- भारतीय नाट्य परंपरा का संक्षिप्त परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
- आधुनिक युग के प्रादुर्भाव के साथ परिवर्तित विषय एवं संदर्भों को समझ पाएँगे।
- हिन्दी नाटक के विकास से परिचित हो पाएँगे।
- रंगमंच की अवधारणा को समझ पाएँगे।
- नाटकों के भेद तथा मंचन की दृष्टि से लिखे गए नाटक के अंतर को समझ पाएँगे।
- ध्रुवस्वामिनी तथा आषाढ़ का एक दिन नाटक के रूप-विधान तथा नाट्यशिल्प की विशेषताओं जान और समझ पाएँगे।
- भारतीय गल्प, कथा, वार्ता परंपरा का संक्षिप्त परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
- हिन्दी कथा साहित्य के विकास से परिचित हो पाएँगे।
- हिन्दी कथा साहित्य में कहानी और उपन्यास की संरचनात्मक भिन्नता को समझ पाएँगे।
- पाठ्यक्रम में शामिल कहानियों के माध्यम से विद्यार्थीयों को समझने में सहायता मिलेगी कि कैसे 'कहानी मानव-मन के सबसे नजदीक है।'
- उपन्यास के इतिहास से परिचित हो पाएँगे।
- उपन्यास के प्रकारों में भेद कर पाएँगे।
- प्रमुख उपन्यासकारों को जान पाएंगे।
- समय के अनुसार उपन्यास लेखन में क्या परिवर्तन आए हैं, उसे जान पाएँगे।

- पाठ्यक्रम में शामिल दोनों उपन्यासों से विषय की भिन्नता को समझ पाएँगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	हिन्दी नाटक एवं कथा साहित्य	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. भारतीय कलाओं का संक्षिप्त परिचय
2. भारतीय नाट्य परंपरा एवं हिन्दी नाटक
3. हिन्दी कहानी का उद्भव और विकास
4. हिंदी उपन्यास का उद्भव और विकास
5. नाटक और एकांकी
6. लोक नाट्य और क्षेत्रीयता का प्रभाव

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. ध्रुवस्वामिनी - जयशंकर प्रसाद
2. आषाढ़ का एक दिन- मोहन राकेश
3. हिन्दी साहित्य पर निर्मित हिंदी फिल्में

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. ईदगाह / बडे घर की बेटी / परीक्षा - प्रेमचन्द
2. दीपदान- जयशंकर प्रसाद
3. कदम के फूल- सुभद्रा कुमारी चौहान
4. तीर्थयात्रा / हार की जीत - सुदर्शन
5. खेल-जैनेन्द्र
6. वाङ्चू- भीष्म साहनी
7. वापसी- उषा प्रियंवदा
8. रास्ता इधर से है- रघुवीर सहाय
9. इंसपेक्टर मातादीन चाँद पर - हरिशंकर परसाई
10. रामलीला - राधाकृष्ण

पाठ्यांशः(Unit) - 4

1. निर्मला /उपन्यास- प्रेमचंद
2. दौड़- ममता कालिया

प्रायोगिकम् (Practicum)

- भारतीय कलाओं पर प्रादर्श (Model) तैयार करना
- भारत की सांस्कृतिक विविधता पर प्रादर्श तैयार करना
- कहानी और उपन्यासों पर बनी फिल्मों का आकलन, विश्लेषण।

1. कुछ प्राचीन नाटकों का परिचय हिन्दी में लिखना।

   अथवा

   भारतीय वाद्यों का सचित्र परिचय हिन्दी में।
2. भारतीय रागों पर प्रपत्र प्रस्तुत करना।
3. क्षेत्रीय लोक कलाओं का इतिहास लेखन।

   अथवा

   उपन्यास और कहानी के भेद को समझाना।
4. लेखन- लघु कहानी/नाटक/रिपोर्ट/डायरी/आत्मकथा/फीचर का लेखन।

   अथवा

   विधा परिवर्तन- जैसे किसी कहानी को नाटक में परिवर्तित करना।

   अथवा

   किसी नाटक को कहानी में परिवर्तित करना।

   अथवा

   तीर्थयात्रा जैसी नैतिक मूल्यों से ओत-प्रोत हिन्दी कहानियों का संग्रह करना।

   अथवा

   सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, साहित्यिक विसंगतियों पर व्यंग्य लेखन।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मौखिक विधि
- व्याख्या विधि
- प्रत्यक्ष विधि
- दृश्य-श्रव्य माध्यम विधि

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

मौखिक तथा लिखित परीक्षा एवं प्रायोगिक कार्य के आधार पर आकलन किया जाएगा।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- श्रीवास्तव, डॉ. परमानंद: हिन्दी कहानी की रचना प्रक्रिया, ग्रन्थम प्रकाशन, कानपुर।
- नवल, डॉ. नंद किशोर हिन्दी आलोचना का विकास, राजकमल प्रकाशन नयी दिल्ली।
- कुमार, सं. जैनेन्द्र : हिन्दी कहानियाँ, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली।
- साहनी, सं. भीष्म: हिन्दी कहानियाँ, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली।

- 5. शर्मा, डॉ. रामविलास प्रेमचंद और उनका युग, राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली।
- तिवारी, आचार्य रामचंद्र हिन्दी उपन्यास, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
- मदान, डॉ. इन्द्रनाथ : प्रेमचंद एक विवेचन।
- मिश्र, डॉ. शिवकुमार: कहानीकार प्रेमचंद रचना दृष्टि और रचना शिल्प, लोकभारती प्रकाशन, इलाहबाद।
- शुक्ल, सं. श्रीलाल हिन्दी हास्य-व्यंग्य संकलन, प्रेम जनमेजय, एन. बी. टी, नयी दिल्ली।
- मिश्र, डॉ. रामदरश हिन्दी कहानी अंतरंग पहचान, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली।
- वाजपेयी, डॉ. नंददुलारे जयशंकर प्रसाद, भारती भंडार, इलाहबाद।
- शर्मा, डॉ. जगन्नाथ प्रसाद प्रसाद के नाटकों का शास्त्रीय अध्ययन, वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
- अनम, प्रताप: कहानियाँ कहावतों की, एन. बी. टी, नयी दिल्ली।
- सिंह, सं. ओमप्रकाश: काव्य कला तथा अन्य निबंध, जयशंकरप्रसाद ग्रंथावली, प्रकाशन संस्थान, नई दिल्ली।
- मुंशी प्रेमचंद, मानसरोवर: कहानी संग्रह,

3.2 हिन्दी काव्यशास्त्र एवं आलोचना

सत्रार्ध : 4 **श्रेय अंक: 4**

पाठ्यपरिचय: (About the course)

प्रस्तुत पाठ्यक्रम भारतीय काव्यशास्त्र एवं हिन्दी आलोचना से संबद्ध है। इसकी चार इकाइयों में भारतीय काव्यशास्त्र एवं हिन्दी आलोचना के अंत:संबंध तथा विकास का परिचय दिया गया है। इस पाठ्यक्रम में यह बताने का प्रयास किया गया है कि भारतीय वाङ्गय में काव्यशास्त्र एवं आलोचना प्राचीन अवधारणा रही है। आधुनिक काल की बदलती परिस्थियों के अनुसार सर्जनात्मक लेखन के कईनवीन रूप सामने आए। अतः उनके मूल्यांकन के लिए नवीन आलोचनात्मक सिद्धान्तों की आवश्यकता भी महसूस हुई। इस पाठ्यक्रम का मुख्य उद्देश्य भरतीय काव्यशास्त्र की मुख्य अवधारणाओं तथा हिन्दी आलोचना के नवीन स्वरूप से विद्यार्थियों को परिचित कराना है ताकि विद्यार्थी पठित/पाठ्य भरतीय काव्यशास्त्र तथा हिन्दी आलोचना के नए रूप को युगानुकूल समझने एवं स्पष्ट करने में समर्थ हो सकें।

अधिगमपरिणामा:(Learning Outcomes)

1. इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के पश्चात विद्यार्थी निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे।
   - भारतीय काव्यशास्त्र एवं आलोचना का संक्षिप्त परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
   - भारतीय काव्यशास्त्र तथा आधुनिक हिन्दी आलोचना के साम्य और वैषम्य को समझ पाएँगे।
   - हिन्दी आलोचना के उद्भव और विकास का परिचय प्राप्त कर पाएँगे।
   - हिन्दी आलोचना के प्रकारों से परिचित होंगे।
   - आधुनिक युग के साथ आलोचना के बदलते स्वरूप एवं मापदंडों को जान पाएँगे।
   - समीक्षा की तकनीक को समझ पाएँगे
   - नाटक एवं फिल्म की समीक्षा के भेद और सूक्ष्मता को समझ पाएँगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	हिन्दी काव्यशास्त्र एवं आलोचना	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांश:(Unit) - 1

1. भारतीय काव्यशास्त्र की परंपरा (आचार्य एवं संप्रदाय) काव्य का स्वरूप एवं आलोचना, काव्य हेतु, काव्य लक्षण एवं काव्य-प्रयोजन
2. काव्य-गुण तथा शब्दशक्ति

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. रस सिद्धान्त- परिभाषा एवं स्वरूप, रस के प्रकार, साधारीकरण
2. रीति सिद्धान्त- परिभाषा एवं स्वरूप, रीति के प्रकार
3. अलंकार सिध्दांत - परिभाषा एवं स्वरूप, प्रमुख भेद, विभिन्न आचार्यों के मत
4. ध्वनि सिध्दांत: परिभाषा, स्वरूप एवं महत्व

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. हिन्दी आलोचना का स्वरूप
2. आलोचना के विविध प्रकार (सैद्धान्तिक, ऐतिहासिक, तुलनात्मक, मार्क्सवादी, मनोविश्लेषणवादी, संरचनावादी आलोचना एवं नयी समीक्षा आदि)
3. आलोचक के गुण।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

1. स्वच्छंदतावाद, अभिव्यंजनावाद।
2. कल्पना, प्रतीक, बिम्ब और मिथक

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. आलोचना कोश बनाना जैसे एक शब्द है 'संरचना' अथवा 'लोकमंगल'। तो संरचना का साहित्य, समाज और आलोचना से क्या संबंध है।

   अथवा

   पुस्तक समीक्षा- निर्मला, गोदान, बाणभट्ट की आत्मकथा, त्यागपत्र, दिव्या, दौड़, मुन्नी मोबाइल, चाक, ग्लोबल गाँव का देवता, पाहीघर, मुंशी रायजांदा तथा माई (उपन्यास) इनमें से किसी एक का।
2. पुस्तक समीक्षा- अंधेर नगरी, लहरों का राजहंस, बकरी, कबीरा खड़ा बाजार में तथा अंधा युग (नाटक) - इनमें से किसी एक का।
3. वृत्तचित्रों (डॉक्यूमेण्ट्री फिल्मों) की समीक्षा।
4. किसी एक क्षेत्रीय भाषा की पुस्तक की हिन्दी में समीक्षा।
5. रस का सजीव मंचन।
6. छंद रचना और वाचन
7. अभिधा, लक्षणा और व्यंजना शब्द शक्ति को समझने के लिए मुहावरों, लोकोक्तियों का व्यावहारिक प्रयोग।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मौखिक विधि
- व्याख्या विधि
- प्रश्नोत्तर विधि
- दृश्य-श्रव्य माध्यम

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक तथा लिखित परीक्षा एवं प्रायोगिक कार्य के आधार पर आकलन किया जाएगा।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- आचार्य विश्वनाथ : साहित्यदर्पण, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- आचार्य मम्मट : काव्यप्रकाश, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- राजशेखर : काव्यमीमांसा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- चौधरी, डॉ. सत्यदेव, गुप्त, डॉ. शांति स्वरूपः भारतीय तथा पाश्चात्य काव्यशास्त्र का संक्षिप्त विवेचन, अशोक प्रकाशन, दिल्ली।
- शुक्ल, आचार्य रामचन्द्र रसमीमांसा, नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी।
- द्विवेदी, रामअवध : साहित्य सिद्धान्त, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना।
- त्रिपाठी, विश्वनाथ : हिन्दी आलोचना, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।
- सिंह, बच्चन : हिन्दी आलोचना के बीज शब्द, वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
- काव्यशास्त्र - डॉ. भागीरथ मिश्र, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
- हिन्दी काव्य शास्त्र, आचार्य शांति लालबालेंदु, साहित्य भवन प्रा. लिमिटेड, इलाहबाद।
  11.काव्यकेतत्त्व-आचार्य देवेन्द्रनाथ शर्मा, लोक भारती प्रकाशन, इलाहबाद।
- रस, छंद, अलंकार डॉ. विशम्भरमानव, लोक भारती प्रकाशन, इलाहबाद।
- रस सिद्धान्त-डॉ. नागेन्द्र, नेशनल पब्लिकेशन हाउस, नई दिल्ली।
- Cinema and Technology: Image, Sound, Color- Stephen Neale, Indian University Press.

3.2 हिन्दी भाषा एवं भाषा विज्ञान

सत्रार्ध : 5 **श्रेय अंक: 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

प्रस्तुत पाठ्यक्रम हिन्दी भाषा एवं भाषा विज्ञान से संबद्ध है। इसकी चार इकाइयों में भाषा की परिभाषा,लिपि का संक्षित इतिहास, उसके अंग, हिन्दी भाषा का विकास, उसकी बोलियों तथा भाषा विज्ञान की कुछ शाखाओं का परिचय दिया गया है। इस पाठ्यक्रम का मूल उदेश्य विद्यार्थियों को भाषा की प्रकृति से परिचित कराना है। इस पाठ्यक्रम का एक उद्देश्य विद्यार्थियों को देवनागरी लिपि की विशेषताओं, हिन्दी भाषा एवं देवनागरी लिपि के संबंध, उसके उपयोग, शब्दों के प्रकार (तत्सम, तद्भव, देशज, विदेशज) उसके संवैधानिक उपयोग, मुहावरे एवं लोकोक्तियों के प्रयोग को बताना है। साथ ही स्वर, व्यंजन तथा ध्वनि के स्थान तथा वाक्य की संरचना से परिचित कराना है ताकि विद्यार्थी पठित/पाठ्य भाषा की प्रकृति एवं संरचना को समझने में समर्थ हो सकें।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के पश्चात विद्यार्थी निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे-

- विद्यार्थी भाषा तथा भाषा विज्ञान की वैज्ञानिकता से परिचित हो पाएँगे।
- विद्यार्थी भारतीय लिपियों के इतिहास तथा विकास क्रम को संक्षेप में जान पाएँगे।
- देवनागरी लिपि के विकास और महत्व को जान पाएँगे।
- हिन्दी भाषा के संवैधानिक प्रावधानों को समझ पाएँगे।
- मुहावरे एवं लोकोक्तियों के प्रयोग और अंतर को समझ पाएँगे।
- ध्वनि के उच्चारण तथा लेखन व्यवस्था के संबंधों को समझ पाएँगे।
- शब्द और पद में अंतर जान पाएँगे।
- वाक्यों के भेद को समझ पाएँगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	हिन्दी भाषा एवं भाषा विज्ञान	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. भाषा की परिभाषा, भाषा की प्रकृति एवं कार्य
2. भाषा की विशेषताएं
3. भाषा विज्ञान का क्षेत्र: ध्वनि विज्ञान, अर्थ विज्ञान, शब्द विज्ञान, रूप विज्ञान
4. हिन्दी भाषा का ऊद्भव एवं विकास

5. हिन्दी भाषा और उसकी बोलियाँ (संक्षिप्त परिचय)
6. देवनागरी लिपि का विकास, विशेषताएं, त्रुटियां एवं सुधार

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. हिन्दी के विविध रूप (संपर्क भाषा, राजभाषा, राष्ट्र भाषा, साहित्य भाषा)
2. हिंदी की रूप रचना: उपसर्ग, प्रत्यय, समास, लिंग, वचन और कारक, हिंदी के संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण और क्रिया विशेषण
3. हिन्दी का शब्द भंडार (तत्सम, अर्थ-तत्सम तद्भव, देशज, विदेशी आगत)
4. पर्यायवाची (समानार्थी, विलोम, विपरीतार्थक) प्रत्यय और उपसर्ग की भाषिक प्रयुक्तियाँ
5. मुहावरे और लोकोक्तियों में अंतर, हिन्दी भाषा में उनके प्रयोग का वैशिष्ट्य

पाठ्यांशः(Unit) - 3

ध्वनि विज्ञान-पद विज्ञान

1. स्वर और व्यंजन ध्वनियाँ, स्थान और प्रयत्न की दृष्टि से हिन्दी ध्वनियों वर्गीकरण।
2. ध्वनि परिवर्तन के कारण और दिशाएँ
3. शब्द और पद में अंतर, संबंध तत्त्व, रूपिम
4. पद परिवर्तन के कारण और दिशाएँ

पाठ्यांशः(Unit) - 4

अर्थ विज्ञान - वाक्य विज्ञान

1. अर्थ-ग्रहण के आधार
2. अर्थ परिवर्तन के कारण और दिशाएँ (अर्थ-विस्तार, अर्थ संकोच, अर्थादेश)
3. वाक्य के प्रकार (अर्थ और रचना की दृष्टि से)
4. वाक्य परिवर्तन के कारण और दिशाएँ

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. चित्रों के साथ ध्वनियों के उच्चारण स्थान को दर्शाना।
2. भारत की भाषायी विविधता और हिंदी भाषा को नक्शे से दर्शाना।
3. हिंदी बारहखडी का सस्वर उच्चारण
4. क्षेत्रानुसार मुहावरे और लोकोक्तियों का संग्रह और व्याख्या।
5. पारिभाषिक शब्दकोश निर्माण।
6. भाषा और समाज के संबंध को उदाहरण के साथ दर्शाना (किसी एक पाठ को लेकर उसमें प्रयुक्त शब्दों के सामाजिक संदर्भ को बताना)
7. श्रुत लेखन, शुध्द लेखन, वक्तृत्व कला के लिए संभाषण का आयोजन
8. शब्दों के बदलते संदर्भ को पहचानना जैसे उसकी **गति** अच्छी है। उसने कार्य को **गति** दी।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मौखिक विधि

- व्याख्या विधि
- प्रत्यक्ष विधि

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक तथा लिखित परीक्षा एवं प्रायोगिक कार्य के आधार पर आकलन किया जाएगा।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- बाहरी, डॉ. हरदेव हिन्दी उद्भव, विकास और रूप, किताब महल, इलाहबाद।
- शर्मा, डॉ. देवेन्द्रनाथ हिन्दी भाषा और नागरी लिपि, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, इलाहब
- प्रसाद, डॉ. वासुदेव नंदन: आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना, भारती भवन, पटना।
- बाहरी, डॉ. हरदेव हिन्दी उद्भव, विकास और रूप, किताब महल, इलाहबाद।
- तिवारी, डॉ. भोलानाथ भाषा विज्ञान, किताब महल, दिल्ली।
- द्विवेदी, कपिलदेव: भाषा विज्ञान और भाषाशास्त्र, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
- त्रिवेदी, भगवान सहाय: भाषानुशासन, राजस्थान पत्रिका प्रकाशन, जयपुर।
- श्रीवास्तव, रविन्द्रनाथ भाषायी अस्मिता और हिन्दी, वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
- तिवारी, भोलानाथ: मानक हिन्दी का स्वरूप, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली।
- शर्मा, रामविलास भाषा और समाज, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।

3.2 प्रयोजनमूलक हिन्दी, अनुवाद एवं तकनीक

सत्रार्धः 6 **श्रेय अंकः 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

प्रस्तुत पाठ्यक्रम प्रयोजनमूलक हिन्दी एवं अनुवाद से संबद्ध है। इसकी चार इकाइयों में प्रयोजनमूलक हिन्दी एवं अनुवाद का परिचय दिया गया है। प्रयोजनमूलक हिन्दी के नाम से ही स्पष्ट है। यहाँ उस हिन्दी के विषय में बताया गया है जिसका उपयोग विज्ञान, तकनीकी विधि, संचार, व्यापार तथा कार्यालयीन कामों के लिए किया जाता है। सरल रूप में इसे कार्यालयी हिन्दी भी कहा जाता है। अतः इस पाठ्यक्रम के अंतर्गत विद्यार्थियों को प्रयोजनमूलक हिन्दी के स्वरूप, लेखन के विविध रूप तथा अनुवाद के स्वरूप एवं प्रकार, अनुवाद की समस्याओं से परिचित कराया गया है। इसके साथ मशीन अनुवाद की अवधारणा, उसके रूप एवं नवीन प्रयोग से परिचय कराया गया है। इस पाठ्यक्रम का प्रमुख उद्देश्य विद्यार्थियों को शब्द चयन, वाक्य गठन एवं भाषा के व्यावहारिक प्रयोग में दक्ष करना है। इसके साथ ही अनुवाद के नवीन प्रयोग तथा फिल्म निर्माण तकनीकी तथा स्क्रीप्ट लेखन से परिचित कराना है ताकि विद्यार्थी पठित/पाठ्य प्रयोजनमूलक हिन्दी, भाषा विज्ञान तथा अनुवाद के नवीन रूपों का प्रयोग करने में समर्थ हो सकें।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के पश्चात विद्यार्थी निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे-

- इस पाठ्यक्रम के द्वारा विद्यार्थी प्रयोजनमूलक हिन्दी के स्वरूप से अवगत हो पाएंगे।
- राजभाषा, राष्ट्रभाषा तथा संपर्क भाषा में अंतर करने में समर्थ हो पाएँगे।
- कार्यालयीन हिन्दी की लेखन शैली में पारंगत हो पाएँगे।
- हिन्दी के प्रयोग क्षेत्रों से परिचित हो पाएँगे।
- अनुवाद सिद्धान्त एवं अनुप्रयोग से अवगत हो पाएँगे।
- हिन्दी से अंग्रेजी तथा हिन्दी से संस्कृत अनुवाद कर पाएँगे।
- अंग्रेजी से हिन्दी तथा संस्कृत से हिन्दी अनुवाद कर पाएँगे।
- अनुवाद भूमिका, प्रक्रिया और नवीन प्रयोगों में पारंगत हो पाएँगे।
- फिल्म निर्माण-तकनीक तथा स्क्रीप्ट लेखन से परिचित हो पाएँगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	प्रयोजनमूलक हिन्दी, अनुवाद एवं तकनीक	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. प्रयोजनमूलक हिन्दी का स्वरूप, उद्देश्य तथा क्षेत्र।
2. प्रयोजनमूलक हिन्दी की प्रयुक्तियाँ : कार्यालयीन हिंदी, साहित्यिक हिन्दी, वाणिज्यिक हिंदी, वैज्ञानिक हिंदी, तकनीकी हिंदी, विधिक हिंदी, जनसंचार माध्यम में हिंदी
3. प्रयोजनमूलक हिन्दी पारिभाषिक शब्दावली।
4. कार्यालय से निर्गत पत्र (परिपत्र, ज्ञापन, आदेश, सूचनाएँ, निविदा आदि।
5. आवेदन पत्र लेखन।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. टिप्पण एवं प्रारूपण का स्वरूप।
2. प्रारूपण के प्रकार, भाषा शैली, प्रारूपण की विधि।
3. संक्षेपण के प्रकार, विशेषताएँ और संक्षेपण की विधि।
4. अपठित गद्यांश (विभिन्न अनुशासन की पुस्तकों से)

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. अनुवाद की अवधारणा एवं स्वरूप एवं महत्व
2. अनुवाद के प्रकार : शब्दानुवाद, भावानुवाद, आशु अनुवाद
3. अनुवाद की प्रक्रिया : स्रोत भाषा एवं लक्ष्य भाषा
4. अनुवाद के उपकरण : शब्दकोश, थिसारस, पारिभाषिक कोश,
5. अनुवादक के गुण, समस्याएँ और सीमाएं

पाठ्यांशः(Unit) - 4

1. मशीन अनुवाद - स्वरूप एवं विकास।
2. मशीन अनुवाद के घटक।
3. मशीन अनुवाद का भाषाई और तकनीकी पक्ष।
4. लघु फिल्म निर्माण एवं तकनीक

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. सिनेमेटोग्राफी और स्क्रीप्ट लेखन
2. स्वयं का जीवन वृत्त तैयार करना
3. आवेदन पत्र तैयार करना
4. विद्यालय प्रबंधन के लिए महत्वपूर्ण सूचनाएं लिखवाना
5. मनुष्यकृत और मशीनी अनुवाद में तुलना
6. दैनंदिन कार्यों में प्रयुक्त प्रयोजनमूलक हिंदी की शब्दावली तैयार करवाना

अथवा

हिन्दी, संस्कृत अथवा किसी अन्य भारतीय अथवा विदेशी भाषा में फिल्म निर्माण।

7. किसी एक भाषा की फिल्म में दूसरी भाषा का सबटाइटल जोड़ना
8. अपठित गद्यांशों के आधार पर प्रश्न उत्तर करना
9. अनुवाद कार्य-हिन्दी-अंग्रेजी, हिन्दी-संस्कृत

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मौखिक विधि
- व्याख्या विधि
- दृश्य-श्रव्य माध्यम
- भाषा-प्रयोगशाला प्रविधि
- आधुनिक तकनीकों, कंप्यूटर टाइपिंग, और हिंदी सॉफ्टवेयर (यूनिकोड, वॉयस टाइपिंग, गूगल इनपुट टूल्स) का प्रयोग सिखाएं।डिजिटल संचार: ईमेल लिखना, ब्लॉग पोस्ट तैयार करना और सोशल मीडिया के लिए हिंदी सामग्री बनाना सिखाएं।
- सामग्री-समीक्षा एवं प्रस्तुतिकरण- किसी पाठ को कैसे पढा जाए (How to read text)

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक तथा लिखित परीक्षा एवं प्रायोगिक कार्य के आधार पर आकलन किया जाएगा।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. बाहरी, डॉ. हरदेव : हिन्दी उद्भव का विकास और रूप, किताब महल, इलाहबाद।
2. तिवारी, डॉ. भोलानाथ: भाषाविज्ञान, किताब महल, इलाहबाद।
3. द्विवेदी, डॉ. कपिलदेव : भाषाविज्ञान और भाषाशास्त्र, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी
4. पाण्डेय, कैलाशनाथ : प्रयोजनमूलक हिन्दी की नई भूमिका, लोकभारती प्रकाशन, दिल्ली।
5. दीक्षित, सूर्यप्रकाश : प्रयोजनमूलक हिन्दी, केन्द्रीय हिंदी संस्थान, आगरा।
6. अरविन्द मोहन : पत्रकार और पत्रकारिता प्रशिक्षण, सामयिक प्रकाशन, दिल्ली।
7. शर्मा, हरिमोहन: समाचार लेखन, फीचर लेखन और सम्पादन कला, तक्षशिला प्रकाशन दिल्ली।
8. श्रीवास्तव, आलोक : अखबारनामा, संवाद प्रकाशन, मेरठ।
9. भाटिया, कैलाशचन्द: हिन्दी विकास और संभावनाएँ।
10. रत्तु, कृष्ण कुमार : दूरदर्शन, इनाश्री पब्लिशर्स, जयपुर।
11. शर्मा, राधेश्याम : आकाशवाणी, प्रकाशन विभाग, नई दिल्ली।
12. दुबे, श्यामाचरण : संचार और विकास, प्रकाशन विभाग, नई दिल्ली।
13. Cinema and Technology: Image, Sound, Colour- Stephen Neale, in University Press

3.2 English Literature

Semester: 1 **Credits-4 (2.2 & 1.8)**

About the course:

This course is designed to introduce students to a rich variety of literary genres, including epic literature, devotional poetry, metaphysical poetry, essays, short stories, and modern prose. Through the selected texts from Indian and English literary traditions, students will explore universal themes such as devotion, sacrifice, morality, death, love, social values, and human relationships. The course encourages critical reading, literary appreciation, and cultural understanding while developing students' analytical, interpretative, and communication skills. It also aims to foster ethical awareness and an appreciation of the diverse literary heritage reflected in both classical and modern works.

Objectives:

- To develop learners' listening, speaking, reading, and writing (LSRW) skills in English through literary texts.
- To enhance critical thinking and analytical abilities through the study of language and literature.
- To provide knowledge and understanding of English literature and its various genres.
- To encourage interdisciplinary learning and promote research-oriented approaches.
- To build learners' self-confidence in expressing their own ideas, insights, and interpretations.

Learning outcomes:

- Learners will demonstrate effective communication skills in listening, speaking, reading, and writing.
- Learners will be able to think critically and analyze literary and linguistic texts independently.
- Learners will acquire knowledge of English literature and its historical and cultural contexts.
- Learners will apply interdisciplinary perspectives in academic studies and research activities.
- Learners will confidently present and justify their own interpretations and creative insights.

Hours Distribution

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	**पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)**	**पाठ्यस्य होरा: (Hours Distribution of the Course)**			**श्रेयोऽङ्का: (Credits)**
		व्याख्यानम् (Lecture)	**अनुशिक्षणम् (Tutorial)**	**प्रायोगिकम्** (Practicum)	
	English Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Units:

UNIT		Course Contents
I	a.	Mahabharata (Eklavya Episode) by Ved Vyasa
	b.	I know Krsna by Mirabai
II	a.	On His Blindness John Milton
	b.	Death Be Not Proud-John Donne
III	a.	The praise of Chimney Sweepers- Charles Lamb
	b.	The Intrusion -Shashi Deshpande
IV	a.	The Diamond Necklace Maupassant.
	b.	The Gift of Magi – O. Henry.

Practicum:

1. Recite selected poems (*I Know Krsna*, *On His Blindness*, or *Death Be Not Proud*) and present a brief interpretation of their themes and emotions.

   OR

   Prepare and deliver a short presentation on characters such as Eklavya, Mirabai, Della, or Mathilde, highlighting their values and conflicts.
2. Conduct a group discussion on topics like sacrifice, devotion, fate, and social inequality as reflected in the prescribed texts.

   OR

   Rewrite the ending of *The Gift of the Magi* or *The Diamond Necklace* from a different character's perspective.
3. Compare any two prescribed texts based on themes, characters, or moral values and submit a short written report.

   OR

   Enact important scenes from the Eklavya episode or *The Intrusion* to develop understanding of characterization and dialogue.
4. Write a reflective journal or review on any one prescribed text, focusing on its relevance to contemporary society.

   OR

   Prepare a portfolio identifying new vocabulary, figures of speech, symbols, and literary devices used in the prescribed works with suitable examples.

Mode of Transaction:

Interactive lectures, tutorials, Skits, role plays, projects, workshops, and literature awareness activities, classroom discussion, Power Point Presentation.

Mode of Assessment:

Reading, writing, question -answers, Role-play activities, character tree, Test, Group discussions, Assignments, Projects.

Reading Material:

- Robert Lynd. 'Essays on Life and Literature'. London: J.M Dent & Sons Ltd. New York: E.P. Dutton & Co. INC., 1951.
- Naik, M.K. 'Dimensions of Indian English Literature'. New Delhi: Sterling, 1984.

- Ved Vyasa. ‘Mahabharata (Eklavya Episode)’. M. N Dutt. Parimal Publications. 2008.
- Lamb, Charles. Essays of Elia, Ed. N.LNeilward& S.C. Hill (Macmillan)
- English Prose selection. Oxford University Press. Ed. Dr. S.S. Deo, et. Al.
- K.R Srinivasa Iyengar. ‘Indian writing in English. Sterling Publisher Pvt. Ltd.
- Jain, Jasbir. ‘String of Gold’. Macmillan.
- Singh, Vandana. “The written Word”. Oxford University Press. 2015.
- Ambedkar, Babasaheb. ‘Writing and Speeches, vol-1, 2014.
- Pramod K. Nayar. ‘Drawing on Other Histories. The Indian Graphic Novel: Nation, History and Critique. Routledge, 2016. Pp. 109-154.

3.2 English Literature

Semester: II **Credits - 4 (2.2 & 1.8)**

About the Course:

This course offers students an opportunity to engage with significant works of English and Indian English literature that reflect themes of gender, education, freedom, nature, memory, and human values. Through the study of Virginia Woolf, W.B. Yeats, Francis Bacon, Kalidasa, Toru Dutt, and Rabindranath Tagore, learners will explore diverse literary forms such as essays, poetry, and classical texts. The course aims to develop critical thinking, literary appreciation, and interpretative skills while fostering an understanding of cultural traditions, social issues, and the universal concerns of humanity.

Objectives:

- To enable students to explore poetry, drama, essays, and prose in their political, philosophical, and cultural contexts.
- To develop an understanding and appreciation of Indian Writing in English and its literary traditions.
- To prepare students for advanced studies and research in the field of English literature.
- To foster awareness of India's freedom struggle and promote values of national heritage and responsibility through literary texts such as *A Passage to India*.
- To enrich students' vocabulary and enhance their comparative and critical understanding of literature.

Leaning Outcomes:

- Students will be able to interpret and analyze various literary genres from diverse social, political, and cultural perspectives.
- Students will demonstrate a sound understanding of Indian Writing in English and its major themes and writers.
- Students will be equipped with the knowledge and skills required for higher studies in English literature.
- Students will develop a deeper appreciation of India's historical and cultural legacy, particularly the significance of freedom and national identity.
- Students will improve their vocabulary, critical thinking, and comparative literary analysis skills.

Hours Distribution

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	English Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Units:

Unit		Course Contents
I	a.	Shakespeare's Sister – Virginia Woolf

b. A Prayer for My Daughter – W.B. Yeats.

II a. Of Studies
b. Of Travel-Francis Bacon

III a. Kalidasa's Yaksha' Message (Meghdutam)

IV a. Our Casuarina Tree – Toru Dutt
b. Heaven of Freedom – Rabindranath Tagore

Practicum:

1. Recite selected poems and explain their central themes, imagery, and emotions.
   OR
   Deliver a presentation on topics such as women's education in *Shakespeare's Sister* or the vision of freedom in Tagore's poetry.
2. Write a short essay on the relevance of Bacon's *Of Studies* or *Of Travel* in modern life.
   OR
   Compare *Our Casuarina Tree* and *A Prayer for My Daughter* with reference to memory, hope, and family values.
3. Compose a letter, poem, or diary entry inspired by the emotions expressed in *Meghdutam*.
   OR
   Organize discussions on themes such as gender equality, education, nationalism, and cultural identity.
4. Perform selected passages from the prescribed texts to improve reading, expression, and interpretative skills.
   OR
   Maintain a portfolio containing vocabulary lists, literary devices, personal reflections, and critical responses to the prescribed works.

Mode of Transaction:

Interactive lectures, tutorials, Skits, role plays, projects, workshops, and literature awareness activities, classroom discussion, Power Point Presentation.

Mode of Assessment:

Reading, writing, question -answers, Role-play activities, character tree, Test, Group discussions, Assignments, Projects.

Reading Material:

- English Prose Selection. Oxford University Press.
- Lockitt. 'The Art of Essayist'. C.H. (ed.), 2020.
- Bacon, Francis, John, and Pitcher. 'The essays (Penguin Classics)', 1985.
- E.M. Forester. 'A Passage to India'. Unique Publishers India Pvt Ltd, 2021.
- Kalidasa's Meghdutam. M.R Kale. Motilal Banarasidas, 2002,
- V.K. Gokak. 'The Golden Treasury of Indo-Anglian Poetry'.
- Dr. Babasaheb Ambedkar. 'Writing and Speeches'. Vol-1, 2014.
- Mohan, Krishna., Raman, Meenakshi. 'Effective English Communication'. Tata Mc Graw

- Hill, New Delhi, 2009.

3.2 English Literature

Semester: III **Credits - 4 (2.2 & 1.8)**

About the Course:

This course introduces students to major works of Indian and world literature through the study of novels and drama that explore themes of mythology, social reform, nationalism, tradition, and human values. The selected texts such as *The Palace of Illusions*, *Ghosts*, *Kanthapura*, and *The Blue Umbrella* provide diverse cultural and historical perspectives while encouraging critical thinking and literary appreciation. The course aims to develop students' analytical, interpretative, and communication skills by examining characterization, narrative techniques, dramatic structure, and the relationship between literature and society.

Objectives

- To develop students' ability to analyze characters, themes, and techniques in drama and novels.
- To introduce the major concepts of drama and plot as propounded by Bharatmuni and Aristotle.
- To enable students to understand and evaluate the structure and construction of literary plots.
- To create awareness of social issues, particularly the challenges and dilemmas faced by women as represented in literature.
- To familiarize students with narrative techniques in *Kanthapura*, E. M. Forster's *Aspects of the Novel*, and comparative studies of *Yajnaseni* and *The Palace of Illusions*.

Learning Outcomes:

- Students will be able to critically analyze characters and literary elements in drama and novels.
- Students will understand and apply the dramatic and plot theories of Bharatmuni and Aristotle in literary analysis.
- Students will evaluate different methods of plot construction and narrative organization.
- Students will develop a critical understanding of women's issues and their representation in literature and society.
- Students will be able to compare and interpret different narrative styles and texts, including *Kanthapura*, *Yajnaseni*, *The Palace of Illusions*, and the principles discussed in E. M. Forster's *Aspects of the Novel*.

Hours Distribution

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	**पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)**	**पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)**			**श्रेयोऽङ्काः (Credits)**
		व्याख्यानम् (Lecture)	**अनुशिक्षणम् (Tutorial)**	**प्रायोगिकम् (Practicum)**	
	English Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Units:

Unit	Course Contents
I	a. Palace of Illusions – Chitra Banerjee
II	b. Ghosts-Henrik Ibsen
III	c. Kanthapura- Raja Rao
IV	d. The Blue Umbrella – Ruskin Bond

Practicum:

1. Prepare and present a critical analysis of a major character from any prescribed text.
   OR
   Enact important scenes from *Ghosts* or *The Palace of Illusions* to understand characterization and dialogue.
2. Conduct discussions on themes such as patriarchy, social reform, nationalism, morality, and human relationships.
   OR
   Compare the portrayal of women, society, or cultural values in any two prescribed texts.
3. Rewrite a scene or compose a diary entry from the perspective of a chosen character.
   OR
   Write a review of one prescribed text, highlighting its themes and contemporary relevance.
4. Prepare a short project on narrative techniques, plot construction, and symbolism used in the prescribed works.
   OR
   Compile a portfolio of important vocabulary, quotations, symbols, and literary devices with examples from the texts.

Mode of Transaction:

Interactive lectures, tutorials, Skits, role plays, projects, workshops, and literature awareness activities, classroom discussion, Power Point Presentation.

Mode of Assessment:

Reading, writing, question -answers, Role-play activities, character tree, Test, Group discussions, Assignments, Projects.

Reading Material:

- E.M Forester. 'Aspects of the Novel'. 2005.
- Ruskin Bond. 'The Blue Umbrella'. Rupa Publications India Pvt Ltd. English hardcover.
- Raja Rao. Kanthapura'. Introduced by C.D. Narasimahiah. Abridged, 2001.
- Chitra Banerjee. 'Palace of Illusions' Chitra Banerjee. Random publications. 2003.
- Henrik Ibsen. 'Ghosts". Indoeuropean publishing, 2019.
- M.H Abrahms: Glossary of Literary Terms. Cengage learning India.
- Makecon, Michael. The origin of English Novels, 1600-1740 (Dailimare, 1987)

3.2 English Literature

Semester: IV **Credits-4 (2.2 & 1.8)**

About the course:

This course provides students with an integrated understanding of literature, linguistics, and literary criticism through the study of a major novel, essays, language structure, and critical theories. The prescribed texts encourage learners to explore themes of colonialism, culture, politics, and human relationships while developing a scientific understanding of language through morphology, syntax, phonology, accent, intonation, and syllables. The course also introduces classical and modern approaches to literary criticism through Aristotle's concept of tragedy and Matthew Arnold's Touchstone Method. Overall, it aims to enhance students' analytical, linguistic, and interpretative skills while fostering a deeper appreciation of literature and language.

Objectives

- To introduce students to the nature, origin, and structure of human language.
- To familiarize students with the fundamental concepts and properties of linguistics.
- To examine the nature versus nurture perspectives in the study of language acquisition and development.
- To provide a basic understanding of the structural aspects of human language and linguistic analysis.
- To acquaint students with the concept of tragedy and the Touchstone Method and their practical application in literary criticism.

Learning Outcomes:

- Students will understand the nature, structure, and characteristics of human language.
- Students will acquire basic knowledge of linguistics, including its scope, properties, and key concepts.
- Students will be able to explain and evaluate the nature and nurture theories related to language development.
- Students will apply their understanding of linguistic structures in the analysis of language and literature.
- Students will critically interpret the concept of tragedy and effectively use the Touchstone Method in literary evaluation.

Hours Distribution

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होरा: (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	English Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Units:

Unit **Course content**

I a. A Passage to India- E.M. Forester (whole Text)

II	a. Mischiefs of Party Spirit-Joseph Addison	
III	a. Morphology and Syntactic structure Phonology b. Accent, Intonation & Syllables in English	
IV	a. Aristotle's concept of tragedy b. Mathew Arnold's Touchstone Method	

Practicum:

1. Prepare and present a critical review of *A Passage to India* focusing on its themes, characters, and cultural significance.

   OR

   Organize a discussion on colonialism, nationalism, and social divisions as reflected in the prescribed texts.
2. Analyze selected English words and sentences to identify morphemes and syntactic structures.

   OR

   Conduct practical exercises on stress, accent, intonation patterns, and syllable division in English.
3. Write a short essay on the relevance of Joseph Addison's ideas in *Mischiefs of Party Spirit* to contemporary society.

   OR

   Apply Aristotle's concept of tragedy to a selected literary work and prepare a written or oral presentation.
4. Compare selected passages from different literary texts using Matthew Arnold's Touchstone Method

   OR

   Maintain a portfolio of important linguistic concepts, literary terms, quotations, and critical observations from the prescribed syllabus.

Mode of Transaction:

Interactive lectures, tutorials, Skits, role plays, projects, workshops, and literature awareness activities, classroom discussion, Power Point Presentation.

Mode of Assessment:

Reading, writing, question -answers, Role-play activities, character tree, Test, Group discussions, Assignments, Projects.

Reading Material:

- Essays of Joseph Addison. Alpha edition. 2019.
- T. Balasubramanian. 'A Textbook of English Phonetics for Indian Students'. Macmillan Publication, 1981.
- S. Ramaswamy and V.S. Sethuraman eds. "The English Literary Tradition: An Anthology of
- English Literary Criticism'.
- Lyons, John (1981). 'Language and linguistics: An introduction'. Cambridge university press.

- The Individual Society Essays, Stories and Poems, Dept. of English, University of Delhi. Pearson.

3.2 English Literature

Semester: V **Credits-4 (2.2 & 1.8)**

About the course:

This course introduces students to major concepts in literary theory, cultural studies, and creative writing through a blend of critical and practical approaches. Beginning with Ferdinand de Saussure's theory of Structuralism, the course explores the relationship between language, signs, and meaning, followed by cultural and social analysis through the works of Roland Barthes, Munshi Premchand, and Shashi Tharoor. It also develops students' editing, critical reading, and creative writing skills by engaging them in textual analysis, grammatical editing, and the composition of prose and poetry. The course aims to strengthen analytical thinking, linguistic competence, and creative expression while fostering an understanding of literature's connection with society and history.

Objectives

- To develop students' textual, analytical, and cultural understanding through the study of literature.
- To enhance students' ability to interpret complex cultural identities and social perspectives.
- To provide insight into pre-colonial and post-colonial conflicts and their representation in literary texts.
- To examine the relationship between writers, readers, and the process of meaning-making in literature.
- To enable students to understand the changing socio-cultural landscape of India and appreciate the significance of work and human values.

Learning Outcomes:

- Students will demonstrate improved textual analysis and cultural interpretation skills.
- Students will be able to critically evaluate diverse cultural identities and historical contexts.
- Students will gain a comprehensive understanding of pre-colonial and post-colonial issues reflected in literature.
- Students will analyze how meaning is created and interpreted through the interaction between writers and readers.
- Students will understand the evolution of Indian society and recognize the social, cultural, and ethical significance of work.

Hours Distribution

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	English Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Units:

Unit	Course Contents
I	a. Structuralism -Ferdinand de Saussure
II	a. ToysRoland Barthes b. The Chess Player- Munshi Prem Chand
III	a. An Era of Darkness: The British Empire in India- Shashi Tharoor
IV	a. Editing a short, unseen text (Grammaticality, Logicality, Cohesion, Coherence) b. Critical Analysis of Prose Piece. c. Writing of a prose/ poem

Practicum:

1. Prepare and present a seminar on Saussure's concepts of sign, signifier, and signified with suitable literary examples.

   OR

   Analyze Roland Barthes' *Toys* or Premchand's *The Chess Player* using structuralist or cultural approaches.
2. Conduct a discussion on the impact of colonialism and its representation in *An Era of Darkness*.

   OR

   Edit an unseen passage by correcting grammatical errors and improving logicality, cohesion, and coherence.
3. Write and present a critical analysis of a selected prose passage focusing on theme, style, and literary techniques.

   OR

   Compose an original short prose piece or poem on a contemporary social or cultural issue.
4. Prepare a reflective review of any prescribed text, highlighting its relevance to modern society.

   OR

   Maintain a portfolio of key literary terms, structuralist concepts, editing exercises, and creative writing assignments completed during the course.

Mode of Transaction:

Interactive lectures, tutorials, Skits, role plays, projects, workshops, and literature awareness activities, classroom discussion, Power Point Presentation.

Mode of Assessment:

Reading, writing, question -answers, Role-play activities, character tree, Test, Group discussions, Assignments, Projects.

Reading Material:

- The Individual Society Essays, Stories and Poems, Dept. of English, University of Delhi
- Pearson.

- Shashi Tharoor. “An Era of Darkness: The British Empire’. Aleph Book company. 2016
- Haldar panda. “Modern English prose’. University press, Twelfth Impression, 2007 Vandana Singh. ‘The written Word’. Oxford HED, 2003.
- Ferdinand de Saussure. ‘Structuralism’. Columbia university press.
- Noam Chomsky. ‘Language and Mind’. Cambridge university press.
- Hudson. “History of English Literature’, Rupa publication India PVT. LTD.
- S.U.Ramesh. ‘The Chess Players: Shatranj Ke Khiladi (Short Stories by Prem Chand)’. (Translator) Kindle Edition. 2022.

3.2 English Literature

Semester: VI **Credits -4 (2.2 & 1.8)**

About the course:

This course offers a comprehensive study of Indian, African, and world literature through a diverse selection of essays, poetry, drama, and fiction. The prescribed texts explore themes such as education, spirituality, race, identity, social justice, environmental consciousness, gender equality, and cultural heritage. Through the works of Rabindranath Tagore, Sri Aurobindo, Wole Soyinka, Maya Angelou, Amitav Ghosh, Sudraka, Nissim Ezekiel, Sarojini Naidu, and V. Geetha, students will develop critical thinking, literary appreciation, and cultural awareness. The course also encourages learners to examine the relationship between literature and society while enhancing their analytical, interpretative, and communication skills.

Objectives:

- To develop students' reading, comprehension, and interpretative skills through the study of poems and novels.
- To familiarize students with different types and methods of narration used in literary works.
- To enable students to identify and analyze major themes and motifs in the literary canon.
- To create an understanding of the social construction of women and the role of patriarchy in literature and society.
- To introduce the fundamental concerns of feminism, particularly the issues of gender equality and social justice.

Learning Outcomes:

- Students will demonstrate improved reading and analytical skills in the study of poetry and novels.
- Students will be able to distinguish and evaluate various narrative techniques and styles.
- Students will critically interpret themes, motifs, and symbolic patterns in literary texts.
- Students will develop an understanding of patriarchal structures and their representation in literature.
- Students will analyze feminist perspectives and evaluate the concepts of gender equality and women's empowerment.

Hours Distribution

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	English Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Units:

Unit **Course Contents**

I a. The Exercise Book Rabindranath Tagore
b. The Upanishads- Aurobindo Ghosh

II a. Telephone Conversation- Wole Soyinka
b. Still, I Rise Maya Angelou

III a. The Hungry Tide - Amitav Ghosh
b. Sudraka- The Mrichchhakatika

IV a. Night of the Scorpion - Nissim Ezekiel.
b. If You Call Me - Sarojini Naidu
c. Patriarchy, Theorizing Gender Series - V Geetha

Practicum:

1. Recite selected poems and explain their themes, imagery, and literary devices.

   OR

   Present a seminar on topics such as race, gender, environmental issues, or spirituality reflected in the prescribed texts.
2. Organize discussions on patriarchy, social discrimination, education, and human rights.

   OR

   Prepare a critical study of a major character from *The Hungry Tide* or *Mrichchhakatika*.
3. Write a poem, diary entry, or short prose piece inspired by the themes of the prescribed works.

   OR

   Compare any two texts with reference to themes such as identity, oppression, freedom, or social reform.
4. Maintain a journal containing personal reflections and critical responses to the prescribed readings.

   OR

   Prepare a portfolio identifying important literary terms, figures of speech, symbols, and new vocabulary from the syllabus with suitable examples.

Mode of Transaction:

Interactive lectures, tutorials, Skits, role plays, projects, workshops, and literature awareness activities, classroom discussion, Power Point Presentation.

Mode of Assessment:

Reading, writing, question -answers, Role-play activities, character tree, Test, Group discussions, Assignments, Projects.

Reading Material:

- Aurobindo Ghosh. "The Upanishads'. Lotus Pr; Us ed. edition (1 June 1998).
- The Individual Society Essays, Stories and Poems, Dept. of English, University of Delhi. Pearson.
- V.K.Gokak. 'The Golden Treasury of Indo-Anglian Poetry'. Sahitya Academy. 2005.
- Basnett, Susan and Trivedi, Harish eds. Postcolonial Translation: Theory and Practice. Routledge; Ist edition (10 December 1998)

- Amitav Ghosh. 'The Hungry Tide'. Harper Collins India. 2020.
- V Geetha. 'Patriarchy, Theorizing Gender Series'. Bhatkal & Sen. 2006
- A Study Guide for Wole Soyinka's "Telephone Conversation". Cengage learning Gale, 2017.
- Rabindranath Tagore. 'The Exercise Book'. Shree Book Centre. 2017.
- Sudraka, The Mrichchhakatika of Sudraka, trans. M. R. Kale (Delhi: Motilal Banarsidas Publishers, 1924, reprint 2013).

3.2 Malayalam Literature (Regional Language)

सत्रार्द्धः – 1 **श्रयोऽङ्कः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

केरलस्य क्षेत्रीयभाषा भवति मलयालयम्। सेयं "कैरली" इति कथ्यते। भाषाया: इतिहास: तस्या: क्रमिकविकास:, तया तस्या: साहित्यपरिचय:। क्षेत्रीयकलाया: परिज्ञानं तथा तस्या: इतिहास:। इदानीन्तनभाषाया: स्थिति: च।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

- मलयालभाषाया: साहित्यस्य इतिहासे स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं प्रभविष्यन्ति।
- क्षेत्रीयकला: आधिकृत्य ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- समसामयिक नागरिकता पुरातननागरिकतया सह कथं भिद्यति इति स्वयं वक्तुं शक्ष्यन्ति।
- क्षेत्रीयकलां कर्तुं नया नस्य उपरि प्रतिपत्तिं च प्रदर्शयिवयनि,।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Malayalam Literature (Regional Language)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) –1

1. पुरातनसाहित्यस्य परिचय:
   - कृष्णगाथा – चेरूश्शेरि कालियमर्दनम् (केवलम्)
2. सुन्दरकाण्डम् – तुञ्चतु रामानुजनेषुत्तच्चन्
3. रुग्मिणीस्वयंवर: – कुञ्चन् नम्प्यार - कुण्डनवासिकल् बोधिकेणम्...........।
4. ज्ञानप्पाना – पून्तानम् (92 पङ्क्तयः) ....मोदिकेणमतुविवाहं।

पाठ्यांशः(Unit) –2

1. मोतिरम् – करूर नीलकण्ठपिल्ला - N.B.S. Books.
2. राचियम्मा – उरूब् - Poorna Publication.
3. जन्मदिनम् – वैक्कम् मुहम्मद् बषीर - D.C. Books.

पाठ्यांशः(Unit) –3

1. ऊरुभङ्गः – महाकविभास:
2. वल्लत्तोलनारायणमेनोन् वर्यस्य।

3. कावालंनारयणपणिकर वर्यस्य च अनुवाद:॥

पाठ्यांश:(Unit) –4

1. वटक्कन् पाट्ट् – उण्णियार्च कूत्तुकाणान् पोयकथा।
2. नाटन्पाट्ट् जानपदगीतम् एन्तु तण्डे तीण्डला तीण्डल।
3. जन्मदिनम् – वैक्कम् मुहम्मद् बषीर।D.C. Books.
4. कालीनाटकम् – श्रीनारायणगुरू:।Shivagiri Publication.

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. मलयालभाषासाहित्यस्य क्रमिकविकासस्य कालघट्टानुगुणं प्रदत्तकार्यलेखनम्।

   अथवा

   पुरातनकवित्रयाणां योगदानं मलयालसाहित्ये कथमिति प्रदत्तकार्यस्यलेखनम्।
2. चेरूकथासाहित्यस्य कालः। (प्रदत्तकार्यम्)

   अथवा

   चेरुकथासाहित्यस्य उपरि विमर्शनात्मकचर्चा।

   अथवा
3. मलयालनाटकसाहित्येन केरलजनानां जीवने कथं परिवर्तनम् अनितम् इति चर्चा।

   अथवा

   लघुनाटकस्य कथापात्राणां तथा नाटकस्य उपरि परिचर्चा।
4. केरलस्य परिवर्तने श्रीनारायणगुरोः योगदानम् अधिकृत्य संगोष्ठ्याः आयोजनम्।

   अथवा

   जानपदगानस्य प्रदत्तकार्यसम्पादनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) –

प्रदत्तकार्यं, चर्चा, भाषाया: इतिहासस्य प्रतिवेदनस्य लेखनम्, लेखनविधि:, कथनविधि:, कार्यशाला, आकलनक्रिया, लेखनपरीक्षा, कथाया: नाटकाविष्कार: संगोष्ठी, प्रदत्नकार्यं, प्रायोभिकं, संरचनामूल्यांकनम्, आत्यन्तिकमूल्यांकनम्।

सन्दर्भग्रन्था: (Reference Books) –

- मलयालसाहित्यं कालघट्टङ्गलिलूटे – एरूमेलि परमेश्वरन्।DC books (1994)
- केरलभाषागानङ्गल् – बालकृष्ण नायर, केरलसाहित्य अकादमी। (2005)
- वटकन् पाडुकलुटे पणिशाला – राघववारियर्वल्लत्तोल् विद्यापीठम् (2005)
- वञ्चिपाट्ट् ईणवुं तालवुं – कैनिकरसुरेन्द्रन्, NBS (2020)
- वैक्कं मुहमद् बषीर – एषुतुं जीवितवुम् – ई.एम. अषरफ, लिपि पब्लिकेषन्।
- बषीरिण्टे चेरूकथकल् – लेखकानां लेखनानि – साहित्य अकादमि, त्रिशूर्।

3.2 मलयालसाहित्यम्

सत्रार्द्धः – 2 **श्रेयोऽङ्क – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

आधुनिककाव्यानि, क्रमिकविकासः काव्येषु, आधुनिककवयः।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

छात्राः मातृभाषासाहित्येषु स्वयं प्रेरिताः भवन्ति। क्रमिकविकासं ज्ञात्वा तदनुगुणं व्यक्तित्वप्रदर्शनम्, मातृभाषायाः उपरि अभिरुचिप्रदर्शनम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मलयालसाहित्यम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) –1

1. करुणा (खण्डकाव्यम्) – महाकविकुमारनाशान्।

पाठ्यांशः(Unit) –2

1. सूर्यकान्ति – शङ्करकुरुपिण्टे कवितकल् – जी–शङ्करकुरिप्पु।
2. कृष्णा नी एन्ने अरियिल्ल-सुगतकुमारि।
3. कथनं – K.G. शङ्करपिल्लै।
4. अत्तोविन्पाट् – आड्डूरविवर्म।

पाठ्यांशः(Unit) –3

1. कालिदासनुं कालत्तिण्टे दासन् (लेखनम्) कालत्तिण्टे कण्णाटि – जासफ मुण्डश्शेरि।
2. व्यासण्टेचिरि (लेखनम् – कुट्टिकृष्णमारार्) (मारार् साहित्य प्रकाशनम्)

पाठ्यांशः(Unit) –4

1. मातृभाषा (लेखनम्) – नम्मुटेभाषा नम्मुटेसंस्कारतिल् निन्नुल्ल मातृभाषा – डॉ. एम. लीलावती
2. जनाधिपत्यं पुलरान् (लेखनम्), सी.जे. युटे लेखनानि – के.एम. चुम्मार, जोसकरिम्पना

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. महकविकुमारनाशान् प्रदत्तकार्यम्।

अथवा

कृतीनां उपरि परिचर्चा।

2. शङ्करकुरुप्पिण्टे योगदानम् प्रदत्तकार्यम्।
   अथवा
   शङ्करपिल्लै तथा आहूररविवर्म एनोयोः द्वयोः उपरि परिचर्या।

3. जासफमुण्डश्शेरि - लघुप्रबन्धरचना।
   अथवा
   कुट्टिकृष्णमाराद् लघुप्रबन्धरचना।
4. भाषासंस्कारयोः उपरि परिचर्चा।
   अथवा
   भाषायाः विकासे लेखनानां योगदानम्। प्रदत्तकार्यम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- प्रवचनं, चर्चा, लेखनं।
- प्रदत्तकार्यम्, प्रतिवेदनलेखनम्, सम्बन्ध साहित्यानां अध्ययनं प्रदत्तकार्यसम्पादनञ्च।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

लेखनपरीक्षा, वाचिकपरीक्षा, साक्षात्कारः, समानसाहित्यानाम् आकलनम्, लेखकानां आकलनम्, क्षेत्रीयकाव्यानाम् परिचयः।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- भारतपर्यटनम् – कुट्टिकृष्णमारार्, मारार्-साहित्यप्रकाशनम्
- मलयालकवितासाहित्यंचरितम् – डॉ. एम. लीलावती (DC Books)
- साहत्यविमर्शनम् – एम.पी. पोल् (DC Books)
- अषीकोटिण्टे लेखनानि – सुकुमारषीकोट् (DC Books)
- मलयालचेरुकथासाहित्यचरितम् – डॉ. एम.एम. बषीर, केरलसाहित्याकादमी
- मलयालचेरुकथा साहित्य चरित्रम् - Dr. M.M. Basheer. केरलसाहित्याकादमी
- नम्मुटे भाषा नम्मुटे संस्कारं - एषुत्तुकारुटे संघं - केरलशास्त्रसाहित्यपरिषद्।

3.2 मलयालसाहित्यम्

सत्रार्द्धः – 3 **श्रयोऽङ्कः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

आधुनिककाव्यानि, निरूपणानि, लेखनानि, उत्तराधुनिककाव्यानां परिचयः। समयानुगुणं काव्ये जायमानः क्रमिकविकासः च।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

प्रौढकाव्यानि अधिकृत्य परामर्शविमर्शादिकं कर्तुं शक्ष्यन्ति। काव्येषु विद्यमानानां कथापात्राणि ज्ञात्वा तस्य औचित्यविषये वक्तुं पारयिष्यन्ति। आनुकालिक लेखनानि पठित्वा तस्य विमर्शनं च कर्तुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मलयालसाहित्यम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः (Unit)–1

1. अच्चनुं मकलुं (काव्यम्) – वल्लत्तोल् नारायणमेनोन् (DCB)

पाठ्यांशः (Unit)–2

1. सभलमीयात्रा – कविता, एन.एन. काकाट्।
2. नल्लवाक्कोतुवान् – कटमानिट्टरामकृष्णन्।
3. आलपुषवेल्लम् (कविता) – अनिता तम्पि।

पाठ्यांशः (Unit)–3

1. अप्राप्यमायोरू वितानम् – के.पी. शङ्करन्।
2. डॉक्टर् मारूटे रोगम् – वेण्टान्।
3. सौन्दर्यात्मकविद्याभ्यासः – पी. पवित्रन्।
4. मातृभूमिक्कुवेण्टियुल्लसमरम् – मलयालऐक्यवेदि।

पाठ्यांशः (Unit)–4

1. इवन् एण्टे प्रिया सि. जे. - रोयिसि तोमस्। (ओर्मकल्) D.C. Books.
   अध्याय – 7, आमनुष्यन् नी तन्ने
   अध्याय – 8, मङ्डात्त चित्रङ्कल्
   अध्याय – 9, गुरुवुम् शिष्यनुम्

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. वल्लत्तोल् नारायणमेनोन् (प्रदत्तकार्यम्)

   अथवा

   वल्लल्लोल् साहित्यस्योपरि प्रदत्तकार्यस्य लेखनम्।
2. ग्रन्थकाराणां सामूहिकपरिचर्चा।

   अथवा

   एतेषां कृतीनां विषये लघुप्रबन्धलेखनम्।
3. कृतीनां प्रदत्तकार्यसम्पादनम्।

   अथवा

   कवीनामुपरि सामूहिकपरिचर्चा।
4. लघुप्रदत्तकार्यसम्पादनम् (लेखनत्रयस्य आधारेण)

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- वल्लतोलिण्टे काव्यशिल्पम् – एन.वी. कृष्णवारियार्। D.C. Books.
- आधुनिककवितापाठङ्कल् (पठनम्) – डॉ. एम.एस. पोल्। केरलसाहित्याकादमी।
- मलयालकविता साहित्यचरित्रम् – डॉ. लीलावति। D.C. Books.

3.2 मलयालसाहित्यम्

सत्रार्द्धः – 4 **श्रयोऽङ्कः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

मलयाभाषायां विद्यमानबहुविकल्पसाहित्यकृतयः ग्रामीणकाव्यानि, आधुनिकसाहित्यकृतयः नाटकम्, लघ्वीकथाः।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

काव्येषु श्रृङ्गारभिनेतृणां परिचयः प्राप्स्यन्ति। छात्राः साहित्यविषये तथा भाषायां कौशलानि प्राप्स्यन्ति। साहित्ये अभिरूचिं प्राप्नुवन्ति। श्रीकण्ठन् नायर महोदयस्य नाटकात् स्वागतीकृतानां सङ्केतानां परिचयः। मलयाल नाटकसाहित्यस्य तथा साहित्ये तस्य प्राधान्यं कथमिति परिचयः। लघ्वी कथानां परिचयः। तेषां कालानुसारं क्रमीकृतविकासः कथमिति ज्ञापनाय। तथा साहित्ये अभिरुचेः संवर्धनाय च।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मलयालसाहित्यम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) –1

1. रमणन् – जानपथविलापकाव्यं। मंगलोदयम् – चङ्गपुषा कृष्णपिल्ल (Part–1, रंग–1, 2, 3, 4, 5)

पाठ्यांशः(Unit) –2

1. साकेतम् (नाटकम्) – सी.एन. श्रीकण्ठन् नायर (अंङ्कः–1, 2, 3) D.C. Books.

पाठ्यांशः(Unit) –3

1. वेल्लपोक्कत्तिल् (लघ्वी कथा) – तकषिशिवशङ्करपिल्ला
2. भूमियुटे अवकाशिकल् (लघ्वी कथा) – वैक्कं मुहम्मद् बषीर

पाठ्यांशः(Unit) –4

1. आत्माविल् ओरू चिता (कविता) – वयलार् रामवर्म
2. चोरूण् (कविता) – ओ.एन.वी. कुरूप् (ओ. एनवियुटे कवितकल्) D.C. Books.

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. चङ्गपुषकृष्णपिल्ल - प्रदत्तकार्यम्।

   अथवा

   परिचर्चा।

2. सी एन् श्रीकण्ठन् नायर् - लघुप्रबन्धलेखनम्।

अथवा

नाटकसाहित्ये कवेः योगदानम् (परिचर्चा)

3. चेरुकन्यासाहित्यस्य प्रदत्तकार्यसम्पादनम्।

अथवा

कवीनां जीवनचरित्रलेखनम्।

4. वयलाट् रामवर्मणः जीवनचरित्रलेखनम्।

अथवा

मलयालकाव्यानां प्रदत्तकार्यलेखनम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- चेरूकथा इन्नले इन्नु – प्रो. एम. अच्युतः
- चङ्गपुषयुटे साहित्यचिन्तकल – चङ्गपुषकृष्णपिल्ल प्रभातं प्रकाशकः
- मलयालकवितानासाहित्यचरित्रम् – डॉ. एम. लीलावनी (DC Books)
- मलयालनाटकसाहित्यचरित्रम् – शङ्करपिल्लै, केरलसाहित्य अकादमि

3.2 मलयालसाहित्यम्

सत्रार्द्धः – 5 **श्रयोऽङ्कः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

मलयालं कविता, साहित्यविमर्शः, आधुनिककविता। प्रबन्धाः, गीतात्मकदर्शनम् (Lyrical Philosophy), काव्यानां परिचयः।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

काव्यानां तथा कवीनां च परिचयः, काव्यविमर्शनं करिष्यति, काव्यं रचयिष्यति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मलयालसाहित्यम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) –1

1. परिस्थितिसौन्दर्यशास्त्रतिन् ओरुमुखवुरा - डॉ. टी.पी. सुकुमारः
2. हरितनिरूपणं मलयालत्तिल् – डी. मधुसूदनः
3. हरितनिरूपणं मलयालत्तिल् - जी - मदुसुदनन् - D.C. Books.
4. ञङ्गलुनिङ्गलुम् भूमिविट्टाल् – सियाहिलमूपन् विवर्तनम् – सक्करिया
5. दलितनाराण् ? – के.सी. पुरूषोत्तमः
6. केरलवाल्मीकि – आशाण्टे सीताकाव्यम्, सुकुमार् अषीकोट्

पाठ्यांशः(Unit) –2

1. पुत्तन्कालवुं अरिवालुम्
2. भूतपाट्ट – इटश्शेरि

पाठ्यांशः(Unit) –3

1. कलयुम् कालवुम् – एम.पी. पोल्
2. तत्वमसि – सुकुमार अषीकोट् (1&2 अध्यायः)

पाठ्यांशः(Unit) –4

1. चरित्रत्ते अगाधमाक्किय गुरू – के.पी. अप्पन्।
2. अध्याय – 4, मतातीतसंन्यासः।

अध्याय – 9, चरित्रत्ते अगाधमाक्किय गुरू।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. परिचर्चा, संगोष्ठी, प्रदत्तकार्यम्।

   अथवा

   एतेषु एकैकेन छात्रेणः करणीयम्।
2. इदृश्शेरि-प्रदत्तकार्यम्।

   अथवा

   भूनपाट्ट परिचर्चा।
3. संगोष्ठीसंचालनम्।

   अथवा

   प्रदत्तकार्यलेखनम्।
4. काव्यस्य तथा कवेः योगदानं कथमिति लघुविवरणात्मक प्रबन्धलेखनम्।

   अथवा

   संगोष्ठीसंचालनम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- मलायालोपन्याससाहित्यचरित्रम् – डॉ. नरकन्, के.एम. शास्त्रसाहित्यपरिषद्
- मलयालकवितासाहित्यचरित्रम् – डॉ. लीलावती (DC Books)
- हरिनानिरूपणं मलयालत्तिल् – जी. मधुसुदनम् (DC Books)
- आशाण्टे सीताकाव्यम् – सुकुमार अषीकोट्, एस.पी.सी.एस. कोटायाम्
- दलित्साहित्यप्रस्थानम् – के.सी. पुरूषोत्तमः, केरलसाहित्यअकादमि
- इटरशेरियुटे प्रभातङ्गल् – इटश्शेरि

3.1 मलयामसाहित्यम्

सत्रार्द्धः – 6 **श्रेयोऽङ्कः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

जीवचरित्रसाहित्यम्, सञ्चारसाहित्यम्, पटकथालेखनपरिचयः।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

सञ्चारसाहित्यं पठित्वा लेखने सामर्थ्यं प्रदर्शिष्यति। एस.के. पोट्टकाट् महोदयस्य विमर्शनात्मकरूपेण वदिष्यन्ति। संस्कृतसाहित्यं विवर्तन साहित्यं च ज्ञात्वा स्वयं वदिष्यन्ति। संस्कारसंक्रमणे कथं उपाकरोत् इति वदिष्यन्ति। स्वप्नावासदत्त नाटकस्य अभिनयं विमर्शनमपि करिष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मलयालसाहित्यम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) –1

1. काप्पिरिकलुटे नाट्टिल् – एस.के. पोट्टेकाट् - D.C. Books.

पाठ्यांशः(Unit) –2

1. स्वप्नावासवदत्तम् (नाटकम्) – भासः (विवर्तनम्) नारायणन् पोट्टि (अङ्कम् – 5)

पाठ्यांशः(Unit) –3

1. चन्दनकट्टिल् – जी. शङ्करकुरुप्प्।
2. सह्यण्टे मकन् – वैलोप्पल्लि श्रीधरमेनोन्।
3. तेमूसनदियोट् – सुगतकुमारि।
4. काटेविडे मक्कले – अय्यप्पपणिकर्।

पाठ्यांशः(Unit) – 4

1. ओरिटत्तोरुफयलवान् – पटकथा, पद्मराजः।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. पटकथालेखनम्

अथवा

स्वकीययात्रायाः लेखनविवरणम्।

2. नाटकस्य आयोजनम्।

अथवा

नाटकस्य उपरि परिचर्चा।

3. कविनायाः कण्ठस्थीकरणम्।

अथवा

कवितायाः कथातन्नोः उपरि परिचर्चा।

4. पटकथायाः अवतरणम्।

अथवा

पटकथायाः संयोजनम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- एस. के. पोट्टेकाट् ओर्मपठनम्, सम्भाणनम् – अशोक: (Oliv Publication)
- परिस्थितिदर्शनम् मलयालकवितायिल् – मधुसूदनन्:
- कैरलियुटे कथा – एन. कृष्णपिल्ला (DC Books)
- हरितनिरूपणम् मलयालत्तिल् - मधुसुदनः - Current Books.
- परिस्थिति कवितकल् मलयालसाहित्यत्तिल्। G. Rajasekharan - D.C. Books.

3.2 বাংলা সাহিত্য (Bengali Literature)
বাংলা সাহিত্যের ইতিহাস (প্রাচীন ও মধ্যযুগ)
{History of Bengali Literature (Ancient and Medieval Periods)}

Semester – 1 **Credits – 4**

পাঠ্যপত্রের নাম (Course Objectives): বাংলা ভাষা, লিপি ও সাহিত্যের উদ্ভব, বিকাশ এবং প্রাচীন ও মধ্যযুগীয় বাংলা সাহিত্যের প্রধান ধারাগুলির সঙ্গে শিক্ষার্থীদের পরিচিত করা। চর্যাপদ থেকে মঙ্গলকাব্য পর্যন্ত ধারার কবিদের পরিচিতি, তাদের কাব্যের ঐতিহ্য-বৈশিষ্ট্য- মৌলিকতা এবং ঐতিহাসিক-সামাজিক গুরুত্ব সম্পর্কে সম্যক ধারণা প্রদান করা।

শিক্ষণফল (Learning Outcomes): শিক্ষার্থীরা বাংলা ভাষা ও লিপির উৎপত্তি ও ক্রমবিকাশ সম্পর্কে জ্ঞান অর্জন করবে। প্রাচীন ও মধ্যযুগীয় বাংলা সাহিত্যের প্রধান নিদর্শন, কবি ও সাহিত্যধারাগুলির সঙ্গে পরিচিত হবে। বাংলা সাহিত্যের ঐতিহ্য ও সাংস্কৃতিক গুরুত্ব উপলব্ধি করে সাহিত্যানুরাগ ও গবেষণামনস্কতা গড়ে তুলতে সক্ষম হবে।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Bengali Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1: বাংলা ভাষা ও বাংলা লিপির উদ্ভব ও ক্রমবিকাশ

Unit – 2: বাংলা সাহিত্যের যুগবিভাগ (প্রাচীন যুগ, মধ্য যুগ ও আধুনিক যুগ)
চর্যাপদ, শ্রীকৃষ্ণকীর্তন

Unit – 3: অনুবাদ সাহিত্য ও বৈষ্ণব পদাবলী
ক. অনুবাদ সাহিত্য – রামায়ণ (কৃত্তিবাস), ভাগবত (মালাধর বসু), মহাভারত (কাশীরাম দাস)
খ. বৈষ্ণব পদাবলী – বিদ্যাপতি, চণ্ডীদাস

Unit – 4: চৈতন্যজীবনী কাব্য ও মঙ্গলকাব্য ধারা
ক. চৈতন্যজীবনী কাব্য – বৃন্দাবন দাস, কৃষ্ণদাস কবিরাজ গোস্বামী
খ. মঙ্গলকাব্য ধারা — মনসামঙ্গল (বিজয়গুপ্ত, নারায়ণ দেব), চণ্ডীমঙ্গল (মুকুন্দরাম চক্রবর্তী)

ব্যবহারিক অংশ (Practical Component) –

1. বাংলা ভাষা ও লিপির উৎপত্তি ও ক্রমবিকাশের ধারাগুলি সম্পর্কে উপস্থাপনা।
2. চর্যাপদের আবিষ্কার ও প্রকাশকাল, কবি পরিচিতি, পুঁথির বিবরণ, ভাষা, সমাজচিত্র ও ঐতিহাসিক গুরুত্ব সম্পর্কে আলোচনা।

3. শ্রীকৃষ্ণকীর্তনের আবিষ্কার ও প্রকাশকাল, নামকরণ, পুঁথি পরিচয়, কবি পরিচয়, বিষয়বস্তু, সমাজচিত্র ও ঐতিহাসিক গুরুত্ব সম্পর্কে আলোচনা।
4. বাংলা সাহিত্যের সম্পূর্ণ যুগবিভাগের উপর রেখাপাত।
5. কৃত্তিবাস, মালাধর বসু ও কাশীরাম দাসের বাংলা সাহিত্যে অবদান সম্পর্কে সংক্ষিপ্ত প্রবন্ধ রচনা।
6. বৈষ্ণব পদাবলী রচনায় বিদ্যাপতি ও চণ্ডীদাসের অবদান নিয়ে আলোচনা।
7. সাহিত্য ও সমাজে চৈতন্যদেবের প্রভাব এবং চৈতন্যজীবনী কাব্য রচনায় বৃন্দাবন দাস ও কৃষ্ণদাস কবিরাজ গোস্বামীর অবদান সম্পর্কে আলোকপাত।
8. মনসামঙ্গল ও চণ্ডীমঙ্গল কাব্যের ধারা, বিষয়বস্তু এবং উক্ত দু'টি ধারায় পাঠ্যক্রমভুক্ত কবিদের অবদান সম্পর্কে আলোচনা।

প্রবচনপ্রক্রিয়া (Discourse Analysis) –

বক্তৃতা, আলোচনা, পাঠবিশ্লেষণ ও রচনা।
উপস্থাপনা, প্রতিবেদন রচনা, পাঠ-পর্যালোচনা এবং সংশ্লিষ্ট সাহিত্য অধ্যয়ন।

মূল্যায়ণ পদ্ধতি (Assessment Method) –

লিখিত পরীক্ষা, মৌখিক পরীক্ষা, শ্রেণি-উপস্থাপনা, প্রকল্প ও নির্ধারিত কার্য (অ্যাসাইনমেন্ট) ভিত্তিক মূল্যায়ন।

সাক্ষাৎকার (Interview) –

1. চর্যাপদ ও প্রাচীন বাংলা সাহিত্য সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
2. মধ্যযুগীয় বাংলা সাহিত্যের বিভিন্ন ধারা সম্পর্কে প্রশ্নোত্তর।
3. বৈষ্ণব সাহিত্য, চৈতন্যজীবনী কাব্য ও মঙ্গলকাব্য বিষয়ক নির্ধারিত কবি ও সাহিত্যিকদের অবদান সম্পর্কে সাক্ষাৎকারভিত্তিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।

প্রস্তাবিত পাঠ্য (Recommended Texts and References) –

- অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায় (২০০৬ – ২০০৭) , বাংলা সাহিত্যের সম্পূর্ণ ইতিবৃত্ত, মডার্ণ বুক এজেন্সী প্রাইভেট লিমিটেড, কলকাতা।
- অসিত কুমার বন্দ্যোপাধ্যায় (২০১৩ – ২৪), বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত (প্রথম খণ্ড), বিজয় পাবলিকেশন, কলকাতা।
- সুকুমার সেন (২০০৯), বাঙ্গালা সাহিত্যের ইতিহাস (প্রথম খণ্ড), আনন্দ পাবলিশার্স, কলকাতা।
- ক্ষেত্র গুপ্ত (২০০২), বাংলা সাহিত্যের সমগ্র ইতিহাস, গ্রন্থনিলয়, কলকাতা।
- গোপাল হালদার (১৪০৪), বাংলা সাহিত্যের রূপরেখা (১ম খণ্ড), অরুণা প্রকাশনী, কলকাতা।
- ড. রামেশ্বর শ' (১৪২৬), সাধারণ ভাষা বিজ্ঞান ও বাংলা ভাষা, পুস্তক বিপণি, কলকাতা।
- ড. সুনীতিকুমার চট্টোপাধ্যায় (১৯৩৯), ভাষা-প্রকাশ বাঙ্গালা ব্যাকরণ, রূপা পাবলিকেশন, কলকাতা।
- ড. সুকুমার সেন (১৯৩৯), ভাষার ইতিবৃত্ত, পূর্বাঞ্চল প্রকাশনী, কলকাতা।
- আশুতোষ ভট্টাচার্য (১৩৪৬), বাংলা মঙ্গলকাব্যের ইতিহাস, কলিকাতা বুক হাউস, কলকাতা।
- সুখময় মুখোপাধ্যায় (১৯৭৪), মধ্যযোগের বাংলা সাহিত্যের তথ্য ও কালক্রম, জি. ভরদ্বাজ এণ্ড কোং, কলকাতা।

3.2 বাংলা সাহিত্যের আধুনিক পর্ব

(Modern Period of Bengali Literature)

Semester – 2 **Credits – 4**

পাঠ্যপত্রের উদ্দেশ্য (Course Objectives): উনিশ ও বিশ শতকের নবজাগরণের প্রেক্ষাপটে বাংলা সাহিত্যের আধুনিকতার সূচনায় বাংলা গদ্য, কাব্য, নাটক ও কথাসাহিত্যের ক্রমবিবর্তন সম্পর্কে শিক্ষার্থীদের সম্যক ধারণা প্রদান করা। এই ক্রমবিবর্তনের ধারায় বাংলা সাহিত্যের বিশিষ্ট সাহিত্যিকদের অবদান বিষয়ে অনুধাবনের সুযোগ সৃষ্টি করা।

শিক্ষণফল (Learning Outcomes): শিক্ষার্থীরা বাংলা নবজাগরণ ও আধুনিক বাংলা সাহিত্যের বিকাশ সম্পর্কে জ্ঞান অর্জন করবে। বাংলা গদ্য, কাব্য, নাটক, উপন্যাস ও ছোটগল্পের প্রধান ধারাসমূহ এবং উল্লেখযোগ্য সাহিত্যিকদের অবদান সম্পর্কে সম্যক ধারণা লাভ করবে। আধুনিক বাংলা সাহিত্য ও সমাজ-সংস্কৃতির পারস্পরিক সম্পর্ক বিশ্লেষণ করতে সক্ষম হবে এবং সাহিত্যচর্চা ও গবেষণার প্রতি আগ্রহী হয়ে উঠবে।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Modern Period of Bengali Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1: বাংলা গদ্যসাহিত্য ও পত্রপত্রিকা

ক. বাংলা গদ্যের উন্মেষ পর্ব – ফোর্ট উইলিয়াম কলেজ, রাজা রামমোহন রায়, ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগর

খ. পত্রপত্রিকা – দিগদর্শন, সম্বাদ প্রভাকর, তত্ত্ববোধিনী, বঙ্গদর্শন, ভারতী

Unit – 2: কাব্য সাহিত্য – ঈশ্বর গুপ্ত, মধুসূদন দত্ত, বিহারীলাল চক্রবর্তী, কাজী নজরুল ইসলাম, কামিনী রায়, অনঙ্গমোহিনী দেবী

Unit – 3: নাট্যসাহিত্য – রামনারায়ণ তর্করত্ন, মধুসূদন দত্ত, দীনবন্ধু মিত্র, গিরিশচন্দ্র ঘোষ, বিজন ভট্টাচার্য, উৎপল দত্ত

Unit – 4: বাংলা কথাসাহিত্যের ধারা (উপন্যাস ও ছোটগল্প)

ক. বাংলা উপন্যাস – বঙ্কিমচন্দ্র চট্টোপাধ্যায়, স্বর্ণকুমারী দেবী, বিভূতিভূষণ বন্দ্যোপাধ্যায়, তারাশঙ্কর বন্দ্যোপাধ্যায়, মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়

খ. বাংলা ছোটগল্প – রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, প্রভাতকুমার মুখোপাধ্যায়, প্রেমেন্দ্র মিত্র, পরশুরাম, আশাপূর্ণা দেবী, মহাশ্বেতা দেবী,

ব্যবহারিক অংশ (Practical Component) –

- ফোর্ট উইলিয়াম কলেজের প্রতিষ্ঠা এবং বাংলা গদ্যের বিকাশে এই কলেজের লেখকগোষ্ঠীর (উইলিয়াম কেরি, মৃত্যুঞ্জয় বিদ্যালঙ্কার, রামরাম বসু) অবদান সম্পর্কে আলোচনা।
- বাংলা গদ্যের বিকাশে রাজা রামমোহন রায় ও ঈশ্বরচন্দ্র বিদ্যাসাগরের ভূমিকা সম্পর্কে আলোচনা।
- দিগদর্শন, সম্বাদ প্রভাকর, তত্ত্ববোধিনী, বঙ্গদর্শন ও ভারতী পত্রিকার ইতিহাস এবং বাংলা সাহিত্য-সংস্কৃতির বিকাশে পত্রিকাগুলির অবদান সম্পর্কে আলোচনা।
- বাংলা কাব্যসাহিত্যের ধারায় ঈশ্বর গুপ্ত, মধুসূদন দত্ত, বিহারীলাল চক্রবর্তী, কাজী নজরুল ইসলাম, কামিনী রায় ও অনঙ্গমোহিনীর অবদান ও মৌলিকতা সম্পর্কে উপস্থাপনা।
- বাংলা নাট্যসাহিত্যে রামনারায়ণ তর্করত্ন, মধুসূদন দত্ত, দীনবন্ধু মিত্র, গিরিশচন্দ্র ঘোষ, বিজন ভট্টাচার্য ও উৎপল দত্তের অবদান সম্পর্কে আলোচনা।
- বাংলা উপন্যাসের ধারায় বঙ্কিমচন্দ্র চট্টোপাধ্যায়, স্বর্ণকুমারী দেবী, বিভূতিভূষণ বন্দ্যোপাধ্যায়, তারাশঙ্কর বন্দ্যোপাধ্যায় ও মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ের অবদান আলোচনা।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, প্রভাতকুমার মুখোপাধ্যায়, প্রেমেন্দ্র মিত্র, পরশুরাম, আশাপূর্ণা দেবী ও মহাশ্বেতা দেবীর ছোটগল্পের বৈশিষ্ট্য এবং বাংলা ছোটগল্পে তাঁদের অবদান সম্পর্কে আলোচনা।

প্রবচনপ্রক্রিয়া (Discourse Analysis) –

বক্তৃতা, আলোচনা, পাঠবিশ্লেষণ ও রচনা।
উপস্থাপনা, প্রতিবেদন রচনা, পাঠ-পর্যালোচনা এবং সংশ্লিষ্ট সাহিত্য অধ্যয়ন।
গ্রন্থপাঠ, সেমিনার ও দলগত আলোচনা।

মূল্যায়ণ পদ্ধতি (Assessment Method) –

লিখিত পরীক্ষা, মৌখিক পরীক্ষা, শ্রেণি-উপস্থাপনা, প্রকল্প ও নির্ধারিত কার্য (অ্যাসাইনমেন্ট) ভিত্তিক মূল্যায়ন।

সাক্ষাৎকার (Interview) –

- বাংলা গদ্যের উন্মেষপর্ব ও নবজাগরণ সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- বাংলা পত্রপত্রিকার ইতিহাস ও অবদান সম্পর্কিত প্রশ্নোত্তর।
- আধুনিক বাংলা কাব্যসাহিত্য ও কবিদের অবদান সম্পর্কে সাক্ষাৎকারভিত্তিক মূল্যায়ন।
- নাট্যসাহিত্যের বিকাশ ও নাট্যকারদের অবদান সম্পর্কে প্রশ্নোত্তর।
- বাংলা উপন্যাস ও ছোটগল্প বিকাশের ধারা এবং কথাসাহিত্যিকদের অবদান সম্পর্কে মৌখিক মূল্যায়ন।

প্রস্তাবিত পাঠ্য (Recommended Texts and References) –

- অসিতকুমার বন্দ্যোপাধ্যায় (১৯৬৬), বাংলা সাহিত্যের সম্পূর্ণ ইতিবৃত্ত, মডার্ন বুক এজেন্সি, কলকাতা।
- অসিতকুমার বন্দ্যোপাধ্যায়, (১৯৬২), বাংলা সাহিত্যের ইতিবৃত্ত (চতুর্থ ও সপ্তম খণ্ড), মডার্ন বুক এজেন্সি, কলকাতা।
- ড. সুকুমার সেন, (১৯৪০), বাঙ্গালা সাহিত্যের ইতিহাস (তৃতীয় ও পঞ্চম খণ্ড), আনন্দ পাবলিশার্স, কলকাতা।
- ড. ভূদেব চৌধুরী, (১৯৮১), বাংলা সাহিত্যের ইতিকথা (দ্বিতীয় পর্যায়), পুস্তক বিপণি, কলকাতা।

- গোপাল হালদার, (১৯৪৮), বাংলা সাহিত্যের রূপরেখা (দ্বিতীয় খণ্ড), মুক্তধারা, কলকাতা।
- অজিতকুমার ঘোষ,(১৯৬২), বাংলা নাটকের ইতিহাস, জেনারেল প্রিন্টার্স অ্যান্ড পাবলিশার্স, কলকাতা।
- অরুণকুমার মুখোপাধ্যায় (১৯৬২), বাংলা গদ্যের ইতিহাস, পুস্তক বিপণি, কলকাতা।
- ব্রজেন্দ্রনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়, (১৯৪৬), বাংলা সাময়িকপত্রের ইতিহাস, বঙ্গীয় সাহিত্য পরিষদ, কলকাতা।
- শ্রীকুমার বন্দ্যোপাধ্যায় (১৯৩৯), বঙ্গসাহিত্যে উপন্যাসের ধারা, মডার্ন বুক এজেন্সি, কলকাতা।
- শ্রীভূদেব চৌধুরী (২০০৬-২০০৭), বাংলা সাহিত্যের ছোটগল্প ও গল্পকার, মডার্ণ বুক এজেন্সী প্রাইভেট লিমিটেড, কলকাতা।
- অরুণকুমার মুখোপাধ্যায় (১৯৯৯), কালের পুত্তোলিকা, দে'জ পাবলিশিং, কলকাতা।

3.2 উনিশ শতকের বাংলা সাহিত্য

(Nineteenth-Century Bengali Literature)

Semester – 3 **Credits – 4**

পাঠ্যপত্রের উদ্দেশ্য (Course Objectives) : উনিশ শতকের বাংলা সাহিত্যের নির্বাচিত প্রবন্ধ, কাব্য, নাটক ও উপন্যাসের মাধ্যমে বাংলা সাহিত্যচর্চার আধুনিক রূপ, সাহিত্যিক বৈশিষ্ট্য, সমাজ-বাস্তবতা ও মানবজীবনের বহুমাত্রিক প্রকাশ সম্পর্কে শিক্ষার্থীদের সম্যক ধারণা প্রদান করা। একই সঙ্গে বঙ্কিমচন্দ্র চট্টোপাধ্যায়, রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, দীনবন্ধু মিত্র ও মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ের সাহিত্যকীর্তি এবং বাংলা সাহিত্যে তাঁদের অবদান অনুধাবনের সুযোগ সৃষ্টি করা।

শিক্ষণফল (Learning Outcomes): শিক্ষার্থীরা উনিশ শতকের বাংলা সাহিত্যের নির্ধারিত প্রবন্ধ, কাব্য, নাটক ও উপন্যাসের বিষয়বস্তু, শিল্পরীতি, ভাষা ও সাহিত্যিক তাৎপর্য বিশ্লেষণ করতে সক্ষম হবে। বাংলা সমাজজীবন, ইতিহাস ও সংস্কৃতির সঙ্গে সাহিত্যের সম্পর্ক উপলব্ধি করে সাহিত্য-সমালোচনা ও গবেষণামূলক চিন্তায় আগ্রহী হয়ে উঠবে।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Nineteenth-Century Bengali Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1: প্রবন্ধ

বঙ্কিমচন্দ্র চট্টোপাধ্যায় – কমলাকান্তের দপ্তর (আমার মন, বসন্তের কোকিল, পতঙ্গ, মনুষ্যফল, বিড়াল)

Unit – 2: কাব্য

রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর – সোনার তরী (সোনার তরী, যেতে নাহি দিব, বৈষ্ণব কবিতা, বসুন্ধরা, পরশপাথর, বোঝাপড়া)

Unit – 3: নাটক

দীনবন্ধু মিত্র – নীলদর্পণ

Unit – 4: উপন্যাস

মানিক বন্দ্যোপাধ্যায় – পদ্মানদীর মাঝি

ব্যবহারিক অংশ (Practical Component) –

- ‘কমলাকান্তের দপ্তর’ গ্রন্থের নির্বাচিত প্রবন্ধগুলোর বিষয়বস্তু, ব্যঙ্গরস ও সমাজচেতনা নিয়ে আলোচনা।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের ‘সোনার তরী’ কাব্যগ্রন্থের অন্তর্গত নির্ধারিত কবিতাগুলির বিষয়বস্তু, রূপকল্প, ভাষা ও দার্শনিক তাৎপর্য নিয়ে আলোচনা।
- দীনবন্ধু মিত্রের ‘নীলদর্পণ’ নাটকে সমকালীন সমাজবাস্তবতা, নামকরণ, নীলকরদের অত্যাচার, নাটকটির ঐতিহাসিক গুরুত্ব এবং নাটকের বিভিন্ন চরিত্র সম্পর্কে আলোচনা।

- মানিক বন্দ্যোপাধ্যায়ের ‘পদ্মানদীর মাঝি’ উপন্যাসের কাহিনি, চরিত্রচিত্রণ, সমাজবাস্তবতা, গঠনকৌশল, নামকরণ ও শিল্পসাফল্য নিয়ে আলোচনা।

প্রবচনপ্রক্রিয়া (Discourse Analysis) –

বক্তৃতা, আলোচনা, পাঠবিশ্লেষণ ও রচনা।

উপস্থাপনা, প্রতিবেদন রচনা, পাঠ-পর্যালোচনা এবং সংশ্লিষ্ট সাহিত্য অধ্যয়ন।

PPT, সেমিনার, দলগত আলোচনা ও গ্রন্থপাঠ।

মূল্যায়ণ পদ্ধতি (Assessment Method) –

লিখিত পরীক্ষা, মৌখিক পরীক্ষা, শ্রেণি-উপস্থাপনা, প্রকল্প ও নির্ধারিত কার্য (অ্যাসাইনমেন্ট) ভিত্তিক মূল্যায়ন।

সাক্ষাৎকার (Interview) –

- ‘কমলাকান্তের দপ্তর’ গ্রন্থের নির্বাচিত প্রবন্ধগুলির বিষয়বস্তু, ব্যঙ্গরস, সমাজসমালোচনা এবং প্রবন্ধসাহিত্যে বঙ্কিমচন্দ্র চট্টোপাধ্যায়ের অবদান সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- ‘সোনার তরী’ কাব্যগ্রন্থের অন্তর্গত নির্ধারিত কবিতাগুলির বিষয়বস্তু, রূপকল্প, প্রতীকচেতনা, ভাষা, কাব্যসৌন্দর্য এবং দার্শনিক তাৎপর্য সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- ‘নীলদর্পণ’ নাটকের কাহিনি, নামকরণ, চরিত্রচিত্রণ, সমকালীন সমাজবাস্তবতা, নীলকরদের অত্যাচার এবং নাটকটির ঐতিহাসিক গুরুত্ব সম্পর্কিত সাক্ষাৎকারভিত্তিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- ‘পদ্মানদীর মাঝি’ উপন্যাসের কাহিনি, নামকরণ, চরিত্রচিত্রণ, সমাজবাস্তবতা, জীবনদর্শন এবং শিল্পসাফল্য সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।

প্রস্তাবিত পাঠ্য (Recommended Texts and References) –

- বঙ্কিমচন্দ্র চট্টোপাধ্যায় (১৩৮২), কমলাকান্তের দপ্তর, বঙ্কিম রচনাবলী দ্বিতীয় খণ্ড, সাহিত্য সংসদ, কলকাতা।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর (১৪১৬), সঞ্চয়িতা, বিশ্বভারতী, কলকাতা।
- বৈদ্যনাথ মুখোপাধ্যায় (সম্পা), (১৯৯৭), দীনবন্ধু মিত্রের নীলদর্পণ, তুলসী প্রকাশনী, কলকাতা।
- ভবানীগোপাল সান্যাল (১৯৯৫), দীনবন্ধু মিত্রের নাট্যসমীক্ষা, মডার্ন বুক এজেন্সি, কলকাতা।
- মানিক বন্দ্যোপাধ্যায় (১৩৫৫), পদ্মানদীর মাঝি, বেঙ্গল পাবলিশার্স, কলকাতা।
- রামজীবন আচার্য (১৯৮১), রবি তীর্থে সোনার তরী, গ্রন্থালয় প্রাঃ লিঃ, কলকাতা।
- অশোককুমার মিশ্র (১৯৮৬), দর্পণে রবীন্দ্র কবিতা, পুস্তক বিপণি, কলকাতা।
- উপেন্দ্রনাথ ভট্টাচার্য (১৯৬৮), রবীন্দ্র কাব্য পরিক্রমা, রবীন্দ্র লাইব্রেরি, কলকাতা।
- অজিতকুমার ঘোষ (১৯৬৪), বাংলা নাটকের ইতিহাস, জেনারেল প্রিন্টার্স অ্যান্ড পাবলিশার্স, কলকাতা।
- মিহিরকুমার দাশ (১৯৮১), দীনবন্ধু মিত্র: কবি ও নাট্যকার, রবীন্দ্রভারতী বিশ্ববিদ্যালয়, কলকাতা।
- অধ্যাপক শশাঙ্কশেখর বাগচি (সম্পা.) (১৯৮২), কমলাকান্তের দপ্তর, গ্রন্থনীড়, কলকাতা।

3.2 উনবিংশ ও বিংশ শতাব্দীর বাংলা সাহিত্য

(Bengali Literature of the Nineteenth and Twentieth Centuries)

Semester – IV **Credits – 4**

পাঠ্যপত্রের উদ্দেশ্য (Course Objectives): উনবিংশ ও বিংশ শতাব্দীর বাংলা সাহিত্যের নির্বাচিত প্রহসন, উপন্যাস, কাব্য এবং শিশু-কিশোর সাহিত্যের মাধ্যমে বাংলা সাহিত্যের বহুমাত্রিক রূপ, শিল্পসৌন্দর্য, সমাজচেতনা ও মানবজীবনের নানা দিক সম্পর্কে শিক্ষার্থীদের সম্যক ধারণা প্রদান করা। একই সঙ্গে মধুসূদন দত্ত, বিভূতিভূষণ বন্দ্যোপাধ্যায়, জীবনানন্দ দাশ ও সুকুমার রায়ের সাহিত্যকীর্তি এবং বাংলা সাহিত্যে তাঁদের অবদান অনুধাবনের সুযোগ সৃষ্টি করা।

শিক্ষণফল (Learning Outcomes): শিক্ষার্থীরা উনবিংশ ও বিংশ শতাব্দীর বাংলা সাহিত্যের নির্ধারিত প্রহসন, উপন্যাস, কাব্য ও শিশু-কিশোর গল্পের বিষয়বস্তু, ভাষা, শিল্পরীতি ও সাহিত্যিক তাৎপর্য বিশ্লেষণ করতে সক্ষম হবে। বাংলা সমাজ, সংস্কৃতি ও জীবনবোধের সঙ্গে সাহিত্যের সম্পর্ক উপলব্ধি করে সাহিত্য-সমালোচনা ও গবেষণামূলক চিন্তাধারায় উদ্বুদ্ধ হবে।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Bengali Literature of the Nineteenth and Twentieth Centuries	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1: প্রহসন

মধুসূদন দত্ত – একেই কি বলে সভ্যতা ?

Unit – 2: উপন্যাস

বিভূতিভূষণ বন্দ্যোপাধ্যায় – পথের পাঁচালী ('আম আঁটির ভেঁপু' অংশ)

Unit – 3: কাব্য

জীবনানন্দ দাশ – বনলতা সেন (বনলতা সেন, কুড়ি বছর পরে, হায় চিল, অন্ধকার, সুচেতনতা)

Unit – 4: শিশু-কিশোর ছোটগল্প সংকলন

সুকুমার রায় – পাগলা দাশু (পাগলা দাশু, চীনে পটকা, দাশুর খ্যাপামি, দাশুর কীর্তি, চালিয়াৎ, সবজান্তা, ভোলানাথের সর্দারি, আশ্চর্য কবিতা, নন্দলালের মন্দ কপাল, নতুন পণ্ডিত)

ব্যবহারিক অংশ (Practical Component) –

- মধুসূদন দত্তের 'একেই কি বলে সভ্যতা' প্রহসনের কাহিনি, নামকরণ, ব্যঙ্গরস, চরিত্রচিত্রণ ও সমাজসমালোচনা নিয়ে আলোচনা।
- বিভূতিভূষণ বন্দ্যোপাধ্যায়ের 'পথের পাঁচালী' উপন্যাসের 'আম আঁটির ভেঁপু' অংশের কাহিনি, নামকরণ, গ্রামীণ জীবনচিত্র, প্রকৃতি চেতনা, চরিত্রচিত্রণ ও শিল্পসাফল্য নিয়ে আলোচনা।
- জীবনানন্দ দাশের 'বনলতা সেন' কাব্যগ্রন্থের অন্তর্গত নির্ধারিত কবিতাগুলির বিষয়বস্তু, চিত্রকল্প, প্রেম- প্রকৃতি- মৃত্যুচেতনা ও জীবনদর্শন নিয়ে আলোচনা।
- সুকুমার রায়ের 'পাগলা দাশু' গ্রন্থের অন্তর্গত নির্ধারিত গল্পগুলির বিষয়বস্তু, হাস্যরস, ব্যঙ্গ-কৌতুক এবং শিশুসাহিত্য হিসাবে সার্থকতা নিয়ে আলোচনা।

প্রবচনপ্রক্রিয়া (Discourse Analysis) –

বক্তৃতা, আলোচনা, পাঠবিশ্লেষণ ও রচনা।
উপস্থাপনা, প্রতিবেদন রচনা, পাঠ-পর্যালোচনা এবং সংশ্লিষ্ট সাহিত্য অধ্যয়ন।
সেমিনার, দলগত আলোচনা ও গ্রন্থপাঠ।
দৃশ্যায়ত উপস্থাপনা (অডিও-ভিজ্যুয়াল / PPT) এবং সাহিত্যভিত্তিক কর্মশালা।

মূল্যায়ণ পদ্ধতি (Assessment Method) –

লিখিত পরীক্ষা, মৌখিক পরীক্ষা, শ্রেণি-উপস্থাপনা, প্রকল্প ও নির্ধারিত কার্য (অ্যাসাইনমেন্ট) ভিত্তিক মূল্যায়ন।

সাক্ষাৎকার (Interview) –

- মধুসূদন দত্তের 'একেই কি বলে সভ্যতা' প্রহসনের কাহিনি, নামকরণ, ব্যঙ্গরস, চরিত্রচিত্রণ, সমাজবাস্তবতা এবং প্রহসনটির সাহিত্যিক গুরুত্ব সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- বিভূতিভূষণ বন্দ্যোপাধ্যায়ের 'পথের পাঁচালী' উপন্যাসের 'আম আঁটির ভেঁপু' অংশের কাহিনি, নামকরণ, গ্রামীণ জীবনচিত্র, চরিত্রচিত্রণ, প্রকৃতিচেতনা এবং শিল্পসাফল্য সম্পর্কিত সাক্ষাৎকারভিত্তিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- জীবনানন্দ দাশের 'বনলতা সেন' কাব্যগ্রন্থের অন্তর্গত নির্ধারিত কবিতাগুলির বিষয়বস্তু, চিত্রকল্প, প্রেম- প্রকৃতি- মৃত্যুচেতনা, প্রকৃতিবোধ, জীবনদর্শন এবং আধুনিক বাংলা কাব্যে কবির অবদান সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- সুকুমার রায়ের 'পাগলা দাশু' গ্রন্থের অন্তর্গত নির্ধারিত গল্পগুলির বিষয়বস্তু, হাস্যরস, ব্যঙ্গ-কৌতুক, চরিত্রচিত্রণ, ভাষাশৈলী এবং শিশুসাহিত্য হিসেবে গ্রন্থটির সার্থকতা সম্পর্কিত সাক্ষাৎকারভিত্তিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।

প্রস্তাবিত পাঠ্য (Recommended Texts and References) –

- মাইকেল মধুসূদন দত্ত (১৮৬০), একেই কি বলে সভ্যতা, শ্রী ঈশ্বরচন্দ্র বসু কোং, কলকাতা।
- বিভূতিভূষণ বন্দ্যোপাধ্যায় (১৯২৯), পথের পাঁচালী, সিগনেট প্রেস, কলকাতা।
- জীবনানন্দ দাশ (১৯৪২), বনলতা সেন, সিগনেট প্রেস, কলকাতা।
- সুকুমার রায় (১৯৪০), পাগলা দাশু, ন্যাশনাল বুক এজেন্সী, কলকাতা।
- তপন মন্ডল (২০১৪), মধুসূদনের প্রহসন কালের দর্পণ, কলকাতা।

- ধ্রুবকুমার মুখোপাধ্যায় (২০১৫), বিভূতিভূষণের 'পথের পাঁচালী' লোকায়ত জীবনের গান, সাহিত্য সঙ্গী, কলকাতা।
- সুতপা ভট্টাচার্য (২০১৮), কথাসাহিত্যের একলা পথিক : বিভূতিভূষণ, আনন্দ পাবলিশার্স, কলকাতা।

3.2 বাংলা লোকসাহিত্য ও লোকসংস্কৃতি

(Bengali Folklore and Folk Culture)

Semester – V **Credits – 4**

পাঠ্যপত্রের উদ্দেশ্য (Course Objectives): বাংলা লোকসাহিত্য ও লোকসংস্কৃতির ধারণা, প্রকৃতি, বৈশিষ্ট্য ও শ্রেণিবিভাগ সম্পর্কে শিক্ষার্থীদের সম্যক ধারণা প্রদান; লোকসাহিত্য সংগ্রহ ও গবেষণায় বিশিষ্ট ব্যক্তিত্বদের অবদান সম্পর্কে পরিচিত করা; মৈমনসিংহ গীতিকা ও ঠাকুরমার ঝুলি-র নির্বাচিত পাঠের মাধ্যমে বাংলার লোকজ জীবন, সংস্কৃতি, বিশ্বাস, ঐতিহ্য ও কল্পনাশক্তির পরিচয় তুলে ধরা।

শিক্ষণফল (Learning Outcomes): এই পাঠ্যক্রম অধ্যয়নের মাধ্যমে শিক্ষার্থীরা বাংলা লোকসংস্কৃতি ও লোকসাহিত্যের মৌলিক ধারণা, বৈশিষ্ট্য ও শ্রেণিবিভাগ সম্পর্কে জ্ঞান অর্জন করবে; লোকসাহিত্য চর্চায় বিশিষ্ট গবেষক ও সংগ্রাহকদের অবদান মূল্যায়ন করতে পারবে; মৈমনসিংহ গীতিকা ও ঠাকুরমার ঝুলি-র নির্বাচিত রচনাগুলির বিষয়বস্তু, শিল্পরীতি ও সাংস্কৃতিক তাৎপর্য বিশ্লেষণ করতে সক্ষম হবে এবং বাংলা লোকঐতিহ্যের সংরক্ষণ ও গুরুত্ব সম্পর্কে সচেতনতা গড়ে তুলবে।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Bengali Folklore and Folk Culture	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1: লোকসংস্কৃতি ও লোকসাহিত্য

ক. লোকসংস্কৃতি – সংজ্ঞা ও বৈশিষ্ট্য, শ্রেণিবিভাগ

খ. লোকসাহিত্যের ধারাসমূহ – ধাঁধা, ছড়া, লোককথা, প্রবাদ-প্রবচন

Unit – 2: লোকসাহিত্য চর্চায় বিশিষ্ট ব্যক্তিত্ব – রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, উপেন্দ্রকিশোর রায়চৌধুরী, অবনীন্দ্রনাথ ঠাকুর, দীনেশচন্দ্র সেন, আশুতোষ ভট্টাচার্য

Unit – 3: মৈমনসিংহ গীতিকা (মহুয়া, মলুয়া, কমলা, চন্দ্রাবতী, দস্যু কেনারামের পালা)

Unit – 4: দক্ষিণারঞ্জন মিত্র মজুমদার – ঠাকুরমার ঝুলি (কলাবতী রাজকন্যা, কাঁকনমালা কাঞ্চনমালা, সাত ভাই চম্পা, কিরণমালা)

ব্যবহারিক অংশ (Practical Component) –

- লোকসংস্কৃতি ও লোকসাহিত্যের সংজ্ঞা, বৈশিষ্ট্য, শ্রেণিবিভাগ এবং বাংলা লোকসংস্কৃতির বিভিন্ন উপাদান বা ধারাসমূহ সম্পর্কে আলোচনা।
- লোকসাহিত্যের বিভিন্ন ধারা– ধাঁধা, ছড়া, লোককথা ও প্রবাদ-প্রবচনের প্রকৃতি, বৈশিষ্ট্য, সামাজিক গুরুত্ব এবং লোকজীবনে তাদের ব্যবহার ও ভূমিকা সম্পর্কে আলোচনা।
- স্থানীয় লোকসংস্কৃতির বিভিন্ন উপাদান সম্পর্কে ক্ষেত্রসমীক্ষা (Field Study) ও প্রতিবেদন প্রস্তুতিকরণ।

- বাংলা লোকসাহিত্য চর্চায় বিশিষ্ট ব্যক্তিত্বদের (রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, উপেন্দ্রকিশোর রায়চৌধুরী, অবনীন্দ্রনাথ ঠাকুর, দীনেশচন্দ্র সেন, আশুতোষ ভট্টাচার্য) অবদান সম্পর্কে আলোচনা।
- ‘মৈমনসিংহ গীতিকা’র অন্তর্গত ‘মহুয়া’, ‘মলুয়া’, ‘কমলা’, ‘চন্দ্রাবতী’ ও ‘দস্যু কেনারামের পালা’-র কাহিনি, চরিত্র, লোকজ উপাদান ও সাংস্কৃতিক তাৎপর্য সম্পর্কে আলোচনা।
- দক্ষিণারঞ্জন মিত্র মজুমদারের ‘ঠাকুরমার ঝুলি’ গ্রন্থের অন্তর্গত ‘কলাবতী রাজকন্যা’, ‘কাঁকনমালা কাঞ্চনমালা’, ‘সাত ভাই চম্পা’ ও ‘কিরণমালা’-র বিষয়বস্তু,চরিত্র চিত্রণ, রূপকথার বৈশিষ্ট্য এবং শিশুসাহিত্য হিসেবে সার্থকতা সম্পর্কে আলোকপাত।

প্রবচনপ্রক্রিয়া (Discourse Analysis) –

বক্তৃতা, আলোচনা, পাঠবিশ্লেষণ ও রচনা।
উপস্থাপনা, প্রতিবেদন রচনা, পাঠ-পর্যালোচনা এবং সংশ্লিষ্ট সাহিত্য অধ্যয়ন।
সেমিনার, দলগত আলোচনা ও গ্রন্থপাঠ।
অডিও-ভিজ্যুয়াল উপস্থাপনা এবং সাহিত্যভিত্তিক কর্মশালা।

মূল্যায়ণ পদ্ধতি (Assessment Method) –

লিখিত পরীক্ষা, মৌখিক পরীক্ষা, শ্রেণি-উপস্থাপনা, প্রকল্প ও নির্ধারিত কার্য (অ্যাসাইনমেন্ট) ভিত্তিক মূল্যায়ন।

সাক্ষাৎকার (Interview) –

- লোকসংস্কৃতি ও লোকসাহিত্যের সংজ্ঞা, বৈশিষ্ট্য, শ্রেণিবিভাগ এবং বাংলা লোকজ সংস্কৃতির বিভিন্ন উপাদান সম্পর্কে মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- ধাঁধা, ছড়া, লোককথা ও প্রবাদ-প্রবচনের প্রকৃতি, বৈশিষ্ট্য, সামাজিক গুরুত্ব এবং লোকজীবনে এগুলির ভূমিকা সম্পর্কে সাক্ষাৎকারভিত্তিক মূল্যায়ন।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, উপেন্দ্রকিশোর রায়চৌধুরী, অবনীন্দ্রনাথ ঠাকুর, দীনেশচন্দ্র সেন ও আশুতোষ ভট্টাচার্যের লোকসাহিত্য চর্চায় অবদান সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- মৈমনসিংহ গীতিকা-র অন্তর্গত ‘মহুয়া’, ‘মলুয়া’, ‘কমলা’, ‘চন্দ্রাবতী’ ও ‘দস্যু কেনারামের পালা’-র কাহিনি, চরিত্র, লোকজ উপাদান ও সাংস্কৃতিক তাৎপর্য সম্পর্কে প্রশ্নোত্তর।
- দক্ষিণারঞ্জন মিত্র মজুমদারের ঠাকুরমার ঝুলি-র অন্তর্গত ‘কলাবতী রাজকন্যা’, ‘কাঁকনমালা কাঞ্চনমালা’, ‘সাত ভাই চম্পা’ ও ‘কিরণমালা’-র বিষয়বস্তু, রূপকথার বৈশিষ্ট্য এবং শিশুসাহিত্য হিসেবে সার্থকতা সম্পর্কে মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।

প্রস্তাবিত পাঠ্য (Recommended Texts and References) –

- ড. বরুণকুমার চক্রবর্তী (২০০৩), বাংলা লোকসাহিত্য চর্চার ইতিহাস, পুস্তক বিপণি, কলকাতা।
- আশুতোষ ভট্টাচার্য (১৯৭২), বাংলার লোকসাহিত্য, এ মুখার্জী অ্যান্ড কোং, কলকাতা।
- ক্ষেত্র গুপ্ত (১৯৯২), সংযোগের সন্ধানে লোকসংস্কৃতি, লোকসংস্কৃতি গবেষণা পরিষদ, কলকাতা।
- মানস মজুমদার (১৯৯৩), লোক ঐতিহ্যের দর্পণে, দে’জ পাবলিশিং, কলকাতা।

- নির্মলেন্দু ভৌমিক (১৯৭৯), বাংলা ছড়ার ভূমিকা, সাহিত্যশ্রী, কলকাতা।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর (১৯০৭), লোকসাহিত্য, বিশ্বভারতী।
- পল্লব সেনগুপ্ত, লোকসংস্কৃতির সীমানা ও স্বরূপ, পুস্তক বিপণি, কলকাতা।
- দীনেশচন্দ্র সেন (সম্পা), মৈমনসিংহ গীতিকা, প্রজ্ঞা বিকাশ, কলকাতা।
- দক্ষিণারঞ্জন মিত্র মজুমদার (১৯০৬), ঠাকুরমার ঝুলি, ভট্টাচার্য অ্যান্ড সন্স, কলকাতা।

3.2 রবীন্দ্র সাহিত্য

(Rabindra Literature)

Semester – VI **Credits – 4**

পাঠ্যপত্রের উদ্দেশ্য (Course Objectives): রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের প্রবন্ধ, উপন্যাস, নাটক ও ছোটগল্পের নির্বাচিত পাঠের মাধ্যমে তাঁর সাহিত্যভাবনা, মানবতাবাদ, সমাজচেতনা, নন্দনতত্ত্ব ও শিল্পদৃষ্টির সঙ্গে শিক্ষার্থীদের পরিচিত করা। রবীন্দ্রসাহিত্যের বহুমাত্রিক রূপ, সাহিত্যিক বৈশিষ্ট্য এবং বাংলা সাহিত্য ও সংস্কৃতিতে রবীন্দ্রনাথের অবদান এবং সংস্কৃত সাহিত্য সম্পর্কেও সম্যক ধারণা প্রদান করাই এই পাঠ্যপত্রের প্রধান উদ্দেশ্য।

শিক্ষণফল (Learning Outcomes): এই পাঠ্যক্রম অধ্যয়নের মাধ্যমে শিক্ষার্থীরা রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের সাহিত্যচিন্তা, মানবতাবাদী দর্শন ও শিল্পভাবনা সম্পর্কে জ্ঞান অর্জন করবে। নির্ধারিত প্রবন্ধ, উপন্যাস, নাটক ও ছোটগল্পের বিষয়বস্তু, চরিত্রচিত্রণ, ভাষাশৈলী, প্রতীকচেতনা ও সাহিত্যিক তাৎপর্য বিশ্লেষণ করতে সক্ষম হবে। রবীন্দ্রসাহিত্যের মাধ্যমে বাংলা সমাজ, সংস্কৃতি ও মানবজীবনের বিভিন্ন দিক উপলব্ধি করে গবেষণামূলক ও সমালোচনামূলক দৃষ্টিভঙ্গি গড়ে তুলতে পারবে।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Rabindra Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1: রবীন্দ্র প্রবন্ধ

প্রাচীন সাহিত্য – রামায়ণ, মেঘদূত, শকুন্তলা, কাব্যের উপেক্ষিতা

Unit – 2: উপন্যাস

রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর – চোখের বালি

Unit – 3: নাটক

রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর – বিসর্জন

Unit – 4: ছোটগল্প – পোস্টমাস্টার, জীবিত ও মৃত, অতিথি, একরাত্রি, স্ত্রীরপত্র

ব্যবহারিক অংশ (Practical Component) –

- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের ‘প্রাচীন সাহিত্য’ প্রবন্ধ গ্রন্থের নির্ধারিত প্রবন্ধসমূহ (রামায়ণ, মেঘদূত, শকুন্তলা, কাব্যের উপেক্ষিতা) -এর বিষয়বস্তু, সাহিত্যদর্শন এবং তুলনামূলক আলোচনা।
- ‘চোখের বালি’ উপন্যাসের কাহিনি, নামকরণ, চরিত্রচিত্রণ, নারী-মনস্তত্ত্ব, সমাজবাস্তবতা এবং শিল্পসাফল্য সম্পর্কে আলোচনা।
- ‘বিসর্জন’ নাটকের কাহিনি, নামকরণ, চরিত্রচিত্রণ, ধর্মীয় কুসংস্কার, মানবতাবাদী চেতনা এবং নাটকটির সাহিত্যিক গুরুত্ব সম্পর্কে আলোচনা।

- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের নির্ধারিত ছোটগল্পসমূহ (পোস্টমাস্টার, জীবিত ও মৃত, অতিথি, একরাত্রি, স্ত্রীরপত্র)-এর বিষয়বস্তু, চরিত্রচিত্রণ, মানবসম্পর্ক, সমাজচেতনা এবং ছোটগল্পশিল্পে রবীন্দ্রনাথের অবদান সম্পর্কিত আলোচনা।

প্রবচনপ্রক্রিয়া (Discourse Analysis) –

বক্তৃতাভিত্তিক পাঠদান (Lecture Method)।
পাঠ, ব্যাখ্যা ও সাহিত্যবিশ্লেষণ।
আলোচনা ও প্রশ্নোত্তর পদ্ধতি।
শিক্ষার্থী কর্তৃক উপস্থাপনা ও সেমিনার।
প্রকল্পভিত্তিক শিক্ষণ ও প্রতিবেদন রচনা।
অডিও-ভিজ্যুয়াল উপস্থাপনা এবং দলগত আলোচনা।

মূল্যায়ণ পদ্ধতি (Assessment Method) –

লিখিত পরীক্ষা, মৌখিক পরীক্ষা, শ্রেণি-উপস্থাপনা ও সেমিনার, প্রকল্প ও নির্ধারিত কার্য (অ্যাসাইনমেন্ট) মূল্যায়ন।

সাক্ষাৎকার (Interview) –

- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের জীবন, সাহিত্যকীর্তি এবং বাংলা সাহিত্য ও সংস্কৃতিতে তাঁর অবদান সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- ‘প্রাচীন সাহিত্য’ গ্রন্থের নির্ধারিত প্রবন্ধসমূহ (রামায়ণ, মেঘদূত, শকুন্তলা, কাব্যের উপেক্ষিতা)-এর বিষয়বস্তু, সাহিত্যদর্শন, সমালোচনামূলক দৃষ্টিভঙ্গি এবং সাহিত্যিক গুরুত্ব সম্পর্কে সাক্ষাৎকারভিত্তিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- ‘চোখের বালি’ উপন্যাসের কাহিনি, নামকরণ, চরিত্রচিত্রণ, নারী-মনস্তত্ত্ব, সমাজবাস্তবতা এবং শিল্পসাফল্য সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- ‘বিসর্জন’ নাটকের কাহিনি, নামকরণ, চরিত্রচিত্রণ, ধর্মীয় কুসংস্কার, মানবতাবাদী চেতনা এবং নাটকটির সাহিত্যিক গুরুত্ব সম্পর্কে সাক্ষাৎকারভিত্তিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের নির্ধারিত ছোটগল্পসমূহ (পোস্টমাস্টার, জীবিত ও মৃত, অতিথি, একরাত্রি, স্ত্রীরপত্র)-এর বিষয়বস্তু, চরিত্রচিত্রণ, মানবসম্পর্ক, সমাজচেতনা এবং ছোটগল্পশিল্পে রবীন্দ্রনাথের অবদান সম্পর্কিত মৌখিক মূল্যায়ন ও প্রশ্নোত্তর।

প্রস্তাবিত পাঠ্য (Recommended Texts and References) –

- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, প্রাচীন সাহিত্য, বিশ্বভারতী, কলকাতা।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, চোখের বালি, বিশ্বভারতী, কলকাতা।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর, বিসর্জন, বিশ্বভারতী, কলকাতা।
- রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর (১৩২৪), গল্পগুচ্ছ, অখণ্ড, বিশ্বভারতী, কলকাতা।
- নীহাররঞ্জন রায় (১৪১০), রবীন্দ্র সাহিত্যের ভূমিকা, ওরিয়েন্ট বুক কোম্পানি, কলকাতা।
- প্রমথনাথ বিশী (১৩৬৮), রবীন্দ্রসাহিত্য বিচিত্রা, ওরিয়েন্ট বুক কোম্পানি, কলকাতা।

- বুদ্ধদেব বসু (১৯৮৩), রবীন্দ্রনাথ: কথাসাহিত্য, নিউ এজ পাবলিশার্স, কলকাতা।
- ভূদেব চৌধুরী (১৯৮৬), রবীন্দ্র – ভাবনা, পুস্তক বিপণি, কলকাতা।
- অশোককুমার মিশ্র (২০১১), রবীন্দ্রনাট্যে রূপ: অরূপ, দে'জ পাবলিশিং, কলকাতা।
- উপেন্দ্রনাথ ভট্টাচার্য (১৪০৫), রবীন্দ্র নাট্য পরিক্রমা, ওরিয়েন্ট বুক কোম্পানি, কলকাতা।
- সাধনকুমার ভট্টাচার্য (২০০৬), রবীন্দ্র নাট্যসাহিত্যের ভূমিকা, দে'জ পাবলিশিং, কলকাতা।
- তপোব্রত ঘোষ (২০১৬), রবীন্দ্র – ছোটগল্পের শিল্পরূপ, দে'জ পাবলিশিং, কলকাতা।
- দেবাঞ্জন গঙ্গোপাধ্যায় (১৯৮৬), রবীন্দ্রনাথের ছোটগল্প ও চারজন বিদেশী ছোটগল্প লেখক, অনন্য প্রকাশন, কলকাতা।
- শ্রীভূদেব চৌধুরী (২০০৬-২00৭), বাংলা সাহিত্যের ছোটগল্প ও গল্পকার, মডার্ণ বুক এজেন্সী প্রাইভেট লিমিটেড, কলকাতা।
- অরুণকুমার মুখোপাধ্যায় (১৯৯৯), কালের পুত্তোলিকা, দে'জ পাবলিশিং, কলকাতা।
- ড. শিশির কুমার সিংহ (২০১৭), বিসর্জন নাটক সম্বন্ধে আলোচনা, অক্ষর পাবলিকেশন, আগরতলা, ত্রিপুরা।

Odia Literature

3.2 ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଭିତ୍ତି

Foundations of Odia Language and Literature

Sem – 1st **Credits -4**

ପରିଚୟ (Introduction)-

ପ୍ରଥମ ସେମିଷ୍ଟରରେ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ମୂଳଭିତ୍ତି ସହ ପରିଚିତ କରାଯାଏ, ଯାହା ଏହାର ଐତିହାସିକ, ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ବିକାଶ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ସମଗ୍ର ଧାରଣା ପ୍ରଦାନ କରେ। ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିକାଶର ଇତିହାସକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରାଯିବା ସହ ପ୍ରାକ୍-ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ଓ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱର ପରମ୍ପରା ସହ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ପରିଚିତ କରାଯାଇଛି। ଏହା ସହିତ, ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପାଠ୍ୟ 'ମୋ ଫୁଟା ଡଙ୍ଗାର କାହାଣୀ' ମାଧ୍ୟମରେ ଆତ୍ମଜୀବନୀ ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି, ଯାହା ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନାନୁଭୂତିଭିତ୍ତିକ ରଚନାକୁ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଭାବରେ ବୁଝିବାରେ ସହାୟକ ହୁଏ। ଭାଷାର ଇତିହାସ, ସାହିତ୍ୟିକ ପରମ୍ପରା, କବିତା ଓ ଗଦ୍ୟର ସମନ୍ୱୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ଐତିହ୍ୟ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ବିକାଶ ସମ୍ପର୍କରେ ଗଭୀର ଅବଗତି ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ୍ମକ ଏବଂ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ପାଠନ ଦକ୍ଷତାକୁ ସୁଦୃଢ଼ କରେ।

ଶିକ୍ଷଣ ଫଳାଫଳ (Learning Outcomes)

ଏହି ପାଠ୍ୟପତ୍ରର ସଫଳ ସମାପ୍ତି ପରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ସକ୍ଷମ ହେବେ:

- ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି, ବିକାଶ ଏବଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ପ୍ରାକ୍-ସାରଳା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଐତିହାସିକ ବିକାଶ ଏବଂ ପ୍ରମୁଖ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିପାରିବେ।
- ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ଏବଂ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱର ସାହିତ୍ୟିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ନନ୍ଦନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ∗∗'ମୋ ଫୁଟା ଡଙ୍ଗାର କାହାଣୀ'∗∗କୁ ଆଧାର କରି ଆତ୍ମଜୀବନୀ ସାହିତ୍ୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରିବେ।

- ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସମାଜର ପରସ୍ପର ସମ୍ପର୍କକୁ ପରୀକ୍ଷଣ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ପାଠ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଧାରଣା ଓ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ପଦ୍ଧତିର ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବେ।
- ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟିକମାନଙ୍କର ଆଞ୍ଚଳିକ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶରେ ଅବଦାନକୁ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କୃତିର ଅଧ୍ୟୟନ ମାଧ୍ୟମରେ ପାଠନ, ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ଯୋଗାଯୋଗ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ ଦକ୍ଷତାର ବିକାଶ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟିକ ଐତିହ୍ୟ ଏବଂ ସମସାମୟିକ ସମାଜରେ ଏହାର ପ୍ରାସଙ୍ଗିକତା ସମ୍ପର୍କରେ ସମ୍ୟକ୍ ଧାରଣା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିପାରିବେ।
- ସ୍ୱାଧୀନ ସାହିତ୍ୟ ପାଠନ, ଗବେଷଣା ଓ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଅନୁସନ୍ଧାନ ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ବିକଶିତ କରିପାରିବେ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होरा: (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Foundations of Odia Language and Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1

ଓଡିଆ ଭାଷାର ଉଦ୍ଭବ ଓ ବିକାଶକ୍ରମ
ଓଡିଆ ଲିପିର ଐତିହାସିକ ବିବର୍ତ୍ତନ
ଓଡିଆ ଅଭିଲେଖର ଭାଷା (ଶିଳାଲେଖ, ତାମ୍ରଲେଖ)

Unit – 2

ପ୍ରାକ୍ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ (ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା ଓ ନାଥ ସାହିତ୍ୟ)
ସାମାଜିକ, ଧାର୍ମିକ, ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ଭାଷା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ମୂଲ୍ୟାୟନ

Unit – 3

ମହାକାବ୍ୟ, କାବ୍ୟ ଓ କବିତାର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ୱରୂପ ।
ପ୍ରାଚୀନ କବିତା -

1. ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା (ଆଦିପର୍ବ - ମହାଭାରତ) - ସାରଳା ଦାସ
2. ଶରତ ସଂଧ୍ୟା (ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି - 30ଶ ଛାନ୍ଦ) - ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର

Unit – 4

ଆତ୍ମଜୀବନୀ - ମୋ ଫୁଟା ଡଙ୍ଗାର କାହାଣୀ - ଫତୁରାନନ୍ଦ

ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ (Practicum Activities) -

- ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଐତିହାସିକ ବିକାଶକୁ ଦର୍ଶାଇଥିବା ଏକ ସମୟରେଖା (Timeline) ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ପ୍ରାକ୍-ସାରଳା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଚୟନିତ ପାଠ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ସେମାନଙ୍କର ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଚିହ୍ନଟ କରିବେ।
- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତାଗୁଡ଼ିକୁ ପାଠ କରି ସେମାନଙ୍କର କାବ୍ୟ ଉପାଦାନ ଓ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବେ।
- 'ମୋ ଫୁଟା ଡଙ୍ଗାର କାହାଣୀ' ଉପରେ ଏକ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ପୁନର୍ବୀକ୍ଷଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଏହାର ଆତ୍ମଜୀବନୀମୂଳକ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଉଦ୍ଧାର କରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ସମ୍ପର୍କରେ ସେମିନାର ଏବଂ ଦଳୀୟ ଆଲୋଚନାରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।
- ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଓ କାବ୍ୟ ରୂପରେ ତୁଳନାତ୍ମକ ଅଧ୍ୟୟନ ଆଧାରିତ ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶରେ ପ୍ରମୁଖ ଲେଖକମାନଙ୍କର ଅବଦାନ ଉପରେ ପ୍ରସ୍ତୁତିକରଣ (Presentation) କରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ, ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଲେଖନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଦାନ ପଦ୍ଧତି (Mode of Transaction)

- ଇଣ୍ଟରାକ୍ଟିଭ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
- ପାଠ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା
- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଆଲୋଚନା ଓ ସହଯୋଗାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା
- ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତିକରଣ ଓ ଛାତ୍ର-ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଆଲୋଚନା
- ଆଇସିଟି-ସକ୍ଷମ ଶିକ୍ଷଣ ଓ ଡିଜିଟାଲ ଶିକ୍ଷା ସମ୍ପଦ
- ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପାଠନ ଓ ସ୍ୱୟଂ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ଶିକ୍ଷା

- ପ୍ରକଳ୍ପ-ଆଧାରିତ ଓ କାର୍ଯ୍ୟମୁଖୀ ଶିକ୍ଷା
- ନିରନ୍ତର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଯଥା ନିବନ୍ଧ, ପ୍ରସ୍ତୁତିକରଣ, ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା, ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଂଶଗ୍ରହଣ

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ (Recommended References)

1. ଓଡିଆ ଭାଷାର ଉନ୍ମେଷ ଓ ବିକାଶ - ଡଃ. ବାସୁଦେବ ସାହୁ, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ।
2. ଓଡିଆ ଧ୍ୱନିତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଶବ୍ଦସଂଭାର - ଡଃ. ଧନେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ।
3. ଓଡିଆ ଭାଷା ଓ ଲିପିର କ୍ରମବିକାଶ - ଡଃ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ।
4. ଓଡିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ରୂପଚିତ୍ର - ଡଃ. ନଟବର ଶତପଥୀ, ବିଜୟିନୀ ପବ୍ଲିକେଶନ, କଟକ ।
5. କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ - ପ୍ରଫେସର କେତକୀ ନାୟକ - ଓଡିଶା ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନସଂସ୍ଥା, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
6. ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତଥ୍ୟ - ଡଃ. ଭୋଳାନାଥ ରାଉତ।
7. ମୋ ଫୁଟାଡଙ୍ଗାର କାହାଣୀ - ଫତୁରାନନ୍ଦ, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ।

ପ୍ରବଚନ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Mode of Instruction and Evaluation) -

ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତଥା ଚର୍ଚ୍ଚା , ଅନ୍ତଃକ୍ରିୟା ସତ୍ର, ସଂଗୋଷ୍ଠୀ, ପ୍ରଦତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ଷେତ୍ରାନୁଭବ, ସାମୂହିକ କାର୍ଯ୍ୟ , ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ସତ୍ର, ଲିଖିତ ପରୀକ୍ଷା, ସଂରଚନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ , ଆନ୍ତରିକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ

3.2 ସାହିତ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ, ଆଧୁନିକ କବିତା ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଲୋକପରମ୍ପରା

3.2 Literary Theory, Modern Poetry and Folk Traditions in Odia Literature

Sem -2ND **Credit: - 04**

ପରିଚୟ (Introduction)

ଦ୍ୱିତୀୟ ସେମିଷ୍ଟରରେ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ସମୃଦ୍ଧ ଲୋକପରମ୍ପରା ସମ୍ପର୍କରେ ସମଗ୍ର ଅବଗତି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ। ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଭାରତୀୟ ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାର ମୌଳିକ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକର ପରିଚୟ କରାଯାଇ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ସାହିତ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର ବିଭିନ୍ନ ଆଭିଗମ ସମ୍ପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଦିଆଯାଏ। ଏହା ସହିତ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଉତ୍ପତ୍ତି, ବିକାଶ, ବିଷୟବସ୍ତୁ, ରୂପ ଓ ଶୈଳୀଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇ ଏହାର ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ଉଜାଗର କରାଯାଏ। ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତର ଅଧ୍ୟୟନ ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ମୌଖିକ ପରମ୍ପରା, ସାଂସ୍କୃତିକ ଐତିହ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ ଜ୍ଞାନ ପରମ୍ପରା ସହ ପରିଚିତ ହୁଅନ୍ତି। ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ଆଧୁନିକ କବିତା ଏବଂ ଲୋକସାହିତ୍ୟର ସମନ୍ୱୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ୍ମକ ଏବଂ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଚିନ୍ତନ ଦକ୍ଷତା ବିକାଶ କରାଇଥାଏ ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରା ସହିତ ସଜୀବ ଲୋକସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଆସ୍ୱାଦନ ଗଢ଼ି ତୋଳେ।

ଶିକ୍ଷଣ ଫଳାଫଳ (Learning Outcomes)

ଏହି ପାଠ୍ୟପତ୍ରର ସଫଳ ସମାପ୍ତି ପରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ସକ୍ଷମ ହେବେ:

- ଭାରତୀୟ ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ପ୍ରମୁଖ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର ବିଭିନ୍ନ ଅଭିଗମଗୁଡ଼ିକୁ ତୁଳନା କରିପାରିବେ।
- ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ବିଷୟବସ୍ତୁ, ରୂପ ଓ ଶୈଳୀଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରିବେ।
- ଉପଯୁକ୍ତ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ମାଧ୍ୟମରେ ସାହିତ୍ୟ ପାଠ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତର ସାଂସ୍କୃତିକ, ଐତିହାସିକ ଓ ସାମାଜିକ ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ଆସ୍ୱାଦନ କରିପାରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସମାଜର ପରସ୍ପର ସମ୍ପର୍କକୁ ପରୀକ୍ଷଣ କରିପାରିବେ।

- କବିତା ଏବଂ ଲୋକସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଆସ୍ୱାଦନରେ ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନରେ ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ, ଯୋଗାଯୋଗ ଏବଂ ଗବେଷଣା ଦକ୍ଷତା ବିକାଶ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ଲୋକପରମ୍ପରା ସମ୍ପର୍କରେ ସଚେତନତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିପାରିବେ।
- ସ୍ୱାଧୀନ ପାଠନ ଓ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଅନୁସନ୍ଧାନର ଆଗ୍ରହ ବିକଶିତ କରିପାରିବେ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Literary Theory, Modern Poetry and Folk Traditions in Odia Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1

ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ (ପ୍ରାଚ୍ୟ)

1. ରସ ଓ ଧ୍ୱନି
2. ରୀତି, ବକ୍ରୋକ୍ତି ଓ ଅଳଙ୍କାର

Unit– 2

ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ (ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ)

1. କ୍ଲାସିସିଜିମ୍, ରୋମାଣ୍ଟିସିଜିମ୍
2. ପ୍ରତୀକବାଦ, ଚିତ୍ରକଳ୍ପ ।

Unit – 3

ଆଧୁନିକ ଓଡିଆ କବିତାର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ୱରୂପ ।

ଆଧୁନିକ କବିତା -

1. ସ୍ୱଗତ - ସଚ୍ଚିରାଉତରାୟ ।
2. ଲଣ୍ଡନ - ରମାକାନ୍ତ ରଥ

Unit – 4

ଓଡିଆ ଲୋକଗୀତର ସ୍ୱରୂପ, ପ୍ରକାରଭେଦ ଓ ବିଭିନ୍ନଦିଗ ।

ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ (Practicum / Practical Activities)

- ଭାରତୀୟ ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଉପରେ ତୁଳନାତ୍ମକ ଚାର୍ଟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ବିଭିନ୍ନ ସାହିତ୍ୟିକ ଅଭିଗମ ବ୍ୟବହାର କରି ଚୟନିତ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାଗୁଡ଼ିକର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବେ।
- ସ୍ଥାନୀୟ ସମୁଦାୟରୁ ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତ ସଂଗ୍ରହ କରି ଲେଖାବଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବେ।
- ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଉପରେ ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କବିତା ଓ ଲୋକସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ସମୀକ୍ଷା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- କବିତା ପାଠ, ଲୋକଗୀତ ଆସ୍ୱାଦନ ଓ ଦଳୀୟ ଆଲୋଚନାରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।
- ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ବିକାଶ ଉପରେ ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ (Presentation) କରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଓ ଲୋକପରମ୍ପରା ସମ୍ପର୍କିତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଗବେଷଣାମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଦାନ ପଦ୍ଧତି (Mode of Transaction)

- ଇଣ୍ଟରାକ୍ଟିଭ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
- ପାଠ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା
- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଆଲୋଚନା ଓ ସହଯୋଗାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା
- ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତିକରଣ ଓ ଛାତ୍ର-ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ
- ICT-ସକ୍ଷମ ଶିକ୍ଷଣ ଓ ଡିଜିଟାଲ ସମ୍ପଦ
- ଲୋକସାହିତ୍ୟ ଲେଖାବଦ୍ଧ ପାଇଁ କ୍ଷେତ୍ରଭିତ୍ତିକ ଶିକ୍ଷା
- ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପାଠନ ଓ ପ୍ରକଳ୍ପ-ଆଧାରିତ ଶିକ୍ଷା
- ନିରନ୍ତର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଯଥା ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ, ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଂଶଗ୍ରହଣ

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ (Recommended References) –

1. ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ : ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ - ଡକ୍ଟର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାମୟୀ ପ୍ରଧାନ, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ।
2. ଓଡିଆ କାବ୍ୟ କୌଶଳ - ଡଃ. ସୁଦର୍ଶନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ।
3. ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସମୀକ୍ଷା ତତ୍ତ୍ୱ - ଡଃ. କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଧାନ, ପ୍ରାଚୀ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ, କଟକ ।

4. ସାହିତ୍ୟର ସୂଚୀପତ୍ର - ଡଃ. ବିଭୂତି ପଟ୍ଟନାୟକ, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ।
5. ଓଡିଆ ଲୋକଗୀତି ସଂଚୟନ - ଡଃ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶ
6. ଓଡିଆ ଲୋକଗୀତି ଓ କାହାଣୀ - ଡଃ. କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶ, ଓଡିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର, କଟକ ।
7. ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ - ଡଃ. ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ ।

ପ୍ରବଚନ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Mode of Instruction and Evaluation) -

ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତଥା ଚର୍ଚ୍ଚା , ଅନ୍ତଃକ୍ରିୟା ସତ୍ର, ସଂଗୋଷ୍ଠୀ, ପ୍ରଦତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ଷେତ୍ରାନୁଭବ, ସାମୂହିକ କାର୍ଯ୍ୟ , ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ସତ୍ର, ଲିଖିତ ପରୀକ୍ଷା, ସଂରଚନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ , ଆନ୍ତରିକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ

3.2 ଓଡ଼ିଆ ଉପନ୍ୟାସ ଓ ହାସ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ

3.2 Odia Fiction and Humorous Literature

Sem – 3RD **Credit: - 04**

ପରିଚୟ/Introduction -

ତୃତୀୟ ସେମିଷ୍ଟରରେ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ଓ ପରିଣତି ସମ୍ପର୍କରେ ଉପନ୍ୟାସ, ଛୋଟଗଳ୍ପ ଏବଂ ହାସ୍ୟ-ରସାତ୍ମକ ରଚନାର ଅଧ୍ୟୟନ ମାଧ୍ୟମରେ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ପରିଚିତ କରାଯାଏ। ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଓଡ଼ିଆ ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଛୋଟଗଳ୍ପର ସ୍ୱରୂପ, ଗଠନ ଏବଂ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପାଠ୍ୟଗୁଡ଼ିକ–ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତିଙ୍କ 'ଦାନାପାଣି', ମନୋଜ ଦାସଙ୍କ 'ଲକ୍ଷ୍ମୀର ଅଭିସାର' ଏବଂ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜଙ୍କ 'ବାଇ ମାହାନ୍ତିର ପାଞ୍ଜି'–ର ବିଶେଷ ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଏ। ସିଦ୍ଧାନ୍ତମୂଳକ ଧାରଣା ଓ ପାଠ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣର ସମନ୍ୱୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କାହାଣୀ ରୂପାୟନ କୌଶଳ, ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ, ହାସ୍ୟ-ବ୍ୟଙ୍ଗ, ସାମାଜିକ ବାସ୍ତବତା ଇତ୍ୟାଦିର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଆସ୍ୱାଦନକୁ ବିକଶିତ କରେ ଏବଂ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ୍ମକ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ କ୍ଷମତାକୁ ସୁଦୃଢ଼ କରେ।

ଶିକ୍ଷଣ ଫଳାଫଳ (Learning Outcomes)

ଏହି ପାଠ୍ୟପତ୍ରର ସଫଳ ସମାପ୍ତି ପରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ସକ୍ଷମ ହେବେ:

- ଓଡ଼ିଆ ଉପନ୍ୟାସ, ଛୋଟଗଳ୍ପ ଏବଂ ହାସ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି, ବିକାଶ ଓ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପାଠ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ, କାହାଣୀ ରୂପାୟନ କୌଶଳ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ଶୈଳୀକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହାସ୍ୟ, ବ୍ୟଙ୍ଗ, ବାସ୍ତବତା ଏବଂ ସାମାଜିକ ମୂଲ୍ୟବୋଧକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତି, ମନୋଜ ଦାସ ଏବଂ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଅବଦାନକୁ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ କରିପାରିବେ।
- ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ପାଠ୍ୟର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପାଇଁ ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ କାହାଣୀ ଏବଂ ଗଦ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଶୈଳୀ/ଧାରାଗୁଡ଼ିକୁ ତୁଳନା କରିପାରିବେ।

- ସାହିତ୍ୟର ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତିବିମ୍ବନ ଭୂମିକାକୁ ଆସ୍ୱାଦନ କରିପାରିବେ।
- ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ, ଯୋଗାଯୋଗ ଏବଂ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ପାଠନ କୌଶଳ ବିକାଶ କରିପାରିବେ।
- ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ସମ୍ପର୍କରେ ସଚେତନତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିପାରିବେ।
- ସ୍ୱାଧୀନ ପାଠନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଗବେଷଣା କୌଶଳ ବିକାଶ କରିପାରିବେ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Odia Fiction and Humorous Literature	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1

ଓଡିଆ ଉପନ୍ୟାସର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ୱରୂପ ।

Unit – 2

ଉପନ୍ୟାସ - ଦାନାପାଣି - ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତି ।

Unit – 3

ଓଡିଆ କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ୱରୂପ ।

ଗଳ୍ପ ସଂକଳନ - ଲକ୍ଷ୍ମୀର ଅଭିସାର - ମନୋଜ ଦାସ ।

Unit – 4

ରମ୍ୟ ରଚନାର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ୱରୂପ ।

ବାଇ ମାହାନ୍ତିର ପାଞ୍ଜି (ପ୍ରଥମ ବିଡା) - ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜ ।

ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ (Practicum / Practical Activities)

- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଉପନ୍ୟାସ, ଛୋଟଗଳ୍ପ ଏବଂ ହାସ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟ ପାଠ୍ୟର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ସମୀକ୍ଷା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ପ୍ରମୁଖ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଅବଦାନ ଉପରେ ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।

- ବିଭିନ୍ନ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଧାରାରେ ବ୍ୟବହୃତ କାହାଣୀ ରୂପାୟନ କୌଶଳର ତୁଳନା କରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟରେ ହାସ୍ୟ, ବ୍ୟଙ୍ଗ ଏବଂ ବାସ୍ତବତା ବିଷୟରେ ଦଳୀୟ ଆଲୋଚନାରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।
- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପାଠ୍ୟର ଚରିତ୍ର ବିଶ୍ଳେଷଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ସମ୍ପର୍କିତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଗବେଷଣାମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ ଏବଂ କାହାଣୀ କହିବା କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଦାନ ପଦ୍ଧତି (Mode of Transaction)

- ଇଣ୍ଟରାକ୍ଟିଭ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
- ପାଠ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା
- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଆଲୋଚନା ଓ ସହଯୋଗାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା
- ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ ଓ ଛାତ୍ର-ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ
- ICT-ସକ୍ଷମ ଶିକ୍ଷଣ ଓ ଶିକ୍ଷା ସମ୍ପଦ
- ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପାଠନ ଓ ପ୍ରକଳ୍ପ-ଆଧାରିତ ଶିକ୍ଷା
- ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଲେଖନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ ଅଭ୍ୟାସ
- ନିରନ୍ତର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଯଥା ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ, ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା ଓ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଂଶଗ୍ରହଣ

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ (Reference Books) -

1. ଓଡିଆ ଉପନ୍ୟାସ ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ, ସଂପାଦନା - ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ ଓ ଭୋଳାନାଥ ରାଉତ, ଓଡିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର, କଟକ ।
2. ଦାନାପାଣି - ଗୋପୀନାଥ ମହାନ୍ତି - ବିଦ୍ୟାପୁରୀ, କଟକ ।
3. ସ୍ୱାଧୀନତା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡିଆ ଉପନ୍ୟାସ - ଡଃ ନୃସିଂହ ଚରଣ ସାହୁ, ଓଡିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର୍, କଟକ।
4. ଓଡିଆ କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପର ଇତିବୃତ୍ତ - ଡଃ. ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ସାମଲ, ବୁକ୍ସ ଆଣ୍ଡ ବୁକ୍ସ, କଟକ ।
5. ଗାଳ୍ପିକ ମନୋଜ ଦାସଙ୍କ **"ଲକ୍ଷ୍ମୀର ଅଭିସାର ଏକ ଦୃଷ୍ଟିପାତ"** - ଡଃ ନୃସିଂହ ଚରଣ ସାହୁ, ନବ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ ବିଭାଗ, ଶ୍ରୀ ସଦାଶିବ ପରିସର, ପୁରୀ ।
6. ସାହିତ୍ୟର ରୂପରେଖ - ଡଃ. ନୀଳାଦ୍ରି ଭୂଷଣ ହରିଚନ୍ଦନ, ବିଦ୍ୟାପୁରୀ, କଟକ ।

ପ୍ରବଚନ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Mode of Instruction and Evaluation) -

ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତଥା ଚର୍ଚ୍ଚା , ଅନ୍ତଃକ୍ରିୟା ସତ୍ର, ସଂଗୋଷ୍ଠୀ, ପ୍ରଦତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ଷେତ୍ରାନୁଭବ, ସାମୂହିକ କାର୍ଯ୍ୟ , ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ସତ୍ର, ଲିଖିତ ପରୀକ୍ଷା, ସଂରଚନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ , ଆନ୍ତରିକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ

3.2 ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ, ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କବିତା
3.2 Odia Drama, Literary Criticism and Classical Poetry

Sem - 4TH **Credit: - 04**

ପରିଚୟ (Introduction)

ଚତୁର୍ଥ ସେମିଷ୍ଟରରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ନାଟକୀୟ, ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଏବଂ କବିତାତ୍ମକ ପରମ୍ପରା ସମ୍ପର୍କରେ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ସମଗ୍ର ଅବଗତି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ। ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ ଓ ଏକାଙ୍କିକାର ସ୍ୱରୂପ ଓ ବିକାଶ ସମ୍ପର୍କରେ ପରିଚୟ ଦିଆଯାଇ, ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପାଠ୍ୟ 'ତଟ ନିରଞ୍ଜନ' (ବିଜୟ ମିଶ୍ର) ଏବଂ 'ସ୍ମୃତି ବିଭ୍ରାଟ' (ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ କର) ମାଧ୍ୟମରେ ନାଟକୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଗଭୀର ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଏ। ଏହା ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଓ ଅଭିଗମ ସମ୍ପର୍କରେ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଇ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଚିନ୍ତନକୁ ବିକଶିତ କରାଯାଏ। ରାଧାନାଥ ରାୟ, ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର, ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସ ଏବଂ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ଚୟନିତ କବିତା ମାଧ୍ୟମରେ ପାରମ୍ପରିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଆସ୍ୱାଦନ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଏ। ନାଟକ, ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଏବଂ କ୍ଲାସିକାଲ କବିତାର ସମନ୍ୱୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରାର ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ୍ମକ ଓ ନନ୍ଦନତାତ୍ତ୍ୱିକ ବୁଝାମଣାକୁ ସୁଦୃଢ଼ କରେ।

ଶିକ୍ଷଣ ଫଳାଫଳ (Learning Outcomes)

ଏହି ପାଠ୍ୟପତ୍ରର ସଫଳ ସମାପ୍ତି ପରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ସକ୍ଷମ ହେବେ:

- ଓଡ଼ିଆ ନାଟକ, ଏକାଙ୍କିକା, ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଏବଂ କ୍ଲାସିକାଲ କବିତାର ଉତ୍ପତ୍ତି, ବିକାଶ ଓ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ନାଟକଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ, ଗଠନ ଏବଂ ନାଟକୀୟ କୌଶଳକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଓ ପଦ୍ଧତିଗୁଡ଼ିକୁ ପାଠ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ଚୟନିତ କ୍ଲାସିକାଲ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ସାହିତ୍ୟିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ନନ୍ଦନତାତ୍ତ୍ୱିକ ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ଆସ୍ୱାଦନ କରିପାରିବେ।
- ବିଜୟ ମିଶ୍ର, ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ କର, ରାଧାନାଥ ରାୟ, ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର, ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସ ଏବଂ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଅବଦାନକୁ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ କରିପାରିବେ।

- ନାଟକ ଏବଂ କବିତା ଅଧ୍ୟୟନରେ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଅଭିଗମ ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ନାଟକୀୟ ଓ କବିତାତ୍ମକ ରୂପଗୁଡ଼ିକୁ ତୁଳନା କରିପାରିବେ।
- ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ, ଯୋଗାଯୋଗ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ କୌଶଳ ବିକାଶ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଶାର ନାଟକୀୟ ଓ କବିତାତ୍ମକ ଐତିହ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ସଚେତନତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିପାରିବେ।
- ସ୍ୱାଧୀନ ସାହିତ୍ୟ ପାଠନ ଓ ଗବେଷଣା କୌଶଳ ବିକାଶ କରିପାରିବେ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Odia Drama, Literary Criticism and Classical Poetry	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1

ଓଡିଆ ନାଟକର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ୱରୂପ ।

ନାଟକ - ତଟ ନିରଞ୍ଜନା - ବିଜୟ ମିଶ୍ର ।

Unit – 2

ଓଡିଆ ଏକାଙ୍କିକାର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ୱରୂପ

ଏକାଙ୍କିକା - ସ୍ମୃତି ବିଭ୍ରାଟ - ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ କର ।

Unit – 3

ଓଡିଆ ସମାଲୋଚନାର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ୱରୂପ ।

Unit – 4

ମହାଯାତ୍ରା (ସପ୍ତମସର୍ଗ) ଅମର୍ଷୀଙ୍କ ଉଦ୍ବୋଧନ (ରାଧାନାଥ ରାୟ)

ମଙ୍ଗଳେ ଅଇଲା ଉଷା- ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର

ବନ୍ଦୀର ସାନ୍ଧ୍ୟ ଅନୁଚିନ୍ତା - ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସ

ରସକଲ୍ଲୋଳ (ପ୍ରଥମଛାନ୍ଦ)- ଦୀନକୃଷ୍ଣଦାସ

ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ (Practicum / Practical Activities) -

- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ନାଟକଗୁଡ଼ିକର ଦୃଶ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଭୂମିକାଭିନୟ ଏବଂ ନାଟ୍ୟରୂପାୟନ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବେ।
- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ନାଟକୀୟ ଓ କବିତାତ୍ମକ ପାଠ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ସମୀକ୍ଷା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ପ୍ରମୁଖ ଓଡ଼ିଆ ନାଟ୍ୟକାର, କବି ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଉପରେ ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ଚୟନିତ କ୍ଲାସିକାଲ କବିତାରେ ଚିତ୍ରକଳ୍ପନା, ପ୍ରତୀକବାଦ ଏବଂ କାବ୍ୟ ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବେ।
- ଏକାଙ୍କିକା ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍କିକ ନାଟକର ତୁଳନା କରିବେ।
- କବିତା ପାଠ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଏବଂ ନାଟକୀୟ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ କରିବେ।
- କ୍ଲାସିକାଲ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କିତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଗବେଷଣାମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଦାନ ପଦ୍ଧତି (Mode of Transaction) -

- ଇଣ୍ଟରାକ୍ଟିଭ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
- ପାଠ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା
- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଆଲୋଚନା ଓ ସହଯୋଗାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା
- ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ ଓ ନାଟ୍ୟରୂପାୟନ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ
- **ICT**-ସକ୍ଷମ ଶିକ୍ଷଣ ଓ ଡିଜିଟାଲ ଶିକ୍ଷା ସମ୍ପଦ
- ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପାଠନ ଓ ପ୍ରକଳ୍ପ-ଆଧାରିତ ଶିକ୍ଷା
- କବିତା ପାଠ ଓ ପ୍ରଦର୍ଶନମୂଳକ ଶିକ୍ଷା
- ନିରନ୍ତର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଯଥା ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ, ପ୍ରଦର୍ଶନ, ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା ଓ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଂଶଗ୍ରହଣ

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ (Reference Books) --

1. ଓଡିଆ ନାଟକର ଉଦ୍ଭବ ଓ ଆଧୁନିକ ପର୍ବ – ହେମନ୍ତ କୁମାର ଦାଶ, ବିଦ୍ୟାପୁରୀ, କଟକ।
2. ନାଟକର ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ଦୀପ୍ତି – ଡଃ. ସଂଘମିତ୍ରା ମିଶ୍ର, ଅଗ୍ରଦୂତ, କଟକ ।
3. ତଟ ନିରଞ୍ଜନା – ବିଜୟ ମିଶ୍ର, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ।
4. ନାଟ୍ୟସୃଷ୍ଟି ଓ ନାଟ୍ୟଦୃଷ୍ଟି – ଡଃ ବିଷ୍ଣୁପ୍ରିୟା ଓତା, ଶିଶୁକଲମ, ଭୁବନେଶ୍ୱର।
5. ଓଡିଆ ସମାଲୋଚନା ସାହିତ୍ୟ – ଓଡିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ।
6. ଗବେଷଣା ଅନୁବାଦ ସଂପାଦନା କଳା – ସଂ ନାରାୟଣ ସାହୁ, ସତ୍ୟନାରାୟଣ ବୁକ ଷ୍ଟୋର୍, କଟକ।
7. ଗବେଷଣା ପ୍ରବିଧି – ଡଃ ସୁବୋଧ ଚାଟାର୍ଜୀ, ବିଦ୍ୟାପୁରୀ, କଟକ।

8. ତପସ୍ୱିନୀ ଓ ମେହେର ସାହିତ୍ୟ, ଗୌରୀ କୁମାର ବ୍ରହ୍ମା।
9. ରସକଲ୍ଲୋଳ, ସମ୍ପାଦନା – ଦେବେନ୍ଦ୍ର ମାହାନ୍ତି।

ପ୍ରବଚନ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Mode of Instruction and Evaluation) -

ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତଥା ଚର୍ଚ୍ଚା , ଅନ୍ତଃକ୍ରିୟା ସତ୍ର, ସଂଗୋଷ୍ଠୀ, ପ୍ରଦତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ଷେତ୍ରାନୁଭବ, ସାମୂହିକ କାର୍ଯ୍ୟ , ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ସତ୍ର, ଲିଖିତ ପରୀକ୍ଷା, ସଂରଚନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ , ଆନ୍ତରିକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ

3.2 ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ କାବ୍ୟ ପରମ୍ପରା

3.2 Medieval Odia Literature and Poetic Traditions

Sem - 5TH **Credit: - 04**

ପରିଚୟ (Introduction) -

ପଞ୍ଚମ ସେମିଷ୍ଟରରେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଐତିହାସିକ, ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ, ରାଜନୈତିକ ଏବଂ ଧାର୍ମିକ ଭିତ୍ତିଭୂମି ସମ୍ପର୍କରେ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ସମଗ୍ର ଅବଗତି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ। ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ କବିତାର ରୂପଗତ ବିବିଧତା ଏବଂ କଳାତ୍ମକ ଶ୍ରେଷ୍ଠତା—ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଭାଷା, ଛନ୍ଦ, ବର୍ଣ୍ଣନା ଶୈଳୀ ଏବଂ କାବ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର—ର ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଏ। ଏହା ସହିତ ରସତତ୍ତ୍ୱ, ଭକ୍ତିଭାବ ଓ ଭାବାଦର୍ଶର ମାଧ୍ୟମରେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଏବଂ ନନ୍ଦନତାତ୍ତ୍ୱିକ ପରିମାଣକୁ ଉନ୍ମୋଚିତ କରାଯାଏ। ଏହା ସହିତ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଚମ୍ପୂ, ଚଉପଦୀ, ଚଉତିଶା, ଭଜନ ଏବଂ ଜଣାଣ ଭଳି ଓଡ଼ିଶାର ସମୃଦ୍ଧ ଲୀଳାଗୀତ ପରମ୍ପରା ସହ ପରିଚିତ କରାଯାଏ। ଐତିହାସିକ ପରିପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ ନନ୍ଦନତା, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଏବଂ ଲୀଳାଗୀତ ପରମ୍ପରାର ସମନ୍ୱୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଓଡ଼ିଆ ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ଥାୟୀ ସାଂସ୍କୃତିକ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ଅବଦାନକୁ ଆସ୍ୱାଦନ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପ୍ରଦାନ କରେ।

ଶିକ୍ଷଣ ଫଳାଫଳ (Learning Outcomes)

ଏହି ପାଠ୍ୟପତ୍ରର ସଫଳ ସମାପ୍ତି ପରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ସକ୍ଷମ ହେବେ:

- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଐତିହାସିକ ଏବଂ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ଏବଂ ଧାର୍ମିକ ଆନ୍ଦୋଳନଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ପ୍ରଭାବକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରିବେ।
- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ କବିତାର ଭାଷା, ଛନ୍ଦ, ଶୈଳୀ ଏବଂ କାବ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ସହିତ ରୂପଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିପାରିବେ।
- ରସ, ଭକ୍ତି, ନନ୍ଦନଚେତନା ଏବଂ ଭାବାଦର୍ଶ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ କବିତାର ପରିପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ଚମ୍ପୂ, ଚଉପଦୀ, ଚଉତିଶା, ଭଜନ ଏବଂ ଜଣାଣର ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ଆସ୍ୱାଦନ କରିପାରିବେ।
- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ କବିମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଅବଦାନକୁ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ କରିପାରିବେ।

- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟ ଓ ଲୀଳାଗୀତ ପରମ୍ପରାଗୁଡ଼ିକୁ ତୁଳନା କରିପାରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ପାଠ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ ମାଧ୍ୟମରେ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ, ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ ଏବଂ ଯୋଗାଯୋଗ କୌଶଳ ବିକାଶ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଶାର ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ସାହିତ୍ୟ ଐତିହ୍ୟ ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ଏବଂ ସ୍ୱାଧୀନ ଗବେଷଣା ପ୍ରବୃତ୍ତି ବିକାଶ କରିପାରିବେ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Medieval Odia Literature and Poetic Traditions	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି (ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ, ରାଜନୀତିକ ଓ ଧର୍ମୀୟ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ।)

Unit – 2

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟର ଆଂଗିକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ

(ବିଷୟ ବିନ୍ୟାସ, ଭାଷା, ଛନ୍ଦ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ, ବର୍ଣ୍ଣନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଓ ଆଳଙ୍କାରିକତା)

Unit – 3

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମିକ ବିଭବ ।

(ରସ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚେତନା ଓ ଭାବାଦର୍ଶ)

Unit – 4

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡିଆ ଗୀତି ପରମ୍ପରା

(ଚମ୍ପୂ, ଚଉପଦୀ, ଚଉତିଶା, ଭଜନ ଓ ଜଣାଣ)

ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ (Practicum / Practical Activities)

- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରମୁଖ ବିକାଶଗୁଡ଼ିକର ଏକ ସମୟରେଖା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ଚୟନିତ ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ କବିତାଗୁଡ଼ିକର ଭାଷା, ଛନ୍ଦ, ଚିତ୍ରକଳ୍ପନା ଏବଂ କାବ୍ୟ ଉପାଦାନ ଆଧାରରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବେ।
- ଚମ୍ପୂ, ଚଉପଦୀ, ଚଉତିଶା, ଭଜନ ଏବଂ ଜଣାଣ ଭଳି ଲୀଳାଗୀତ ରୂପଗୁଡ଼ିକର ପାଠ, ପାଠନ ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବେ।
- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ କବି ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ତୁଳନାମୂଳକ ଅଧ୍ୟୟନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ସାହିତ୍ୟର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଏବଂ ନନ୍ଦନତାତ୍ତ୍ୱିକ ପକ୍ଷ ଉପରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ସମୀକ୍ଷା ଲେଖିବେ।
- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ସାହିତ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ଏବଂ ସାଂସ୍କୃତିକ ଐତିହ୍ୟ ଉପରେ ଦଳୀୟ ଆଲୋଚନାରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।
- ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ରୂପଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପର୍କିତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଗବେଷଣାମୂଳକ ପ୍ରକଳ୍ପ କରିବେ।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଦାନ ପଦ୍ଧତି (Mode of Transaction)

- ଇଣ୍ଟରାକ୍ଟିଭ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
- ପାଠ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା
- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଆଲୋଚନା ଓ ସହଯୋଗାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା
- ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ ଓ କବିତା ପାଠ
- ICT-ସକ୍ଷମ ଶିକ୍ଷଣ ଓ ଡିଜିଟାଲ ଶିକ୍ଷା ସମ୍ପଦ
- ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପାଠନ ଓ ପ୍ରକଳ୍ପ-ଆଧାରିତ ଶିକ୍ଷା
- ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଲେଖନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ
- ନିରନ୍ତର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଯଥା ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ, ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଂଶଗ୍ରହଣ

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ (Supporting Bibliography)

1. ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ - ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ, 2ୟ, 3ୟ ଖଣ୍ଡ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ।
2. ମଧ୍ୟକାଳୀନ ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟ - ଡଃ. କୃଷ୍ଣଚରଣ ସାହୁ, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ।
3. ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ - ଡଃ. ବୃନ୍ଦାବନ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ।
4. ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିପର୍ବ ଓ ମଧ୍ୟପର୍ବ - ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି, କଟକ, ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ଟ ଷ୍ଟୋର୍, କଟକ।
5. କବି ସମ୍ରାଟଙ୍କ କାବ୍ୟକୃତି - ପ୍ରଫେସର୍ ବାଉରୀବନ୍ଧୁ ସାହୁ - ରାକା ପବ୍ଲିଶର୍ସ - ବ୍ରହ୍ମପୁର।

ପ୍ରବଚନ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Mode of Instruction and Evaluation) -

ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତଥା ଚର୍ଚ୍ଚା , ଅନ୍ତଃକ୍ରିୟା ସତ୍ର, ସଂଗୋଷ୍ଠୀ, ପ୍ରଦତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ଷେତ୍ରାନୁଭବ, ସାମୂହିକ କାର୍ଯ୍ୟ , ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ସତ୍ର, ଲିଖିତ ପରୀକ୍ଷା, ସଂରଚନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ , ଆନ୍ତରିକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ

3.2 ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ଏବଂ ଛୋଟଗଳ୍ପ ପରମ୍ପରା
Modern Odia Literary Movements and Short Story Tradition

Sem - 6TH **Credit: - 04**

ପରିଚୟ (Introduction)

ଷଷ୍ଠ ସେମିଷ୍ଟରରେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଗଢ଼ି ତୋଳିଥିବା ପ୍ରମୁଖ ସାହିତ୍ୟିକ ଆନ୍ଦୋଳନଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପର୍କରେ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ପରିଚୟ କରାଯାଏ ଏବଂ ଏହାର ବିକାଶରେ ପ୍ରମୁଖ ଲେଖକମାନଙ୍କର ଅବଦାନକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଏ। ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ରାଧାନାଥ ରାୟ, ମଧୁସୂଦନ ରାଓ, ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର ଏବଂ ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତିଙ୍କ କୃତିଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟୟନ ସହିତ ସତ୍ୟବାଦୀ ଆନ୍ଦୋଳନର ଆଦର୍ଶ ଏବଂ ସବୁଜ ଓ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ସାହିତ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନର ଉଦୟକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଏ। ଏହା ସହିତ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ସାମାଜିକ ବାସ୍ତବତା, ମାନବୀୟ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଏବଂ କଳାତ୍ମକ ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପ୍ରତିଫଳିତ କରୁଥିବା ଚୟନିତ ଓଡ଼ିଆ ଛୋଟଗଳ୍ପ ସହ ପରିଚିତ କରାଯାଏ। ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସ, ଆନ୍ଦୋଳନ, ଲେଖକ ଏବଂ କାହାଣୀ ରୂପର ସମନ୍ୱୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶର ସମଗ୍ର ଅବଗତି ପ୍ରଦାନ କରେ ଏବଂ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ୍ମକ ଏବଂ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଆସ୍ୱାଦନ କ୍ଷମତାକୁ ସୁଦୃଢ଼ କରେ।

ଶିକ୍ଷଣ ଫଳାଫଳ (Learning Outcomes)

ଏହି ପାଠ୍ୟପତ୍ରର ସଫଳ ସମାପ୍ତି ପରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ସକ୍ଷମ ହେବେ:

- ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରମୁଖ ସାହିତ୍ୟିକ ଆନ୍ଦୋଳନଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ରାଧାନାଥ ରାୟ, ମଧୁସୂଦନ ରାଓ, ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର, ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତି, ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସ, ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ଗୋଦାବରୀଶ ମିଶ୍ର, କାଳିନ୍ଦୀଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଲେଖକମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଅବଦାନକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରିବେ।
- ସତ୍ୟବାଦୀ, ସବୁଜ ଏବଂ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ସାହିତ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନର ଆଦର୍ଶଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଓଡ଼ିଆ ଛୋଟଗଳ୍ପର ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ ଏବଂ କାହାଣୀ ରୂପାୟନ କୌଶଳକୁ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ କରିପାରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ, ସମାଜ, ଜାତୀୟତାବାଦ ଏବଂ ସାମାଜିକ ସୁଧାର ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ପର୍କକୁ ଆସ୍ୱାଦନ କରିପାରିବେ।

- ବିଭିନ୍ନ ସାହିତ୍ୟିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରଭାବକୁ ତୁଳନା କରିପାରିବେ।
- ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ପାଠ୍ୟର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଅଭିଗମ ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବେ।
- ବିଶ୍ଳେଷଣାତ୍ମକ, ଯୋଗାଯୋଗ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ କୌଶଳ ବିକାଶ କରିପାରିବେ।
- ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ଐତିହାସିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ସଚେତନତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିପାରିବେ।
- ସ୍ୱାଧୀନ ପାଠନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଗବେଷଣା କୌଶଳ ବିକାଶ କରିପାରିବେ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Modern Odia Literary Movements and Short Story Tradition	40 hr	0	24 hr.	4

Unit – 1

ଆଧୁନିକ ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରମୁଖ ସ୍ରଷ୍ଟା

(ରାଧାନାଥଙ୍କ କାବ୍ୟ, ମଧୁସୂଦନ ରାଓଙ୍କ କବିତା, ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କାବ୍ୟ, ଫକୀର ମୋହନଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସ ଓ ଗଳ୍ପ ।)

Unit – 2

ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସତ୍ୟବାଦୀ ଧାରା ।

ପଣ୍ଡିତ ଗୋପବନ୍ଧୁ, ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ଗୋଦାବରୀଶ ମିଶ୍ର ।

Unit – 3

ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସବୁଜଧାରା ଓ ପ୍ରଗତିବାଦୀ ଧାରା ।

କାଳୀନ୍ଦି ଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଅନ୍ନଦା ଶଙ୍କର ରାୟ, ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ପଟ୍ଟନାୟକ, ସଚ୍ଚି ରାଉତରାୟ, ରାଧାମୋହନ ଗଡନାୟକ, ଅନନ୍ତ ପଟ୍ଟନାୟକ ।

Unit – 4

ଗଳ୍ପସାହିତ୍ୟ

ନୀଳମାଷ୍ଟ୍ରାଣୀ - ଗୋଦାବରୀଶ ମହାପାତ୍ର

ମାଂସର ବିଳାପ- କାଳନ୍ଦୀ ଚରଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ

ଆକାଶ ପ୍ରତି - ମଧୁସୂଦନ ରାଓ

ସର୍ପ ଜଣାଣ- କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ

ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ (Practicum / Practical Activities)

- ପ୍ରମୁଖ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଲେଖକ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ଉପରେ ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ କରିବେ।
- ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଛୋଟଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟବସ୍ତୁ, ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ ଏବଂ କାହାଣୀ ଶୈଳୀ ଆଧାରରେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବେ।
- ସତ୍ୟବାଦୀ, ସବୁଜ ଏବଂ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଆନ୍ଦୋଳନର ତୁଳନା ସମ୍ପର୍କରେ ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ଚୟନିତ ସାହିତ୍ୟ କୃତିଗୁଡ଼ିକର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ସମୀକ୍ଷା ଲେଖିବେ।
- ଜାତୀୟତାବାଦ, ସାମାଜିକ ସୁଧାର ଏବଂ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ଚିନ୍ତାଧାରା ଉପରେ ଦଳୀୟ ଆଲୋଚନାରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।
- ବିଭିନ୍ନ ସାହିତ୍ୟିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ଉପରେ ତୁଳନାମୂଳକ ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବେ।
- ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କିତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଗବେଷଣାମୂଳକ ପ୍ରକଳ୍ପ କରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ ଏବଂ କାହାଣୀ କହିବା କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରେ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିବେ।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଦାନ ପଦ୍ଧତି (Mode of Transaction)

- ଇଣ୍ଟରାକ୍ଟିଭ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
- ପାଠ୍ୟ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା
- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଆଲୋଚନା ଓ ସହଯୋଗାତ୍ମକ ଶିକ୍ଷା
- ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା
- ICT-ସକ୍ଷମ ଶିକ୍ଷଣ ଓ ଡିଜିଟାଲ ଶିକ୍ଷା ସମ୍ପଦ
- ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପାଠନ ଓ ପ୍ରକଳ୍ପ-ଆଧାରିତ ଶିକ୍ଷା
- ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଲେଖନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦନ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ
- ନିରନ୍ତର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଯଥା ନିବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତୀକରଣ, ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ, ପୁସ୍ତକ ସମୀକ୍ଷା ଓ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଂଶଗ୍ରହଣ

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ (Supporting Bibliography)-

1. ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ (1803-1920) ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ, ବାଣୀଭବନ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
2. ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରାଧାନାଥ ଓ ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗ - ପ୍ରଫେସର ବୈଷ୍ଣବ ଚରଣ ସାମଲ, ଫ୍ରେଣ୍ଡସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ ।
3. ସବୁଜରୁ ସାଂପ୍ରତିକ - ଡଃ. ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ ।
4. ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଗତିବାଦୀଧାରା - ଡଃ. ବିଜୟ କୁମାର ଶତପଥୀ, ଓଡିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର, କଟକ।
5. ଆଧୁନିକ ଓଡିଆ ସାହିତ୍ୟ - ଡଃ ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି (ଭରଦ୍ୱାଜ), ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, କଟକ।

ପ୍ରବଚନ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Mode of Instruction and Evaluation) -

ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତଥା ଚର୍ଚ୍ଚା , ଅନ୍ତଃକ୍ରିୟା ସତ୍ର, ସଂଗୋଷ୍ଠୀ, ପ୍ରଦତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ଷେତ୍ରାନୁଭବ, ସାମୂହିକ କାର୍ଯ୍ୟ , ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ସତ୍ର, ଲିଖିତ ପରୀକ୍ଷା, ସଂରଚନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ , ଆନ୍ତରିକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ

अभ्यासपत्रिका (पाठ्यनाम)
3.2 मराठी वाङ्मयाचा इतिहास

सत्र – १ **श्रेयांक : ४**

पाठ्यपरिचय: (About the course)

सदर अभ्यासपत्रिकेतून मराठी साहित्याच्या इतिहासाचा परिचय विद्यार्थ्यांना करून दिला आहे. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास मध्ययुगीन, आधुनिक आणि अर्वाचीन अशा चार विविध कालखंडातील सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितीनुसार बदलत गेलेल्या आणि विकसित झालेल्या मराठी वाङ्मयाची समृद्ध परंपरा या अभ्यासपत्रिकेतून मंडळी आहे. या विविध कालखंडातील वाङ्मयावाङ्मयाचे स्वरूप, वेगळेपण याचा आढावा या अभ्यासपत्रिकेत घेतला आहे. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास विद्यार्थ्यांना परिचित करून देण्याच्या हेतूने या अभ्यासपत्रिकेचे स्वरूप निश्चित केले आहे. मराठी साहित्याच्या स्वरुपाची, कालानुरूप त्यात झालेल्या बदलांचे आकलन या अभ्यासातून विद्यार्थ्यांना होईल.

अधिगमपरिणामा:(Learning Outcomes)

- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास सुस्पष्टपणे विद्यार्थी मांडू शकतील.
- मराठी साहित्यच्या इतिहास लेखनाची परंपरा विद्यार्थ्यांना ज्ञात होईल.
- मध्ययुगीन, आधुनिक व अर्वाचीन कालखंडातील साहित्याचे स्वरूप विद्यार्थी स्पष्ट करू शकतील.
- विविध कालखंडातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि साहित्यिक स्थित्यंतरे आणि संदर्भ यांचे अवलोकन विद्यार्थी करू शकतील.
- मध्ययुगीन कालखंडातील महत्त्वपूर्ण भक्तिसंप्रदायांची ओळख.
- विविध कालखंडातील वाङ्मयातून प्रकट झालेल्या मानवी मूल्यांचे आकलन.
- विविध कालखंडातील वाङ्मयीन प्रेरणांचे आकलन होऊ शकेल.
- मराठी वाङ्मयीन चळवळी व प्रेरणांचे आकलन.
- विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक व सांस्कृतिक जाण होऊन सामाजिक सामंजस्य निर्माण होईल.

उद्दिष्टे :

- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास जाणून घेणे.
- मध्ययुगीन, आधुनिक व अर्वाचीन कालखंडातील साहित्याचे स्वरूप समजून घेणे.
- मध्ययुगीन, आधुनिक व अर्वाचीन कालखंडातील साहित्यप्रकारच्या प्रेरणा, वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
- विविध कालखंडातील साहित्याची सामाजिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- मध्ययुगीन, आधुनिक व अर्वाचीन कालखंडातील साहित्याचे वेगळेपण अभ्यासणे.
- विविध कालखंडातील मराठी साहित्याच्या प्रेरणा व प्रवृत्ती अभ्यासणे.
- मध्ययुगीन कालखंडातील विविध संप्रदायांची विचारधारा समजून घेणे.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मराठी वाङ्मयाचा इतिहास	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. साहित्येतिहासाची संकल्पना.
2. वाङ्मयीन कालखंड : संकल्पना (प्राचीन/मध्ययुगीन/आधुनिक/अर्वाचीन)
3. साहित्यनिर्मिती आणि कालखंड यांचा सहसंबंध
4. साहित्यनिर्मिती मागील प्रेरणा व प्रवृत्तींचा कालिक संदर्भ.

पाठ्यांशः(Unit) -2

1. प्राचीन मराठी साहित्याचा कालखंड: प्रेरणा व स्वरूप
   (अ) मराठी भाषा उत्पत्ति काळ, शिलालेख, ताम्रपट, आदय
   (आ) कवी – मुकुंदराज, महानुभाव संप्रदायाचे साहित्य.
2. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा कालखंड :प्रेरणा व स्वरूप
   (अ) वारकरी संप्रदायाचे साहित्य (प्रेरणा व स्वरूप, संत परंपरा व साहित्य)
   (आ) महात्मा बसवेश्वरांचे साहित्य, पंडिती काव्य व शाहिरी परंपरा, बखर वाङ्मय

पाठ्यांशः(Unit)- 3

1. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा कालखंड :प्रेरणा व स्वरूप
   (अ) आधुनिक मराठी साहित्य प्रकारांची निर्मिती व प्रेरणा (कविता, नाटक)
   (आ) आधुनिक कालखंडातील साहित्याचे स्वरूप.(कविता, कथा, नाटक, कादंबरी)

पाठ्यांशः(Unit) -4

1. मराठी वाङ्मयाचा अर्वाचीन कालखंड : प्रेरणा व स्वरूप
   अ) इ.स. १९२० ते इ.स. १९४५ या कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप
   आ) इ. स. १९४५ ते इ.स.१९६० या कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप.
   इ) इ. स. १९६० ते १९९० या कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप.
   ई) इ. स. १८७४ ते १९२० कालखंडातील साहित्य : प्रेरणा, प्रवृत्ती व स्वरूप.

प्रायोगिकम् (Practicum)

- प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक व अर्वाचीन मराठी साहित्यावर आधारित प्रश्नमंजुषा स्पर्धा
- मराठी वाङ्मयातील संत परंपरा, पंडिती परंपरा व शाहिरी परंपरा विषयक भित्तीपत्रक निर्मिती व प्रदर्शन
- संत परंपरेतील साहित्याचे गायन व पठण.

- अर्वाचीन मराठी वाङ्मयातील सुधारणावादी चळवळी, विचारवंत व विचारधारा यांवर प्रकल्प लिहिणे.

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- व्याख्यान
- स्पष्टीकरण व विश्लेषण
- सादरीकरण
- समूहचर्चा
- प्रकल्प
- पॉवर पॉइंट सादरीकरण

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

मौखिक आणि लेखी परीक्षेच्या आधारे तसेच प्रात्यक्षिक कार्याच्या आधारे मूल्यमापन केले जाईल.
60% सत्रान्त लेखी परीक्षा
40% प्रायोगिक विषयांवर आधारित मूल्यांकन

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) :

1. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १ ते ६ महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
2. मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास, अर्वाचीन कालखंड , डॉ.प्र.न.जोशी
3. महाराष्ट्र जीवन, खंड १ व २ , ग.बा.सरदार
4. प्रदक्षिणा खंड १ व २ , कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
5. महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास, शं.दा.पेंडसे
6. मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, गो.म.कुलकर्णी
7. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, सदा कऱ्हाडे
8. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १ व २, डॉ.अ.ना.देशपांडे
9. धार आणि काठ, नरहर कुरुंदकर

अभ्यासपत्रिका

3.2 साहित्यप्रकारांचे स्वरूप (कविता व कथा)

सत्र – २ श्रेयांक : ४

पाठ्यपरिचयः (About the course) :

सदर अभ्यासपत्रिकेतून काव्यात्म व निवेदनात्म साहित्यप्रकारांची संकल्पना आणि स्वरूप जाणून घेता येईल. कविता या साहित्यप्रकाराची निर्मिती प्रेरणा, वैशिष्ट्ये समजून घेण्यास याची मदत होईल. मराठी कवितेची परंपरा व वाटचाल समजून घेणे तसेच कवितेचे रचना व आशय यानुसार प्रकार यांचा विचार या अभ्यासपत्रिकेतून केला आहे. या अभ्यासातून विद्यार्थ्यांना साहित्याचा आस्वाद घेण्याची प्रेरणा मिळेल.

उद्दिष्टे :

- कविता व कथा या साहित्यप्रकारचे स्वरूप आणि संकल्पना जाणून घेणे.
- कविता व कथा या साहित्यप्रकारांच्या प्रेरणा, वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
- मराठी कवितेची व कथेची परंपरा व वाटचाल समजून घेणे.
- कवितेचे विविध प्रकार समजून घेणे.
- कविता व कथा या साहित्यप्रकारांचे आकलन, आस्वाद आणि विश्लेषण करणे.

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

- मराठी भाषा आणि साहित्यातील पायाभूत सैद्धांतिक घटकांचे आकलन होईल.
- गद्यात्म व पद्यात्म साहित्यप्रकारांचे स्वरूपभेद समजून घेता येईल.
- कवितेच्या भाषिक सौंदर्याचे विद्यार्थ्यांना आकलन होईल.
- वैचारिक प्रगल्भता विकसित होईल.
- कवितेचे सुस्पष्ट वाचन आणि सादरीकरण करता येईल.
- कथेचे साभिनय सादरीकरण करता येईल.
- मराठी कवितेची व कथेची वाटचाल व त्यात झालेले बदल याची माहिती विद्यार्थ्यांना मिळेल.
- आधुनिक मराठी कवितेच्या व कथेच्या बदलत्या स्वरूपाचे आकलन होईल.
- कवितेचे व कथेचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करता येईल.
- विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक व सांस्कृतिक जाण होऊन सामाजिक सामंजस्य निर्माण होईल.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	साहित्यप्रकारांचे स्वरूप (कविता व कथा)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. साहित्याचे स्वरूप व संकल्पना
2. साहित्याचे प्रकार (गद्यात्म व पद्यात्म)
3. कविता या साहित्यप्रकाराचा परिचय

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. मराठी कविता: स्वरूप, प्रेरणा आणि वैशिष्ट्ये
2. कवितेचे घटक व भाषा
3. कवितेचे प्रकार –
   - (इ) रचनेनुसार -अभंग व ओवी, आर्या, फटका, पोवाडा, लावणी, मुक्तछंद, गझल
   - (ई) आशयानुसार – भावगीत, निसर्ग कविता, सामाजिक कविता, प्रेमकविता

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. मराठी कथा : स्वरूप, संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये
2. कथेचे घटक व निवेदनतंत्र
3. कथेचे प्रकार (दीर्घकथा, लघुकथा)

पाठ्यांशः(Unit) - 4

अभ्यास घटक -अ] निवडक कविता :

1. रुणुझुणु रुणुझुणु रे भ्रमरा – संत ज्ञानेश्वर
2. भेटी लागी जीवा लागलीसे आस- संत तुकाराम
3. बिकट वाट वहिवाट नसावी – अनंत फंदी
4. सुंदरा मनामध्ये भरली- शाहीर राम जोशी
5. किती तरी दिवसात ...नाही चांदण्यात गेलो- बा.सी.मर्ढेकर
6. दंगा- तू दिलेले दान मी स्वीकारले कोठे?- सुरेश भट
7. या जन्मावर या जगण्यावर शतदा प्रेम करावे –मंगेश पाडगावकर
8. दोन दिवस- नारायण सुर्वे
9. कट्याकुट्याचा तुडवीत रस्ता – इंद्रजित भालेराव
10. प्रेम कर भिल्लासारखं – कुसुमाग्रज

अभ्यास घटक -ब] कथा

1. **कथासंग्रह :** फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर – जयंत पवार

प्रायोगिकम् (Practicum)

खालीलपैकी कोणत्याही **दोन कृती** करणे अनिवार्य आहे.

- कविता या साहित्यप्रकारचे विश्लेषण व सादरीकरण करणे.
- कवितेचे परीक्षण करणे.

- कथेचे साभिनय सादरीकरण/ कथाकथन करणे.
- तुमच्या परिसरातील कवी /लेखक यांची मुलाखत घेणे.

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान
- स्पष्टीकरण व विश्लेषण
- सादरीकरण
- समूहचर्चा
- प्रकल्प/ मुलाखत
- पॉवर पॉइंट सादरीकरण

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक आणि लेखी परीक्षेच्या आधारे तसेच प्रात्यक्षिक कार्याच्या आधारे मूल्यमापन केले जाईल.
60% सत्रान्त लेखी परीक्षा
40% प्रायोगिक विषयांवर आधारित मूल्यांकन

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books):

- टिका स्वयंवर, भालचंद्र नेमाडे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
- मराठी वाङ्मयाची वाटचाल:स्वरूप व संकल्पना, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर
- कवितेचा रुपशोध, म.सु.पाटील, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर
- कविता आणि प्रतिमा, सुधीर रसाळ, मौज प्रकाशन, मुंबई
- एक साहित्यप्रकार :: कविता, वसंत आबाजी डहाके, विजय प्रकाशन, आवृत्ती पहिली, ऑगस्ट २०१३
- अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन, अक्षयकुमार काळे, बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर, १९९९
- मराठी कविता : स्वरूप आणि विवेचन , निशिकांत ठकार
- प्रदक्षिणा – खंड -२, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- मराठी कथा उद्गम आणि विकास, डॉ. इंदुमती शेवडे
- मराठी कथा :स्वरूप आणि आस्वाद, प्रा. दा.वि.कुलकर्णी
- ‘कथा :संकल्पना आणि समीक्षा’, जोशी सुधा, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती, फेब्रु. २००८
- मराठी कथा: एक परामर्श, जोशी सुधा, मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई २०१९
- पवार जयंत, फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर, लोक वाङमय गृह, प.आ.२०१०

अभ्यासपत्रिका

3.2 साहित्यप्रकारचा अभ्यास (नाटक)

सत्र- ३ **श्रेयांक -४**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

मराठी साहित्यात नाटकाची समृद्ध परंपरा आहे. नाटक ही दृक्श्राव्य कला असल्याने इतर साहित्यप्रकारांहून हे वेगळे ठरते. नाटकाच्या संहितेबरोबरच त्याच्या सादरीकरणाच्या वेळी त्याला प्रयोगमूल्य देखील जोडली जातात. प्रस्तुत अभ्यासपत्रिकेतून नाटकाचे साहित्यमूल्य आणि प्रयोगमूल्य यांचा एकत्रित विचार केला आहे. भारतीय नाट्यपरंपरेत मराठी रंगभूमीचे योगदान काय आहे याचा विचार यात केला आहे. नाटक या साहित्यप्रकारचे स्वरूप, संकल्पना, नाटकाचे प्रकार, नाट्यतंत्रांचा अभ्यास याद्वारे करता येईल. निवडक नाट्यकृती आणि त्यांचे रंगमंचीय प्रयोग याधारे नाटक या साहित्यप्रकारचा अभ्यास या अभ्यासपत्रिकेद्वारे करता येईल.

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes:-

- नाटक या साहित्यप्रकाराची ओळख होईल.
- नाटकाच्या विविध घटकांची ओळख होईल.
- नाटकाच्या स्वरूपाचे व विविध नाट्यतंत्रांचे आकलन होईल.
- नाटक या साहित्यप्रकाराविषयी वाङ्मयीन व प्रायोगिक मूल्यविषयक सौंदर्यदृष्टीचा विकासहोईल.
- साहित्याभिरुचीच्या कक्षा रुंदावणे .
- नाटकाच्या प्रायोगिक तंत्रांचे आकलन.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	साहित्यप्रकारचा अभ्यास (नाटक)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. विविध ललित कलांचा संक्षिप्त परिचय.
2. मराठी रंगभूमी आणि नाटक परंपरेचा परिचय.
3. भारतीय नाट्य परंपरा आणि मराठी नाटक.
4. लोक रंगभूमी आणि नगर रंगभूमी.

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. नाटक : संकल्पना, स्वरूप व व्याख्या.
2. नाटकाचे घटक व नाट्यतंत्रे.

3. नाटक : संहिता व प्रयोग.
4. नाटकाचे प्रकार – शोकांतिका, सुखात्मिका, संगीत नाटक, एकांकिका, प्रहसन

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. नाट्य सादरीकरणाची तंत्रे (प्रायोगिक, व्यावसायिक, लोकरंगभूमी)
2. नाट्य अभिनय व अभिनयाचे प्रकार
3. आधुनिक नाट्यतंत्रे (ध्वनी योजना, प्रकाश योजना, नेपथ्य, संगीत ...इ.)

पाठ्यांशः(Unit) - 4

खालील नाट्यकृतींची संहिता व व्हिडीओ सादरीकरण/प्रयोग यांचा विचार

1. शांतता कोर्ट चालू आहे! – विजय तेंडूलकर.
2. संगीत देवबाभळी – प्राजक्त देशमुख
3. व-हाड निघालंय लंडनला- प्रा. लक्ष्मण देशपांडे

प्रायोगिकम् (Practicum)

खालीलपैकी कोणत्याही **दोन कृती** करणे अनिवार्य आहे.

- नाटक व नाट्यशास्त्र यावरील प्रमुख ग्रंथांतील महत्वपूर्ण घटकांचे वाचन आणि टीपण
- नाट्यअभिवचन /सादरीकरण
- एखाद्या नाटकाचे (संहिता किंवा प्रयोग) परीक्षण लेखन करणे.
- महाविद्यालयीन स्तरावर एकांकिका/ प्रहसन यांची संहिता लेखन व दिग्दर्शन
- आपल्या परिसरातील नाटककार, नाट्य कलावंत, नाट्य दिग्दर्शक यांची मुलाखती

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान
- स्वयं अध्ययन
- वाचन-लेखन
- स्व अनुभवांचे सादरीकरण
- नाट्यप्रयोगांचे अवलोकन व विश्लेषण (व्हिडीओ /रंगमंचीय प्रयोगाधारे)

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक आणि लेखी परीक्षेच्या आधारे तसेच प्रात्यक्षिक कार्याच्या आधारे मूल्यमापन केले जाईल.

60% सत्रान्त लेखी परीक्षा

40% प्रायोगिक विषयांवर आधारित मूल्यांकन

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- भरतमुनिविरचितंनाट्यशास्त्रम्- खंड- पहिला, अध्याय १ ते १२ , अनुवादक -डॉ.संध्यावीरसिंहपुरेचा व डॉ.श्रीहरी वासुदेव गोकर्णकर, प्रकाशन- महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रथमावृत्ती २०२२.
- भरतमुनिविरचितंनाट्यशास्त्रम्- खंड- दुसरा, अध्याय १३ ते २४, अनुवादक -डॉ.संध्यावीरसिंहपुरेचा व डॉ.श्रीहरी वासुदेव गोकर्णकर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २०२२.
- नाटक आणि रंगभूमी परिभाषासंग्रह, विलास खोले, प्रकाशक- महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, प्रथमावृत्ती, सप्टेंबर २०२०.
- मराठी रंगभूमी आणि मराठी नाटक-घटना आणि परंपरा, के.नारायण काळे (संपा.)मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई.
- भारतीय प्रयोगकलांचा परिचय व इतिहास- नाट्य, राजीव नाईक, लोकवाङ्मयगृह,मुंबई २०१०.
- मराठी नाटक आणि रंगभूमी, वा.ल.कुलकर्णी, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे.
- खेळ नाटकाचा, राजीव नाईक, मौज प्रकाशन, मुंबई.
- शांतता कोर्ट चालू आहे!, विजय तेंडूलकर
- संगीत देवबाभळी,प्राजक्त देशमुख, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे.
- व-हाड निघालंय लंडनला- प्रा. लक्ष्मण देशपांडे

अभ्यासपत्रिका

3.2 साहित्यविचार आणि साहित्यसमीक्षा

सत्र- ४ **श्रेयांक – ४**

पाठ्यपरिचयः (Introduction of the course)

शब्द आणि अर्थ हे जरी साहित्याचे लक्षण भामहासारख्या अलंकारिकांनी दिले असले तरी साहित्याचे स्वरूप इतकेच नाही. या अभ्यासपत्रिकेतून साहित्याचे स्वरूप, साहित्याची संकल्पना, साहित्याचे प्रयोजन आणि प्रेरणा, साहित्याची निर्मितिप्रक्रिया, त्यात योजल्या जाणा-या विविध शैली, साहित्यातील अनुभवांचे प्रकार, साहित्यप्रकारांची लेखनवैशिष्ट्ये आणि भाषावैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास विद्यार्थी करणार आहेत. साहित्य आणि समाज यातील अंतरदुवा या अभ्यासातून विद्यार्थ्यांच्या लक्षात येणार आहे.

उद्देश्यम् (Objectives)

- भारतीय आणि पाश्चात्य साहित्यमीमंसाकांचे साहित्याची संकल्पना, स्वरूप, प्रयोजन याबाबतचे विचार समजून घेणे.
- साहित्य निर्मितीची प्रक्रिया जाणणे.
- साहित्यातील विविध शैलींचा अभ्यास करणे.
- साहित्य आणि समाज यातील परस्पर संबंध समजून घेणे.
- साहित्यविचारातील व समीक्षाविचारातील विविध तत्त्वे अभ्यासणे.
- साहित्यविचारातील व समीक्षाविचारातील विविध तत्त्वे व सिद्धांतांच्या आधारे साहित्य समजून घेणे.
- साहित्यकृतीचे परीक्षण व समीक्षा याविषयीच्या लेखनाचा सराव करणे.

अधिगमपरिमाणः (Learning Outcomes) या अभ्यासक्रमानंतर -

- विद्यार्थ्यांचे साहित्याबाबतच्या आकलनात वृद्धी होईल.
- भारतीय आणि पाश्चात्य साहित्यमीमंसाकांचे साहित्याची संकल्पना, स्वरूप, प्रयोजन याचे आकलन होईल.
- त्यांचा वाचनाचा दृष्टिकोण बदलेल आणि साहित्याच्या आकलन क्षमतेत वाढ होईल.
- साहित्य आणि समाज यांतील परस्पर सहसंबंध त्यांना समजून येईल.
- साहित्यविचार व समीक्षाविचार यातील विविध तत्त्वे व सिद्धांत यांचा परिचय होईल.
- विद्यार्थ्यांच्या लेखनामध्ये सुधारणा होईल.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	साहित्यविचार आणि साहित्यसमीक्षा	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1 साहित्याची संकल्पना, स्वरूप आणि प्रयोजन

- साहित्याची संकल्पना व स्वरूप (भारतीय व पाश्चात्य साहित्य मीमांसकांच्या व्याख्या)
- साहित्यातील अनुभवाचे विशेष
- साहित्याचे प्रयोजन (भारतीय व पाश्चात्य प्रयोजनविचार)
- साहित्याच्या प्रेरणा व प्रयोजन आणि साहित्याचे स्वरूप यांतील सहसंबंध

पाठ्यांशः(Unit) - 2 साहित्यनिर्मितीची प्रक्रिया

- साहित्य निर्मितीसाठी आवश्यक घटक- प्रतिभा आणि कल्पना यांचे स्वरूप, साहित्यिकाचे व्यक्तिमत्त्व
- साहित्याची शैली, शैलीवैशिष्ट्ये आणि भाषा-(शब्दार्थविमर्श- शब्दशक्ती, अलंकार योजना, वक्रोक्ती विचार ..इ.)

पाठ्यांशः(Unit) - 3 साहित्य समीक्षाविचार

- समीक्षेची संकल्पना, स्वरूप,प्रयोजन व महत्त्व
- साहित्य समीक्षेची प्रक्रिया (साहित्याचे आकलन,आस्वाद, विश्लेषण, मूल्यमापन व अर्थनिर्णयन)
- समीक्षकाचे गुण (रसिकता, प्रज्ञा, तुलना करण्याची क्षमता, चिकित्सक विचार करण्याची कुशलता, मूल्यविवेक)

पाठ्यांशः(Unit) - 4 समीक्षाः व्याप्ती आणि प्रकार

- समीक्षेचे प्रकार (सैद्धांतिक समीक्षा, उपयोजित समीक्षा, आस्वादक समीक्षा)
- विविध साहित्यप्रकारांचे परीक्षण व समीक्षा करण्याची परिमाणे (कविता,कथा,कादंबरी,नाटक...इ.)

प्रायोगिकम् (Practicum)

खालीलपैकी कोणत्याही **दोन कृती** करणे अनिवार्य आहे.

- साहित्यशास्त्रावरील प्रमुख ग्रंथांतील महत्वपूर्ण घटकांचे वाचन आणि टीपण
- सादरीकरण
- कथा, एकांकिका, नाटक, कविता इत्यादीचे परीक्षण लेखन करणे.
- पुस्तक परीक्षण
- आपल्या परिसरातील लेखकांच्या अथवा साहित्य अभ्यासकांच्या मुलाखती
- विविध पुस्तकांवर आधारित प्रश्नमंजुषा स्पर्धा
- विविध साहित्यप्रकारातील लेखनवैशिष्ट्यांचा अभ्यास

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान
- स्वयं अध्ययन

- वाचन-लेखन
- स्व अनुभवांचे सादरीकरण

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक आणि लेखी परीक्षेच्या आधारे तसेच प्रात्यक्षिक कार्याच्या आधारे मूल्यमापन केले जाईल.
60% सत्रान्त लेखी परीक्षा
40% प्रायोगिक विषयांवर आधारित मूल्यांकन

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- साहित्यः स्वरूप आणि समीक्षा, कुलकर्णी वा.ल., मुंबई, 1975
- भाषा आणि समीक्षा, केळकर, अशोक (संपा.), पुणे, 1981
- साहित्यविचार, कुलकर्णी, अ., प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 2017
- साहित्यशास्त्र स्वरूप व समस्या, पाटणकर, व., पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, 2000.
- भारतीय साहित्यविचार, गोविलकर, लीला, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
- वाङ्मयीन शैली आणि तंत्र, हातकंगलेकर, म., श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 2008
- विसाव्या शतकातील मराठी समीक्षा, खोले, वि. (संपा.), पुणे, 2004
- पाटील, गं., समीक्षेची नवी रूपे, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई, 1981
- टीकाविवेक, क्षीरसागर, श्री.के. मुंबई, 1965
- साहित्य समीक्षेचे अंतरंग, पत्की, य., मधुश्री प्रकाशन, पुणे, 2006.
- सौन्दर्य आणि साहित्य, मर्ढेकर, बा.सी.,मुंबई, 1960.
- मालशे, मि., जोशी, अ., आधुनिक समीक्षा-सिद्धान्त, मौज प्रकाशन, मुंबई, 2007
- रायकर, सी.,(संपा.), वाङ्मयीन वादः संकल्पना आणि स्वरूप, पुणे, 1990
- शेळके, भा. (संपा.), समीक्षाः संकल्पना आणि स्वरूप, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, 2009

अभ्यासपत्रिका

3.2 मराठी भाषा आणि भाषाविज्ञान

सत्र-५ **श्रेयांक -४**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

प्रस्तुत अभ्यासपत्रिका मराठी भाषा आणि भाषाविज्ञान याच्याशी निगडीत आहे. चार घटकांमध्ये या अभ्यासपत्रिकेचे विभाजन केलेले आहे. मराठी भाषेचे स्वरूप, कार्ये व वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर विचार या अभ्यासपत्रिकेतून केला आहे. मराठी भाषेची वर्णमाला, स्वर व व्यंजन विचार, भाषेतील अर्थपरिवर्तनाची करणे व परिणाम यांचा अभ्यास यातून होईल. भाषाविज्ञानातील स्वान,स्वनीम,स्वानंतर या संकल्पनांचे स्वरूप अभ्यासाने तसेच रूपविचार, वाक्य विचार यांचे स्वरूप समजून घेण्यास ही अभ्यासपत्रिका दिशादर्शक ठरेल. प्रमाणभाषा व बोलीभाषा यांचे स्वरूप तसेच प्रमाणभाषा आणि बोली यांच्यातील भेद याचा परिचय यातून करून दिला आहे. आधुनिक भाषाविज्ञानाची संकल्पना स्पष्ट करून भाषाविज्ञानातील विविध घटकांचा परिचय करून दिला आहे. मराठी भाषा आणि भाषाविज्ञान यांचा सहसंबंध या अभ्यासपत्रिकेतून स्पष्ट केला आहे.

उद्दिष्टे

- भाषेच्या व्याख्या व स्वरूप, कार्ये आणि वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
- आधुनिक भाषाविज्ञानाचा परिचय करून देणे.
- प्रमाणभाषा आणि बोलीभाषा यांच्यातील भेद अभ्यासणे.
- भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.
- स्वनविचार, रूपविचार व वाक्यविचार यांचा परिचय करून देणे.
- मराठी भाषेविषयी विद्यार्थ्यांत अभिरुची निर्माण करणे.

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

- विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेच्या व्याख्या व स्वरूप याचे आकलन होईल.
- भाषेची कार्ये आणि वैशिष्ट्ये यांचा परिचय होईल.
- आधुनिक भाषाविज्ञानाची संकल्पना व स्वरूप यांचा परिचय होईल.
- भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा यांच्या परस्परसंबंधांचे स्वरूप स्पष्ट होईल.
- प्रमाणभाषा व बोली भाषा यांच्यातील भेद आणि महत्व समजून घेता येईल.
- भाषेची ध्वनीव्यवस्था, उच्चारणव्यवस्था आणि लेखन व्यवस्था यांच्यातील संबंधांचे आकलन होईल.
- शब्द, पद, वाक्य या भाषिक घटकांतील भेद समजून घेता येईल.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मराठी भाषा आणि भाषाविज्ञान	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. भाषेच्या व्याख्या, स्वरूप, कार्ये आणि वैशिष्ट्ये
2. भाषाविज्ञान: संकल्पना,उद्गम, विकास व स्वरूप
3. मराठीची वर्णमाला (ध्वनी, वर्ण, स्वरांचे ध्वनिशास्त्रदृष्ट्या व उच्चारण स्थानानुसार विश्लेषण, स्वरांचे प्रकार व स्वर संख्या, व्यंजना विचार)
4. मराठीचे ध्वनिपरिवर्तन (भाषेची उच्चारप्रक्रिया, ध्वनिपरिवर्तनाची कारणे,प्रकार व ध्वनिपरिवर्तनाचा मराठी भाषेवरील परिणाम)

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. स्वन आणि स्वनिम विचार
2. स्वनिम संकल्पना व स्वनिम निश्चितीची तंत्रे
3. स्वनिमांचे प्रकार
4. स्वन-स्वनिम- स्वनांतर

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. रूप आणि रुपिम विचार
2. भाषिक रूप/रूपिका आणि शब्द यातील फरक
3. रुपिकांचे प्रकार: रूपिका-रुपिम-रुपिकांतर
4. रुपिकांतर संकल्पना व रुपिकांतराचे प्रकार
5. रुपिमांचे प्रकार- अनन्यसाधारण रुपिम, आशयबोधक रुपिम, कार्यसूचक रुपिम, मिलन रुपिम

पाठ्यांशः(Unit) - 4

1. वाक्यविचार(पदबंधाचे स्वरूप, वाक्याचे स्वरूप, वाक्याचे प्रकार, वाक्यपरिवर्तनाची कारणे, (अर्थ विस्तार, अर्थ संकोच , वाक्य रूपांतरण)
2. मराठीचे अर्थपरिवर्तन (व्याख्या आणि स्वरूप)
3. अर्थपरिवर्तनाची कारणे व अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार
4. प्रमाण मराठी भाषा आणि बोली (संकल्पना, स्वरूप व विशेष)
5. मराठीच्या बोली : अहिराणी, वऱ्हाडी, डांगी – अल्प परिचय

प्रायोगिकम् (Practicum)

- आपल्या परिसरातील कौटुंबिक, सांस्कृतिक, कृषिविषयक, औद्यागिक क्षेत्रातील बोलीतील शब्द, वाक्य, वाक्प्रचार, म्हणी,उखाणे यांचे संकलन आणि विश्लेषण यावर आधारित गटप्रकल्प.
- आपल्या परिसरातील लोककथा, लोकगीते यांचे संकलन करून त्यातील भाषिक विशेषांचे विश्लेषण यासाठी गटप्रकल्प.
- विविध व्यवसायातील पारिभाषिक शब्दांचा शब्दकोश तयार करणे.
- अर्थ विस्तार व अर्थ संकोच झालेल्या शब्दांची यादी तयार करणे.
- शब्दांच्या बदलत्या संदर्भ ओळखणे आणि त्यांचे कार्य अधोरेखित करणे.
- कोणत्याही एका साहित्यकृतीतील निवडक भागातील वाक्यांचे प्रकार, पृथक्करण, विश्लेषणासह सादरीकरण अपेक्षित.
- स्थानिक भाषेतील वाक्यरुपांतरणाची उदाहरणे देऊन त्यामागील सामाजिक संदर्भांचा शोध घेणे.

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान
- स्पष्टीकरण व विश्लेषण
- स्व अनुभव
- प्रत्यक्ष कृतीकार्य (भाषिक सर्वेक्षण)
- एआयच्या आधारे ध्वनीमुद्रण व चित्रफित सादरीकरण

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक आणि लेखी परीक्षेच्या आधारे तसेच प्रात्यक्षिक कार्याच्या आधारे मूल्यमापन केले जाईल.

60% सत्रान्त लेखी परीक्षा

40% प्रायोगिक विषयांवर आधारित मूल्यांकन

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- सुबोध भाषाशास्त्र, जोशी प्र.न., स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
- भाषा आणि भाषाविज्ञान, धोंडगे रमेश, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
- मराठीचा भाषिक अभ्यास, कानडे मु.श्री.,(संपा) मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे
- भाषा आणि भाषाशास्त्र, गजेन्द्रगडकर श्री.न.व्हिनस प्रकाशन, पुणे.
- ध्वनीविचार, कालेलकर ना.गो., मौज प्रकाशन, मुंबई.
- मराठीचा अर्थविचार, पोतदार अनुराधा , पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, पुणे.
- सुलभ भाषाविज्ञान, पुंडे द.दि.स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
- मराठीचे वर्णनात्मक भाषाविज्ञान, कदम महेंद्र, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

अभ्यासपत्रिका

3.2 व्यावहारिक व उपयोजित मराठी

सत्र -६ **श्रेयांक- ४**

पाठ्यपरिचय: (About the course)

प्रस्तुत अभ्यासपत्रिकेतून मराठी भाषेचे दैनंदिन व्यावहारात, कार्यालयीन कामकाजात कसे उपयोजन करता येईल याचा विचार केला आहे. कार्यालयीन कामकाजात मराठी भाषेतून केला जाणारा पत्रव्यवहार , व्यवसाय, उद्योग येथील पत्रव्यवहार, कौटुंबिक पत्रव्यवहार, अर्जलेखन , इतिवृत्त, निविदा, जाहीर निवेद्न्न, माहितीपत्रक, जाहिरात लेखन यातील भाषेचे उपयोजन विद्यार्थ्यांना अवगत करून दिले आहे. याबरोबरच प्रसारमाध्यमांचे स्वरूप व भूमिका स्पष्ट करून वृत्तपत्रे, नभोवाणी, दूरदर्शन व नवमाध्यमे यांत मराठी भाषेचे प्रसारमाध्यमसापेक्ष उपयोजन विद्यार्थ्यांना अवगत होईल.

उद्दिष्टे

- मराठी भाषेच्या विविध व्यवहारक्षेत्रांचा परिचय करून देणे.
- कार्यालयीन कामकाजातील मराठी भाषेचे स्वरूप अभ्यासणे व तत्संबंधी लेखन कौशल्य विकसित करणे.
- प्रसारमाध्यमांची ओळख करून देणे.
- प्रसारमाध्यमांचे स्वरूप स्पष्ट करून लोकशाहीतील त्यांची भूमिका विषद करणे.
- मराठी भाषेचे प्रसारमाध्यम सापेक्ष उपयोजन विद्यार्थ्यांच्या लक्षात आणून देणे.
- नवमाध्यमे, समाजमाध्यमांवरील मराठी भाषेचे उपयोजनात्मक कौशल्ये विकसित करणे.

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

- विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेच्या विविध व्यवहारक्षेत्रांचे आकलन होईल.
- व्यावहारातील मराठी भाषेचे महत्व अधोरेखित होईल.
- कार्यालयीन कामकाजातील मराठी भाषेचे स्वरूप समजून घेता येईल.
- कार्यालयीन व प्रशासनिक कामकाजात मराठी भाषेचे उपयोजन आत्मसात करता येईल.
- प्रसारमाध्यमांचे स्वरूप आणि वेगळेपण समजून घेता येईल.
- प्रसारमाध्यमांवरील लेखन कौशल्ये विकसित होण्यास मदत होईल.
- नवमाध्यमे, समाजमाध्यमांवरील मराठी भेषेचे उपयोजनात्मक कौशल्ये विकसित होतील.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	व्यावहारिक व उपयोजित मराठी	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

1. पत्रलेखन (खासगी पत्रव्यवहार, कार्यालयीन पत्रे, व्यावसायिक पत्रव्यवहार)
2. अर्जलेखन – विनंती अर्ज, नोकरी अर्ज, मागणी अर्ज, तक्रार अर्ज, माहिती अधिकारातील अर्ज
3. प्रशासनिक लेखन (इतिवृत्त, माहितीपत्रक, जाहीर निवेदन, निविदा लेखन, अहवाल लेखन)

पाठ्यांशः(Unit) - 2

1. प्रसारमाध्यमे :स्वरूप व भूमिका
2. प्रसारमाध्यमांसाठी लेखन
3. वृत्तपत्रे : बातमी, वैचारिक लेखन, ललित लेखन, पुस्तक परिचयपर लेखन, जाहिरात लेखन
4. नभोवाणी : उद्घोषणा, बातम्या, रूपक, श्रुतिका, भाषण व जाहिरात
5. दूरदर्शन : बातम्या, मुलाखत, वृत्त निवेदन, माहितीपर कार्यक्रम, जाहिरात

पाठ्यांशः(Unit) - 3

1. नवमाध्यमे /समाजमाध्यमे : स्वरूप व भूमिका
2. नवमाध्यमांसाठी लेखन
3. ब्लॉग(अनुदिनी लेखन), आशय निर्माता (कंटेन क्रिएटर), रील बनविणे, भाषांतर

पाठ्यांशः(Unit) - 4

1. भाषांतर व अनुवाद
2. सारांश लेखन

प्रायोगिकम् (Practicum)

- कार्यालयीन कामकाजाच्या विविध नमुन्यांचे लेखन करणे.
- वर्तमानपत्रे, नभोवाणी व दूरदर्शन यासाठी जाहिरात लेखन (संहिता) तयार करणे.
- बातमीपत्र निवेदन यासाठी सादरीकरण करणे.
- नभोवाणीसाठी श्रुतिका वाचनविषयक सादरीकरण देणे.
- स्वतःचा ब्लॉग सुरु करून त्यासाठी लेखन करणे.
- निवडलेल्या विषयासाठी रिल बनविणे.
- बँक, विविध शासकीय, निमशासकीय कार्यालयांतील हिंदी/इंग्रजी नमुन्यांचे भाषांतर करणे.
- विशिष्ट साहित्यकृती, वैचारिक लेख यांचे भाषांतर

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- व्याख्यान
- स्वयं अध्ययन

- वाचन-लेखन
- स्व अनुभवांचे सादरीकरण

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मौखिक आणि लेखी परीक्षेच्या आधारे तसेच प्रात्यक्षिक कार्याच्या आधारे मूल्यमापन केले जाईल.
60% सत्रान्त लेखी परीक्षा
40% प्रायोगिक विषयांवर आधारित मूल्यांकन

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- व्यावहारिक मराठी, नासिराबादकर ल.रा.
- व्यावहारिक व उपयोजित मराठी आणि प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली, सांगळे संदीप (संपा.), डायमंड प्रकाशन,पुणे.
- व्यावहारिक मराठी, डॉ. संजय नगरकर, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर
- प्रसारमाध्यमांसाठी लेखनकौशल्य, य.च.म.मु.विद्यापीठ, नाशिक, २००८
- शासन व्यवहारात मराठी, भाषा संचालनालय, संचालक महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,१९९७
- उपयोजित मराठी, सत्यजित साळवे, दीपक पवार, अथर्व प्रकाशन, जळगाव, २०१९.
- डिजिटल पत्रकारिता, विश्वनाथ गरुड, गमभन प्रकाशन, पुणे.
- मुद्रित आणि श्राव्य माध्यमे लेखन व संवाद, केशव तुपे, अथर्व प्रकाशन, जळगाव. २०१४.
- प्रसारमाध्यमांसाठी लेखनकौशल्य, डॉ.हनुमंत भवारी, विकास पब्लिशिंग हाऊस, नोएडा. २०२२.

3.2 भारत बोध

सत्रार्द्ध -1 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

इतिहास मानव अतीत का विश्लेषण और व्याख्या है जो हमें निरंतरता और समय के साथ हो रहे परिवर्तनों का अध्ययन करने में हमे सक्षम बनाता है और हमारी संस्कृति व परम्परा को सहेजकर उसे भावी पीढ़ी तक हस्तान्तरित करने का कार्य करता है। प्रस्तावित पाठ्यक्रम के माध्यम से भारतवर्ष की प्राचीनता को आत्मसात् करते हुए प्राचीन भारतीय साहित्य के ज्ञान भण्डार को जानने के स्रोतों का वर्णन किया गया है। इस पाठ्यक्रम में भारतीय ज्ञान परम्परा के अन्तर्गत भाषा व लिपि, भारतीय कला व वास्तुकला की प्राचीन शैलियों को बताया गया है। इस पाठ्यक्रम में वैदिक शिक्षा प्रणाली, प्राचीन विज्ञान व तकनीक के अध्ययन पर प्रकाश डाला गया है। इस पाठ्यक्रम के माध्यम से भारतीय दर्शन, समाज व शासन की प्राचीन अवधारणा से अवगत कराया गया और साथ ही साथ भारतीय अर्थ नीति और उससे सम्बन्धित समस्त पहलुओं का अध्ययन करते हुए सम्बन्धित क्षेत्र में कौशल विकसित करने का मार्ग प्रशस्त करने का प्रयास किया गया है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के उपरांत छात्र निम्नलिखित बिन्दुओं से अवगत हो सकेंगे –

1. भारतवर्ष का परिचय व प्राचीन भारतीय साहित्य के स्रोतों से परिचित हो सकेंगे।
2. इस इकाई द्वारा पारम्परिक भारतीय ज्ञान, कला व विज्ञान को जानने में सक्षम हो सकेंगे।
3. इस इकाई द्वारा भारतीय दर्शन, समाज, राजनीति व शासन की अवधारणा से अवगत हो सकेंगे।
4. इस इकाई के अध्ययन द्वारा प्राचीन भारत की आर्थिक उन्नति को बताने में सक्षम हो सकेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारत बोध	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1
भारतवर्ष की संकल्पना

1. भारतवर्ष – एक परिचय
2. भारतवर्ष की शाश्वतता
3. समय और काल की भारतयीय अवधारणा
4. प्राचीन भारतीय साहित्य – वेद, वेदांग, उपनिषद्, पुराण, महाकाव्य, स्मृति ग्रंथ, जैन एवं बौद्ध साहित्य

पाठ्यांशः(Unit) - 2
पारम्परिक भारतीय ज्ञान, कला और संस्कृति

1. भाषा व लिपि का मूल्यांकन – ब्राह्मी लिपि, खरोष्ठी लिपि,शारदा लिपि, पालि भाषा एवं, संस्कृत भाषा आदि।
2. भारतीय कला एवं वास्तुकला की परम्परा – नागर शैली, द्रविड़ शैली और बेसर शैली
3. प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली (वैदिक शिक्षा)
4. प्राचीन भारत में विज्ञान व तकनीकः- वैदिक गणित, खगोल विज्ञान, रसायन विज्ञान, कृषि विज्ञान एवं चिकित्सा विज्ञान

पाठ्यांशः(Unit) - 3

भारतीय धर्म, दर्शन एवं वसुधैव कुटुम्बकम्

1. भारतीय धर्म और दर्शन की अवधारणा
2. वसुधैव कुटुम्बकम की अवधारणाः- मनुष्य, परिवार, समाज राष्ट्र एवं विश्व
3. प्राचीन भारत में राजनीति और शासन
4. प्राचीन भारत में राज्य व्यवस्था – ग्राम, स्वराज एवं लोकतंत्र की अवधारणा।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

भारतीय अर्थनीति और परम्पराएँ

1. प्राचीन भारतीय आर्थिक विचारक – मनु, शुक्र और कौटिल्य
2. भूमि, वन, कृषि तथा पशुपालन की अवधारणा
3. उद्योग, शिल्प, व्यापार और वाणिज्य एवं आर्थिक संस्थाएं
4. अंतर्देशीय एवं सामुद्रिक व्यापार

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. प्राचीन भारतीय इतिहास के साहित्यिक स्रोतो को क्रमबद्ध काल के अनुसार चार्ट तैयार करवाना।
2. प्राचीन लिपियों – ब्राह्मी एवं शारदा लिपि का ज्ञान कराते हुए उसे लिखवाने का प्रयास करवाना।

   अथवा

   प्राचीन मंदिर शैलीयों के विडिओ निर्माण कर उसका प्रदर्शन करवाना।
3. प्राचीन भारत के विज्ञान और तकनीकी में उन्नति संबधी पी.पी.टी. का निर्माण।
4. वसुधैव कुटुम्बकम विषय पर आधारित एक लघु नाटक तैयार करवाना।

   अथवा

   समूह चर्चा विषय “भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति हजारों वर्षो से अक्षुण्ण क्यों बनी हुई है ?”

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्यवस्थित पाठ योजना को तैयार कर पावर प्वांइट के माध्यम से छात्रों को पढ़ाना।
- विडियो के माध्यम से महत्वपूर्ण शीर्षकों को दिखाते हुए अध्ययन करवाना।
- समूह चर्चा।
- लघु नाटक के माध्यम से अध्ययन करवाना।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मूल्यांकन हेतु परियोजनाकार्य, टेस्ट, विडियो निर्माण एवं क्षेत्र कार्य का प्रयोग किया जायेगा।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)–

- श्रीवास्तव, के.सी. – प्राचीन भारत का इतिहास तथा संस्कृति, यूनाइटेड बुक डिपो।
- विद्यालंकार, सत्यकेतु – प्राचीन भारत की शासन पद्धति और राजशास्त्र, श्री सरस्वती सदन, नई दिल्ली, 2015
- लुनिया, वी. एन. – प्राचीन भारतीय संस्कृति, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आगरा।
- खुराना, के. एल.– प्राचीन भारत का राजनीतिक इतिहास, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आगरा।
- वशिष्ट, डॉ. ज्योत्सना – संस्कृत वाङ्मय मे वैदिक ऋषिकाएँ।
- शास्त्री, मनोहरलाल– संस्कृत वाङ्मय में समाज एवं राष्ट्र, राजस्थान संस्कृत अकादमी, जयपुर।
- शास्त्री, नित्यानंद – भारतीय संस्कृति और कला
- अग्रवाल, वासुदेवशरण – भारतीय कला का इतिहास
- वेदालंकार, डॉ. हरिदत्त – प्रतीन भारतीय कला एवं स्थापत्य
- शर्मा, रामशरण – प्राचीण भारत
- मजूमदार, आर. सी. – प्राचीन भारत में व्यापार एवं वाणिज्य
- Klostermaier, Kiaus :- Hindu Cosmology
- Mohanty, J. N. – An Indian Theory of Time
- Sharma, R. S. – "Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India"

3.2 भारत : सांस्कृतिक उत्थान का काल (प्रारंभिक काल से 550 ई.)

सत्रार्द्ध – 2 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

अपने अतीत के बारे में जानने की इच्छा सभी की होती है। व्यक्ति यह जानने के लिये उत्सुक रहता है कि उसके पूर्वज कौन थे, कहाँ से आये और वे कैसे रहते थे। जब यह जिज्ञासा या अध्ययन व्यक्तिगत परिवार के स्थान पर सम्पूर्ण समाज या समग्र राष्ट्र के बारे में होता है तो अत्यन्त भिन्न रूप ले लेता है। अतीत के बारे में जानने का यह प्रयास ही इतिहास कहलाता है। प्रस्तुत पाठ्यक्रम में प्राचीन भारत के प्रारंभ से लेकर 5वीं शताब्दी तक के इतिहास को प्रस्तुत करने का प्रयास किया गया है। जिसके अन्तर्गत आद्य ऐतिहासिक काल से वैदिककाल के मध्य तक हुए मानव सभ्यता की प्रगति का वर्णन किया गया है। इस पाठ्यक्रम में 6वीं शताब्दी ईसा पूर्व के भारतीय इतिहास के उस काल को दर्शाया गया है जिसमें अनेक नवीन नगरों व नवीन धार्मिक सम्प्रदायों का उदय हुआ था। इसके साथ ही भारत के प्रथम साम्राज्य के अन्तर्गत मौर्य वंश का अध्ययन किया जाएगा। इस पाठ्यक्रम में मौर्योत्तर भारत के अन्तर्गत ई.पू. द्वितीय शताब्दी से तृतीय शताब्दी ई. तक की राजनीतिक, आर्थिक व सांस्कृतिक स्थिति का वर्णन करते हुए संगम वंश का भी वर्णन किया गया है। इस पाठ्यक्रम में गुप्तकाल के विशाल साम्राज्य के साथ-साथ इस काल में विज्ञान एवं कला के क्षेत्र में हुई प्रगति को भी दर्शाया गया है। इस काल की उपलब्धियों के कारण ही इसे भारतीय इतिहास के स्वर्ण युग के रूप में जाना जाता है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के उपरांत छात्र महत्वपूर्ण जानकारियों से परिचित हो सकेंगे –

1. प्राचीन भारत के पुरातात्विक स्रोतो को जानने में सक्षम हो सकेंगे।
2. भारत की वैदिक संस्कृति एवं प्राचीन काल की धार्मिक उन्नति से अवगत हो सकेंगे।
3. छठी शताब्दी ई.पू. से मौर्य युग तक से साम्राज्य विस्तार के पहलुओं को बता सकेंगे।
4. मौर्योत्तर काल की प्रमुख शक्तियों और संस्कृतियों से परिचित हो सकेंगे।
5. संगमकालीन साहित्य एवं समाज तथा भारत के स्वर्णिम युग के विषय में जानकारी प्राप्त कर सकेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारत : सांस्कृतिक उत्थान का काल (प्रारंभिक काल से 550 ई.)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

प्राचीन भारतीय इतिहास के स्रोत एवं वैदिक जन

1. प्राचीन भारतीय इतिहास के पुरातात्विक स्रोत।
2. प्रागैतिहासिक काल – पाषाण कालीन संस्कृति – उपकरण, तकनीकी एवं शैल चित्रकला
3. आद्यैतिहासिक काल- सिंधु सरस्वती सभ्यता एवं संस्कृति।

4. वैदिक काल – सामाजिक, राजनीतिक,धार्मिक एवं आर्थिक व्यवस्था।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

छठी शताब्दी ई. पू. से लेकर मौर्यकालीन भारत

1. महाजनपद, गणराज्य और शहरी केन्द्रो का विस्तार।
2. मौर्योत्तर काल में धार्मिक प्रणालियाँ – जैन, बौद्ध, शैव, वैष्णव धर्म एवं शाक्त धर्म।
3. मौर्यकालः – राजव्यवस्था, समाज एवं आर्थिक स्थिति।
4. मौर्यकालः- धर्म, संस्कृति एवं कला।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

मौर्योत्तर काल

1. प्रमुख शक्तियाँ –
    a. देशी उत्तराधिकारी – शुंग वंश, कण्व वंश, सातवाहन वंश,
    b. विदेशी उत्तराधिकारी – हिन्द, यवन, शक, पल्लव, कुषाण।
2. राजव्यवस्था, समाज, आर्थिक व्यवस्था एवं कला स्थापत्य।
3. मौर्योत्तर युग में व्यापार एवं वाणिज्य।
4. संगमकालीन साहित्य समाज एवं संस्कृति।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

स्वर्णिम गुप्तकाल

1. केन्द्रीय शक्ति का पुनरूत्थान – गुप्त साम्राज्य
2. राजव्यवस्था, समाज एवं आर्थिक व्यवस्था।
3. धर्म, साहित्य, कला एवं वास्तुकला।
4. विज्ञान एवं तकनीक का विकास।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. प्राचीन भारतीय इतिहास के पुरातात्विक स्रोतों से संबंधीत साक्ष्यों की फोटो एकत्रित करवाना।
2. प्रथम नगरीय क्रान्ति (सिन्धु घाटी सभ्यता) को दर्शाने वाले महत्वपूर्ण बिन्दुओं पर चार्ट अथवा मॉडल तैयार करवाना।

   अथवा

   चन्द्रगुप्त मौर्य का जीवन परिचय एवं उनके उपलब्धियों का पी.पी.टी. द्वारा प्रदर्शन।
3. जैन धर्म एवं बौद्ध धर्म से संबंधीत स्थलों का शैक्षिक भ्रमण करवाकर रिपोर्ट तैयार करवाना।
4. गुप्तकाल के महान साहित्यकारों व वैज्ञानिकों की उपलब्धियों से सम्बन्धित मॉडल या चार्ट तैयार करवाना।

   अथवा

   इतिहास की प्रयोगशाला का निर्माण करवाना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- पाठ योजना के अनुसार शिक्षण बिन्दु का अध्ययन करवाना।

- दृश्य एवं श्रव्य माध्यम से शिक्षण कार्य पूर्ण करना।
- पावर प्वाइंट की सहायता से महत्वपूर्ण बिन्दुओं पर प्रकाश डालना।
- समूह कार्यों के माध्यम से शिक्षण देना।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मूल्यांकन हेतु परियोजनाकार्य, टेस्ट, विडियो निर्माण एवं क्षेत्र कार्य का प्रयोग किया जायेगा।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

- महाजन, वी.डी. : प्राचीन भारत का इतिहास, एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी लि. रामनगर, नई दिल्ली।
- झा, द्विजेन्द्रनारायण, श्रीमाली, कृष्णमोहन : प्राचीन भारत का इतिहास, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय।
- गौतम, पी. एल. : प्राचीन भारत का इतिहास एवं संस्कृति, मैग्रोहिल, नई दिल्ली।
- पाण्डेय, एस. के. : प्राचीन भारत का इतिहास, प्रयाग एकेडमी बन्द रोड (एनलगंज) इलाहाबाद।
- पंत, रजनीकांत : प्राचीन सभ्यताओं में विज्ञान एवं तकनीक, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी।
- Prasad, Dr. Ishwriri : History ancient India.
- Sharma, R.S. : Indian's ancient past.
- Altekar, A.S. : Education in Anaimt India (Hindi & English edition)
- Majumdar, R.C. and Puralkar, A.D. : The History and Culture of Indian people, Vol. – I, II

3.2 भारत : सांस्कृतिक उत्थान एवं सुदृढ़ीकरण का काल (550 ई.-1200 ई.)

सत्रार्द्ध – 3 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

इतिहास वह दस्तावेज है जो अतीत को वर्तमान में भी जिंदा रखता है। इतिहास यह बताता है कि युग कभी समाप्त या विलुप्त नहीं होते बल्कि वे परंपरा, विचार और संस्कृति के रूप में सदैव जीवित रहते है। वह इतिहास ही है जो हमें हमारी मजबूत बुनियाद को याद रखने का अनुभव प्रदान करता है। हम जो अतीत और वर्तमान में अंतर करने का अनुभव मूलक ज्ञान रखते है वह इतिहास की ही देन है। प्रस्तावित पाठ्यक्रम में हम गुप्त साम्राज्य के पतन के बाद भारत के उत्तरी भाग में अराजकता की स्थिति को समाप्त कर हर्षवर्द्धन ने जिस प्रकार राजनितिक स्थिरता को स्थापित किया उसका अध्ययन करेंगे। इस पाठ्यक्रम के अन्तर्गत पूर्वमध्यकालीन भारत (750 ई. से 1200 ई.) की राजनीतिक स्थिति का अध्ययन किया जायेगा। इसमें नये वंशों की उत्पत्ति, नयी व्यवस्थाएँ, कला में परिवर्तन, आर्थिक प्रगति, व्यापार में वृद्धि, धर्म का नया रूप इन सभी बिन्दुओं पर प्रकाश डाला गया है। प्रस्तुत पाठ्यक्रम में सुदूर दक्षिण के महत्वपूर्ण राजवंशो के उदय के साथ भारत पर होने वाले अरबी आक्रमणों एवं इस्लाम धर्म के प्रसार के विषय में भी बताया जायेगा। जिनके कारण भारत में एक नये वंश, नयी प्रशासनिक व्यवस्था का विस्तार हुआ।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) -

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन उपरांत छात्र निम्नलिखित बिन्दुओं से अवगत हो सकेंगे –

- उत्तर भारत में नई शक्तियों के उद्भव एवं विकेन्द्रीकरण के बारे में जान सकेंगे।
- राजनीति एवं संस्कृति के क्षेत्र में परिवर्तनों को समझ सकेंगे।
- कला एवं वास्तुकला के नये आयामों का ज्ञान प्राप्त कर सकेंगे।
- इस्लामी आक्रमण एवं स्वदेशी प्रतिरोध से परिचित हो सकेंगे।
- दक्षिण भारत की शक्तियों और संस्कृति के बारे में समझ विकसित हो सकेगी।
- तत्कालीन भारत के सांस्कृतिक उत्थान को जान सकेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारत : सांस्कृतिक उत्थान एवं सुदृढ़ीकरण का काल (550 ई.-1200 ई.)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

नवीन शक्तियों का उदय और विकेंद्रीकरण का युग

1. कान्यकुब्ज का पुष्यभूति राजवंश
2. हर्षकालीन राज्य, समाज एवं संस्कृति
3. राजपूतों की उत्पत्ति से संबंधित विभिन्न सिद्धांत

4. राजपूत कालीन प्रशासनिक एवं सांस्कृतिक विकास

पाठ्यांशः (Unit)- 2

राजनीतिक प्रतिरोधः देशी शक्तियाँ

1. सिंध पर अरबों का आक्रमण एवं प्रभाव
2. कन्नौज के लिए संघर्ष और उसका राजनीतिक महत्व
3. क्षेत्रीय राज्यों का उदय – परमार, चौहान, चंदेल, गहड़वाल आदि राज्यों का विकास
4. सामंतवादी व्यवस्था एवं उसके प्रभाव

पाठ्यांशः(Unit) - 3

दक्षिण भारत की शक्तियाँ

1. चालुक्यः वंश – राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ
2. राष्ट्रकूट वंश – राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ
3. चोल वंश – राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियाँ
4. पल्लव एवं पाण्ड्य वंश – राजनीतिक और सांस्कृतिक उपलब्धियां

पाठ्यांशः(Unit) - 4

सांस्कृतिक उन्नति एवं प्रभुत्व का काल (550 ई. से 1200 ई.)

1. समाज और धर्म
2. आर्थिक स्थिति एवं व्यापार और वाणिज्य
3. ललित कलाएँ – वास्तुकला, मूर्तिकला एवं चित्रकला
4. दक्षिण भारत में भक्ति परंपरा का प्रसारः – नयनार एवं अलवार संत

प्रायोगिकम् (Practicum) –

1. गुप्तोत्तर काल से लेकर राजपूत काल तक की प्रमुख घटनाओं की समयरेखा बनवाना।

   अथवा

   मध्यकालीन भारत से जुड़े महत्वपुर्ण कवियो जैसे -जयदेव, चंदबरदाई, सोमदेव आदि की कविताओं की प्रस्तुति करवाना।
2. समुह चर्चा एवं वाद – विवाद –

   विषय – 1 "भक्ति आंदोलन का भारतीय समाज पर प्रभाव।"

   विषय – 2 "क्या सामंतवादी व्यवस्था किसानों के लिए लाभदायक थी ?"
3. अरब आक्रमणकारियों के भारत में प्रवेश के मार्गों से संबंधी मानचित्र को तैयार करवाना।
4. दक्षिण भारत में नये राजवंशो की उत्पत्ति एवं उनकी वंशावली से संबंधी व्यवस्थित फ्लो चार्ट को निर्मित करवाना।

   अथवा

   भक्ति आंदोलन के संदेशों जैसे- समानता, भक्ति, जातिभेद का विरोध आदि पर पोस्टर या कोलाज बनवाना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- पाठयोजना को निर्मित कर मानचित्र को दर्शाते हुए विषय से अवगत कराना।
- महत्वपूर्ण बिन्दुओ से संबंधी दृश्य सामग्री को एकत्र कर अध्ययन करवाना।
- दृष्टान्तविधि, समूह चर्चा, खेल आधारित विधि, प्रश्नोत्तर विधि (सुकराती विधि) एवं शोध विधि द्वारा विषय को समझाया जाना।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मूल्यांकन हेतु परियोजनाकार्य, टेस्ट, विडियो निर्माण एवं क्षेत्र कार्य का प्रयोग किया जायेगा।

सन्दर्भ ग्रन्था: (Reference Book) –

- वर्मा, हरीशचंद्र : मध्यकालीन भारत भाग–1 (750 ई.–1540 ई.)
- वर्मा, हरीशचंद्र : मध्यकालीन भारत भाग–2 (1540 ई.–1761 ई.), प्रकाशन, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय।
- श्रीवास्तव, आर्शीवादीलाल : भारत का इतिहास 1000 से 1707 ई., प्रकाशन, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी, आगरा।
- पाण्डेय, एस.के. : मध्यकालीन भारत का इतिहास, प्रकाशन, प्रयाग अकादमी, 4 बन्द रोड़ (एलनगंज) इलाहाबाद।
- शर्मा, आर.एस. : मध्यकालीन भारत का इतिहास (हिन्दी औ अंग्रेजी)
- विद्यालंकार, सत्यकेतु : भारतीय इतिहास का पूर्व मध्य युग (600-1200 ई.)
- शास्त्री, नीलकंठ : दक्षिण भारत का इतिहास।
- शास्त्री, नीलकंठ : दक्षिण भारत का इतिहास। दा 'चोलाज' हिस्ट्री ऑफ साउथ इण्डिया।
- शर्मा, एल.पी. : मध्यकालीन भारत का इतिहास (1200-1526 ई.)
- शर्मा, एल.पी. : मध्यकालीन भारत का इतिहास (1526-1761 ई.), प्रकाशन लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा।
- लूनिया, बी. एन. : मराठा प्रभुत्व, भाग-1,2,3
- Chandra, Satish : Medieval India Vol-1 & 2
- Luniya, V.N. : Evolution of Indian Culture.
- Majumadar, R.C. & Others : The history and culture of the Indian people, Vol-6, the Delhi Sustanate, Bhartiya Vidya Bhauran,
- Majumadar, R.C. & Others : The history and culture of the Indian people, Vol-7, the Mughal Empire.

3.2 भारत : संघर्ष एवं प्रतिरोध का काल (1200 ई. –1707 ई.)

सत्रार्द्ध – 4 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

प्रस्तावित पाठ्यक्रम में मध्यकालीन भारत के इतिहास को जानने में सहायक साहित्यिक स्रोतो के रूप में फारसी व भारतीय रचनाओं पर प्रकाश डाला गया है। जिनके माध्यम से हमें दिल्ली पर शासन करने वाले सुल्तानों के बारे में बताया गया है। साथ ही साथ दक्षिण भारत में एक सशक्त राज्य के रूप में विजयनगर साम्राज्य के सुदृढीकरण को बताया गया है। इस पाठ्यक्रम में मुगलों द्वारा सम्पूर्ण भारत पर अपनी सत्ता स्थापित करने तथा एक सुदृढ़ प्रशासनिक व्यवस्था को स्थापित करने के उपरान्त औरंगजेब की मृत्यु के बाद मुगल साम्राज्य के पतन व मराठों का एक शक्ति के रूप में प्रतिष्ठित होने एवं प्रशासन में नये आयामों को प्रदर्शित करने के सन्दर्भ में महत्वपूर्ण जानकारियों को बताया गया। प्रस्तावित पाठ्यक्रम में मध्यकाल से सम्बन्धित लगभग सभी पक्षों प्रशासनिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक प्रगति आदि सभी अध्यायों का यथा संभव संतुलित विवेचन करने का प्रयास किया गया है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

इस पाठ्यक्रम के अध्यापन के उपरांत छात्र निम्नलिखित बिन्दुओं से अवगत हो सकेंगे।

1. 12वीं से 17वीं शताब्दी के बीच की अवधि के मध्य भारत के इतिहास में हुए प्रमुख राजनीतिक विकास के बारे में जान सकेंगे।
2. संस्कृति के क्षेत्र में विशेष रूप से कला-वास्तुकला, भक्ति-संत परम्परा, सूफीवाद आदि को रेखांकित कर सकेंगे।
3. इस अवधि के दौरान उभरते हुए व्यावसायिक समूहों, कृषि व उद्योग आदि की स्थिति का ज्ञान प्राप्त कर सकेंगे।
4. मराठा प्रशासन एवं हिन्दू पद पादशाही की अवधारणा को समझने में सक्षम हो सकेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारत : संघर्ष एवं प्रतिरोध का काल (1200 ई. – 1707 ई.)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

नवीन शक्तियों का गठनः – तुर्की, फारसी और भारतीय

1. महत्वपूर्ण साहित्यिक स्रोतः – भारतीय एवं फारसी।
2. प्रारंभिक तुर्क एवं खिलजी वंश
3. तुगलक वंश और तैमूर का आक्रमण।

4. विजयनगर साम्राज्य।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

16वीं शताब्दी में राजनीतिक शक्तियों का परिवर्तन

1. अफगान शासन – लोदी वंश और सूर वंश
2. मुगलो के आक्रमण एवं विस्तार।
3. आरम्भिक प्रतिरोध का स्वरूप – हेमू विक्रमादित्य, महाराणा प्रताप, रानी दुर्गावती, चांद बीवी।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

प्रभुत्व के लिए संघर्ष (17वीं शताब्दी)

1. मुगल-राजपूत संघर्ष (मेवाड़ एवं मारवाड़ का प्रतिरोध)
2. शिवाजी के नेतृत्व में मराठों का उदय।
3. मराठा प्रशासन, हिंदू पद पादशाही की अवधारणा।
4. भारतीय शक्तियों (सिक्खों, जाटों और बुंदेलों) का मुगलों से प्रतिरोध।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

मध्यकालीन भारत में सांस्कृतिक विकास

1. समाज और संस्कृति - जाति और व्यवसायिक समूह, साहित्य, रीति-रिवाज एवं परंपराए और जीवन शैली।
2. कृषि एवं उद्योग की स्थिति।
3. उत्तर भारत में भक्ती संत परंपरा।
4. भारत में सिक्ख परंपरा एवं सूफीवाद।

प्रायोगिकम् (Practicum)–

1. दिल्ली सुल्तानों की वंशावली से संबंधित चार्ट का निर्माण करवाना।
2. ऐतिहासिक समाचार – पत्र निर्माण – विद्यार्थी स्वयं को उस काल का संवादाता मानकर घटनाओं पर समाचार पत्र तैयार करेंगे।
   उदाहरण – हल्दीघाटी का युद्ध, शिवाजी का राज्याभिषेक, अकबर का दरबार
   अथवा
   मध्यकालीन भारत में वास्तुकला की विशेषताओं से सम्बन्धित मॉडल तैयार करवाना।
3. भक्तिकालीन पदों, दोहों एवं सूफी कंव्वालियों की प्रस्तुतीकरण/ सांस्कृतिक समन्वय की भावना पर चर्चा
4. मध्यकाल में प्रयुक्त होने वाली नयी शब्दावलियों के हिन्दी अर्थ की सूची तैयार करवाना।
   अथवा
   ऐतिहासिक वाद-विवाद – विषय – 1. “अकबर की धार्मिक नीति - सहिष्णुता का उदाहरण या राजनीतिक रणनीति।”
   2. “महाराणा प्रताप और शिवाजी का प्रतिरोध आंदोलन।”

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) –

- मानचित्र को दर्शाते हुए शीर्षक का अध्ययन करवाना।
- पी.पी.टी. एवं विडियो द्वारा छात्रों को अध्ययन करवाना।
- दृष्टान्तविधि, लघु नाटक एवं शोध विधि द्वारा विषय की जानकारी देना।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

मूल्यांकन हेतु परियोजनाकार्य, टेस्ट, विडियो निर्माण एवं क्षेत्र कार्य का प्रयोग किया जायेगा।

सन्दर्भ ग्रन्थाः (Reference Book) –

- Srivastava, A.L : Delhi Sultanate (English or Hindi Version), Shiv Lal Agarwal & Co., Agra, Reprint, 2017
- Srivastava, A.L : The Mughal Empire (English or Hindi Version), Shiv Lal Agarwal & Co., Agra, Reprint, 2017
- Ratnam, Prof. Kumar : भक्ति काव्य ऐतिहासिक परिपेक्ष्य और दर्शन, 2022, मोशन पब्लिकेशन, नई दिल्ली।
- Yadav, B.N. : Society and Culture in North India in the 12th century. Raka Prakashan, Prayagraj, 2012
- Majumdar, B.P. : Socio-Economic History of Northern India, Firma K. L. Mukhopadhyay (1960)
- Purandare, Babasaheb : Raja Shivchattrapati, Vol. I & II, Purandare Prakashan, 2020
- Ojha, G.H. : Rajputane Ka Itihas,(Hindi) Vaidik Yantralaya, Ajmer, 1927
- Sharma, G.N : Mewar and the Mughal Emperors, Shiv Lal Agarwal, Agra, 1962
- Kulke, Herman (ed.) : The State in India (1000-1700), OUP, 1995
- Prasad, Ishwari : Medieval India (English or Hindi version) 4th ed., Digitized 2006
- Sarkar, J.N : Life and Times of Shivaji, Orient Blackswan Pvt. Ltd., New Delhi, 2010
- Shastri, K.A. Nilkantha : A History of South India, Oxfortd, 1997
- Chitnis, K.N : Socio- Economic History of Medieval India, Atlantic Publishers, 2018
- Majumdar, Raychaudhary & Dutta : An Advanced History of India, Laxmi Publications, 2016
- Habib, Mohammad and Nizami, K.A. ed. : Comprehensive History of India, Vol. V, The Delhi Sultanate, PPH, 1992
- Acharya, N.N : The History of Medieval Assam from 13th to 17th centuries, Omsons Publications, 2003

- Majumdar, R.C. & others (ed.): The History and Culture of the Indian People Vol. 6, the Delhi Sultanate, Bhartiya Vidya Bhawan, 2006
- Majumdar, R.C. & others (ed.): The history and Culture of the Indian People Vol. 7, the Mughal Empire, Bhartiya Vidya Bhawan, 2006
- Bhardwaj, R.K Hemu : Life and times of Hemchandra Vikramaditya, Hope India Publications, Gurgaon, 2004
- Tripathi, R.P : Rise and fall of the Mughal Empire (English or Hindi), Surjeet Publications, 2012
- Sharma, S.R. : The Crescent in India: A Study in Medieval History, Bhartiya Kala Prakashan, 2005
- Prasad, Ishwari : A Short History of Muslim Rule in India, Surjeet Publications, 2018
- Simon Digby, War Horses and Elephants in the Delhi Sultanate. OUP, 1971
- Bhargava, V.S : Marwar and the Mughal Emperors, Munshiram Manoharlal, 1966
- Pande, Rekha : Religious Movements in Medieval India, Gyan Publishing House, 2005
- Chandra, Satish : Uttar Mughal Kalin Bharat Ka Itihas, Minakshi Prakaskan, 1974
- Mittal, Dr. Satish Chandra : मुस्लिम शासक तथा भारतीय जन समाज, Suruchi Prakashan, 2014

3.2 भारत : पुनर्जागृति एवं स्व के लिए संघर्ष' (1707 ई. से 1947 ई.)

सत्रार्द्ध – 5 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

प्रस्तावित पाठ्यक्रम में यह दर्शाया गया है कि औरंगजेब की मृत्यु के साथ ही भारतीय इतिहास का एक युग समाप्त हो जाता है। तत्पश्चात् भारत में यूरोपियन व्यापारियों का आगमन, उनकी पारस्परिक प्रतिद्वन्द्विता एवं इसके बाद उन्होंने अपनी कुटिल नीतियों से भारत में अपना वर्चस्व स्थापित किया। साथ ही साथ इस पाठ्यक्रम में भारत में ब्रिटिश शासन की स्थापना एवं विस्तार और उनकी नीतियों एवं भारत में संवैधानिक विकास को स्पष्ट रूप से व्यक्त किया गया है। इस पाठ्यक्रम में राष्ट्रवाद के उदय एवं 1857 ई. की क्रान्ति के विभिन्न कारकों पर भी प्रकाश डाला गया है। इस पाठ्यक्रम में भारत में आर्थिक वर्ग का उदय, किसान एवं जनजातीय आंदोलन, दलित एवं मजदूर संघ आंदोलन तथा संविधान सभा एवं गणतंत्र की स्थापना को दर्शाया गया है। साथ ही साथ इस पाठ्यक्रम में ब्रिटिश सरकार द्वारा भारत में 'फूट डालो राज्य करो' की नीति भावना को भारतीय जनता के मध्य एक बारूद के रूप में प्रयोग कर साम्प्रदायिकता जैसी संकीर्ण अवधारणा को कैसे फैलाया गया इस विषय पर भी प्रकाश डाला गया है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) -

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के उपरांत छात्र महत्वपूर्ण तथ्यों से अवगत हो सकेंगे -

- भारत में यूरोपिय शक्तियों के आगमन एवं भारतीय राज्यों के प्रतिरोध के विषय में जान सकेंगे।
- औपनिवेशिक काल में हुए सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक एवं आर्थिक क्षेत्र के परिवर्तनों को रेखांकित करने में सक्षम हो सकेंगे।
- भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन के बारे में ज्ञान प्राप्त कर सकेंगे।
- भारत में हुए क्रांतिकारी आंदोलन, जन आंदोलन एवं वैकल्पिक विचारधाराओं के बारे में जान सकेंगे।
- स्वतंत्रता प्राप्ति और भारत के विभाजन के कारणों से अवगत हो सकेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारत : पुनर्जागृति एवं स्व के लिए संघर्ष' (1707 ई. से 1947 ई.)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit)- 1

यूरोपिय शक्तियों का आगमन और प्रतिरोध

1. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कम्पनी का प्रभुत्व और क्षेत्रीय विस्तार।
2. 18वीं शताब्दी में भारतीय राज्य - मराठा, पंजाब, बंगाल, अवध और मैसूर।

3. प्रशासन और अर्थव्यवस्था का औपनिवेशीकरण (प्रशासनिक उपकरण, भूमि राजस्व, व्यापार और बैंकिंग)
4. 18वीं शताब्दी में सामाजिक एवं धार्मिक सुधार आंदोलन।

पाठ्यांशः(Unit) -2
औपनिवेशिक सत्ता का प्रतिरोध

1. किसान प्रतिरोध।
2. जनजातीय प्रतिरोध।
3. प्रथम स्वतंत्रता संग्राम - कारण, प्रकृति, प्रभाव, परिणाम और नायक।
4. राष्ट्रीय आंदोलन के विकास में पत्र-पत्रिकाओं की भूमिका एवं राष्ट्रीय नायको की भूमिका। (लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक, लाला लाजपतराय, पं. मदनमोहन मालवीय, गोपालकृष्ण गोखले, श्री. अरविंद घोष, वी. डी. सावरकर, डॉ. हेडगेवार)

पाठ्यांशः(Unit) - 3
क्रांतिकारी एवं जन आंदोलन और वैकल्पिक विचारधाराएँ

1. स्वदेशी आंदोलन एवं होमरूल आंदोलन।
2. क्रान्तिकारी आंदोलन।
3. गांधीयुग - असहयोग आंदोलन, नमक सत्याग्रह, सविनय अवज्ञा आन्दोलन और भारत छोड़ो आंदोलन।
4. किसान संघर्ष और श्रमिक वर्ग संघर्ष।

पाठ्यांशः(Unit) - 4
स्वतंत्रता की प्राप्ति और विभाजन

1. आजाद हिन्द फौज और सुभाष चन्द्र बोस, नौसेना क्रांति (R.I.N.)।
2. विभाजन की पृष्ठभूमि और साम्प्रदायिक राजनीति।
3. स्वतंत्रा और विभाजन की प्रक्रिया (945-1947)।
4. विभाजन के परिणाम।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. भारत में यूरोपियन कम्पनियों के आगमन के मार्गो को दर्शाते हुए मानचित्र को या मॉडल तैयार करवाना।

   अथवा

   समयरेखा निर्माण - 1757 (प्लासी का युद्ध) से 1947 (स्वतंत्रता) तक की प्रमुख घटनाओं की समयरेखा तैयार करवानां।
2. 18वीं शताब्दी में हुए सामाजिक एवं धार्मिक सुधार आंदोलनों से सम्बन्धित नायकों के चित्रों को चार्ट के माध्यम से प्रदर्शित करवाना।

   अथवा

   प्रथम स्वतंत्रता संग्राम की घटनाओं से सम्बन्धित लघु नाटक तैयार करवाना।
3. गांधी जी द्वारा किये गये कार्यो को चार्ट के माध्यम से क्रमबद्ध करके उसका पी.पी.टी. बनवाना।

   अथवा

खादी, चरखा, स्वदेशी वस्तुओं के चित्र या मॉडल का प्रदर्शन करवाना।

4. भारत विभाजन से सम्बन्धित चित्रों व विडियो का संकलन करवाकर उस पर रिपोर्ट तैयार करवाना।

अथवा

विभाजन पर आधारित किसी पुस्तक या फिल्म को देखकर (जैसे Train to Pakistan, Garam Hawa, Pinjar) उसकी समीक्षा कर रिपोर्ट तैयार करवाना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- मानचित्रों की सहायता से विषय को प्रस्तुत किया जाना।
- श्रव्य एवं दृश्य सामग्रीयों के उचित प्रयोग पर बल दिया जाना।
- दृष्टान्तविधि, समूह चर्चा, खेल आधारित विधि, नाटक आधारित विधि एवं शोध विधि द्वारा महत्वपूर्ण विषयों को प्रस्तुत किया जाना।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मूल्यांकन हेतु परियोजनाकार्य, टेस्ट, विडियो निर्माण एवं क्षेत्र कार्य का प्रयोग किया जायेगा।

सन्दर्भ ग्रन्था: (Reference Book) -

- ग्रोवर, वी. एल., यशपाल : आधुनिक भारत का इतिहास, प्रकाशन - एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी लि.।
- महाजन, विद्याधर - आधुनिक भारत का इतिहास।
- शर्मा, एल. पी. : आधुनिक भारत, प्रकाशन - लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा।
- पाण्डेय, एस. के. : आधुनिक भारत का इतिहास, प्रकाशन - प्रयाग एकेडमी, 4 बन्द रोड़ (एलनगंज) इलाहाबाद।
- चन्द्र, विपिन : आधुनिक भारत का इतिहास।
- जैन, डॉ. पुखराज : भारत का संवैधानिक और राजनीतिक विकास।
- मजमूदार, आर.सी., चौधरी, एच. सी. राय, दत्ता, के.के. (हिन्दी और अंग्रेजी) : भारत का वृहत् इतिहास।
- सरकार, सुमित : आधुनिक भारत (1885-1947)
- शुक्ला, नरेन्द्र : ब्रिटिश राज और अभिव्यक्ति की स्वंतत्रता, प्रकाशन - वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
- शुक्ला, नरेन्द्र : उपनिवेश अभिव्यक्ति और प्रतिबंध, प्रकाशन - अनन्य प्रकाशन, दिल्ली।
- Dutta, K.K. : Social History of Modern India.
- Chandra, Bipin and others : Freedom Struggle.
- Dutt, R.P. : India Todya.
- Mittal, S.C. : भारत का सामाजिक और आर्थिक इतिहास।
- Grover, R. : A New Look on Modern Indian History.
- मित्तल सतीश चन्द्र : भटकाव के सरसढ वर्ष, प्रकाशन - प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली।

- यादव, राजवीर : भारत की विदेश नीति।
- वर्मा, दीनानाथ : आधुनिक भारत।
- सिंह, वी.पी. : भारत का संवैधानिक एवं राष्ट्रीय विकास।
- एकराय, सत्या : भारत में उपनिवेशवाद और राष्ट्रवाद।
- सिंह, अयोध्या : भारत का मुक्ति संग्राम।
- सिंह, रघुवंश नारायन : स्वतंत्र भारत की राजनीति पर आंदोलनों का प्रभाव (1945-2017 ई. तक), प्रकाशन - अनुज्ञा बुक्स, दिल्ली।

3.2 स्वतंत्रोत्तर भारत (1947 ई. - 2000 ई.)

सत्रार्द्ध – 6 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

प्रस्तुत पाठ्यक्रम में उपनिवेशवाद के उदय से भारत में हुए राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक मूल्यों में आये परिवर्तनों का अध्ययन किया गया है। इसके साथ ही साथ स्वतंत्रोत्तर भारत में राष्ट्रीय आंदोलन के महत्वपूर्ण प्रभावों पर प्रकाश डाला गया है। इस पाठ्यक्रम में रियासतों के एकीकरण के मुद्दों पर प्रकाश डाला गया है। प्रस्तुत पाठ्य में भारतीय संविधान के पुनर्गठन के साथ ही राष्ट्र का राज्यों के रूप में सुदृढ़ बनाने के महत्वपूर्ण पहलुओं को दर्शाया गया है। इस पाठ्यक्रम में स्वतंत्रोत्तर भारत में राजनीतिक दलों के उदय एवं देश में विभाजन एवं प्राद्यौगिकी के क्षेत्र में हुए विकास को भी बताया गया है। प्रस्तुत पाठ्य में भारत व विश्व के बीच संबंधों एवं विदेश नीतियों के साथ-साथ वर्तमान समय में विश्व पटल पर भारत की उत्कृष्ट भूमिका एवं छवि पर भी प्रकाश डाला गया है। इन समस्त बिन्दुओं के अध्ययन के माध्यम से छात्रों द्वारा भारत को एक विकसित देश बनाने की दिशा से सम्बन्धित समस्त उच्च कोटि के कौशल विकास के विभिन्न आयामों पर ध्यान केन्द्रित करने का प्रयास किया गया है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) -

इस पाठ्यक्रम के अध्ययन के उपरान्त छात्र महत्वपूर्ण तथ्यों से परिचित हो सकेंगे -

1. स्वतंत्रोत्तर भारत की राजनीति, समाज और अर्थव्यवस्था पर औपनिवेशिक शासन के प्रभावों के बारे में जान सकेंगे।
2. भारतीय संविधान की प्रमुख विशेषताओं व संस्थाओं से परिचित हो सकेंगे।
3. स्वतंत्र भारत में राजनीतिक दलों और विभिन्न विचारधाराओं के बारे में ज्ञान प्राप्त कर सकेंगे।

4- समकालीन विश्व में भारत की भूमिका विषयक समझ को विकसित कर सकेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	स्वतंत्रोत्तर भारत (1947 ई. - 2000 ई.)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

उपनिवेशवाद और राष्ट्रीय आंदोलन का प्रभाव

1. राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक व्यवस्था एवं सांस्कृतिक मूल्यों पर उपनिवेशवाद का प्रभाव।
2. स्वतंत्रोत्तर भारत में राष्ट्रीय आंदोलन का प्रभावः मूल्य एवं विरासत।
3. भारत विभाजन का प्रभाव - विस्थापित जनों का संघर्ष (पंजाब और बंगाल)
4. रियासतों का एकीकरणः हैदराबाद, जूनागढ़ और जम्मू-कश्मीर।

पाठ्यांशः(Unit) -2

भारतीय संविधान और राष्ट्र - राज्य के रूप में सुदृढ़ीकरण

1. संविधान निर्माण की पृष्ठभूमि और स्वतंत्रता (1947)।
2. भारतीय संविधान की विशेषताएँ ।
3. राज्यों का पुनर्गठन।
4. संसदीय लोकतंत्र का उद्भव एवं विकास।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

स्वतंत्रोत्तर भारत में राजनीति, समाज, शिक्षा और अर्थव्यवस्था

1. स्वतंत्र भारत के प्रमुख राजनीतिक दल और विचारधाराएँ।
2. आर्थिक विकास और पंचवर्षीय योजनाएँ।
3. शिक्षा का विकास (1947 से 2000 तक)
4. विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी का विकास

पाठ्यांशः(Unit) - 4

भारत और विश्व

1. स्वतंत्र भारतः विदेश नीति, चुनौतियाँ और सफलताएँ।
2. आतंकवादः कारण और प्रभाव।
3. पर्यावरण, सतत विकास, और समकालिन चुनौतियाँ।
4. समकालीन विश्व में भारत।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. भारतीय संविधान में वर्णित महत्वपूर्ण अनुच्छेदों को दर्शाते हुए चार्ट तैयार करवाना।

   अथवा

   "विभाजन की स्मृतियाँ" नाम से रिपोर्ट तैयार करवाना।
2. स्वतंत्र भारत में विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी से सम्बन्धित महत्वपूर्ण उपकरणों का मॉडल निर्मित करवाना।

   अथवा

   समकालीन विश्व में भारत की भूमिका से संबंधित महत्वपूर्ण जानकारियों को एकत्र कर उस पर रिपोर्ट तैयार करवाना।
3. समाचार पत्रों और पत्रिकाओं से राजनीतिक दलों एवं विचारधाराओं से सम्बन्धित समाचार एकत्र कर रिपोर्ट तैयार करवाना।

4. संविधान की सम्पूर्ण रूपरेखा को चार्ट के माध्यम से प्रस्तुत करवाना।

   अथवा

   परियोजनाकार्य- "भारतीय संविधान और मेरा दैनिक जीवन" विषय पर एक प्रोजेक्ट तैयार करवाना जिसमें छात्र बताएं कि संविधान उनके अधिकारों, शिक्षा, समानता और स्वतंत्रता को कैसे प्रभावित करता है।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- संसद भवन का डिजिटल भ्रमण करवाना।
- श्रव्य एवं दृश्य सामग्रीयों के प्रयोग द्वारा अध्ययन करवाना।
- समूह चर्चा, वाद-विवाद द्वारा एवं दृष्टान्त विधि द्वारा विषय को प्रस्तुत किया जाना।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

मूल्यांकन हेतु परियोजनाकार्य, टेस्ट, विडियो निर्माण एवं क्षेत्र कार्य का प्रयोग किया जायेगा।

सन्दर्भ ग्रन्थाः (Reference Book)-

- वी. एल. ग्रोवर, यशपाल - आधुनिक भारत का इतिहास, प्रकाशन - एस. चन्द्र एण्ड कम्पनी लि.।
- विद्याधर महाजन - आधुनिक भारत का इतिहास।
- एल. पी. शर्मा - आधुनिक भारत, प्रकाशन - लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा।
- एस. के. पाण्डेय - आधुनिक भारत का इतिहास, प्रकाशन - प्रयाग एकेडमी, 4 बन्द रोड़ (एलनगंज) इलाहाबाद।
- विपिन चन्द्र - आधुनिक भारत का इतिहास।
- डॉ. पुखराज जैन - भारत का संवैधानिक और राजनीतिक विकास।
- आर.सी. मजमूदार, एच. सी. राय चौधरी, के.के. दत्ता (हिन्दी और अंग्रेजी) - भारत का वृहत् इतिहास।
- सुमित सरकार - आधुनिक भारत (1885-1947)
- नरेन्द्र शुक्ला - ब्रिटिश राज और अभिव्यक्ति की स्वंतत्रता, प्रकाशन - वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
- नरेन्द्र शुक्ला - उपनिवेश अभिव्यक्ति और प्रतिबंध, प्रकाशन - अनन्य प्रकाशन, दिल्ली।
- K.K. Dutta - Social History of Modern India.
- Bipin Chandra and others - Freedom Struggle.
- R.P. Dutt - India Todya.
- S.C. Mittal - भारत का सामाजिक और आर्थिक इतिहास।
- R. Grover - A New Look on Modern Indian History.
- सतीश चन्द्र मित्तल - भटकाव के सरसढ वर्ष, प्रकाशन - प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली।
- राजवीर यादव - भारत की विदेश नीति।
- दीनानाथ वर्मा - आधुनिक भारत।
- वी.पी. सिंह - भारत का संवैधानिक एवं राष्ट्रीय विकास।
- सत्या एक राय - भारत में उपनिवेशवाद और राष्ट्रवाद।
- अयोध्या सिंह - भारत का मुक्ति संग्राम।
- रघुवंश नारायन सिंह - स्वतंत्र भारत की राजनीति पर आंदोलनों का प्रभाव (1945-2017 ई. तक), प्रकाशन - अनुज्ञा बुक्स, दिल्ली।

3.1 राजनीतिक विज्ञान के मूलाधार

सत्रार्ध - 1 **श्रेय अंक-4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

यह पाठयक्रम विद्यार्थियों में राजनीति शास्त्र की मूलभूत अवधारणाओं बारे में समझ से संबंधित है जिससे वे समकालीन सामाजिक एवं राजनीतिक समस्याओं एवं मुद्दों का विश्लेषण कर समाधान प्रस्तुत करने में सक्षम हो सके। इस पाठयक्रम का उद्देश्य राजनीतिक सिद्धांतों एवं संकल्पनाओं को समकालीन परिप्रेक्ष्य के साथ-साथ भारतीय संदर्भ में भी समझना है जिससे विद्यार्थी राजनीति विज्ञान एवं उससे सम्बन्धित राजनीतिक संकल्पनाओं से संबंधित पाश्चात्य एवं भारतीय दृष्टिकोण को समझकर एक तार्किक दृष्टिकोण एवं समझ विकसित कर सके।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) -

इस पाठ्यक्रम का अध्ययन करने के पश्चात निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे -

- राजनीति विज्ञान एवं उसकी मूलभूत अवधारणाओं की समझ को विकसित करेगा।
- राजनीतिशास्त्र के सिद्धांतों एवं मूल्यों के संबंध में तार्किक विश्लेषण की क्षमता का विकास करेगा।
- राजनैतिक मूल्यों एवं नई अवधारणाओं के विकास में भारतीय प्रज्ञा के प्रयोग को विकसित करेगा।
- राजनैतिक मुद्दों, बहसों एवं तर्कों के संदर्भ में आलोचना एवं तर्क करने की क्षमता का विकास करेगा।
- राजनैतिक सिद्धांतों के संदर्भ में भारतीय दृष्टिकोण के संज्ञानात्मक एवं तुलनात्मक अध्ययन में सक्षम बनाएगा।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	राजनीतिक विज्ञान के मूलाधार	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

- राजनीति विज्ञान: अर्थ, परिभाषा, महत्व, प्रकृति, विषय क्षेत्र
- राजनीति विज्ञान, राजनीतिक दर्शन एवं राजनीति सिद्धान्त
- राजनीति विज्ञान का विकास: परंपरागत और आधुनिक दृष्टिकोण
- राजनीति विज्ञान का अन्य विज्ञानों के साथ संबंध (समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास)

पाठ्यांशः(Unit) - 2

- राज्य का अर्थ, परिभाषा, तत्व और विशेषताएँ
- राज्य की उत्पत्ति के सिद्धांत (दैवीय उत्पत्ति एवं सामाजिक समझौता)
- राज्य, समाज, राष्ट्र और सरकार
- राज्य के कार्य: अनिवार्य और लोक कल्याणकारी

पाठ्यांशः(Unit) - 3

- स्वतंत्रता
- समानता
- न्याय
- अधिकार

पाठ्यांशः(Unit) - 4

- सरकार के प्रकार: लोकतंत्र और अधिनायकवाद
- एकात्मक और संघात्मक
- संसदात्मक और अध्यक्षात्मक
- जनमत

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. लोकतंत्र की प्रक्रिया पर जाति, धर्म, लिंग इत्यादि की भूमिकाओं का अध्ययन करना।

   अथवा

   एक उदारवादी देश एवं एक समाजवादी देश की शासन व्यवस्था का तुलनात्मक अध्ययन।
2. योगक्षेम की भारतीय अवधारणा एवं लोक कल्याणकारी राज्य की आधुनिक अवधारणा के तुलनात्मक अध्ययन पर एक परियोजना तैयार करना।

   अथवा

   राजनीति विज्ञान की एक अवधारणा का चयन एवं उसका भारतीय संदर्भ में तुलनात्मक अध्ययन।
3. सामाजिक न्याय की अवधारणा का सकारात्मक भेदभाव आरक्षण के संदर्भ में विश्लेषण कीजिए।

   अथवा

   राष्ट्रवाद के विभिन्न रूपों एवं विश्व पर उसके प्रभाव के मूल्यांकन पर एक शोधलेख तैयार करवाना।

   अथवा

   राजनीति शास्त्र के अंतर अनुशासनात्मक अध्ययन का विद्यार्थियों के सर्वांगीण विकास पर प्रभाव का मूल्यांकन करवाना।

4. भारत एवं संयुक्त राज्य अमेरिका में न्यायपालिका के कार्यों एवं भूमिका का तुलनात्मक अध्ययन करवाना।

अथवा

ब्रिटेन और भारत में व्यवस्थापिका एवं कार्यपालिका की समानता और विभिन्नताओं का विश्लेषण करवाना।

अथवा

एकात्मक एवं संघात्मक व्यवस्था वाले दो देशों का तुलनात्मक अध्ययन करवाना।

5. विश्व के प्रमुख देशों में लोकतंत्र के विभिन्न रूपों का तुलनात्मक अध्ययन करवाना।

अथवा

स्विट्जरलैंड में प्रत्यक्ष प्रजातंत्र के प्रयोग का विश्लेषण करवाना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) –

- व्याख्यान विधि
- फलक विधि
- दृष्टांत विधि
- प्रश्नोत्तर विधि
- समस्या समाधान आधारित शिक्षण विधि
- ई - सामग्री
- वीडियो
- प्रायोगिक
- ट्यूटोरियल
- संगोष्ठी एवं कार्यशाला

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- सतत मूल्यांकन
- लिखित परीक्षा ,मौखिक परीक्षा
- गृह कार्य ,असाइनमेंट,प्रोजेक्ट
- गूगल फॉर्म,प्रश्नावली & क्विज

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)-

- फड़िया, बी. एल. (2022), राजनीति विज्ञान के मूल आधार, कॉलेज बुक हाउस, जयपुर।
- आशीर्वादम, (2010) राजनीति विज्ञान, एस. चंद एण्ड कंपनी, नई दिल्ली।
- गाबा, ओम प्रकाश (2016), राजनीति विज्ञान की रूपरेखा, मयूर पेपरबेक्स, नोएडा।
- जौहरी, जे. सी. (2007) समकालीन राजनीतिक सिद्धांत, स्टर्लिंग पब्लिशर्स प्रा. लि., नई दिल्ली।

- जैन, डॉ. पुखराज (2021) राजनीतिक विज्ञान सिद्धांत, साहित्य भवन, आगरा।
- अग्रवाल, कमलेश (2001) कौटिल्य अर्थशास्त्र एवं शुक्र नीति की राज्य व्यवस्था, राधा पब्लिकेशन, दिल्ली।
- वर्मा, एस. पी. (2007) आधुनिक राजनीतिक सिद्धांत, विकास पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली।
- पुरोहित, डॉ. बी. आर. (2018) राजनीतिशास्त्र के मूल सिद्धांत, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर।
- Miller. D (2003) Political Philosophy, A Very Short Introduction Wolff. J. (1996) An Introduction to Political Philosophy
- Hampsher-Monk. 1. (1992) A History of Modern Political Thought
- Mehta. V.R. (1996) Foundations of Indian Political Thought: An Interpretation, 2nd revised edition. New Delhi. 1996.
- Thomas Pantham and Bhikhu Parekh (ed.), Political Discourses.
- Kymlicka. W.(1990).Contemporary Political Philosophy, 2nd ed2002 Plant R. (1991), Modern Political Thought-An Introduction.
- Rawis J. (1971), A Theory of Justice.

3.2 प्रतिनिधि राजनीतिक चिंतन (भारतीय)

सत्रार्ध-2 **श्रेय अंक – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

यह कोर्स पाश्चात्य एवं समकालीन राजनीतिक चिंतकों के साथ भारतीय ज्ञान परंपरा के प्रमुख राजनीतिक चिंतकों के विचारों की परंपरा से विद्यार्थियों को अवगत कराता हैं। इसका उद्देश्य विद्यार्थियों को पाश्चात्त्य राजनीतिक चिंतकों के राजनीतिक सिद्धांतों की समझ के साथ प्राचीन एवं आधुनिक भारतीय राजनीतिक विचारकों के शासन प्रबंधन कला एवं चिंतन को जानने, समझने एवं उनका प्रयोग करने की क्षमता प्रदान करना है जिससे वह पाश्चात्य राजनीतिक सिद्धांतों के साथ-साथ भारतीय विचारकों के दृष्टिकोण को भी समझने में सक्षम हो सके

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

इस पाठ्यक्रम का अध्ययन करने के पश्चात निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे -

- पाश्चात्य एवं भारतीय विचारकों के दर्शन को समझकर राजनीतिक सिद्धांतों को समझने की क्षमता का विकास कर पाएँगे।
- राजनीति शास्त्र के चिन्तन के सन्दर्भ में आत्म गौरव एवं भारतीयता की भावना का विकास कर पाएँगे।
- प्राचीन एवं आधुनिक भारत की समृद्ध गौरवशाली राजनीतिक विचारों एवं सिद्धांतों का ज्ञान एवं उनके समकालीन सिद्धांतों के संदर्भ में परख की क्षमता विकसित हो पाएगी।
- विद्यार्थियों को प्राचीन भारतीय राजनीतिक चिंतन एवं उनके राजनीतिक विचारों का ज्ञान प्राप्त हो सकेगा।
- प्राचीन भारत के राजनीतिक विचारों के साथ आधुनिक भारतीय चिंतकों के विचारों का ज्ञान एवं उनके अनुप्रयोगों की क्षमता का विकास करेगा।
- राजनीतिक चिंतन की पाश्चात्य एवं भारतीय दृष्टिकोण से विश्लेषण की क्षमता का विकास कर पाएगा।
- प्राचीन भारत में विद्यमान राज्य, प्रशासन, राज्य की प्रकृति, राजनीतिक सिद्धांतों एवं प्रशासनिक नीतियों की समझ उत्पन्न करेगा।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	प्रतिनिधि राजनीतिक चिंतन (भारतीय)	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

- मनु
- कौटिल्य

पाठ्यांशः(Unit) – 2

- स्वामी विवेकानंद
- बाल गंगाधर तिलक

पाठ्यांशः(Unit) - 3

- महात्मा गांधी
- डॉ. भीमराव आंबेडकर

पाठ्यांशः(Unit) - 4

- पंडित दीनदयाल उपाध्याय
- राममनोहर लोहिया

प्रायोगिकम् (Practicum)-

1. भारतीय चिंतन के प्रगतिशील विचारों की प्रासंगिकता का वर्तमान नीतियों के संदर्भ में विश्लेषण की परियोजना तैयार करना।

   अथवा

   नीति संबंधित सुझाव एवं नीति दस्तावेज का प्रारूप तैयार करना।
2. किन्हीं दो चिंतकों के विचारों की सूची बनाइए एवं वर्तमान भारतीय राजनीति पर उसके प्रभाव को जांचना।

   अथवा

   मंडल सिद्धांत एवं वर्तमान भारतीय विदेश नीति की समानताओं पर एक लेख लिखना।
3. सरकार की किसी लोक कल्याणकारी योजना का समाज पर प्रभाव का विश्लेषण एवं क्षेत्र अध्ययन करना।
4. भारतीय ज्ञान प्रणाली की समृद्ध राजनीतिक परंपराओं पर शोध पत्र तैयार करना।

   अथवा

   भारतीय ज्ञान परंपरा में शासनकला का विश्लेषण करते हुए वर्तमान में उसकी उपयोगिता का मूल्यांकन करना।
5. गांधी और मार्क्स का तुलनात्मक अध्ययन करना।

   अथवा

   भारतीय समाज और राजनीति में बी. आर. अंबेडकर के योगदान की समीक्षा करना।

   अथवा

   भारतीय और पाश्चात्य राजनीतिक विचारों में प्रमुख समानताओं की खोज करना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान विधि
- फलक विधि
- दृष्टांत विधि
- समस्या समाधान आधारित शिक्षण विधि

- प्रश्नोत्तर विधि
- ई - सामग्री
- वीडियो
- प्रायोगिक
- ट्यूटोरियल
- संगोष्ठी एवं कार्यशाला

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) –

सतत मूल्यांकन
लिखित परीक्षा,मौखिक परीक्षा
गृह कार्य,असाइनमेंट,प्रोजेक्ट
गूगल फॉर्म,प्रश्नावली & क्विज

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)-

- शास्त्री, गजानन्द (2022) मनुस्मृति, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
- मिश्र, ज्वाला प्रसाद (1961) कामन्दकीय नीतिसार, वेङ्कटेश्वर प्रेस, मुम्बई।
- विदुरनीति (2021) गीताप्रेस, गोरखपुर।
- गैरोला, वाचस्पति (2006) कौटिल्य का अर्थशास्त्र, व्याख्याकार, चौखंबा विद्याभवन, वाराणसी।
- मधुकर, श्याम चतुर्वेदी (2005) प्रमुख भारतीय राजनीतिक विचारक, कॉलेज बुक हाउस, जयपुर।
- वर्मा, वी.पी. (2000) आधुनिक भारतीय राजनीतिक विचारक, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आगरा।
- गाबा, ओम प्रकाश (2014) राजनीतिक विचारक, विश्वकोश, मयूर पेपरबेक्स, नोएडा।
- गाबा, ओम प्रकाश (2018) भारतीय राजनीतिक विचारक, मयूर पेपरबेक्स, नोएडा।
- शर्मा, डॉ. प्रभुदत्त (2010) राजनीतिक विचारकों का इतिहास, कॉलेज बुक डिपो, जयपुर।
- नागर, डॉ. पुरूषोत्तम (2018) आधुनिक भारतीय सामाजिक एवं राजनीतिक विचारक, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर।
- शर्मा, योगेंद्र कुमार (2004) भारतीय राजनीतिक विचारक, कनिष्क पब्लिशर्स, नई दिल्ली।
- दाधीच, डॉ. नरेश (2015) समकालीन राजनीतिक चिंतन, रावत पब्लिकेशन जयपुर।
- वर्मा, डॉ वी.पी. (2000) भारतीय राजनीतिक चिंतन, पटना हिंदी ग्रंथ अकादमी।
- कुमार, कृष्ण (2017) भारत की राजनीतिक एवं प्रशासनिक संस्थाएँ, सरस्वती प्रकाशन, नई दिल्ली।
- Mehta, V.R. (1992) 'The Pragmatic Vision: Kautilya and His Successor', in Foundations of Indian Political Thought, Delhi: Manohar, pp. 88- 109.
- Sharma, R S (2005), Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India, Motilal Banarsidass, New Delhi pp 143-164

- Upadhyaya, Deendayal. (1964), Integral Humanism, Delhi: Bharatiya Jan Sangh.
- M. P. Singh and Himanshu Roy (ed.), Indian Political Thought: Themes and Thinkers Delhi. Pearson
- Mehta, V.R. (1996) Foundation of Indian Political Thought, New Delhi.
- Motvani, Kaval (1958) Manudharmshastra, Ganesh & Company.
- Kangle, R.P. (2010), Kautilya Arthashastra, Motilal Banarsidas Publication, Delhi.

3.2 भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन एवं भारतीय संविधान

सत्रार्ध-3 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

इस पाठ्यक्रम का उद्देश्य विद्यार्थियों को भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन से परिचित कराना है जिससे वे समझ सकें कि किस प्रकार भारत ने साम्राज्यवादी एवं उपनिवेशवादी ताकत के खिलाफ संघर्ष कर स्वतंत्रता प्राप्त की। यह पाठ्यक्रम भारत के स्वतंत्रता आंदोलन, संवैधानिक विकास संविधान निर्माण की प्रक्रिया,संविधान सभा वाद विवाद, संविधान निर्माण की प्रक्रिया के साथ ही संविधान के दार्शनिक आधारों, प्रस्तावना एवं संविधान की मूलभूत विशेषताओं से भी परिचय कराता है। सभी नागरिकों को उनके मूल अधिकारों कर्तव्य एवं नागरिकता संबंधी प्रावधानों की गहरी जानकारी एवं जागरूकता भी इस पाठ्यक्रम का ध्येय है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

इस पाठ्यक्रम का अध्ययन करने के पश्चात निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे -

- स्वतंत्रता के आंदोलन एवं आजादी के लिए किए गए अथक प्रयासों एवं बलिदानों के ज्ञान एवं महत्व की अनुभूति होगी।
- राष्ट्रीय चेतना, राष्ट्रीय आंदोलन एवं संवैधानिक विकास की चरणबद्ध जानकारी प्राप्त होगी।
- संविधान सभा वाद विवाद एवं संविधान निर्माण प्रक्रिया की समझ से संविधान को समझने की क्षमता का विकास होगा।
- संविधान के ऐतिहासिक दार्शनिक एवं प्राचीन स्रोतों एवं विशेषताओं का ज्ञान प्राप्त होगा
- संस्कृत में एवं प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा में संविधान, संसद एवं लोकतंत्र के सूत्रों की जानकारी मिलेगी।
- संविधान के उद्देश्य, लक्षण विशेषताओं एवं आदर्शों की समझ तथा राष्ट्रवाद की भावना का विकास होगा।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन एवं भारतीय संविधान	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

- राष्ट्रीय जागरण के विभिन्न कारण
- उदारवादी एवं आग्रही (अतिवादी) चरण
- गांधीवादी एवं क्रांतिकारी चरण
- सांप्रदायिक चुनौतियाँ, विभाजन विभीषिका और राष्ट्र पर प्रभाव

पाठ्यांशः(Unit) - 2

- संविधान सभा की पृष्ठभूमि, रचना, प्रकृति एवं संविधान निर्माण की प्रक्रिया
- भारतीय संविधान की प्रस्तावना
- संविधान की विशेषताएँ
- संविधान के स्रोत और विभिन्न देशों के संविधानों से लिए गए प्रावधान

पाठ्यांशः(Unit) - 3

- मौलिक अधिकारों की पृष्ठभूमि, अर्थ और महत्व
- मौलिक अधिकारों की विशेषताएँ
- मौलिक अधिकारों का वर्गीकरण
- मौलिक अधिकारों का मूल्यांकन

पाठ्यांशः(Unit) - 4

- नीति निदेशक सिद्धांतों का वर्गीकरण, महत्व, प्रकृति, उद्देश्य
- नीति निदेशक सिद्धांत और मौलिक अधिकारों में संबंध एवं संबंधित वाद
- नीति निदेशक सिद्धांतों का क्रियान्वयन ओर मूल्यांकन
- मौलिक कर्तव्य

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. विभाजन विभीषिका से संबंधित विविध घटनाओं, कहानियों एवं अनुभवों को एकत्र कर एक शोध पत्र तैयार करें।

   अथवा

   संविधान सभा की बहस से संबंधित सभी दस्तावेजों की जानकारी प्राप्त करें।
2. उन सभी देशों की सूची बनाएं जो कभी उपनिवेशवाद के शिकार रहे हैं तथा उन सभी की वर्तमान राजनीतिक आर्थिक स्थिति का तुलनात्मक विश्लेषण करना।

   अथवा

   संविधान निर्माण की प्रक्रिया को समझने के लिए एक युवा संसद का आयोजन।
3. मौलिक अधिकारों की गहन समझ के लिए उससे संबंधित न्यायपालिका के सभी निर्णयों का अध्ययन करना।

   अथवा

   आजादी के आंदोलन में संस्कृतज्ञों की भूमिका का मूल्यांकन कीजिए।
4. जीवन के अधिकार के संदर्भ में सर्वोच्च न्यायालय द्वारा किए गए सभी निर्णय का विश्लेषण कीजिए।

   अथवा

   भारतीय ज्ञान प्रणाली में संविधान और गणतंत्र के ऐतिहासिक सांस्कृतिक सूत्रों का विश्लेषण करें।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान विधि
- फलक विधि
- दृष्टांत विधि
- समस्या समाधान आधारित शिक्षण विधि
- प्रश्नोत्तर विधि
- ई - सामग्री
- वीडियो
- प्रायोगिक

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- सतत मूल्यांकन
- लिखित परीक्षा
- मौखिक परीक्षा
- गृह कार्य
- असाइनमेंट
- गूगल फॉर्म
- प्रश्नावली & क्विज
- प्रोजेक्ट

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)-

- कदम् उमेश, 2022,इंडिया, मदर ऑफ डेमोक्रेसी, आईसीएचआर, दिल्ली
- उपाध्याय विभा,2022, प्राचीन भारत में जनतंत्र, लिटरेरी सर्किल, जयपुर
- चंद्रा, विपिन (2009) भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन, अनामिका पब्लिशर।
- बसु, डी. डी. (2023) भारतीय सविधान, लेक्सिसनेक्सिस।
- त्रिपाठी, हरिहरनाथ (1965) प्राचीन भारत में राज्य और न्यायपालिका, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, प्रथम संस्करण।
- शास्त्री गणपति (2006) कौटिल्य अर्थशास्त्र, मूल टीका सहित, राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली।
- गैरोला, वाचस्पति, व्याख्याकार (2006) कौटिल्य अर्थशास्त्र, चौखंबा विद्याभवन, वाराणसी।
- शास्त्री, आर. शाम (1960) कौटिल्य अर्थशास्त्र, मैसूर प्रिंटिंग एंड पब्लिशिंग हाउस, मैसूर।
- काश्यप, सुभाष (2017) हमारा सविधान, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली।
- फड़िया, बी. एल. (2006) भारतीय शासन एवं राजनीति, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा।
- सईद, एस. एम. (2023) भारतीय राजनीतिक व्यवस्था, भारत बुक सेंटर, लखनऊ।

- जैन, डॉ. पुखराज, फडिया (2022) भारत का राष्ट्रीय आन्दोलन तथा भारतीय संविधान, साहित्य भवन पब्लिकेशंस, आगरा।
- R. Pradhan (2008) Raj to Swaraj, New Delhi: Macmillan
- Zoja Hasan (ed.) (2000) Politics and the State in India, Delhi, Sage.
- Bipin Chandra et. el. (ed.) India After Independence, Delhi, Viking 1999
- Subhash Kashyap, 1994, Making of the Constitution, in Our Constitution: An Introduction to India's Constitution and Constitutional Law, NBT, India.
- Granville Austin, 1966, The Constituent Assembly- Microcosm in Action, in Indian Constitution, Cornerstone of a Nation, OUP.
- D D Basu, 2011, The Historical background, in Introduction to the Constitution of India 20th ed, Lexisnexis, India.

3.2 भारतीय शासन एवं राजनीति

सत्रार्ध-4 **श्रेय अंक – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

इस पाठ्यक्रम का उद्देश्य विद्यार्थियों को भारतीय संविधान, भारतीय शासन एवं राजनीति की जानकारी प्रदान करना है। यह पाठ्यक्रम भारतीय राजव्यवस्था, संघीय एवं राज्य व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका इत्यादि संविधान निकायों के कार्य एवं शक्तियों के साथ भारतीय राजनीति को प्रभावित करने वाले अनौपचारिक तत्वों का भी अध्ययन एवं ज्ञान प्रदान करने से संबंधित है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) -

इस पाठ्यक्रम का अध्ययन करने के पश्चात निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे -

- भारत में शासन व्यवस्था के अंग, प्रक्रिया एवं क्षेत्राधिकार एवं कार्यों की गहरी समझ विकसित होगी।
- भारतीय राजनीतिक व्यवस्था को प्रभावित करने वाले औपचारिक एवं अनौपचारिक तत्वों की समझ एवं विश्लेषण की क्षमता विकसित होगी।
- भारत में संवैधानिक शासन एवं सरकार के विभिन्न अंगों एवं उनके संबंधों की समझ विकसित होगी।
- भारतीय राजनीति पर सामाजिक कारकों के प्रभाव की समालोचना की क्षमता का निर्माण हो सकेगा।
- एक अच्छे नागरिक एवं राष्ट्र निर्माण के लिए सक्षम बनाएगा।
- संघात्मक शासन व्यवस्था की समझ एवं तुलनात्मक विश्लेषण में सक्षम बनाएगा।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतीय शासन एवं राजनीति	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

संघीय विधायिका

- राज्य सभा की रचना, गठन, शक्तियां
- लोक सभा की रचना, गठन, शक्तियां
- संसद में विपक्ष की भूमिका
- विधि निर्माण की प्रक्रिया

पाठ्यांशः(Unit) - 2

संघीय कार्यपालिका

- राष्ट्रपति पद की योग्यता, निर्वाचन प्रक्रिया, शक्ति और स्थिति
- उपराष्ट्रपति
- प्रधानमंत्री की स्थिति एवं शक्तियां
- मंत्रिपरिषद का निर्माण, कार्य एवं शक्तियां

पाठ्यांशः(Unit) - 3

उच्चतम न्यायालय

- उच्चतम न्यायालय की रचना, शक्तियाँ और क्षेत्राधिकार
- न्यायिक पुनरावलोकन, न्यायिक सक्रियता
- भारतीय न्याय प्रणाली में सुधार
- भारत का संघात्मक स्वरूप

पाठ्यांशः(Unit) - 4

भारतीय राजनीति की प्रक्रिया

- भारत में चुनाव आयोग और चुनाव प्रणाली : संरचना, कार्य और चुनौतियां
- भारत में दलीय व्यवस्था की विशेषताएं और दबाव समूह
- भारत में मतदान व्यवहार - जाति, धर्म, भाषा, क्षेत्र का प्रभाव
- पंचायती राज सशक्तिकरण (73वां व 74वां संशोधन)

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. पंचायत कैसे कार्य करती है, इसके लिए 73वें व 74वें संशोधन के आधार पर जानकारी एकत्रित करना।

   अथवा

   ग्राम पंचायत की संरचना का चार्ट बनाना।

   अथवा

   संसद एवं विधानसभा की कार्यवाही को समझने के लिए विधानसभा का दौरा।
2. मॉक न्यायालय (काल्पनिक न्यायालय) का आयोजन करना।

   अथवा

   न्यायिक सक्रियता से संबंधित वर्तमान के विवादों पर परियोजना तैयार करना।

   अथवा

   सर्वोच्च न्यायालय के किसी ऐतिहासिक निर्णय की केस स्टडी करना।
3. मतदान प्रक्रिया को समझने के लिऐ चार्ट या मॉडल का निर्माण करना।

अथवा

मतदाता जागरूकता के लिए पोस्टर का निर्माण करना।

अथवा

किसी क्षेत्र विशेष के मतदान-व्यवहार से संबंधित आंकड़े एकत्रित करना।

4. प्राइम टाइम बहस आयोजित करना।

अथवा

किसी समकालीन मुद्दे पर चर्चा करना या वाद-विवाद करना।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान विधि
- फलक विधि
- दृष्टांत विधि
- प्रश्नोत्तर विधि
- समस्या समाधान आधारित शिक्षण विधि
- ई - सामग्री
- वीडियो
- प्रायोगिक

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- सतत मूल्यांकन
- लिखित परीक्षा
- मौखिक परीक्षा
- गृह कार्य
- असाइनमेंट
- गूगल फॉर्म
- प्रश्नावली & क्विज
- प्रोजेक्ट

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)-

- बसु, डी. डी. (2023) भारतीय सविधान, लेक्सिनेक्सिस।
- मिश्र, ज्वाला प्रसाद (1961) कामन्दकीय नीतिसार, वेंकटेश्वर प्रेस, मुम्बई।
- विदुरनीति (2021) गीताप्रेस, गोरखपुर।

- काश्यप, सुभाष (2017) हमारा सविधान, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली।
- नारायण, डॉ इकबाल (1976) भारत में राज्यों की राजनीति, मिनाक्षी प्रकाशन।
- कश्यप, सुभाष (2016) हमारी संसद, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नई दिल्ली।
- फड़िया, बी. एल. (2006) भारतीय शासन एवं राजनीति, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा।
- सईद, एस. एम. (2023) भारतीय राजनीतिक व्यवस्था, भारत बुक सेंटर, लखनऊ।
- Tyagi, Ruchi (2008) Indian politics in comparative perspective, Mayur paper wax Noida.
- Fariya, B.L., Indian Government and politics, sahitya bhawan publications Agra.
- Singh and Saxena, Indian politics (constitutional foundations and institutional functioning) phi learning, Delhi.
- Zoja Hasan (ed.) (2000) Politics and the State in India, Sage, Delhi.
- Partha Chatterjee (ed.) (1997) State and Politics in India. OUP. Delhi.
- Sudipto Kaviraj (ed.) (1994) Politics in India Delhi, OUP.
- Bipin Chandra et. el. (ed.) (1999) India After Independence, Viking. Delhi.
- Rajeev Bhargava (ed.) (1998) Secularism and its Critics. OUP. Delhi.
- T.N. Madan, Modern Myths, Locked Minds: Secularization and Funda
- Granville Austin, 1966, Indian Constitution, Cornerstone of a Nation, OUP, pp.145- 230.
- R. Kothari, (1970) ‘Introduction’, in Caste in Indian Politics, Delhi: Orient Longman, pp.3-25.
- R. Vora and S. Palshikar (eds.) Indian Democracy: Meanings and Practices, Sage, New Delhi, pp. 235-256.
- India, New Delhi: Oxford University Press, pp 39-55.
- P.R. DeSouza and E. Sridharan (eds.) India’s Political Parties, Sage, New Delhi,pp. 73-115.

3.2 अंतर्राष्ट्रीय सम्बन्ध एवं वैश्विक राजनीति

सत्रार्ध-5 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

यह पाठयक्रम अंतरराष्ट्रीय संबंध एवं वैश्विक राजनीति की सैद्धांतिक एवं व्यवहारिक समझ से सम्बन्धित है। यह पाठयक्रम अंतरराष्ट्रीय राजनीति के विभिन्न सिद्धांतों के साथ-साथ समकालीन विश्व की समस्याओं से संबंधित है तथा इसका उद्देश्य वैश्वीकृत विश्व में विभिन्न राष्ट्रों के मध्य संबंधों का विश्लेषण करने की क्षमता उत्पन्न करना है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) -

इस पाठ्यक्रम का अध्ययन करने के पश्चात निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे -

- विश्व के विविध राष्ट्रों के जटिल परस्पर संबंधों एवं उन्हें प्रभावित करने वाले कारकों की समझ विकसित होगी।
- वैश्विक राजनीति के विश्लेषण की क्षमता विकसित होगी।
- विद्यार्थी युद्ध के कारणों, शांति की प्रक्रियाओ, विविध शांति संधियों और प्रयासों तथा अन्तर्राष्ट्रीय कूटनीतियों को समझ पाने में सक्षम हो सकेंगे।
- वैश्विक महामारियों, आतंकवाद, पर्यावरण इत्यादि वैश्विक समस्याओं का अध्ययन कर उनके समाधानों को खोजने में सहायक सिद्ध होंगे।
- विद्यार्थी शीत युद्ध के बाद के वैश्वीकृत विश्व की परिस्थितियों का तार्किक एवं वैज्ञानिक दृष्टि से अवलोकन कर अंतरराष्ट्रीय राजनीति की वास्तविकता को समझ पाने में समर्थ हो सकेंगे।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	अंतर्राष्ट्रीय सम्बन्ध एवं वैश्विक राजनीति	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

- अंतर्राष्ट्रीय राजनीति का अर्थ, प्रकृति, और महत्व
- अंतर्राष्ट्रीय राजनीति का यथार्थवादी उपागम (Realism)
- अंतर्राष्ट्रीय राजनीति का उदारवादी उपागम (Liberalism)
- नारीवादी उपागम

पाठ्यांशः(Unit) - 2

- द्वितीय विश्व युद्ध के कारण और परिणाम
- शीतयुद्ध: कारण और प्रमुख घटनाएं
- शीतयुद्ध का प्रभाव : सैन्य, राजनीतिक और आर्थिक
- द्विध्रुवीयता का अंत और अमेरिकी वर्चस्व

पाठ्यांशः(Unit) - 3

वैश्वीकरण का अर्थ, महत्व एवं विभिन्न आयाम

- संयुक्त राष्ट्र संघ (UN) और प्रमुख एजेंसियां (अंतर्राष्ट्रीय मुद्रा कोष (IMF), विश्व बैंक (WB) और विश्व व्यापार संगठन WTO)
- यूरोपीय संघ (EU), G-20, ब्रिक्स (BRICS), क्वाड (QUAD)
- दक्षिण एशियाई क्षेत्रीय सहयोग संगठन (SAARC), आसियान (ASEAN)

पाठ्यांशः(Unit) - 4

- अप्रवासन
- आतंकवाद
- पर्यावरण समस्याएं
- समकालीन समस्याएं

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. मॉडल संयुक्त राष्ट्र संघ की कार्यवाही का संचालन।
2. पर्यावरणीय गतिविधि का आयोजन।

   अथवा

   सभी विकसित एवं विकासशील देशों की सूची तैयार करना तथा उनका तुलनात्मक विश्लेषण करना।
3. किसी विशेष राजनीतिक घटना से संबंधित राजनीतिक ब्लॉग तैयार करना।

   अथवा

   प्राइम टाइम बहस आयोजित करना।

   अथवा

   किसी क्षेत्र के शरणार्थियों के अनुभव एकत्रित करना।
4. कॉविड-19 के संदर्भ में अंतरराष्ट्रीय संबंधों के महत्व का विश्लेषण।

   अथवा

   विभिन्न देशों के मध्य संघर्ष समाधान की प्रक्रिया और सुझावों पर एक लेख।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- व्याख्यान विधि
- फलक विधि
- दृष्टांत विधि
- समस्या समाधान आधारित शिक्षण विधि
- प्रश्नोत्तर विधि
- ई - सामग्री
- वीडियो
- प्रायोगिक

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- सतत मूल्यांकन
- लिखित परीक्षा
- मौखिक परीक्षा
- गृह कार्य
- असाइनमेंट
- गूगल फॉर्म
- प्रश्नावली & क्विज
- प्रोजेक्ट

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) :-

- फड़िया, बी.एल. (2019) अन्तराष्ट्रिय संबंध, साहित्य भवन प्रकाशन, आगरा।
- जे. साई, दीपक (2022), इण्डिया अर्थात् भारत, ब्लूमसबैरी, इण्डिया।
- पंत, पुष्पेष (2020) 21वीं शताब्दी में अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध, मैकग्राहिल्स, नोएडा।
- बिश्वाल, तपन (2016) अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध, ओरियंट ब्लकस्वान, दिल्ली।
- पंत, पुष्पेष व जैन, श्री पाल (2017) अन्तराष्ट्रिय राजनीति, मीनाक्षी प्रकाशन, मेरठ।
- प्रमुख देशों की विदेश नीतियाँ, पुष्पेश पंत एण्ड श्री पाल जैन, मीनाक्षी प्रकाशन,मेरठ
- शर्मा, डॉ. मथुरालाल (2019) अन्तराष्ट्रिय संबंध, कॉलेज बुक डिपो, जयपुर।
- घई, यू. आर. (2002) अन्तराष्ट्रिय राजनीति सिद्धांत और व्यवहार, न्यू एकेडेमिक पब्लिशिंग कंपनी, जालंधर।
- जैन, प्रो.बी. एम. (2018) अन्तराष्ट्रिय संबंध, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर।

- खन्ना, वी.एन. व अरोड़ा, लिपाक्षि (2017) भारत की विदेश नीति, विकास पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली।
- कुमार, महेंद्र (2021) अन्तराष्ट्रिय राजनीति के सैद्धांतिक पक्ष, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कंपनी, आगरा।
- Paria, BL, International relations, sahitya bhavan.
- Kisinger, Henri (2015) World Order, Penguin Books.
- Bayles & Smith (2011) The Globalization of world politics, An Introduction to International Relations, Oxford University Press, New York.

3.2 भारत की विदेश नीति

सत्रार्ध – 6 **श्रेय अंक - 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

यह पाठ्यक्रम विद्यार्थियों को भारत की विदेश नीति के निर्धारक तत्वो., उद्देश्यों, लक्षण एवं विविध आयामो से अवगत कराता है। इसका उद्देश्य विद्यार्थी को भारतीय ज्ञान परंपरा में पर राष्ट्र नीति के ज्ञान के साथ समकालीन विश्व में भारत की पड़ोसी राष्ट्रों, महाशक्तियों एवं अंतर्राष्ट्रीय संगठनों के साथ संबंधों के विश्लेषण करने में सक्षम बनाना है। पाठ्यक्रम का उद्देश्य भारत को बढ़ती हुई महाशक्ति बनाने में सहायक कारकों की समीक्षा कर विद्यार्थी में नेतृत्व एवं संचार क्षमताओं का भी विकास करना है।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) -

इस पाठ्यक्रम का अध्ययन करने के पश्चात निम्नलिखित बिन्दुओं को स्पष्ट कर सकेंगे -

- भारत के संदर्भ में अंतरराष्ट्रीय संबंधों की गहन समझ विकसित होगी।
- भारत की विदेश नीति एवं अन्य राष्ट्रों से भारत के संबंधों के विश्लेषण की क्षमता का विकास होगा।
- बदलते विश्व में भारत की बदलती भूमिकाओं की समझ उत्पन्न होगी।
- भारत की कूटनीतिक-सामरिक क्षमताओं एवं नीतियों की समझ।
- भारत का अन्य वैश्विक एवं क्षेत्रीय संगठनों में भूमिका का विश्लेषण करने की क्षमता।
- भारतीय ज्ञान परंपरा में वैदेशिक संबंध एवं सिद्धांतों की समझ एवं समकालीन सिद्धांतों से तुलना करने में सक्षमता का विकास होगा।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारत की विदेश नीति	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1
ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक पृष्ठभूमि

- विदेश नीति का अर्थ एवं महत्व
- भारत की विदेश नीति का सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य (मंडल सिद्धांत, षाडगुण्य नीति, परराष्ट्र संबंध)
- भारत की विदेश नीति के निर्धारक तत्व

पाठ्यांशः(Unit) - 2
भारत के महाशक्तियों के साथ संबंधः

- भारत - अमेरिका संबंध
- भारत - रूस संबंध
- भारत - चीन संबंध
- भारत - ब्रिटेन संबंध

पाठ्यांश:(Unit) - 3

भारत एवं पड़ोसी देश:

- भारत - पाकिस्तान संबंध
- भारत - श्रीलंका संबंध
- भारत - बांग्लादेश संबंध
- भारत - नेपाल संबंध

पाठ्यांश:(Unit) - 4

भारत की विदेश नीति का सैद्धांतिक व व्यावहारिक पक्ष

- गुटनिरपेक्षता की नीति, एक्ट ईस्ट नीति, नेबरहुड फर्स्ट नीति
- भारत एक उभरती हुई महाशक्ति
- भारत की विदेश नीति का व्यावहारिक पक्ष

प्रायोगिकम् (Practicum) :-

1. भारत और उसके पड़ोसी राष्ट्रों को दिखाने वाला एक मॉडल तैयार करना।

   अथवा

   विदेश नीति में राष्ट्रीय हितों का महत्व प्रदर्शित करने वाली परियोजना तैयार करना।
2. वसुधैव कुटुंबकम् की भारतीय ज्ञान परंपरा का वर्तमान वैश्विक परिस्थितियों में महत्व पर आलेख लिखना।

   अथवा

   सभी गुटनिरपेक्ष देशों की एक सूची तैयार करना।
3. कल्याणकारी अर्थव्यवस्था एवं सतत पर्यावरण के भारतीय मॉडल की वर्तमान विश्व में उपयोगिता का विश्लेषण।

   अथवा

   समकालीन अंतरराष्ट्रीय राजनीति के संदर्भ में भारत की बढ़ती भूमिका का विश्लेषण।
4. भारत की नागरिक के रूप में सुरक्षा परिषद में भारत की स्थाई सदस्यता के पक्ष में अपने सुझाव प्रस्तुत करना।

   अथवा

   दक्षिण एशिया को मजबूत बनाने में भारत की भूमिका का विश्लेषण करें।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- व्याख्यान विधि
- फलक विधि
- दृष्टांत विधि
- समस्या समाधान आधारित शिक्षण विधि
- प्रश्नोत्तर विधि
- ई - सामग्री
- वीडियो

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- सतत मूल्यांकन
- लिखित परीक्षा
- मौखिक परीक्षा
- गृह कार्य
- असाइनमेंट
- गूगल फॉर्म
- प्रश्नावली & क्विज
- प्रोजेक्ट

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)-

- पंत, पुष्पेष व जैन, श्री पाल (2017) प्रमुख देशों की विदेश नीतियाँ, मीनाक्षी प्रकाशन, मेरठ।
- शर्मा, डॉ. मथुरालाल (2019) अंतरराष्ट्रीय संबंध, कॉलेज बुक डिपो, जयपुर।
- पंत, पुष्पेष (2016) भारत की विदेश नीति, मसूद बुक्स, उत्तरप्रदेश।
- दीक्षित, जे.एम. (2020) भारतीय विदेश नीति, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली।
- गांगुली, सुमित (2018) भारत की विदेश नीति, पुनरावलोकन एवं संभावनाएँ, ऑक्सफोर्ड यूनिर्वसिटी प्रेस।
- एस. जयशंकर (2021) परवर्तनशील विश्व में भारत की रणनीति, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली।
- खन्ना, वी. एन. (2017) अंतरराष्ट्रीय संबंध, विकास पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली।
- घई, यू. आर. (2002) अंतरराष्ट्रीय राजनीति-सिद्धांत और व्यवहार, न्यू एकेडेमिक पब्लिशिंग कंपनी, जालंधर।
- जैन, प्रो.बी. एम. (2018) अंतरराष्ट्रीय संबंध, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर।

- Dixit, J.N. (1998). India’s Foreign Policy: Conceptual and Philosophical Origins. In Across Borders: Fifty Years of India’s Foreign Policy. New Delhi: Thomson Press, pp. 1-13.
- Dubey, M. (2016). India’s Foreign Policy: Underlying Principles, Strategies and Challenges Ahead, in India's Foreign Policy: Coping with the Changing World. Hyderabad: Orient Blackswan,
- Yadav, R.S. (2021). India as Rising Power Opportunities & Challenges in India’s Foreign Policy in the Post-Cold War Years. Noida, Pearson,
- S. Jaishankar (2022) The India way, Harper Collins India, Delhi.
- S. Jaishankar (2024) Why Bharat Matters, Rupa Publication, India.

B.A. – B.Ed. - Geography

Introduction

Geography means Geo=Earth, graphy =description and hence everything that is found on the surface of the Earth is included in Geography. It is said that

'The History is about Chaps and Geography is about Maps.'

This means that in History we get information about the political/historical leaders while Geography is related to Maps.

Map is a plan of the Earth or the part of it and hence map helps us to understand which resources are available where. When we find answers related to this distribution it is a study of Geography. "Why a particular distribution is at a particular place and why not at any other place.

The subject of Geography is broadly divided into two main branches.

1. **Physical Geography -** related to natural environment & various landforms found in the natural environment.

2. **Human Geography-** It is related to Human or man-made environment. we can study the impact of natural environment on man-his skin colour, body features, his settlements, his clothing & his economic activities.

Similarly we can also study the impact of man on his surrounding environment-Environmental problems, degradation, pollution etc. in the Human Geography.

There are many branches of Physical & Human Geography

GEOGRAPHY

Physical Geography

1. Geomorphology
2. Climatology
3. Oceanography
4. Bio geography
5. Environmental geography
6. Geography of resources

Human geography

1. Population geography
2. Settlement geography
3. Urban geography
4. Economic geography
5. Transport geography
6. Political geography
7. Geography of tourism

Physical geography is based on the scientific principles Hence knowledge of basic scientific processes & laws is very essential to understand the various concepts in geography.

Practicals in Geography -

For all science subjects practicals are very essential, similarly in geography practicals are very essential.

The theoretical and the conceptual ideas become very clear through different types of practicals.

It is also essential to understand the basic quantitative/statistical techniques which can handle vast amount of data and provide us precise answers which help us in our analysis of the geographical problems.

Field trips / study Tours

Various concepts and processes studied from the textbooks can be viewed actually during the study tours or field trips.

Teacher plays an important role in explaining various landform features and how they are formed to her students.

India is like a heaven for the geography field trips due to tremendous various found in India.

The Tropic of Cancer divides India into two parts. The northern part is in the temperate belt while the southern part is in the tropical belt or warm belt

This has a great impact on the vegetation, animal lite, human settlements, economic activities etc.

The peninsular southern part of India is a part of shield area - oldest core area. The formation of Himalaya mountain ranges has played a very vital/important role in the entire development of India.

India is 'sujlam-sufalam' only due to the existence of Himalaya. Himalaya obstructs the cold harmful winds coming from the Tibetian plateau. At the same time it obstructs the rain bearing monsoon winds so the Himalaya provide double benefits to India.

Everest the highest mountain peak is to the north of India and coastal plains to the south. Lot of physical variations-mountains, plateaus and plains are found in the different parts of India.

Mousinram / Cherapunji situated in the eastern part of India receive highest amount of rainfall in the world, and Thar desert is to the western part of India.

The physical experience & knowledge gained during the actual field trip or study tour cannot be obtained by the virtual field trip on the computer.

India has lot of cultural variations in the Northern and Southern parts.

Due to the attacks from the foreign invaders there are more restrictions on females in the Northern part of India. It is not so in the South India.

Students enjoy moving out for a field trip along with their classmates under the guidance of their teacher.

Unfortunately, many restrictions developed on the field trip in the recent years Nobody wants to take the responsibility of the students. Hence government authorities, education department, educational institutes, parents etc. are not willing to send their students/children for field trips.

If we want real dedicated social workers, leaders for the development of India, it is very essential that the students should visit different parts of India, observe and understand natural landscape and the human life in these regions. Geography provides the official golden opportunity for this valuable activity through the field trips or study tours.

Use of ICT in Geography -

In order to get extensive knowledge of various branches of geography there are many additional topics included in framing this syllabus.

Teachers & students may find it very heavy, due to limited teaching hours in the classroom.

With the help of ICT, internet and various online platforms for obtaining knowledge, students can get the explanation and information about the various topics in the syllabus.

This is necessary for the moulding very energetic geography teacher having vast knowledge of various branches of geography and practicals.

3.2 PHYSICAL GEOGRAPHY

Semester: 1 **Credits-4**

Introduction of the Course:

Physical Geography relates to our Earth; various relief features formed on the Earth and the modifications of the Earth's surface due to internal and external forces. It is very interesting to get scientific information about these concepts and facts of the geography.

Learning Outcomes & Objectives:

- Students will understand the nature and scope of Geography.
- Students will get valuable information about the interior of the Earth.
- We find rocks, minerals, and soil on the Earth but geography students can identify them.
- Students will get useful information about the earthquake, volcanos, tsunamis etc.
- They will get information about the different types of folds and faults.

Mode of Transaction:

- PowerPoint
- Videos
- Activity-based learning
- Lecture method
- Project method
- Educational Visits.

Mode of Assessment:

- Theory Examination = 60%
- Practical Examination = 40%

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	PHYSICAL GEOGRAPHY	40 hr	0	24 hr.	4

Theory Syllabus

Unit 1: Introduction to Geography

- Introduction to Geography /Earth science.
- Nature of Geography - Combination of Science and Humanities.
- Branches of Geography.
- Role of practicals in Geography.
- Scope of Geography - UPSC, Teaching, Town Planning, Tourism, Cartography, Remote Sensing & Satellite Imageries.

Unit 2: Earth Internal Structure

- Earth: General information.
- Internal structure of the Earth: Different zones and discontinuities.
- Composition of the Earth: SIAL, SIMA, and NIFE.
- Magnetic field of the Earth.

Unit 3: Rock Cycle Minerals & Rocks -

- **Minerals and Rocks:** Differences, types, properties and uses.
- **Rock Cycle:** Types of Igneous rocks examples, properties and uses.
- **Sedimentary & Metamorphic rocks** – Examples Properties & Usage.
- **Soil:** Azonal & Zonal soil, soil profile, types of zonal soil. Uses of the soil Conservation of the soil.

Unit 4: Endogenic Forces (Internal Forces)

- **Earthquakes:** Causes, effects, Seismograph (measurement instruments), Richter scale & Mercalli scale.
- **Volcanoes:** Types – a) Central and Fissure b) Active, Dormant shield areas in the world.
- Distribution of earthquake and volcanoes in the world ring of fire.
- **Tsunami:** Causes and effects. How to protect our selves during earthquake/Tsunami.

Unit 5: Endogenic Forces — Folds & Faults

- Classification of Endogenic Forces.
- Types of Folds.
- Types of Faults.

Practical Syllabus

Practical I

- **The Basic Core Concepts in Geography:**

1. The axis of the Earth.
2. Latitude and the parallels of latitude.
3. Longitude and the meridians of longitude, the concept of Graticule.
4. The concept of Greate of circle & small circle.
5. The concept of the circle of Illumination.
6. The concept of bearing.
7. Rotation & Revolution.
8. Aphelion of Perihelion.
9. Sun-Earth-Moon-distances & Dimentions.
10. Solar of Luner eclips.
11. World map - Major continents
12. World map – oceans and seas.
13. World map - Islands, gulf, strait, isthmus.
14. World map Mountains, rivers, lakes,
15. World map major countries.
16. 100 diagrams - Physical Geography.

Practical II

- The Concept of Map.
- Difference between the globe & Map.
- The Basic Elements of the map – detail explanation.
- Map Scale – Deferent types of conversion R.F. Verbal & Graphical.
- Measurement of distances – straight line & Curved line – river, road, boundary.
- Measurement of Area –
    - a) Grid Method
    - b) Strip
- Types of maps –
    - a) Topographical Map.
    - b) Thematic Map.

Recommended Reading Material

1. Monkhouse, F.J. (1951) *Principles of Physical Geography*, McGraw Hill Publication, New York.
2. Singh, Savindra (2000) *Physical Geography*, Prayag Pustak Bhavan, Allahabad.

3. Husain, M. (2001) *Fundamentals of Physical Geography*, Rawat Publication, Jaipur.
4. Dayal, P. (1996) *Text Book of Geomorphology*, Shukla Book Depot, Patna.
5. Kale, V.S. & Gupta, A. (2015) *Introduction to Geomorphology*, University Press, Kolkata.
6. Siddhartha, K. (2000) *The Earth's Dynamic Surface*, Kisalaya Publication, New Delhi.

3.2 Physical Geography + IKS

Semester: 2 **Credits-4**

Introduction of the Course

This is second part of Physical Geography in which the main focus is on different erosional and depositional landform features developed by external agencies of erosion - River, Glacier, sea waves, wind, and underground water.

Very useful and interesting information about our past tradition — Indian Knowledge System (IKS) is a part of this semester.

Learning Outcomes & Objectives

- Students observe various landforms during the field visits or their own travel. This course will help them to understand how these are formed. It is very interesting.
- Students will learn to draw contour diagrams, slopes, cross-sections, profiles, etc.
- They will understand the concept of projections & its use in Geography.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Physical Geography + IKS	40 hr	0	24 hr.	4

Unit 1: Work of External Agencies of Erosion River Various Terms

- River - Source, mouth, tributaries, distributaries, confluence, Drainage patterns.
- Work of river — Erosional & depositional landform features.

Unit 2: Glacier & Sea Waves

- Glacier - Types. Erosional & depositional landform features.
- Sea waves - Erosional & depositional landform features.

Unit 3: Wind & Underground Water

- Wind - Erosional & depositional landform features.
- Underground water - Erosional & depositional landform features.

Unit 4: IKS - Indian Knowledge System

(Please refer to the attached note on IKS below)

Attached Note: Indian Knowledge System (IKS) in Geography

- **Credit:** 2 (One credit = 15 hours)
- **Hours:** 30 hours
- **Marks:** 50

For IKS:

1. Kapil Kapoor (Ed.) — *Indian Knowledge Systems* (D.K. Printworld)
2. B. Subbarayappa — *The Roots of Ancient Indian Science*
3. R.L. Singh — *India: A Regional Geography*
4. Ministry of Tribal Affairs (2022) *Annual Report*, Govt. of India.

Mode of Transaction

- Study Tours
- Video
- Lecture method / PowerPoint
- Preparation of 3D models
- Activity-based learning
- Group discussion

Mode of Assessment

- Theory Exam: 60%
- Practicals**:** 40%

Reading Material

- **Monkhouse, F.J. (1951)** *Principles of Physical Geography*, McGraw Hill Publication, New York.
- **Singh, Savindra (2000)** *Physical Geography*, Prayag Pustak Bhavan, Allahabad.
- **Husain, M. (2001)** *Fundamentals of Physical Geography*, Rawat Publication, Jaipur.
- **Dayal, P. (1996)** *Text Book of Geomorphology*, Shukla Book Depot, Patna.
- **Kale, V.S. & Gupta, A. (2015)** *Introduction to Geomorphology*, University Press, Kolkata.
- **Siddhartha, K. (2000)** *The Earth's Dynamic Surface*, Kisalaya Publication, New Delhi.

Syllabus: Sem. II (Theory)

Course Overview

Indian Knowledge System (IKS) represents a vast intellectual tradition encompassing environmental understanding, spatial imagination, settlement planning, cartography, cosmology, monsoon science, river systems, sacred geographies & regional descriptions.

Long before colonial institutionalization, India had evolved rich traditions of geographical knowledge embedded in texts such as the *Puranas*, *Artha shastra*, astronomical treatises, pilgrimage circuits, temple-town planning, marine routes & indigenous mapping practices.

This course introduces students to the geographical dimensions of IKS, focusing on Indian Cartography (Pre-European), environmental knowledge, regional descriptions, and contributions of ancient, medieval & modern Indian geographers.

The course is designed to be conceptually clear & regionally relatable.

It emphasizes descriptive, interpretative & analytical understanding of the IKS in Geography.

IKS - Course Objectives

1. To introduce students to the historical foundations & intellectual traditions of geographical knowledge in India.
2. To examine the applied & regional dimensions of Indian Geographical Knowledge in environmental resource management, settlement planning, & maritime networks.

IKS - Course Outcomes

After the completion of the course, the students.

1. Explain the evolution of geographical ideas in India & describe cartographic & environmental traditions.
2. Identify & analyses indigenous geographical practices & relate them to present-day regional contexts especially western India.

Syllabus: Sem. II (Practical)

1. Methods of Representation of Relief / Height on Topographical Maps

- Hachures (old method)
- Hill shading (old method)
- Colour tint method
- Spot height
- Bench mark
- Triangulation Height

- Relative Height
- Form Lines (old method)
- Contours (Best method)

2. **Contours**
   - Definition, advantages of contours.
   - Characteristics of contours.
3. **Types of Slopes (Represented by Contours)**
   - Gentle
   - Steep
   - Escarpment
   - Stepped
   - Concave slope
   - Convex slope
4. **Landforms Represented by Contours**
   - Hill
   - Ridge
   - Plateau
   - Waterfall
   - Pass
   - Island
   - Valley
   - Spur
   - Tombolo
5. **Cross Section of the Contour diagram.**
6. **Profiles – Types**
   a) Simple
   b) Superimposed
   c) Projected
   d) Composite
7. **Intervisibility**

Projections

- Concept.
- Difference between Globe and Map.
- **Basic Terms related to projection:** Great circle, perspective & non-perspective projections, Rhumb line, Standard Parallel.
- **Types of projections:**
  - *Zenithal:* Zenithal Polar Gnomic projection.

- *Cylindrical:* Cylindrical Equidistant projection.
- *Conical:* Conical one standard parallel projection.

- Properties & Uses of these projections -Mercator's projection Use.

Recommended Reading Material

- Monkhouse, F.J. (1951) *Principles of Physical Geography*, McGraw Hill Publication, New York.
- Singh, Savindra (2000) *Physical Geography*, Prayag Pustak Bhavan, Allahabad.
- Husain, M. (2001) *Fundamentals of Physical Geography*, Rawat Publication, Jaipur.
- Dayal, P. (1996) *Text Book of Geomorphology*, Shukla Book Depot, Patna.
- Kale, V.S. & Gupta, A. (2015) *Introduction to Geomorphology*, University Press, Kolkata.
- Siddhartha, K. (2000) *The Earth's Dynamic Surface*, Kisalaya Publication, New Delhi.

3.2 CLIMATE & OCEAN

Semester: 3 **Credits-4**

Introduction of the Course

Human life on the Earth is totally affected by the modifications in the atmosphere - weather & climate. It is very interesting to know about the process of condensation & precipitation - Various types of precipitation & condensation.

Similarly, the topics like Tides, salinity of the Oceanography provide us the valuable information.

Learning Outcome and Objectives

- Students will understand the basic difference between Weather & climate.
- They will get useful information about the different types of condensation, precipitation and Rainfall.
- Students will understand how the tides are formed.
- They will get information about the long & short waves of radiation & the Green House effect.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Climate & Ocean	40 hr	0	24 hr.	4

Unit-1: Climatology

- Structure of the Atmosphere
- Composition of the Atmosphere
- Difference between weather and Climate
- Elements & controls of weather & Climate
- Weather instruments - working & use

Unit-2: Temperature

1. The nature of Insolation - Sun-Earth
2. Electromagnetic spectrum
3. Long wave and short waves - Greenhouse effect
4. Factors affecting temperature of the place
5. Heat budget of the atmosphere

Unit-3: Atmospheric Pressure & Wind

- Atmospheric pressure - vertical & horizontal distribution
- Wind - Formation, Types - Planetary, Monsoon, Local - Examples/Types
- Cyclones & anticyclones, Air Masses and Fronts

Unit-4: Humidity, Condensation & Precipitation

1. Humidity - Absolute & Relative
2. Condensation - concept of Latent Heat, Types of condensation - Dew, mist, fog, clouds, frost, rime
3. Conversion & Classification of clouds - International system
4. Precipitation - Types - Drizzle, Rainfall, sleet, snowfall, Hail
5. Types of Rainfall - orographic, Conventional, Cyclonic, Frontal

Unit-5: Oceanography

1. Structure of the ocean floor
2. Salinity - Factors affecting Salinity, Distribution of Salinity
3. Ocean currents - Formation, Types - cold & warm ocean currents
4. Tides - Formation of Tides, Types of tides - spring & neap tides, Effect of tides

Mode of Transaction

1. Activity based learning.
2. Using weather instruments.
3. Visit to the weather station.
4. Lecture method
5. Videos.
6. Power point presentation.

Mode of Assessment

- Theory Exam = 60%
- Practicals = 40%

Reading Material

- Lal, D.S. (1986) *Climatology*, Chaitanya Publications, Allahabad.
- Miller, A. (1959) *Climatology*, Methuen Publications, London.
- Singh, S. (2010) *Climatology*, Prayag Pustak Bhawan, Allahabad.

- Barry, R. G. and Chorley, R.J. (1971) *Atmosphere, weather & climate*, Methuen Publication, London.
- Critchfield, H.J. (2010) *General Climatology*, PHI Publication.
- Singh, Savindra (2000) *Oceanography*, Prayag Pustak Bhavan, Allahabad.

Practical-III (Sem-III)

Diagrams & Maps - Difference

- **Linear diagrams**
- **Graphs**
  - Simple graph
  - Superimposed graph
  - Band graph
  - Mirror graph
- **Bars**
  - Simple bars
  - Multiple bars
  - Divided bars
  - Reflection bars
- **Areal diagrams**
  - Proportional circles
- **Volumetric diagrams**
  - Cubes
  - Spheres

Weather Study

- Weather symbols
- Weather maps - reading & interpretation
- Exercise: cloud amount, wind direction & speed
- Wind rose & star diagram

Topographical maps

- Introduction
- Marginal information
- Signs & symbols
- Reading & interpretation

3.2 Human Geography

Semester: 4 **Credits-4**

Introduction of the course -

The natural environment modifies/shapes human life in different regions. Hence, we find variations in the human life, settlement types & patterns, economic activities and Tourist attractions in different parts of the world.

Learning outcome and Objectives.

- Students will understand the distribution of population in the world.
- They can understand different types of human settlements in different areas.
- It is interesting to know about the various economic activities.
- All of love tourism. This Chapter provide us information about the tourist places in India.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Human Geography	40 hr	0	24 hr.	4

Unit-1 - Human Geography

1. Concept of Overpopulation and Underpopulation, Migration of Population.
2. Nature and scope of Human Geography, Branches of Human Geography.
3. Population Geography – Density of population, growth and distribution, age and sex composition, Demographic Transition Model.

Unit-2 - Settlement Geography

1. Types of settlements - Rural-Urban.
2. Structure of a house - Building material.
3. site & situation of the rural settlements.
   Dry point - Wet point settlements.
4. Urban settlements - Definitions Urban settlement as per census of India.
5. Types of towns based on their functions
6. classification of towns - on the basis of their size.
7. Suburbs, Satellite Towns, smart cities examples.

8. Problems of urban settlements & their solutions.

Unit 3 - Economic Geography

1. Type of Economic activities - Primary, secondary, Tertiary, Quaternary and Quinary activities.

Unit 4 - Geography of Tourism

1. Factors related to the development of tourism.
2. Types of Tourist Places.
3. Major tourist places in India.
4. Scope & advantage of tourism development in India.

Practical - IV

1. Thematic Maps -
   Reading & interpretation of at least 5 Thematic Maps related to the different Cartographic techniques.
2. Isopleth maps -
   Preparation of the isopleth map - Drawing of isolines. Technique of interpolation. Different types of isolines.
3. choropleth maps -
   Difference between the isopleth & choropleth maps.
4. Dot map.
5. Age & sex pyramids.
   Drawing of age & sex pyramid Reading & interpretation of Age & sex pyramids drawn for developed, developing & under developed countries.

Mode of Transaction -

1. Lecture method
2. PPT presentation
3. Educational Visits
4. Video.
5. Activity based learning.
6. Project method.

Mode of assessment -

- Theory Exam = 60%
- Practical's = 40%

Reading Material -

- Bergman, E. E. (1995) Human Geography: Culture, connection and landscape, Prentice-Hall.
- Chandra R.C. (2000) New Jersey. Geography of Population: Concepts, Determinants & Patterns, Kalyani Publishers, New Delhi.
- Goeldner C.R & Ritchie J.R.B. (2017) Tourism: Principles, practices, Philosophies, John Wiley & sons, Hoboken.
- Page S. & Connell J. (2009) Tourism: A modern synthesis, Cengage Learning, Hampshire.

3.2 India

Semester: 5 **Credits-4**

Introduction of the course

India is our own country. As a teacher & student of Geography we should be aware of our country. It's location, extent, neighboring countries, various physical features - mountains, rivers, vegetation, soil etc. How these factors are inter-related & interdependent on the location & climate of India. This information will be helpful to the students for the competitive exams.

Learning outcome & objectives. -

1. Students will understand the locational significance of India.
2. They can understand the relationship between the vegetation & climate of India and how these are related to the distribution of population in India.
3. Students will get useful information about the various land forms mountains, rivers & their impact on the population.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	India	40 hr	0	24 hr.	4

Unit I - India - Introduction

1. Location, extent, boundaries & neighboring countries in India. - General information about India.
2. Formation of India.
    - Continental drift - plate tectonics - Northward shift of the Peninsular part of India - Formation of Himalayas - Fold mountains & plains.

Unit II – India - Mountains Plateaus Plains, Islands, Rivers -

1. Distribution of major mountains,
2. Plateaus,
3. Plains
4. Islands of India
5. River in India - Himalayan, Peninsular

Unit III - India - Natural Factors

1. The climate of India - seasons - Impact of Monsoon.
2. The distribution of minerals in India.
3. The distribution of Soil types in India.
4. The distribution of Vegetation in India.

Unit IV India - Cultural/Man made factors

1. Population - Growth & distribution of population in India.
2. Major Characteristics of Indian Population
3. settlement - Types - Rural - Urban - Metropolitan cities.
4. Agriculture & irrigation facilities - Types & Distribution.
5. Industries - Types & distribution
6. Transport & communication - Types & distribution

Practical

Use of Quantitative Techniques in Geography

1. Types of Scales, Nature of Data, and Levels of Measurement (Nominal, Ordinal, Interval, and Ratio) Used in Research.
2. Nature of the data.
    - Qualitative
    - Quantitative.
3. Examples of the Quantitative data
    - Ungrouped
    - Grouped
4. Frequency distribution.
5. Histogram, Frequency polygon, Ogive.
6. Measures of central tendency -
    - Mean
    - Median & Mode for grouped & ungrouped data
7. Measures of dispersion
    - Range,
    - Quartile deviation,
    - Mean deviation,
    - Standard deviation,
8. Correlation.

9. X 2 test
10. Moving average
11. Sampling - Point, Line, Area.
    - Systematic.
    - Random.

Mode of transaction

1. Lecture method
2. Project method
3. Demonstration
4. Educational Visits
5. Power point
6. Video.
7. Activity based learning.

Mode of Assessment -

- Theory Exam = 60%
- Practical's = 40%

Reading Material

- Majid, Hussain (2014, 5th edition) Geography of India, McGraw Hill Education (India) Pvt. Ltd.
- Nag, P. & Sengupta S. (2001), Geography of India, Rawat Publication
- Savindra, Singh (2006), Physical Geography of India, Pravalika Prakashan, Allahabad.
- Singh, R. L. (Ed.) (1971) India: Regional Geography, NAGI
- Khullar, D. R. (2014) India: A comprehensive geography (3rd ed.) Kalyani Publishers.
- Wadia, D.N. (1993) Geology of India, Tata McGraw Hill.
- Karlekar, S.N. (2008) Statistical Methods, Diamond Publications, Pune.
- Saptarshi, P. G., Jog S.R. - Statistical Methods

3.2 - Geography of Environment

Semester: 6 **Credits-4**

Introduction of the Course -

Environment has a strong effect on us but due to growth in science & technology & Destruction of many resources the conservation of our environment has become a serious issue. It is our moral responsibility to protect & conserve our environment for the future generations.

Learning Outcomes & Objectives.

- Student will learn the basic concepts related to the Environment-Food Chain, Food web, ecosystem Natural Regis's etc.
- They will study different types of pollutions & ways to control them
- They will understand the Sustainable development.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Geography of Environment	40 hr	0	24 hr.	4

Units – 1 Geography of Environment

1. Environment – Inter – relation and inter – dependent of abiotic & biotic factors in the environment.
2. Concepts of Food chain, Food web, Eco System, Natural Regions /Biomes.

Unit -2 Pollution

1. The concept & types of Pollution.
2. Air Pollution – Sources, Problems, Solutions.
3. Water Pollution – Sources, Problems, Solutions.
4. Noise Pollution – Sources, Problems, Solutions.
5. Land Pollution – Sources, Problems, Solutions.

Unit -3 Sustainable Development

1. The Concept of resources
2. Types of resources – Air, Water, Swil, Vegetation, Minerals, Population.

3. Methods of the Conservation of resources – Sustainable development

Unit – 4 Geography of the world.

1. Major developed countries - USA, Canada UK, Other European countries, Japan & Australia - Brief International.
2. Major Developing Countries – India, Pakistan, Brazil, Argentina, Chile, Egypt, Iran, Iraq, Thailand, Myanmar, Singapura, Philippines, Korea, Mexico.
3. Major Socialist Countries – China & Rasia
4. Less Developed Countries - Afghanistan, Bangladesh, Ethiopia, Kenya, etc.

Practical – VI

1. The concept of surviving.
    - Geodetic Survey.
    - Plane Survey.
2. Pale Survey.
3. Chain & Type survey.
4. Plane Table Survey.
5. Prismatic Compass Survey.
6. Abney Level/Clinometer.
7. Surveying with the help of GPS – mobile.
8. Basic Survey
    - Arial Photographs
    - Remote Sensing.
    - Satellite imageries.
    - GPS
    - G/S

Guideline For Conducting Field Study

1. Teacher should obtained proper information about the places to be visited, travel route, mode of transportation & accommodation facilities. (Pilot Survey can be conducted if necessary.)
2. All permissions and understating from the students/parents should be obtained properly.
3. Contact numbers of the friends/relatives of the students should be collected.
4. Code of conduct/dress/behavior is necessary for the students & teachers.

5. Each Students should have field book for recording important essential details during the field visit.
6. All students should know the aims & objectives of the field trip.
7. Field trip is an amalgamation of the geographical Knowledge previously obtained and the landscape they are viewing through their observation during field study.
8. Student should draw at least one diagram each of the following.
    - Rough Sketch map of the area.
    - Cross section of the landform feature or house/man made structure.
    - 3D diagram of the physical landform or cultural landscape (e.g. house)
    - Profiles – Simple, superior posed, project and composite.
    - Photograph of the important landforms / cultural features.
9. Each Student should ask few questions to the local people to get the useful information.
10. Each student should have his/her cap, water bottle, field book & other necessary / useful items.
11. Proper field trip report with maps photographs, diagrams also with the detail geographical explanation.

Mode of Transaction –

1. Power Point
2. video.
3. Project method
4. study tours
5. Lecture method
6. Activity based learning.

Mode of Assessment –

- Theory Exam – 60%
- Practical's – 40%

Reading Material –

- Kanetkar T.P., Kulkarni s. r (1986) surveying & Leveling, Pune Vidyarthi Griha Publication, Pune.
- Sharma J. P. (2010) Prayogic Bhugol, Rastogi Publishers, Meerat

- Singh R2. & Singh R.P.B. (1999) Elements of practical Geography Kalyani Publishers.
- Sabins F.F. (1997) Remote sensing. Principles & Interpretation. Publisher: Wareland Press.
- Burke, S. J., & Goudie, A. (2002). The Environment: An Integrated Approach. London: Routledge.

3.2 Indian Economy

Semester – 1 **Credits:** 4

Introduction of the Course:

This course offers a comprehensive exploration of India’s economic evolution, bridging ancient institutional wisdom with contemporary macroeconomic realities. Students will critically examine the foundational principles of governance, public finance, and trade embedded in classical texts like Kautilya’s Arthashastra, alongside the sustainable agricultural and commercial frameworks of early India. Building on this historical bedrock, the curriculum transitions to a rigorous analysis of post-independence structural transformations—from the centralized planning era to the watershed liberalization reforms of 1991. By culminating in comparative evaluations of India’s growth, human development, and global integration against other emerging economies, the course provides a holistic, deep-time perspective on India’s dynamic trajectory within the global economic landscape.

Learning Outcomes of the Course:

- Assess ancient frameworks for state governance, public finance, and market regulation, and evaluate historical strategies for resource management and taxation.
- Examine historical agricultural sustainability practices, rural infrastructure development, corporate governance through guild systems (Shrenis), and early financial and trade networks.
- Trace the evolution of the Indian economy from the colonial legacy through the centralized planning era, and analyze the macroeconomic drivers and structural changes resulting from the 1991 Liberalization, Privatization, and Globalization (LPG) reforms.
- Contextualize India's economic performance, human development metrics, trade integration, and capital flows against other BRICS nations, emerging markets, and neighbouring South Asian economies.

Objectives of the Course:

1. To apply taxation and governance principles of Arthashastra to analyse contemporary public finance policies.
2. To Evaluate sustainable agricultural and trade practices from ancient India and map them to modern agricultural economics and rural development.
3. To provide students with a comprehensive understanding of the Indian economy's developmental trajectory since independence.

4. To enable students to contextualize India's economic performance, developmental challenges, and policy landscape on the global stage by situating these domestic issues within a framework of international comparisons.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Indian Economy	40 hr	0	24 hr.	4

Unit 1: Kautilya's Arthashastra and State Governance

- The Role of the State: The concept of a Welfare State (Yogakshema) and Good Governance (Sushasan).
- Public Finance and Taxation: Kautilyan principles of taxation (fairness, elasticity, minimum burden, and the "milking the cow" analogy).
- Market Regulation: State intervention in pricing, consumer protection, and labour welfare laws in ancient India.
- Strategic Resource Management: Management of state treasuries, forests, mines, and state monopolies.

Unit 2: Agriculture, Trade, and Commerce in Ancient India

- Ancient Agricultural Economics: Sustainable farming practices, ecological balance, and insights from texts like Vrikshayurveda and Krishi Parashara.
- Rural Development and Infrastructure: Evolution of indigenous irrigation systems, land revenue models, and decentralized village economies.
- Trade and Corporate Governance: The structure and functioning of Guild systems (Shrenis), corporate accountability, and dispute resolution.
- Financial Systems: Ancient banking, credit mechanisms (Hundi), and the economics of international trade routes (maritime networks and the Silk Road)

Unit 3: Economic development since independence

- The Eve of Independence: State of the Indian economy in 1947; colonial legacy and its economic impact.

- The Planning Era (1951-1990): Rationale for economic planning; objectives and strategies of Five-Year Plans; the Mahalanobis heavy-industry model; achievements and limitations of the import-substitution strategy.
- Economic Reforms of 1991: Macroeconomic crisis of the early 1990s; the Structural Adjustment Programme; Liberalization, Privatization, and Globalization (LPG) policies.
- Structural Change: Sectoral composition of GDP; the changing roles and inter-linkages of Agriculture, Industry, and Services in driving economic growth.

Unit 4: International comparisons

- Comparative Growth Trajectories: India's macroeconomic performance compared to other BRICS nations (particularly China) and neighbouring South Asian economies (e.g., Bangladesh, Pakistan).
- Human Development in Global Context: Comparative analysis of the Human Development Index (HDI), Gender Inequality Index (GII), and Global Hunger Index rankings.
- Global Integration: India's share and composition in global merchandise and services trade; tariff structures compared to other emerging markets; India's role in the World Trade Organization (WTO) and regional Free Trade Agreements (FTAs).
- Capital Flows: Trends and patterns of Foreign Direct Investment (FDI) and Foreign Portfolio Investment (FPI) into India versus other developing economies.

Practical:

1. Data extraction and visualization of India's sectoral GDP composition shifts (Agriculture, Industry, Services) from 1950 to the present using RBI or World Bank datasets.
2. Comparative mapping of Demographic Dividend indicators across five diverse Indian states using recent data.

Mode of Transaction:

Lecture method and Project method.

Mode of Assessment:

Evaluation will be conducted as follow –

60% - Written Theoretical examination

40% - Assessment based activities/Assignments

Reading Material:

1. Datt, G., & Mahajan, A. (2022). Datt & Sundharam's Indian economy (73rd ed.). S. Chand Publishing.
2. Kapila, U. (2021). Indian economy since independence (32nd ed.). Academic Foundation.
3. Kautilya. (1992). The Arthashastra (L. N. Rangarajan, Trans.). Penguin Books.
4. Misra, S. K., & Puri, V. K. (2020). Indian economy (38th ed.). Himalaya Publishing House.
5. Singh, R. (2023). Indian economy (15th ed.). McGraw Hill Education.
6. Singhania, N. (2023). Indian economy (4th ed.). McGraw Hill Education.

3.2 Introductory Microeconomics

Semester – 2 **Credits:** 4

Introduction of the Course:

This course offers a foundational exploration of microeconomics, focusing on the individual decision-making units-such as households, producers, and specific markets-that drive the overall economy. The course is highly analytical yet practical, blending fundamental economic concepts with real-world applications. It transitions smoothly from introductory definitions and graphical models (like the Production Possibility Frontier) to deeply logical theories of human and business behaviour. Throughout the term, we will map out the entire lifecycle of a market economy. We begin by examining how individual consumers maximize satisfaction (Utility Analysis and Demand) and move behind the scenes to see how businesses manage resources and expenses (Production and Cost Theories). Finally, we pull these pieces together to study how prices are set across various competitive landscapes, ranging from perfectly competitive local markets to dominant monopolies. The ultimate goal of this course is to equip you with an 'economic lens.' By training you to analyse resource scarcity, trade-offs, and behavioural incentives, this course transforms how you view daily decision-making, corporate strategies, and public policy.

Learning Outcomes of the Course:

- Analyse fundamental economic concepts, identify central economic problems using the Production Possibility Frontier, and distinguish between microeconomic, macroeconomic, positive, and normative frameworks.
- Evaluate consumer decision-making and demand dynamics by applying utility analysis, graphing demand curves, and calculating the price elasticity of demand.
- Assess corporate operational decisions by evaluating production functions, applying the Law of Variable Proportions, and analysing short-run cost and revenue structures.
- Compare different market structures, evaluate how prices are determined under perfect competition, and explain the key characteristics of monopoly, monopolistic competition, and oligopoly.

Objectives of the Course:

1. To provide a foundational understanding of microeconomic principles and the analytical tools used to evaluate economic decision-making.
2. To explore the core concepts of scarcity and choice systematically.

3. To examine how consumer maximize his utility and how firms optimize production and manage costs.
4. To analyse how prices and quantities are determined through the interaction of economic agents across various market structures.
5. To foster a comprehensive understanding of individual market dynamics and resource allocation.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होरा: (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्का: (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Introductory Microeconomics	40 hr	0	24 hr.	4

Unit 1: Introduction to Microeconomics

- Introduction to Economics: Definition, nature, and scope of microeconomics; Difference between microeconomics and macroeconomics.
- The Economic Problem: Scarcity, choice, and opportunity cost.
- Central Problems of an Economy: What to produce, how to produce, and for whom to produce.
- Production Possibility Frontier (PPF): Concept, graphical representation, and shifts in the PPF.
- Basic Economic Entities: Consumers, producers, and markets; Positive vs. normative economics.

Unit 2: Consumer Behavior and Demand

- Utility Analysis: Concepts of Total Utility (TU) and Marginal Utility (MU); Law of Diminishing Marginal Utility.
- Theory of Demand: Meaning of demand; Law of Demand; Demand schedule and demand curve.
- Determinants of Demand: Movement along the demand curve (change in quantity demanded) vs. shifts in the demand curve (change in demand).
- Elasticity of Demand: Concept of Price Elasticity of Demand; Degrees of elasticity; Measurement using the percentage method; Factors affecting price elasticity.

Unit 3: Theory of Production and Costs

- Production Function: Meaning and concept; Short-run vs. long-run production.

- Law of Variable Proportions: Returns to a factor (Total Product, Average Product, and Marginal Product).
- Concepts of Cost: Explicit and implicit costs; Fixed and variable costs.
- Short-Run Cost Curves: Total Cost (TC), Average Cost (AC), and Marginal Cost (MC); The relationship between AC and MC.
- Revenue Concepts: Total Revenue (TR), Average Revenue (AR), and Marginal Revenue (MR).

Unit 4: Market Structures and Price Determination

- Meaning and Forms of Market: Brief overview of different market structures based on competition.
- Perfect Competition: Meaning and characteristics; Price determination under perfect competition (equilibrium of demand and supply).
- Monopoly: Meaning and characteristics; Causes of monopoly power.
- Imperfect Competition (Overview): Basic features of Monopolistic Competition and Oligopoly (simple definitions and characteristics without complex equilibrium analysis).

Practical:

1. Select a local business (like a bakery) that produces two main goods, interview the owner about production limits, and construct a hypothetical Production Possibility Frontier (PPF) graph to demonstrate opportunity cost and trade-offs.
2. Track your own consumption of a favourite snack over one week, record how your satisfaction drops with each additional unit (Law of Diminishing Marginal Utility), and use that data to plot a personal demand curve.

Mode of Transaction:

Lecture method and Question-Answer method.

Mode of Assessment:

Evaluation will be conducted as follow –

60% - Written Theoretical examination

40% - Assessment based activities/Assignments

Reading Material:

1. Acemoglu, D., Laibson, D., & List, J. A. (2021). Microeconomics (3rd ed.). Pearson.

2. Case, K. E., Fair, R. C., & Oster, S. M. (2019). Principles of microeconomics (13th ed.). Pearson.
3. Krugman, P., & Wells, R. (2021). Microeconomics (6th ed.). Worth Publishers.
4. Mankiw, N. G. (2023). Principles of microeconomics (10th ed.). Cengage Learning.
5. McConnell, C. R., Brue, S. L., & Flynn, S. M. (2023). Microeconomics: Principles, problems, and policies (23rd ed.). McGraw Hill.

3.2 Introductory Macroeconomics

Semester – 3 **Credits:** 4

Introduction of the Course:

This course offers a comprehensive introduction to the foundational principles of macroeconomics, focusing on how a modern, interconnected economy functions as a whole. Its nature is both theoretical and highly practical, bridging abstract economic concepts with real-world policy and institutional operations, such as banking frameworks and government budgeting. The scope of the course spans four critical dimensions: the measurement of aggregate economic health through national income accounting, the mechanisms of money creation and central bank monetary policy, the dynamics of short-run income and employment determination, and the fiscal and international dimensions of an open economy via government budgets and the Balance of Payments. Ultimately, the purpose of this course is to equip students with the analytical tools needed to understand macroeconomic indicators, decipher the strategic decisions behind monetary and fiscal interventions, and critically evaluate how aggregate economic policies impact national welfare and global economic stability.

Learning Outcomes of the Course:

- Analyse core macroeconomic aggregates and evaluate national income accounting metrics alongside their limitations as measures of economic welfare.
- Assess the mechanisms of credit creation by commercial banks and evaluate how the central bank utilizes monetary policy tools to manage the economy's money supply.
- Determine short-run macroeconomic equilibrium by analysing aggregate demand and supply components and evaluate the operational mechanism of the investment multiplier.
- Evaluate the structures of government budgets and fiscal deficits while analysing foreign exchange rate determination and balance of payments accounts in an open economy.

Objectives of the Course:

1. To provide students with a rigorous foundation in the theoretical and practical mechanics of the aggregate economy.
2. To develop the analytical skills required to measure macroeconomic performance through national income accounting.

3. To evaluate the distinct functions of commercial banking and central bank monetary policy.
4. To apply foundational models to determine aggregate income and employment levels.
5. To critically assess the broader economic impacts of fiscal policy, government budgetary decisions, and international trade dynamics within an open economy framework.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Introductory Macroeconomics	40 hr	0	24 hr.	4

Unit 1: Fundamentals of Macroeconomics and National Income

- Introduction to Macroeconomics: Distinction between microeconomics and macroeconomics; scope and significance of macroeconomic analysis.
- Circular Flow of Income: The two-sector model (household and firm sectors); introduction to injections and leakages.
- Concepts of National Income: Gross Domestic Product (GDP), Gross National Product (GNP), Net Domestic Product (NDP), and Net National Product (NNP) at market price and factor cost.
- Measurement and Limitations: Real versus Nominal GDP; the GDP deflator; limitations of using GDP as an absolute index of social welfare.

Unit 2: Money, Banking, and Monetary Policy

- Money: Meaning, evolution, and primary/secondary functions of money in a modern economy.
- Commercial Banking: The role of commercial banks; the process of credit and money creation in the banking system.
- Central Banking: Functions of a Central Bank (with reference to the Reserve Bank of India); acting as the bank of issue, government's bank, and banker's bank.
- Monetary Policy Tools: Quantitative and qualitative instruments of credit control (Repo Rate, Cash Reserve Ratio, Statutory Liquidity Ratio, and Open Market Operations).

Unit 3: Income and Employment Determination

- Aggregate Demand and Supply: Meaning and components of Aggregate Demand (AD) and Aggregate Supply (AS); the macroeconomic equilibrium.
- Consumption and Saving: The consumption function and saving function; Average and Marginal Propensities to Consume and Save.
- Short-Run Equilibrium: Determination of equilibrium level of income and output; the concepts of deficient demand (deflationary gap) and excess demand (inflationary gap).
- The Investment Multiplier: Meaning and mechanism of the multiplier; the relationship between the marginal propensity to consume and the multiplier effect.

Unit 4: Government Budget and the Open Economy

- The Government Budget: Meaning, objectives, and components of a government budget; classification of receipts (revenue vs. capital) and expenditures.
- Concepts of Deficit: Revenue deficit, fiscal deficit, and primary deficit; their implications for the economy.
- Balance of Payments (BoP): Meaning and components of the BoP account (Current Account and Capital Account); understanding BoP surplus and deficit.
- Foreign Exchange Rates: Meaning of fixed and flexible exchange rates; determination of the exchange rate in a free market.

Practical:

1. Track our country's nominal and real GDP data over the last five years, and calculate the GDP deflator to analyse inflation's impact on economic growth.
2. Monitor the central bank's recent policy rate changes (like the Repo Rate) and write a report on how they affected commercial bank interest rates and inflation.

Mode of Transaction:

Lecture method and Power-point Presentations.

Mode of Assessment:

Evaluation will be conducted as follow –

60% - Written Theoretical examination

40% - Assessment based activities/Assignments

Reading Material:

1. Abel, A., Bernanke, B. (2016). Macroeconomics, 9th ed. Pearson Education.
2. Blanchard, O. (2018). Macroeconomics, 7th ed. Pearson Education.
3. Dornbusch, R., Fischer, S., Startz, R. (2018). Macroeconomics, 12th ed. McGraw-Hill.
4. Jones, C. (2016). Macroeconomics, 4th ed. W. W. Norton.
5. Mankiw, N. (2016). Macroeconomics, 9th ed. Worth Publishers.

3.2 Economics of Education

Semester – 4 **Credits:** 4

Introduction of the Course:

This course explores how education functions as a powerful driver of both individual prosperity and national development. Rather than treating education purely as a personal or cultural pursuit, we will analyse it through an economic lens—examining how learning operates as a unique blend of a consumption good and a critical investment in human capital. The scope of the course spans from micro-level decisions—such as how individuals weigh the private direct and indirect costs (like forgone earnings) of a degree against future wage returns—to macro-level dynamics, including how governments finance public schooling to stimulate labour productivity and national economic growth. Ultimately, the purpose of this course is to equip students with the analytical tools to evaluate the efficiency and equity of educational systems. confront the complex policy trade-offs involved in funding schools, correcting market failures, and narrowing socioeconomic inequalities to ensure that education serves as a true engine of social mobility and economic progress.

Learning Outcomes of the Course:

- Analyze the fundamental concepts of human capital and differentiate between education as a consumption good and an investment good to understand its historical role in human resource development.
- Evaluate the determinants of demand and supply in the educational sector and calculate both private and social costs, including the opportunity costs of forgone earnings.
- Apply cost-benefit analysis frameworks to estimate the private and social returns of educational investments and assess how workforce literacy and skills drive overall national economic growth.
- Examine diverse financing mechanisms for education and appraise the economic justifications for public subsidies to address socio-economic inequalities, balancing market efficiency with social equity.

Objectives of the Course:

1. To equip students with a comprehensive understanding of how economic principles apply to educational systems and human capital development.
2. To analyse the foundational theories of human capital and examine the microeconomic dynamics of costs, demand, and supply within educational markets.

3. To evaluate the macroeconomic impact of education by assessing individual returns and their broader contribution to national economic growth.
4. To critically assess the mechanisms of educational financing and public policy interventions designed to promote efficiency, equity, and inclusive access to education.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Economics of Education	40 hr	0	24 hr.	4

Unit 1: Introduction to Human Capital and Education

- Core Concepts: Meaning, nature, and scope of the Economics of Education.
- Education as an Economic Good: Distinguishing between education as a consumption good (learning for personal enrichment) and an investment good (learning to increase future earning power).
- Human Capital Theory: The concept of human capital versus physical capital.
- Historical shift in economic thought regarding the role of education in human resource development.

Unit 2: Costs, Demand, and Supply in Education

- The Demand for Education: Determinants driving individuals and societies to seek education (private demand vs. social demand).
- The Supply of Education: Factors influencing the availability of educational institutions, teachers, and infrastructure.
- Cost Analysis in Education: Identifying and measuring different types of educational costs
- Private Costs: Direct costs (tuition, books) and indirect costs (the opportunity cost of forgone earnings while studying).
- Social Costs: Government subsidies, public infrastructure, and tax exemptions.

Unit 3: Returns to Education and Economic Growth

- Cost-Benefit Analysis: The basic framework for how individuals and governments weigh the costs of education against its future benefits.
- Private vs. Social Returns:
- Private Returns: The direct financial benefits to the individual, such as higher wages and better employment stability.
- Social Returns: The positive spillover effects for society, including lower crime rates, better public health, and increased civic participation.
- Education and the Economy: The relationship between literacy/skill levels, labor productivity, and overall national economic growth.

Unit 4: Financing and Equity in Education

- Sources of Finance: The various ways education is funded, including state budgets, private sector investments, household fees, and educational loans.
- Public vs. Private Funding: The economic rationale for government intervention and subsidization in the education market (addressing market failures).
- Equity and Efficiency: The trade-offs between making education universally accessible and maintaining high academic standards.
- Addressing socioeconomic inequalities in educational access and outcomes.

Practical:

1. Calculate the total private costs (tuition, books, and opportunity cost of forgone earnings) of your current degree and compare it with expected future financial returns.
2. Analyse a local educational institution's budget to determine its balance of public vs. private funding and evaluate its accessibility for low-income students.

Mode of Transaction:

Inductive & Deductive methods and educational visits.

Mode of Assessment:

Evaluation will be conducted as follow –

60% - Written Theoretical examination

40% - Assessment based activities/Assignments

Reading Material:

1. Becker, G. S. (1993). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education (3rd ed.). The University of Chicago Press.
2. Bradley, S., & Green, C. (Eds.). (2020). The economics of education: A comprehensive overview (2nd ed.). Academic Press.
3. Checchi, D. (2006). The economics of education: Human capital, family background and inequality. Cambridge University Press.
4. Hanushek, E. A., Machin, S., & Woessmann, L. (Eds.). (2016). Handbook of the economics of education (Vol. 5). Elsevier.
5. Lovenheim, M., & Turner, S. (2017). Economics of education. Worth Publishers.

3.2 Public Finance

Semester – 5 **Credits: 4**

Introduction of the Course:

This course offers a comprehensive introduction to the field of Public Finance, exploring how governments manage their revenues, expenditures, and debt to shape economic outcomes. The nature of the course blends foundational economic theory with real-world policy application, shifting scope from core concepts like market failures and public goods to a detailed analysis of the Indian fiscal ecosystem - including the GST framework, rising public expenditure, and federal financial relations. Its primary purpose is to equip students with the analytical tools needed to understand the economic role of the state. By examining budgeting techniques, deficit financing, and fiscal policies like the FRBM Act, the course provides deep insight into how public policy is leveraged to balance economic stability, growth, and social welfare in a developing economy.

Learning Outcomes of the Course:

- Analyse the foundational roles of governance, market failures, and the principles of social advantage to evaluate how public finance decisions optimize economic welfare.
- Evaluate theories of taxation alongside the architecture of the Indian tax structure, including the GST framework, to assess their impact on fiscal equity and economic behaviour.
- Critically examine the structural drivers, theoretical frameworks, and macroeconomic impacts of public expenditure and debt management within the context of the Indian economy.
- Formulate a comprehensive understanding of budgeting instruments, fiscal policy frameworks, and federal financial relationships to evaluate the complexities of Indian macroeconomic governance.

Objectives of the Course:

1. To equip students with a comprehensive understanding of government intervention in the economy and the mechanisms of state financial management.
2. To explore the foundational theories of public finance, analyse sources of public revenue with a specific focus on the complexities of the Indian tax structure
3. To critically evaluate the macroeconomic impacts of public expenditure and debt.

4. To assess government budgets, evaluate the efficacy of fiscal policy tools, and understand the dynamics of federal financial relations.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Public Finance	40 hr	0	24 hr.	4

Unit I: Foundations of Public Finance

- Introduction to Public Finance: Meaning, Nature, scope, and significance of Public Finance; Distinction between Public and Private Finance.
- Role of the State: The allocation, distribution, and stabilization functions of the government (Musgrave's Three-Branch Taxonomy).
- Market Failure: Causes of market failure; Concept of Public Goods, Private Goods, Merit Goods, and Mixed Goods; The Free-Rider Problem and Externalities.
- The Principle of Maximum Social Advantage (Dalton and Musgrave approaches).

Unit II: Public Revenue and Indian Tax Structure

- Sources of Revenue: Classification of public revenue (Tax and Non-Tax sources); Capital receipts versus Revenue receipts.
- Theories of Taxation: Adam Smith's Canons of Taxation; Benefit Principle and Ability-to-Pay Approach.
- Concepts of Taxation: Impact, incidence, and shifting of taxes; Deadweight loss and excess burden of taxation; Progressive, proportional, and regressive taxes.
- Indian Perspective: Structure of the Indian tax system (Direct vs. Indirect taxes); Goods and Services Tax (GST) framework; Tax evasion, parallel economy, and recent tax reforms in India.

Unit III: Public Expenditure and Public Debt

- Public Expenditure: Meaning, classification, and principles of public expenditure.
- Theories of Expenditure: Wagner's Law of Increasing State Activities; Wiseman-Peacock Hypothesis.
- Indian Perspective on Expenditure: Causes for the rapid growth of public expenditure in India; Impact on production, distribution, and economic stability.

- Public Debt: Meaning, classification (Internal and External debt), and sources of public borrowing.
- Debt Management: Burden of public debt; Methods of debt redemption; Trends, sustainability, and management of public debt in India.

Unit IV: Budgeting, Fiscal Policy, and Federal Finance

- Government Budgeting: Meaning and components of the Union Budget; Revenue Account and Capital Account; Performance and Zero-Base Budgeting.
- Fiscal Deficits: Concepts and measurement of Revenue Deficit, Fiscal Deficit, and Primary Deficit; Deficit financing and its inflationary impact.
- Fiscal Policy: Objectives and instruments of fiscal policy in a developing economy; The Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Act.
- Fiscal Federalism: Principles of federal finance; Financial relations between the Centre and States in India; Role, functions, and key recommendations of the latest Finance Commission.

Practical:

1. Download the current year's Union Budget of India to identify and calculate the Revenue Deficit, Fiscal Deficit, and Primary Deficit, then present a breakdown of revenue vs. capital receipts.
2. Interview two local business owners (e.g., a grocery store and a service provider) to document how the Goods and Services Tax (GST) framework impacts their pricing, tax compliance, and daily operations.

Mode of Transaction:

Lecture method and Group Discussion.

Mode of Assessment:

Evaluation will be conducted as follow –

60% - Written Theoretical examination

40% - Assessment based activities/Assignments

Reading Material:

1. Alam, S. (2016). GST and the states: sharing tax administrations. Economic and Political Weekly, 51(31).

2. Cullis, J., Jones, P. (1998). Public finance and public choice, 2nd ed. Oxford University Press.
3. Das, S. (2017). Some concepts regarding the goods and services tax. Economic and Political Weekly, 52(9).
4. Government of India. (2017). GST - Concept and status - as on 3rd June, 2017. Central Board of Excise and Customs, Department of Revenue, Ministry of Finance.
5. Hindriks, J., Myles, G. (2013). Intermediate public economics, 2nd ed. MIT Press.
6. Rao, M. (2005). Changing contours of federal fiscal arrangements in India. In A. Bagchi (ed.): Readings in public finance. Oxford University Press.
7. Rao, M., Kumar, S. (2017). Envisioning tax policy for accelerated development in India. Working Paper No. 190, National Institute of Public Finance and Policy.
8. Reddy, Y. (2015). Fourteenth finance commission: Continuity, change and way forward. Economic and Political Weekly, 50(21), 27-36.
9. Stiglitz, J. (2009). Economics of the public sector, 3rd ed. W. W. Norton.

3.2 Environmental Economics

Semester – 6 **Credits:** 4

Introduction of the Course:

This course explores the critical, interconnected relationship between economic systems and the natural world, moving beyond traditional economic models to understand how resource use and waste generation impact our planet. The nature of the course is inherently interdisciplinary, blending core economic theory - such as market failures, externalities, and property rights - with environmental science and public policy. Its scope ranges from localized issues, like valuing a neighbourhood park or designing a pollution tax, to global challenges including climate change, international treaties, and the boundaries of sustainable development. Ultimately, the purpose of this course is to equip with the analytical tools needed to assign value to environmental goods, evaluate the efficiency of market-based versus regulatory policies, and critically assess paths toward weak and strong sustainability in an increasingly resource-constrained world.

Learning Outcomes of the Course:

- Analyse the interactions between economic systems and the environment, identifying market failures and externalities to explain why unregulated economies often lead to environmental degradation.
- Apply environmental valuation techniques, including revealed preference methods and cost-benefit analysis, to quantify the monetary worth of natural resources and ecosystem services.
- Evaluate the economic efficiency and feasibility of different environmental policy instruments, comparing traditional command-and-control standards with market-based solutions and property rights approaches.
- Critically assess global sustainability frameworks and economic growth models to propose cooperative international solutions for complex challenges like climate change.

Objectives of the Course:

1. To equip students with the analytical frameworks necessary to understand the complex interplay between economic systems and the natural environment.
2. To explore fundamental ecological-economic linkages, master methodologies for assigning economic value to non-market environmental resources, and critically evaluate the efficacy of various regulatory and market-based policy instruments.

3. To develop students' capacity to apply these economic principles to pressing global challenges,
4. To formulate and evaluate strategies that drive long-term sustainable development on both local and international scales.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Environmental Economics	40 hr	0	24 hr.	4

Unit 1: Fundamentals of Environment and Economics

- Introduction to Environmental Economics: Definition, scope, and how it differs from traditional economics and ecological economics.
- The Economy-Environment Linkage: The Material Balance Model (how resources enter the economy and eventually return as waste).
- Market Failures: Understanding why free markets often lead to environmental degradation.
- Externalities: Positive and negative externalities, with a focus on pollution.
- Public Goods and Common Property: The characteristics of environmental goods (non-rival and non-excludable) and the 'Tragedy of the Commons.'

Unit 2: Valuing the Environment

- Types of Environmental Value: Use values (direct and indirect) versus Non-use values (existence, bequest, and option values).
- Revealed Preference Methods: Valuing the environment through observed behavior.
- Travel Cost Method: Estimating the value of recreational sites.
- Hedonic Pricing Method: How environmental quality affects property values.
- Cost-Benefit Analysis (CBA): The basics of weighing environmental costs against economic benefits, and a brief introduction to discounting the future.

Unit 3: Environmental Policy Instruments

- Command-and-Control Policies: The use of environmental standards (emission, technology, and ambient standards) and their economic efficiency.
- Market-Based Instruments: Pigouvian Taxes and Subsidies, Tradable Pollution Permits.
- Property Rights Approaches: The Coase Theorem, transaction costs, and how assigning clear property rights can sometimes resolve environmental disputes without government intervention.
- Evaluating Policy: Comparing tools based on cost-effectiveness, fairness, and administrative feasibility.

Unit 4: Global Challenges and Sustainable Development

- The Concept of Sustainability: Definitions of sustainable development (the Brundtland Commission).
- Weak vs. Strong Sustainability: Debates on whether manufactured capital can substitute for natural capital.
- Economic Growth and the Environment: The Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis - does economic growth eventually lead to a cleaner environment?
- Global Environmental Problems: The economics of climate change and ozone depletion.
- International Cooperation: Challenges in forming global environmental agreements (free-rider problems) and overviews of key treaties (e.g., the Paris Agreement).

Practical:

1. Conduct a classroom 'fishing game' using candy or paperclips in a shared bowl to simulate a common-property resource, demonstrating how unregulated self-interest leads to resource depletion and market failure.
2. Conduct survey of peers or family members using a simplified Travel Cost Method questionnaire to calculate the economic value of a local park or beach based on travel expenses and visitation rates.

Mode of Transaction:

Game-based learning and educational visits.

Mode of Assessment:

Evaluation will be conducted as follow –

60% - Written Theoretical examination

40% - Assessment based activities/Assignments

Reading Material:

1. Aldy, J. et al. (2010). Designing climate mitigation policy. Journal of Economic Literature, 48, 903-934.
2. Cropper, M., Oates, W. (1992). Environmental economics: A survey, Journal of Economic Literature, 30, 675-740.
3. Heal, G. (2012). Reflections – defining and measuring sustainability. Review of Environmental Economics and Policy, 6, 147-163.
4. Kolstad, C. (2010). Intermediate environmental economics, 2nd ed. Oxford University Press.
5. Newell, R., Pizer, W., Raimi, D. (2013). Carbon markets 15 years after Kyoto: Lessons learned, new challenges. Journal of Economic Perspectives, 27, 123- 146.
6. Perman, R., Ma, Y., McGilvray, J., Common, M. (2011). Natural resource and environmental economics, 3rd ed. Pearson Education/Addison Wesley.
7. Stavins, R. (ed.) (2012). Economics of the environment: Selected readings, 5th ed. W. W. Norton.

4.1 माध्यमिकस्तरे शिक्षणशास्त्रस्य मूलाधाराः
(Principals of Pedagogy at Secondary Stage)

सत्रार्द्धः - 3 **श्रेयोऽङ्काः – 4**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

अयं पाठ्यक्रमः माध्यमिकस्तरे शिक्षणशास्त्रस्य आधारभूतैः विविधविषयैः सह सम्बद्धः अस्ति, यदि छात्राध्यापकान् बहुमूल्यज्ञानेन, क्षमताभिः दक्षताभिश्च सुसम्पन्नान् करिष्यति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे चतुर्भिः पाठ्यांशैः सह प्रायोगिककार्याणि अपि सन्ति। अयं पाठ्यक्रमः माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनम् अवबुध्य तस्य शिक्षणव्यूहरचनां निर्मातुं छात्राध्यापकान् समर्थान् करोति। अयं पाठ्यक्रमः समग्रतया आवश्यकशिक्षणोपकरणैः, ज्ञाननिधिना, क्षमताभिः, व्यावसायिकदक्षताभिश्च समग्रभावेन आत्मनः छात्रेषु समाजे च सकारात्मकं प्रभावं समुत्पादयितुं छात्राध्यापकान् सुसज्जितान् करोति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे शिक्षणशास्त्रस्य उद्देश्यानुगुणं लक्ष्यानुगुणं च आधारभूतसिद्धान्तैः अवधारणाभिश्च सदृढतया आधारशिला स्थापयिष्यते। अयं पाठ्यक्रमः शिक्षणार्थिनः समग्रविकासं शिक्षणं च सौविध्यपूर्णं कर्तुं व्यापकतया आकर्षकं सहायकं च वातावरणं निर्मातुं तेषां पृष्ठभूमिं व्यापकतया द्रष्टुम् आग्रहं करोति। अयं पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकेभ्यः शिक्षणाधिगमव्यूहानां विस्तृतयोजनानां श्रृंखलया संरचितः अस्ति। अत्र एतदर्थमपि मुख्यावधानं दत्तमस्ति यत् शिक्षणाय नवीनां युगपरिवर्तनकारिकां च दृष्टिं निधाय छात्राध्यापकः आजीवनं शिक्षणार्थिरूपेण आत्मानं साधयेदिति। इत्थं व्यावसायिकविकासस्य अवसराणां माध्यमेन छात्राध्यापकाः शैक्षिकपरिदृश्यस्य परिवर्तनशीलावश्यकतानां पूर्तये इतोऽपि उत्कृष्टरूपेण सज्जाः भूत्वा भाविसमाजस्य शिक्षणार्थिवर्गं प्रेरयितुं शक्नुयुरिति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य सम्पूर्तौ छात्राध्यापकः सामर्थ्यवान् भविष्यति -

- माध्यमिकस्तरस्य अध्येतुः विषये व्यापकावगमनदृष्टिं निर्मातुम्,
- माध्यमिकस्तरीयशिक्षणार्थिनां शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-भावनात्मकविकासस्य आकलनं कर्तुम्,
- माध्यमिकस्तरीयशिक्षणार्थिनाम् अद्वितीयक्षमतानां शक्तीनां च समवलोकनं प्रत्यभिज्ञानं च कर्तुम् आत्मनः कौशलस्य विकासं कर्तुम्,
- प्रभावपूर्णानां शिक्षणाधिगमव्यूहानां क्रियान्वयनाय आवश्यकज्ञानस्य कौशलस्य च विषये चर्चां कर्तुम्,
- मूल्याधारितशिक्षणयाः प्रोत्साहनाय समृद्धं समावेशात्मकं च शिक्षणवातावरणं निर्मातुम्,
- विविधानां शिक्षणशास्त्रीयानाम् उपागमानाम् अपि च अधिगन्तृषु तेषां प्रभावस्य गहनावगमनसामर्थ्यस्य विकासं कर्तुम्,
- निर्देशात्मकाभ्यासानां विषये सूचितनिर्णयार्थं ज्ञाननिर्धारणं कर्तुम्,
- विद्यार्थिनां कृते प्रभावपूर्णशिक्षणानुभवं सौविध्यपूर्णं कर्तुं शिक्षणशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णभूमिकायाः व्याख्यां कर्तुम्,
- निरन्तरतया व्यावसायिकविकासाय आवश्यकज्ञानस्य कौशलानां च रूपरेखां निर्मातुम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	माध्यमिकस्तरे शिक्षणशास्त्रस्य मूलाधाराः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

माध्यमिकस्तरीयानां शिक्षणार्थिनाम् अवगमनम्

1. शिक्षणार्थिनां तेषां पृष्ठभूमेश्च अवगमनम्
   - शिक्षणार्थिनां चिन्तनप्रक्रिया संज्ञानात्मककौशलानि च
   - शिक्षणार्थिनां सामाजिकं शैक्षणिकं च जीवनम्
   - माध्यमिकस्तरीयशिक्षणार्थिनां सङ्घर्षः समाह्वनानि च
   - माध्यमिकस्तरीयशिक्षणार्थिनां विशेषताः
2. बालकस्य अद्वितीयक्षमतानां समवलोकनम्

पाठ्यांशः(Unit) - 2

शिक्षणस्य अधिगमस्य च व्यूहाः

1. शिक्षण-अधिगमव्यूहानाम् अवगमनम्
   - शिक्षणस्य अवधारणा, विशेषताः कार्याणि च
   - अमूर्तावधारणाः आनन्दपूर्णरूपेण वास्तविकजीवनस्य परिस्थितिभिः सह संयोजनम्
   - विविधविषयाणाम् एकीकरणेन बहु-विषयकशिक्षणाय प्रोत्साहनम्
   - अधिगमे शिक्षणार्थिनां संयोजनस्य सहभागस्य च प्रोत्साहनम्
   - कलायुक्तगतिविधीनां, सामुदायिकसंयोजनस्य च माध्यमेन मूल्यानां निर्माणम्
   - विविधविषयाणां समेकीकरणेन बहुविषयकशिक्षणाय प्रोत्साहनम्
   - स्वास्थ्यं सामाजिकसंवेदनशीलता च इत्यनयोः प्रोत्साहनम्
   - सांस्कृतिकपारम्परिकनिधिं प्रति सम्मानभावस्य विकासः
   - आनन्ददायकाधिगमस्थानरूपेण समावेशपूर्णरूपेण च कक्षायाः विकासः
2. शिक्षण पाठ्यक्रमः शिक्षणशास्त्रोद्देश्यानि मूल्यानि च इत्येतेषां पारस्परिकसम्बन्धः

पाठ्यांशः(Unit) - 3

शिक्षणशास्त्रीयोपागमाः

1. शिक्षणशास्त्रीयोपागमाः - संरचनावादोपागमः, सहयोगात्मकोपागमः, चिन्तनशीलोपागमः, एकीकृतोपागमः, परिपृच्छाधारितोपागमः, अन्ये समसामयिकोपागमाः च; कलान्वितः अधिगमः; क्रीडान्वितः अधिगमः
2. शिक्षणशास्त्रस्य प्रकाराः - सामाजिकशिक्षणशास्त्रम्, आलोचनात्मकं शिक्षणशास्त्रम्, सांस्कृतिकरूपेण प्रतिस्पन्दितं शिक्षणशास्त्रम्, समावेशितव्यवस्थायां सुकरातविचारान्वितं शिक्षणशास्त्रम्

3. प्रभावपूर्णशिक्षणे शिक्षणशास्त्रस्य भूमिका - शिक्षणशास्त्रं शिक्षणार्थिनं कथं प्रभावितं करोति?

पाठ्यांशः(Unit) - 4

शिक्षकस्य चारित्रिकविशेषताः सततव्यावसायिकविकासश्च

1. भाषाशिक्षकस्य चारित्रिकविशेषताः
2. संस्कृतेः भाषायाश्च प्रोत्साहकरूपेण भाषाशिक्षकस्य उत्तरदायित्वानि
3. शिक्षणशास्त्रीयदक्षता, व्यावसायिकक्षमता, नैतिकशुचिता, पाठ्यविषयस्य अद्यतनीकरणं च इत्येतेषाम् अर्थः आवश्यकता च
4. व्यावसायिकविकासाय गतिविधयः - सङ्गोष्ठी, सम्मेलनम्, अभिमुखीकरणकार्यक्रमः, कार्यशाला, प्रतिस्पर्धाः, प्रकाशनम्, भौतिकपाठ्यक्रमः आभासीयपाठ्यक्रमः च, शिक्षणपोर्टफोलियो इत्यस्य विकासः, क्षमतावर्धककार्यक्रमाः, शिक्षकविनिमयकार्यक्रमश्च।
5. लैङ्गिसमस्याः, समानता, समावेशनम्, नैतिकसमस्याः, पर्यावरणीयसमस्याः, मानवस्वास्थ्यं कल्याणं च, जनसंख्यावृद्धिः, मानवाधिकारः, अन्यविधसमस्याः (कोरोना प्रभृतिभिः महारोगैः सम्बद्धाः भावनात्मक-मानसिक-शारीरिकसमस्याः) इत्यादीनां समस्यानां समाधानदिशा व्यावसायिकदक्षतायाः विकासः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. क्षेत्रभ्रमणमाध्यमेन शिक्षणाय नैतिकसमाह्वानानां सामाजिकसमाह्वानानां च विषये जागरूकतावर्धनम् ई-पोर्टफोलियो निर्माणं च।

   अथवा

   सततव्यावसायिकविकासस्य अवधारणां प्रबोद्धुं कस्याञ्चित् कार्यशालायां सङ्गोष्ठ्यां वा प्रतिभागितां कृत्वा आजीवनम् अधिगमे एतस्य महत्त्वं विज्ञाय निबन्धलेखनम्।
2. सम्बन्धितविषयस्य शैक्षणिकायामानां सन्दर्भे राष्ट्रीयशिक्षणनीतेः (2020) विश्लेषणम्।

   अथवा

   आत्मनः उच्चशिक्षणसंस्थायाः पक्षतः प्रदत्ता कापि परियोजना।
3. राष्ट्रीयशिक्षकव्यावसायिकमानकानां (एन्.पि.एस्.टी.) राष्ट्रीयपरामर्शदातृ-अभियानस्य (एन्.एम्.एम्.) च सन्दर्भे 'नवाचारितः शिक्षकः' इत्यस्य गुणानां विश्लेषणं चिन्तनं च।

   अथवा

   राष्ट्रीयशिक्षकपोर्टल, निष्ठा (NISHTHA), दीक्षा (DIKSHA), स्वयम् (SWAYAM) सदृशानां विविधानां जालस्थानकानाम् अन्वेषणं कृत्वा एकस्य सद्यस्कपाठ्यक्रमस्य प्रतिवेदननिर्माणम्।
4. लैङ्गिकम्, समानता, समावेशः च इत्येतेषां विषये विविधशिक्षणार्थिनाम् आवश्यकतापूर्तये शिक्षणाधिगमरणनीतीनां विकासः, पीपीटी प्रदर्शनं च।

   अथवा

   उत्तमशिक्षकस्य विषये केषाञ्चन् अपि पञ्चानां श्लोकानां कण्ठस्थीकरणपुरस्सरं विशेषार्थकथनयोग्यतासम्पादनम्।
5. नवमी/दशमी/एकादशमी/द्वादशमी कक्षायाः पुस्तकाधारितगतिविधयः।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

चर्चात्मकं व्याख्यानम्, परियोजनाधारितविधिः, समस्यासमाधानविधिः, प्रयोगात्मकाधिगमः, कलान्विताधिगमः, क्रीडान्विताधिगमः, सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकीयुक्तः अधिगमः, अन्तःक्रियात्मकविधयः यथा समूहचर्चा, सब्रह्मचारिशिक्षणम्, कार्यशाला, समवलोकनम्, पीपीटीप्रदर्शनानि।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

पोर्टफोलियो सर्जनम्, लिखितपरीक्षणानि, कक्षासु पीपीटीप्रदर्शनम्, सङ्गोष्ठी, सत्रीयकार्याणि, प्रायोगिककार्याणि, गृहकार्याणि, आन्तरिकसत्रीयपरीक्षणानि (विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य नियमानुगुणम्) मौखिकी च।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)-

- राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदः अप्रेल, 2022 राष्ट्रीयपाठ्यचर्यारूपरेखायाः विकासाय शासनादेश-दिशानिर्देशसम्बद्धाः अभिलेखाः।
- राष्ट्रीयशिक्षणनीतिः 2020, शिक्षामन्त्रालयः, भारतशासनम् (आङ्ग्लम् हिन्दी च)
- राष्ट्रीयपाठ्यचर्यारूपरेखायाः (2023) कृते राष्ट्रीयसञ्चालनसमितिः विद्यालयशिक्षणयाः कृते राष्ट्रीयपाठ्यचर्यायाः रूपरेखायाः प्रारूपम्।
- राष्ट्रीयशिक्षानीतिः 1968, 1986, 2020

4.2 माध्यमिकस्तरीयं विषयाधारितं शिक्षणशास्त्रम्
(Pedagogy of Subject at Secondary Stage)
संस्कृतशिक्षणशास्त्रम् -1

सत्रार्द्धः- 4 **श्रेयोऽङ्काः 2**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

संस्कृतभाषाशिक्षणम् उद्दिश्य राष्ट्रीयशिक्षानीतौ (2020) परामृष्टमस्ति यत् कक्ष्यासु सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन एव संस्कृतशिक्षणं भवेत्। वस्तुतः संस्कृतभाषायाः विकासः शिक्षकस्य आधीन्ये अतिशयरूपेण आश्रितः अस्ति। यादृशं शिक्षकस्य उच्चारणं भाषासामर्थ्यं च भविष्यति, प्रायशः तादृशमेव छात्राणामपि उच्चारणं भाषासामर्थ्यं भविष्यति। मानकम् उच्चारणं विज्ञाय ते शुद्धं सरलं च संस्कृतवार्तालापं कर्तुं समर्थाः भवेयुः। अतः कक्षाप्रवेशात् पूर्वमेव शिक्षकेण अनेकेषां महत्त्वपूर्णतथ्यानां विषये जागरूकतया भाव्यम्। तत्र संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्, विद्यालयपाठ्यचर्यायां संस्कृतस्य स्थानम्, संस्कृतशिक्षणे समाह्वानानि तेषां समाधानं च, सरलमानकसंस्कृतस्य स्वरूपम्, संस्कृतशिक्षकस्य विशेषदायित्वानि, संस्कृतभाषाकौशलानि, शिक्षणे दृश्यश्रव्योपकरणानां प्रयोगः, पाठ्यसहगामिक्रियाः, संस्कृतप्रचाराभिकरणानि च इत्यादीनां विषयाणां सन्दर्भे शिक्षकस्य चिन्तनम् अतीव महत्त्वपूर्णमस्ति। संस्कृतशिक्षणं रोचकम् अनुभवात्मकं समकालिकं च भवेत्। विद्यार्थिनः भारतीयज्ञानपरम्परायां संस्कृतस्य योगदानेनापि परिचिताः स्युः। संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकता सङ्गणकोपयोगश्च, शब्दरूपाणां धातुरूपाणां च स्मरणोपायाः, जनसञ्चारसाधनानि संस्कृतं च इत्यादयः अनेके विषयाः सन्ति, येषां ज्ञानेन शिक्षकः संस्कृताय अनुकूलं वातावरणं निर्मातुं शक्नोति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Objectives)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य सम्पूर्तौ अध्येता सामर्थ्यवान् भविष्यति -

- संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्, शिक्षणसमाह्वानानां समाधानम्, पाठ्यचर्यायां च संस्कृतस्य स्थानम् अवगन्तुम्।
- सरलमानकसंस्कृतस्य स्वरूपम्, वर्णोच्चारणशिक्षणम्, भाषाकौशलानि च इत्यादीनां ज्ञानं कर्तुम्।
- संस्कृतशिक्षणे विविधानां दृश्यश्रव्यसाधनानां प्रयोगविधिं ज्ञातुम्।
- संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकतां परिचेतुम्।
- संस्कृतमयवातावरणनिर्माणे पाठ्यसहगामिक्रियाणाम् आयोजनं कर्तुम्।
- भाषासौष्ठवाय शब्दरूपाणां धातुरूपाणां च स्मरणोपायान् ज्ञातुम्।
- संस्कृतक्षेत्रे कार्यरतानां शासकीयाशासकीयाभिकरणानां सामान्यं परिचयं प्राप्तुम्।
- संस्कृतसमुन्नयने जनसञ्चारसाधनानां परिचयं प्राप्तुम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	संस्कृतशिक्षणशास्त्रम् -1	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1

संस्कृतभाषायाः महत्त्वं भाषाकौशलाधिकारश्च

1. संस्कृतभाषायाः भाषावैज्ञानिकम्, ऐतिहासिकं सांस्कृतिकं च महत्त्वम्।
2. सरलमानकसंस्कृतस्य स्वरूपम्, तस्य आवश्यकता च।
3. राष्ट्रियशिक्षानीतौ (2020) संस्कृतस्य कृते विशेषप्रावधानानि।
4. संस्कृतशिक्षणे समाह्वानानि तेषां समाधानानि च।
5. विद्यालयपाठ्यचर्यायां संस्कृतस्य स्थानं संस्कृतशिक्षकस्य उत्तरदायित्वानि च।
6. संस्कृतभाषाप्रयोगे उच्चारणदोषाः तन्निवारणोपायाश्च।
7. श्रवणम्, भाषणम्, पठनं लेखनं च इत्येतेषां भाषाकौशलानाम् अधिकारसम्पादनोपायाः।
8. भाषासौष्ठवाय शब्दरूपाणां धातुरूपाणां च स्मरणोपायाः।
9. संस्कृतव्याकरणस्य वैज्ञानिकता।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

संस्कृतसम्वर्धकोपायानां प्रचारसंस्थानां च परिचयः

1. विद्यार्थिनां संस्कृतभाषाविकासाय विविधानां पाठ्यसहगामिक्रियाणाम् आयोजनम्।
2. संस्कृतभाषार्जने दृश्यश्रव्यसाधनानां प्रयोगवैशिष्ट्यज्ञानम् ।
3. सङ्गणकोपयोगेन संस्कृतसम्वर्धनम्।
4. भारतीयज्ञानपरम्परा संस्कृतञ्च।
5. संस्कृतसम्वर्धनरतानां प्रचारसंस्थानां योगदानज्ञानम् -
    - शासकीयाः संस्कृतविश्वविद्यालयाः, संस्कृतपरिषदः (अकादमी)।
    - अशासकीयानि संस्कृतसम्वर्धनसङ्घटनानि
    - संस्कृतसम्वर्धनक्षेत्रे जनसञ्चारसाधनानि -
        - मुद्रितसञ्चारसाधनानि
        - वैद्युतिकसञ्चारसाधनानि
        - सामाजिकसञ्चारसाधनानि

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. संस्कृतभाषायाः महत्त्वज्ञापकानां श्लोकानाम्, महापुरुषवचनानाम् शोधलेखानां च सङ्ग्रहणम्।
2. सरलमानकसंस्कृतम् इति प्रतिवेदनस्य अध्ययनं समूहचर्चा च।
3. सरलमानकसंस्कृतेन पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, सिंहासनद्वात्रिंशिका च इत्यादीनां प्रौढसंस्कृतकथानां सारांशानुवादः।
4. वर्णशब्दोच्चारणम्, श्रवणम्, पठनम्, लेखनं च इत्यादीनां दोषनिवारणोपायानां प्रायोगिकाभ्यासः।
5. संस्कृतभाषाप्रयोगशालायाः प्रयोगेण, संस्कृतकथागीतप्रेरकभाषणादीनां श्रवणेन, संस्कृतपत्र-पत्रिकादीनां पठनेन, संस्कृतपाठ्यसहगामिक्रियासु प्रतिभागेन, सङ्गोष्ठीसत्रसञ्चालनेन भाषणेन च भाषाकौशलानां प्राप्तिः।
6. वार्ताः, वार्तावली सदृशान् दूरदर्शन-आकाशवाणीकार्यक्रमान् दृष्ट्वा लघुपरिच्छेदात्मकं सारांशलेखनम्।

7. संस्कृतभाषया वस्तुप्रदर्शनी, विज्ञानप्रदर्शनी, भाषाक्रीडा, स्फूर्तिस्पर्धा, भाषणस्पर्धा, शोभायात्रा, वीथीनाटकं च इत्यादीनां वैयक्तिकरूपेण सामूहिकरूपेण च आयोजनम्।
8. विशिष्टदिनानां महापुरुषजयन्तीनां च संस्कृतभाषया आयोजनं कृत्वा वार्तालेखनं प्रतिवेदनलेखनं च।
9. संस्थास्तरे सामाजिकस्तरे च संस्कृतसप्ताहस्य विविधगतिविधियुक्तं वैभवपूर्णं व्यापकं च आयोजनम्।
10. सुन्दराक्षरैः संस्कृतसुभाषितानि विलिख्य सूचनाफलकेषु, अध्यापनकक्षेषु आवासकक्षेषु च तेषाम् उपस्थापनम्।
11. नाटकस्य प्रस्तुतीकरणम्।
12. शासकीय – अशासकीय संस्कृतसंवर्धनसंघटनानामवलोकनं तस्य प्रतिवेदनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यक्रमसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोलिखितपाठ्यांशाः सम्मिलिताः भविष्यन्ति -

- पीपीटी/बहुमाध्यमयुक्तं सुनियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकी अन्तःचर्चा, समूहाणां पारस्परिकचर्चा, लघुविषयकेन्द्रिता सङ्गोष्ठी, भ्रमणम्, सहयोगात्मकशिक्षणं दलशिक्षणं च, सम्प्रत्ययचित्रनिर्माणम्, अल्पकालिकपरियोजनाकार्यम्।
- कक्ष्यायां शिक्षितांशस्य छात्राणां पक्षतः मौखिकरूपेण लिखितरूपेण वा प्रस्तुतिः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- आकलनं प्रतिवेदनाधारितं, परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

शिक्षकः विद्यार्थिनाम् आवश्यकतानुगुणं स्वाध्यायसामग्र्याः अनुगुणं च पुस्तकानां पाठ्यसामग्रीणां च विषये परामर्शं दातुं शक्नोति।

- शर्मा, कुलदीप, संस्कृतशिक्षणभूमिका, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, **2022**।
- शर्मा, कुलदीप, संस्कृतशिक्षणदीपिका, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, **2022**।
- युग्राण, मनीष, शास्त्रशिक्षणम्, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, **2022**।
- रामशास्त्री, आचार्य, संस्कृत शिक्षण सरणी, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, गाजियाबाद, **2023**।
- आप्टे, वामन शिवराम, संस्कृत-हिन्दी कोश, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।

4.2 माध्यमिकस्तरीयं विषयाधारितं शिक्षणशास्त्रम्
(Pedagogy of Subject at Secondary Stage)
संस्कृतशिक्षणशास्त्रम् -2

सत्रार्द्धः- 6 **श्रेयोऽङ्काः 2**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

उत्तमशैक्षणिकसामग्र्याः शिक्षणविधीनां च ज्ञानं प्राप्य एव कश्चन शिक्षकः गुणवत्तान्वितः शिक्षणव्यवसायकुशलश्च भवितुमर्हति। विविधैः शोधकार्यैः प्रमाणितं यत् यदि उत्तमशिक्षणविधिभिः अनुभवाधारितं भाषाशिक्षणं क्रियेत, तर्हि बालाः शीघ्रमेव भाषाधिकारं प्राप्नुवन्ति इति। एतदपि सर्वविदितं तथ्यमस्ति यत् मातृभाषेतरभाषां बोधयितुं यदि वातावरणनिर्माणं सम्यक्तया भवेत्, तर्हि अत्यल्पसमये एव बालाः मातृभाषेतरभाषासु अपि दक्षाः जायन्ते। वातावरणनिर्माणदृष्ट्या राष्ट्रीयशिक्षानीतौ 2020 समर्थितमस्ति यत् कक्ष्यासु सरलमानकसंस्कृतमाध्यमेन रोचकम् अनुभवात्मकं समकालिकं च संस्कृतशिक्षणं भवेत्। अतः माध्यमिकस्तरे संस्कृतशिक्षणोद्देश्यानि, शिक्षणस्य गुणवत्तावर्धनोपायाः, भाषाशिक्षणसिद्धान्ताः, शिक्षणसूत्राणि, शिक्षणस्य उपागमाः, विधयः, प्रविधयः, गद्यपद्यव्याकरणादीनां शिक्षणपाठयोजनाः, आदर्शप्रश्नपत्रनिर्माणं च इत्यादीनां विषये ज्ञात्वा एव शिक्षकः कक्ष्यायां प्रवेशं कुर्यात्। संस्कृतपाठ्यपुस्तकानि अपि सरलमानकसंस्कृतेन युगानुकूलतया रचितानि स्युः। तत्र भाषासारल्यम्, विषयवैविध्यम्, भाषाभ्यासबाहुल्यम्, रुचिप्रवर्धनं मुद्रणसौन्दर्यं च इत्यादिगुणैः युक्तानि संस्कृतपाठ्यपुस्तकानि सर्वेषु स्तरेषु रचनीयानि। पाठेषु बहुवर्णचित्राणाम्, उदाहरणानाम्, अभ्यासकार्याणां च पर्याप्तरूपेण समुपयोगः स्यात्। शिक्षणे सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकीनां नवाचाराणां च प्रयोगः अपि स्यात्, येन शिक्षणं रुचिपूर्णं समसामयिकं च जायेत। शिक्षणाय पाठयोजनायां श्रवणम्, भाषणम्, पठनं लेखनं च इत्येतेषां चतुर्णाम् अपि भाषाकौशलानाम् विकासाय गतिविधयः स्युः। पाठ्यसहगामिक्रियाभिः विविधावसरेषु संस्कृतभाषायाः कृते अनुकूलितं वातावरणनिर्माणं निर्मातव्यम्। मूल्याङ्कनमपि रोचकविधिभिः प्रायोगिकं परियोजनाधारितं च भवेत्।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य सम्पूर्तौ अध्येता सामर्थ्यवान् भविष्यति -

- विविधस्तरेषु संस्कृतशिक्षणस्य वर्तमानस्थितिम् अपेक्षितस्थितिं च ज्ञातुम्।
- माध्यमिकस्तरस्य संस्कृतपाठ्यपुस्तकस्थानां पाठानां सामान्यानि विशिष्टानि च उद्देश्यानि निर्धारयितुम्।
- शिक्षणस्य गुणवत्तावर्धनाय कक्षायाः पूर्वम्, अन्तः पश्चात् च करणीयाः क्रियाः ज्ञातुम्।
- भाषाशिक्षणस्य सिद्धान्तानां सूत्राणां च आत्मनः शिक्षणे प्रयोगप्रवीणतां सम्पादयितुम्।
- उत्तमं संस्कृतशिक्षणं कर्तुं उगमानाम्, विधीनाम्, प्रविधीनां च प्रयोगपद्धतिं ज्ञातुम्।
- संस्कृतसम्भाषणशिबिरपद्धतेः वैशिष्ट्यं तत्पद्धत्या शिक्षणकौशलं च अर्जयितुम्।
- संस्कृतपाठ्यपुस्तकानां समीक्षणं पाठ्यवस्तुविश्लेषणं च कर्तुम्।
- सरलमानकसंस्कृतेन गद्यपद्यव्याकरणादीनां पाठयोजनानिर्माणं पाठप्रबोधनकौशलं च अर्जयितुम्।
- मूल्याङ्कनस्य विविधोपायान् ज्ञात्वा नीलपत्राधारितम् आदर्शप्रश्नपत्रं निर्मातुम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	संस्कृतशिक्षणशास्त्रम् -2	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1

संस्कृतशिक्षणस्य उद्देश्यानि, सूत्राणि सिद्धान्ताः च

- संस्कृतशिक्षायाः परम्परागतधारा आधुनिकधारा च।
- माध्यमिकस्तरे ब्लूमशिक्षणोद्देश्यानां वर्गीकरणं संस्कृतशिक्षणस्य विविधानि उद्देश्यानि च।
- कक्षायाः पूर्वम् अन्तः पश्चात् च संस्कृतशिक्षणस्य गुणवत्तावर्धनोपायाः।
- **भाषाशिक्षणसिद्धान्ताः**
  1. स्वाभाविकतासिद्धान्तः
  2. अभ्याससिद्धान्तः
  3. रुचिसिद्धान्तः
  4. अभिप्रेरणासिद्धान्तः
  5. मौखिककार्यसिद्धान्तः
  6. क्रियाशीलतासिद्धान्तः
  7. वैयक्तिकभिन्नतासिद्धान्तः
  8. जीवनोपयोगितासिद्धान्तः
- **शिक्षणसूत्राणि**
  1. ज्ञातात् अज्ञातं प्रति
  2. सरलात् कठिनं प्रति
  3. मूर्तात् अमूर्तं प्रति
  4. पूर्णात् अंशं प्रति
  5. विश्लेषणात् संश्लेषणं प्रति
  6. आगमनात् निगमनं प्रति
  7. अनिश्चितात् निश्चितं प्रति
  8. विशिष्टात् सामान्यं प्रति

पाठ्यांशः(Unit) - 2

संस्कृतशिक्षणस्य उपागमाः, विधयः प्रविधयः पाठयोजनाश्च

- **शिक्षणोपागमाः**
  1. सम्प्रेषणात्मकोपागमः 2. संरचनात्मकोपागमः 3. सङ्ग्रन्थनोपागमः
- **शिक्षणविधयः**
  1. परम्परागतमौखिकविधिः
  2. भाण्डारकर-विधिः
  3. पाठ्यपुस्तकविधिः
  4. व्याख्याविधिः
  5. आगमन-निगमनविधिः
  6. दण्डान्वय-खण्डान्वयविधिः
  7. व्याख्याविधिः
  8. प्रत्यक्षविधिः
  9. समन्वयविधिः
- **शिक्षणप्रविधयः**
  1. सम्प्रत्ययचित्रम् 2. वाक्यप्रयोगः 3. भाषाक्रीडा 4. मस्तिष्क -उद्वेलनम्
- **गद्यम्, पद्यम्, व्याकरणम्, कथा च इत्येतेषाम् आदर्शपाठयोजनानिर्माणं शिक्षणं च।**
- **मूल्याङ्कनविधयः आदर्शप्रश्नपत्रनिर्माणं च**
  - मूल्याङ्कनस्य पारम्परिकाधुनिकप्रविधयः
  - आदर्शप्रश्नपत्रस्य गुणाः

- नीलपत्राधारितम् आदर्शप्रश्नपत्रनिर्माणम्

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. संस्कृतसम्भाषणशिबिरपद्धतेः प्रायोगिकाभ्यासः।
2. संस्कृतशिक्षणे रुचिवर्धकोपायानां विषये व्यक्तिगतप्रतिवेदननिर्माणं सामूहिकचर्चा च।
3. माध्यमिकस्तरे संस्कृतशिक्षणस्य विविधानाम् उद्देश्यानां निर्धारणे कौशलावाप्तिः।
4. संस्कृतशिक्षणस्य पारम्परिकविधीनाम् आधुनिकविधीनां च तुलनात्मकं विवरणपत्त्रनिर्माणम्।
5. माध्यमिकस्तरीयस्य संस्कृतपाठ्यपुस्तकस्य समीक्षासम्पादनम्।
6. संस्कृतस्य विकासाय दशवार्षिकयोजनायाः अध्ययनं समूहचर्चा च।
7. संस्कृतशिक्षणाय विशिष्टोपकरणानां दृश्यश्रव्यसाधनानां वा निर्माणम्।
8. संस्कृतशिक्षणस्य उपागमानाम्, विधीनां प्रविधीनां च विषये सत्रीयकार्यलेखनं प्रयोगाभ्यासश्च।
9. गद्यम्, पद्यम्, व्याकरणं कथा च इत्येतेषां स्थूलपाठयोजनायाः निर्माणम्।
10. माध्यमिकस्तरीयसंस्कृतप्रश्नपत्राणां समीक्षणं नीलपत्राधारितम् आदर्शप्रश्नपत्रनिर्माणकौशलस्य अर्जनं च।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यक्रमसामग्र्याः प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोलिखितपाठ्यांशाः सम्मिलिताः भविष्यन्ति -

- पीपीटी/बहुमाध्यमयुक्तं सुनियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, सामूहिकी अन्तःचर्चा, समूहाणां पारस्परिकचर्चा, लघुविषयकेन्द्रिता सङ्गोष्ठी, सहयोगात्मकशिक्षणं दलशिक्षणं च, सम्प्रत्ययचित्रनिर्माणम्, अल्पकालिकपरियोजनाकार्यम्।
- कक्ष्यायां शिक्षितांशस्य छात्राणां पक्षतः मौखिकरूपेण लिखितरूपेण वा प्रस्तुतिः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

मूल्याङ्कनं परीक्षणाधारितं सत्रीयकार्याधारितं च भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

शिक्षकः विद्यार्थिनाम् आवश्यकतानुगुणं स्वाध्यायसामग्र्याः अनुगुणं च पुस्तकानां पाठ्यसामग्रीणां च विषये परामर्शं दातुं शक्नोति।

- शर्मा, कुलदीप, संस्कृतशिक्षणभूमिका, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, **2022**।
- शर्मा, कुलदीप, संस्कृतशिक्षणदीपिका, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, **2022**।
- युग्राण, मनीष, शास्त्रशिक्षणम्, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली, **2022**।
- रामशास्त्री, आचार्य, संस्कृत शिक्षण सरणी, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, गाजियाबाद, **2023**।
- आप्टे, वामन शिवराम, संस्कृत-हिन्दी कोश, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।

4.3 शास्त्रशिक्षणशास्त्रम्
(Pedagogy of Shastras)
साहित्यशिक्षणपद्धतिः
(Methodology of Sahitya)

सत्रार्द्धः – 5 **श्रेयोऽङ्कः – 04**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)-

साहित्यशिक्षणं भाषाशिक्षणं रुचिकरं सम्पादयति। साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः पशुतुल्यः भवति इत्यपि उच्यते। अतः साहित्यशिक्षणम् एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमे सन्निविष्टं वर्तते। साहित्येन विना शिक्षणम् अपूर्णं भवति । अत एव साहित्यस्य विविधेषु प्रकारेषु अर्थात् गद्ये पद्ये नाटके तदितरेषु विषयेषु च शिक्षकशिक्षार्थिनां सुखबोधाय पाठ्यांशाः प्रदत्ताः सन्ति। साहित्यशिक्षणज्ञानाय साहित्यशिक्षणप्रणाली अवश्यमेव आश्रयणीया। साहित्यशिक्षणप्रणाल्यां साहित्यस्य सम्प्रत्ययः प्रकारः वैशिष्ट्यम् उद्देश्यानि विधयः प्रायोगिकपक्षाः प्रत्याह्वानानि च प्राधान्येन निरूप्यन्ते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

सत्रेऽस्मिन् एनं पाठ्यक्रममधीत्य....

1. साहित्यशिक्षणस्य महत्त्वं ज्ञास्यन्ति।
2. साहित्यशिक्षणस्य उद्देश्यानि अवगन्तुं प्रभविष्यन्ति।
3. गद्यपद्यनाटकशिक्षणविधीनां परिचयं प्राप्स्यन्ति।
4. छन्दोऽलङ्काराणां महत्त्वम् आवश्यकतां च अङ्गीकरिष्यन्ति।
5. साहित्यशास्त्रशैल्या अभिप्रेरिताः भविष्यन्ति।
6. रसानुभूतिसम्पादनक्षमतां धारयिष्यन्ति।
7. प्रसङ्गानुकूलं भावाभिव्यञ्जनक्षमताम् अधिगमिष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	साहित्यशिक्षणपद्धतिः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1
साहित्यशास्त्रस्य सम्प्रत्ययः

1. साहित्यम् - अर्थः, वैशिष्ट्यम्, प्रकाराः।
2. गद्यपद्ययोः सामान्यपरिचयः।
3. दृश्यश्रव्यकाव्ययोः सामान्यपरिचयः।
4. रसगुणालङ्काराणां परिचयः।

5. रीतिछन्दसोः परिचयः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2
विविधस्तरेषु शिक्षणोद्देश्यानि

1. साहित्यशिक्षणस्य सामान्यानि उद्देश्यानि।
2. गद्यपद्यशिक्षणयोः उद्देश्यानि - पारम्परिकाणि , आधुनिकानि।
3. नाटकशिक्षणोद्देश्यानि- पारम्परिकाणि , आधुनिकानि।
4. कथाशिक्षणोद्देश्यानि - पारम्परिकाणि , आधुनिकानि।

पाठ्यांशः(Unit) - 3
साहित्यशिक्षणप्रणाली

1. साहित्यशिक्षणप्रणालीनां सामान्यपरिचयः - पारम्परिकपद्धतयः, आधुनिकपद्धतयः
2. गद्यपद्ययोः पठनपाठनपद्धतयः - व्याख्यापद्धतिः, प्रश्नोत्तरपद्धतिः, दण्डान्वयखण्डान्वयपद्धती, टीकापद्धतिः, पाठ्यपुस्तकपद्धतिः, संयुक्तपद्धतिः।
3. नाटकस्य पठनपाठनपद्धतयः - कक्ष्याभिनयपद्धतिः, रङ्गमञ्चपद्धतिः, व्याख्यापद्धतिः, आदर्शनाट्यपद्धतिः।
4. कथाशिक्षणपद्धतयः - मौखिकपद्धतिः, सचित्रकथापद्धतिः , व्याख्यापद्धतिः।

पाठ्यांशः(Unit) - 4
साहित्यस्य अनुप्रयोगः

1. साहित्यशिक्षणावसरे अवधेयांशाः
2. गद्यपद्ययोः अनुप्रयोगः – प्राथमिकमाध्यमिकोच्चमाध्यमिकस्तरेषु
3. नाटकस्य अनुप्रयोगः – प्राथमिकमाध्यमिकोच्चमाध्यमिकस्तरेषु
4. मूल्ययुक्तकथानाम् अनुप्रयोगः - प्राथमिकमाध्यमिकोच्चमाध्यमिकस्तरेषु
5. साहित्यशिक्षणस्य प्रत्याह्वानानि

प्रायोगिकम् (Practicum)

साहित्यशिक्षणस्य प्रायोगिककार्यसम्पादनावसरे अधोलिखितेषु विकल्पेषु सन्दर्भोचितविकल्पस्य चयनं कर्तुं शक्यते।

1. सुभाषितकण्ठपाठः।

   अथवा

   शतश्लोकेन पण्डितः
2. रामायणपारायणविधिपरिचयः

   अथवा

   गीतापारायणसत्रम्
3. अन्त्याक्षरी

   अथवा

कक्ष्याभिनयसत्रम्

4. रूपकमहोत्सवस्य सारवर्णनम्

अथवा

स्थानीयनृत्यकलाविशेषाधारिताः परियोजनाः

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यविषयाणां सम्प्रेषणे अधोलिखिताः बिन्दवः प्राथम्यं भजन्ते।

- साहित्यशिक्षणेन सम्बद्धं पाठ्यपुस्तकं स्वनिर्मितप्रवचनसामग्रीं चाश्रित्य शिक्षकः प्रवचनं दद्यात्।
- कविताकण्ठपाठेन, पारायणसत्राणाम् आयोजनेन, अभिनयविधेः सम्प्रयोगेण, अक्षरश्लोक्याः माध्यमेन, छन्दोवधानेन, आदर्शवाचनैः, प्रत्यक्षप्रणाल्या, तदितरैः उपायैः च प्रवचनप्रक्रिया सम्पादनीया।

आकलनम् (Mode of Assessment)

छात्राणां रचनात्मकक्रियाकलापैः नियतम् आकलनं शक्यम्। सत्रीयपरीक्षाप्रणाल्याः आयोजनेन अपि आकलनं करणीयम्। आकलनप्रक्रियायाः चयनावसरे साहित्यशिक्षणकुशलः आधुनिकीम् अन्तर्जालिकप्रविधिम् अपि आश्रयेत्। स्वाकलनाय आत्मपरीक्षणप्रविधेश्च प्रयोगः शक्यः।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- दीक्षासरणिः - केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली
- गीताप्रवेशः - संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम् ।
- संस्कृतशिक्षणदीपिका - केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
- भाषिका - CD
- अन्तर्जालेषु उपलभ्यमानाः तन्त्रांशाः
- संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी - प्रथमः भागः, NSU तिरुपतिः
- संस्कृतसाहित्यशास्त्रप्रवेशिनी - द्वितीयः भागः, NSU तिरुपतिः

4.3 शास्त्रशिक्षणशास्त्रम्
(Pedagogy of Shastras)
व्याकरणशिक्षणपद्धतिः
(Methodology of Vyakarana)

सत्रार्द्धः – 5

श्रेयोऽङ्कः – 04
सैद्धान्तिकम् - 2.2
प्रायोगिकम् - 1.8

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

व्याकरणशिक्षणं भाषाशिक्षणस्य आधारशिलाखण्डवद् वर्तते। विना व्याकरणं भाषाशिक्षणम् अपूर्णम् एव। अत एव 'यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ' इति हितोपदेशः। भाषायाः परिनिष्ठितानि रूपाणि अभिज्ञातुम् अपि व्याकरणशिक्षणम् अपेक्ष्यते। सन्धिसमासकारककृदन्ततिङन्तादीनां भाषिकतत्त्वानां परिज्ञानाभावे बालः भाषायाः परिशुद्धरूपाणि अवगन्तुं न शक्नोति। संस्कृतभाषाया अध्ययनाय अध्यापनाय च पाणिनीयं व्याकरणम् अनिवार्यम् अस्ति। पाणिनीयव्याकरणेन संस्कृता भाषा संस्कृतभाषा । अतः शिक्षकशिक्षायाः पाठ्यक्रमे व्याकरणशिक्षणपद्धतिः सन्निविष्टा वर्तते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

सत्रेऽस्मिन् एनं पाठ्यक्रमम् अधीत्य -

1. व्याकरणशिक्षणस्य महत्त्वं ज्ञास्यन्ति।
2. व्याकरणशिक्षणोद्देश्यानि अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
3. सन्धिसमासकारककृदन्ततिङन्तानां परिचयं प्राप्स्यन्ति।
4. शब्दापशब्दज्ञानिनः भविष्यन्ति।
5. भाषाया वैज्ञानिकपक्षम् अङ्गीकरिष्यन्ति।
6. शब्दधातुरूपाणि स्मरिष्यन्ति।
7. व्याकरणदृष्ट्या शुद्धया भाषया व्यवहर्तुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	व्याकरणशिक्षणपद्धतिः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) -1

व्याकरणस्य सम्प्रत्ययः

1. व्याकरणम् - अर्थः , वैशिष्ट्यम् , त्रिमुनिव्याकरणम्।
2. शब्दधातुरूपाणां सामान्यपरिचयः।
3. सन्धिसमासयोः सामान्यपरिचयः।

4. कारकाणां परिचयः।
5. कृदन्ततिङ्न्तयोः परिचयः ।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

विविधस्तरेषु शिक्षणोद्देश्यानि

1. व्याकरणशिक्षणस्य (त्रिमुनिव्याकरणस्य) सामान्यानि उद्देश्यानि।
2. शब्दधातुरूपाणां शिक्षणोद्देश्यानि।
3. सन्धिसमासशिक्षणयोः उद्देश्यानि।
4. कारकशिक्षणोद्देश्यानि।
5. कृदन्ततिङ्न्तयोः शिक्षणोद्देश्यानि।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

व्याकरणशिक्षणपद्धतिः

1. व्याकरणशिक्षणप्रणालीनां सामान्यपरिचयः।
2. शब्दधातुरूपाणां पठनपाठनप्रणाल्यः - शब्दरूपावलिपद्धतिः, धातुरूपावलिपद्धतिः, रूपचन्द्रिकाभ्यासपद्धतिः, कण्ठस्थीकरणपद्धतिः।
3. सन्धिसमासयोः पठनपाठनप्रणाल्यः - आगमनपद्धतिः, निगमनपद्धतिः, सूत्रविधिः, व्याख्या/विवरणविधिः, भाषासंसर्गपद्धतिः, पाठ्यपुस्तकपद्धतिः।
4. कारकाणां पठनपाठनप्रणाल्यः - सूत्रविधिः, उदाहरणविधिः, भाषासंसर्गपद्धतिः, पाठ्यपुस्तकपद्धतिः,
5. कृदन्ततिङ्न्तयोः पठनपाठनप्रणाल्यः - उदाहरणविधिः , भाषासंसर्गपद्धतिः, पाठ्यपुस्तकपद्धतिः, आकाङ्क्षापद्धतिः , तन्त्रांशानुशीलनपद्धतिः।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

व्याकरणस्य अनुप्रयोगः

1. व्याकरणांशानां शिक्षणावसरे अवधेयांशाः।
2. सन्धिसमासयोः अनुप्रयोगः - प्राथमिक- माध्यमिक- उच्चमाध्यमिकस्तरेषु।
3. कारकाणाम् अनुप्रयोगः, प्राथमिक- माध्यमिक- उच्चमाध्यमिकस्तरेषु।
4. कृदन्ततिङन्तयोः अनुप्रयोगः, प्राथमिक- माध्यमिक- उच्चमाध्यमिकस्तरेषु।
5. व्याकरणशिक्षणस्य प्रत्याह्वानानि।

प्रायोगिकम् (Practicum)

व्याकरणशिक्षणस्य प्रायोगिककार्यसम्पादनावसरे अधोलिखितेषु विकल्पेषु सन्दर्भोचितविकल्पस्य चयनं कर्तुं शक्यते।

1. सन्धि- समास-कारकाणां गणशः तालिकानिर्माणम्।

   अथवा

   सन्धि-समास-कारकाणां तन्त्रांशानुप्रयोगः।
2. प्रौढरचनानुवादकौमुद्याधारिता परियोजना।

   अथवा

   शुद्धिकौमुद्याः व्याकरणांशानुगुणम् अभ्याससरणेः निर्माणम्।

3. शब्दधातुरूपाणां कण्ठपाठाभ्यासः।

अथवा

शब्दधातुरूपाणां गणशः पट्टिकानिर्माणम्।

4. व्याकरणस्य विविधतन्त्रांशाधारितानि प्रायोगिककार्याणि।

अथवा

अन्तर्जालस्रोतसां परिशीलनसत्राणि।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यविषयाणां सम्प्रेषणे अधोलिखिता बिन्दवः प्राथम्यं भजन्ते।

- व्याकरणशिक्षणेन सम्बद्धं पाठ्यपुस्तकं स्वनिर्मितप्रवचनसामग्रीं चाश्रित्य शिक्षकः प्रवचनं दद्यात्।
- व्याख्याविधिना आगमननिगमनविध्योः उपयोगेन उदाहरणपद्धत्या दृश्यश्रव्यसंसाधनैः विविधानां आधुनिकतन्त्राशानां साह्येन तदितरैः सार्थकोपक्रमैश्च प्रवचनकार्यं सम्पादयेत् ।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

छात्राणां रचनात्मकक्रियाकलापैः नियतम् आकलनं शक्यम्। सत्रीयपरीक्षाप्रणाल्याः आयोजनेन अपि आकलनं करणीयम्। आकलनप्रक्रियायाः चयने व्याकरणशिक्षणकुशलः आधुनिकीम् अन्तर्जालिकप्रविधिम् अपि आश्रयेत् । स्वाकलनाय आत्मपरीक्षणप्रविधेश्च प्रयोगः शक्यः। भाषिका, संस्कृतप्रवेशिका इत्याद्याः सान्द्रमुद्रिकाः विविधाः तन्त्रांशाश्च अपि आकलानावसरे उपकुर्वन्ति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- दीक्षासरणिः - केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः , नवदेहली
- गीताप्रवेशः - संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम् ।
- सन्धिः , समासः , कारकम् , शुद्धिकौमुदी , भाषापाकः - संस्कृतभारती , बेङ्गळूरु
- संस्कृतशिक्षणदीपिका - केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः , नवदेहली
- भाषिका - CD
- अन्तर्जालेषु उपलभ्यमानाः तन्त्रांशाः
- व्याकरणशास्त्रप्रवेशिनी - प्रथमः भागः , NSU तिरुपतिः
- एतान्यतिरिच्य आधुनिकस्वाध्यायसामग्र्यः अपि शिक्षकः यथोचितं संसूचयेत् ।

4.3 शास्त्रशिक्षणशास्त्रम्
(Pedagogy of Shastras)
ज्यौतिषशिक्षणपद्धतिः
(Methodology of Jyotish)

सत्रार्द्धः – 5 **श्रेयोऽङ्कः -04**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

संस्कृतवाङ्मये अनन्तानि शास्त्राणि सन्ति। तेषु प्रत्यक्षं शास्त्रम् इति प्रथितं ज्योतिषमेव। ज्योतींषि ग्रहनक्षत्राणि इत्युच्यन्ते। ग्रहनक्षत्राणां परिज्ञानाय शास्त्रमिदम् अनिवार्यम्। वेदस्य षट्सु अङ्गेषु अन्यतमम् इदं ज्योतिषं तस्य नयनमिव विलसति। वेदास्तु यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः सन्ति। परन्तु यज्ञादीनां सम्पादनं कालानुगुणमेव। तत्र हि यज्ञोचितकालस्य ज्ञानाय अपि कालविधानशास्त्रस्य अर्थात् ज्योतिषशास्त्रस्य आवश्यकता विद्यते एव । एवं ज्योतिषम् अध्येयमेव इति फलितम्। सिद्धान्तभागः फलभागः इति भागद्वयं प्राधान्येन प्रवदन्ति सांवत्सरिकाः। ग्रहनक्षत्राणां पञ्चागानां विविधयोगानां लग्नानां दशादीनां विज्ञानाय ज्योतिषम् एकमेवाद्वितीयं साधनम् अस्ति। अतः एकीकृते शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमे अपि ज्योतिषशास्त्रशिक्षणं सन्निविष्टम् अस्ति। अस्य शिक्षणपद्धतीनामपि ज्ञानं लाभाय एव वर्तते।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

सत्रेऽस्मिन् एनं पाठ्यक्रमम् अधीत्य -

1. ज्यौतिषशिक्षणस्य महत्त्वं ज्ञास्यन्ति।
2. ज्यौतिषशिक्षणोद्देश्यानि अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
3. ग्रहनक्षत्राणां परिचयं प्राप्स्यन्ति।
4. पञ्चाङ्गानुप्रयोगकौशलम् अर्जयिष्यन्ति ।
5. दशाभावादीनां महत्त्वम् अङ्गीकरिष्यन्ति।
6. ज्यौतिषशिक्षणपद्धतीः स्मरिष्यन्ति।
7. ज्यौतिषशास्त्रस्य सर्वकालोपयोगितां विज्ञातुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	ज्यौतिषशिक्षणपद्धतिः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

- **ज्यौतिषशास्त्रस्य सम्प्रत्ययः**
    - ज्यौतिषम् अर्थः -, स्वरूपम् , वैशिष्ट्यं च ।
    - ज्यौतिषशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः (स्कन्धत्रयात्मकस्य)।

- ○ तिथिवारनक्षत्रकरणयोगानां सामान्यपरिचयः।
- ○ ग्रहनक्षत्राणां सामान्यपरिचयः।
- ○ दशाभावादीनां मुहूर्ताणां च सामान्यपरिचयः।
- ○ ज्यौतिषस्य वैज्ञानिकतायाः सामान्य परिचयः।

पाठ्यांशः(Unit) -2

- **विविधस्तरेषु शिक्षणोद्देश्यानि**
  - ○ ज्यौतिषशास्त्रस्य सामान्यानि उद्देश्यानि ।
  - ○ पञ्चाङ्गशिक्षणोद्देश्यानि।
  - ○ ग्रहनक्षत्राणां गति-परिमाण-दूरादीनां शिक्षणोद्देश्यानि।
  - ○ कुण्डलीनिर्माणशिक्षणोद्देश्यानि।
    दशा - भाव - मुहूर्तादीनां शिक्षणोद्देश्यानि ।

पाठ्यांशः(Unit)- 3

- **ज्यौतिषशिक्षणपद्धतिः**
  - ○ ज्यौतिषशिक्षणपद्धतीनां सामान्यपरिचयः ।
  - ○ पञ्चाङ्गानां पठनपाठनपद्धतयः - व्याख्यापद्धतिः , दृष्टान्तपद्धतिः, विवरणपद्धतिः, पारायणपद्धतिः, चित्रपटपद्धतिः इत्याद्याः।
  - ○ व्याख्यापद्धति - ग्रहनक्षत्राणां पठनपाठनपद्धतयः, दृष्टान्तपद्धतिः, यन्त्रोपकरणपद्धतिः टीकापद्धतिः, विवरणपद्धतिः, सूत्रपद्धतिः इत्याद्याः।
  - ○ संवादपद्धतिः - दशाभावादीनां मुहूर्ताणां पठनपाठपद्धतयः, प्रत्यक्षपद्धतिः, प्रश्नोत्तरपद्धतिः, परियोजनापद्धतिः, स्वाध्यायपद्धतिः इत्याद्याः।

पाठ्यांशः(Unit) - 4
ज्यौतिषस्य अनुप्रयोगः

प्रायोगिकम् (Practicum)

ज्यौतिषशिक्षणस्य प्रायोगिककार्यसम्पादनावसरे अधोलिखितेषु विकल्पेषु सन्दर्भोचितविकल्पस्य चयनं कर्तुं शक्यते।

1. पञ्चाङ्गपारायणविधिः/ पञ्चाङ्गश्रवणपरम्परा।

   अथवा

   श्रीभोजपञ्चाङ्गकेन्द्रिता परियोजना।
2. ग्रहनक्षत्रादीनां वैज्ञानिकविश्लेषणसत्रम्।

   अथवा

   ग्रहनक्षत्रादीनां प्रदर्शनी।
3. ज्यौतिषशास्त्रीयप्रतिमानानां निर्माणाभ्यासः।

अथवा

ज्यौतिषशास्त्रीयोपकरणानां सज्जीकरणप्रविधिः।

4. अत्याधुनिकग्रहगणितविज्ञानसंसाधनानां परिचयकार्यशाला।

अथवा

ज्यौतिषशास्त्रस्य विविधतन्त्रांशानाम् अनुप्रयोगकार्यशाला।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यविषयाणां सम्प्रेषणे अधोलिखिताः बिन्दवः प्राथम्यं भजन्ते।

- ज्यौतिषशिक्षणेन सम्बद्धं पाठ्यपुस्तकं निर्दिष्टप्रवचनसामग्रीं चाश्रित्य शिक्षकः प्रवचनं दद्यात्।
- व्याख्यासूत्र-टीका-दृष्टान्त-पाठ्यपुस्तक-आगमननिगमनविध्योः उपयोगेन उदाहरण -पद्धत्या दृश्यश्रव्यसंसाधनैः विविधानां आधुनिकतन्त्राशानां साह्येन तदितरैः सार्थकोपक्रमैश्च प्रवचनकार्यं सम्पादयेत्।

आकलनम् (Mode of Assessment)

छात्राणां रचनात्मकक्रियाकलापैः नियतम् आकलनं शक्यम्। सत्रीयपरीक्षाप्रणाल्याः आयोजनेन अपि आकलनं करणीयम्। आकलनप्रक्रियायाः चयने ज्यौतिषशिक्षणकुशलः आधुनिकीम् अन्तर्जालिकप्रविधिम् अपि आश्रयेत्। स्वाकलनाय आत्मपरीक्षणप्रविधेश्च प्रयोगः शक्यः। विविधानि दूरदर्शकयन्त्राणि विविधाः तन्त्रांशाश्च अपि आकलानावसरे उपकुर्वन्ति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- ज्यौतिषशास्त्रपरिचयः - केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
- वास्तुशास्त्रपरिचयः - केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
- शास्त्रशिक्षणपद्धतिः - केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
- मुहूर्तमाधवी - चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
- तन्त्राशाः - अन्तर्जालेषु उपलभ्यमानाः।

4.3 शास्त्रशिक्षणशास्त्रम्
(Pedagogy of Shastras)
दर्शनशिक्षणपद्धतिः
(Methodology of Jyotish)

सत्रार्द्धः – 5 **श्रेयोऽङ्कः – 04**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

पदार्थः यथार्थतया येन दृश्यते तत् दर्शनम्। लौकिकपदार्थाः चक्षुरिन्द्रियगोचराः। अलौकिकपदार्थस्य दर्शनाय विशिष्टं साधनं चक्षुर्वा अपेक्ष्यते । तच्च ज्ञानम् एव। ज्ञानं तृतीयं मनुजस्य नेत्रम् इत्युच्यते । एवं ज्ञानाख्येन दिव्यचक्षुषा अलौकिकस्यापि पदार्थस्य दर्शनं शक्यते। ज्ञानेन एव अलौकिकपदार्थाः सुष्ठु दृश्यन्ते। अत एवोक्तं भगवता कृष्णेन - न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति। ज्ञानम् अनन्तम्। तदनु दर्शनान्यपि अनन्तानि सन्ति। प्राधान्येन आस्तिकदर्शनानि नास्तिकदर्शनानि इति विभागः विधीयते । ये वेदमङ्गीकुर्वन्ति ते आस्तिकाः, ये वेदं न अङ्गीकुर्वन्ति ते नास्तिकाः इति सामान्यव्यवहारः। अस्मिन् पाठ्यक्रमे दर्शनानां शिक्षणक्रमम् अधिकृत्य विविच्यते। दर्शनशिक्षणपद्धतीनां परिचयार्थं पठनपाठनप्रक्रियायाः विस्तरेण प्रस्तुतीकरणार्थं च दर्शनशिक्षणपद्धतिः इतीदं पत्रं सत्रेऽस्मिन् संयोजितमस्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

सत्रेऽस्मिन् एनं पाठ्यक्रमम् अधीत्य -

1. दर्शनशिक्षणस्य महत्त्वं ज्ञास्यन्ति।
2. दर्शनशिक्षणोद्देश्यानि अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
3. आस्तिकनास्तिकदर्शनानां परिचयं प्राप्स्यन्ति।
4. लौकिक-अलौकिकपदार्थानां भेदिनः भविष्यन्ति।
5. आध्यात्मिकसिद्धान्तानां महत्त्वम् अङ्गीकरिष्यन्ति।
6. दर्शनशिक्षणपद्धतीः स्मरिष्यन्ति।
7. जीवः जगत् परलोकः मोक्षः इत्यादीनि तत्त्वानि विज्ञातुं प्रभविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	दर्शनशिक्षणपद्धतिः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1

- **दर्शनस्य सम्प्रत्ययः**
  - दर्शनम् - अर्थः , स्वरूपम् , वैशिष्ट्यं च ।

- आस्तिकदर्शनानां सामान्यपरिचयः।
- नास्तिकदर्शनानां सामान्यपरिचयः ।
- सूत्रवार्तिकभाष्याणां सामान्यपरिचयः।
- पाश्चात्यदर्शनानां सामान्यपरिचयः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

- **विविधस्तरेषु शिक्षणोद्देश्यानि**
  - आस्तिकदर्शनानां सामान्यानि उद्देश्यानि।
  - नास्तिकदर्शनानां शिक्षणोद्देश्यानि।
  - सूत्रवृत्तिवार्तिकभाष्यप्रकरणानाम् उद्देश्यानि।
  - पाश्चात्यदर्शनानाम् उद्देश्यानि।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

- **दर्शनशिक्षणपद्धतिः**
  - दर्शनशिक्षणपद्धतीनां सामान्यपरिचयः।
  - आस्तिकदर्शनानां पठनपाठनपद्धतयः - व्याख्यापद्धतिः, दृष्टान्तपद्धतिः, सूत्रपद्धतिः, टीकापद्धतिः, विवरणपद्धतिः, अधिकरणपद्धतिः, उपक्रमोपसंहारपद्धतिः इत्याद्याः ।
  - नास्तिकदर्शनानां पठनपाठनपद्धतयः - व्याख्यापद्धतिः, दृष्टान्तपद्धतिः, सूत्रपद्धतिः, टीकापद्धतिः, विवरणपद्धतिः, अधिकरणपद्धतिः इत्याद्याः।
  - पाश्चात्यदर्शनानां पठनपाठनप्रणाल्यः - संवादपद्धतिः, प्रत्यक्षपद्धतिः, क्रीडापद्धतिः, प्रश्नोत्तरपद्धतिः, यात्रापद्धतिः, परियोजनापद्धतिः, स्वाध्यायपद्धतिः, आगमनपद्धतिः, निगमनपद्धतिः इत्याद्याः।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

- **दर्शनस्य अनुप्रयोगः**
  - दर्शनशिक्षणावसरे अवधेयांशाः।
  - आस्तिकदर्शनानां जीवनस्य विभिन्नेषु प्रसङ्गेषु अनुप्रयोगः।
  - नास्तिकदर्शनानां जीवनस्य विभिन्नेषु प्रसङ्गेषु अनुप्रयोगः।
  - पाश्चात्यदर्शनसम्प्रदायानां जीवनस्य विभिन्नेषु प्रसङ्गेषु अनुप्रयोगः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

प्रायोगिककार्यसम्पादनावसरे अधोलिखितेषु विकल्पेषु सन्दर्भोचितविकल्पस्य चयनं कर्तुं शक्यते।

1. दर्शनशिक्षणपद्धतीनां चिन्तनगोष्ठी।

   अथवा

   प्राच्यपाश्चात्यदर्शनानां विश्लेषणसत्रम्।
2. षड्दर्शनसङ्ग्रहाधारिता परियोजना।

   अथवा

   सर्वदर्शनसङ्ग्रहाधारिता परियोजना।

3. दर्शनप्रश्नकोषनिर्माणकार्यशाला।

अथवा

दर्शनतन्त्रांशनिर्माणकार्यशाला (सूत्रवार्तिकादीनि आधारीकृत्य)

4. शास्त्रार्थाभ्यासः।

अथवा

शास्त्रार्थविचारोपस्थितिः (व्यक्तिशः)

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

पाठ्यविषयाणां सम्प्रेषणे अधोलिखिताः बिन्दवः प्राथम्यं भजन्ते।

- दर्शनशिक्षणेन सम्बद्धं पाठ्यपुस्तकं निर्दिष्टप्रवचनसामग्रीं चाश्रित्य शिक्षकः प्रवचनं दद्यात्।
- व्याख्या- सूत्र-टीका-दृष्टान्त-पाठ्यपुस्तक-आगमननिगमनविध्योः उपयोगेन उदाहरणपद्धत्या दृश्यश्रव्यसंसाधनैः विविधानां आधुनिकतन्त्राशानां साह्येन तदितरैः सार्थकोपक्रमैश्च प्रवचनकार्यं सम्पादयेत्।

आकलनम् (Mode of Assessment)

छात्राणां रचनात्मकक्रियाकलापैः नियतम् आकलनं शक्यम्। सत्रीयपरीक्षाप्रणाल्याः आयोजनेन अपि आकलनं करणीयम्। आकलनप्रक्रियायाः चयने दर्शनशिक्षणकुशलः आधुनिकीम् अन्तर्जालिकप्रविधिम् अपि आश्रयेत्। स्वाकलनाय आत्मपरीक्षणप्रविधेश्च प्रयोगः शक्यः। विविधाः सान्द्रमुद्रिकाः विविधाः तन्त्रांशाश्च अपि आकलानावसरे उपकुर्वन्ति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- औपनिषदसिद्धान्तः - केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
- शास्त्रशिक्षणपद्धतिः, शास्त्रपद्धतिः- केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
- सर्वदर्शनसङ्ग्रहः - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्
- अन्तर्जालेषु उपलभ्यमानाः तन्त्रांशाः
- एतान्यतिरिच्य आधुनिकस्वाध्यायसामग्र्यः अपि शिक्षकः यथोचितं संसूचयेत्।

4.4 आधुनिक विषय शिक्षण शास्त्र

हिन्दी शिक्षण – 1

सत्रार्ध – 4 **श्रेय अंक – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course) –

व्यावसायिक रूप से दक्ष और योग्य शिक्षक निर्माण के लिए विषयवस्तु का पुष्ट ज्ञान एवं शिक्षण विधियाँ आवश्यक सन्दर्भ हैं। अनुसन्धान स्पष्टतः दर्शाते हैं कि बालक भाषा को जल्दी सीखते हैं। यह भी कि बालक अमूर्त सम्प्रत्ययों को अपनी मातृभाषा या स्थानीय भाषा के माध्य से जल्दी सीखते हैं। इसलिए किसी भी भाषा को सीखने में उस भाषा के विकास का इतिहास, उसकी समाज में स्थिति तथा आवश्यकताओं को ध्यान में रखा जाना चाहिए। प्रस्तुत पाठ्यक्रम इसी दृष्टि को ध्यान में रखकर राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020 के आलोक में हिन्दी भाषा की प्रकृति, क्षेत्र, महत्व, उद्देश्य तथा कार्यों को समझने पर बल देता है। इसमें भाषा एवं साहित्य की विविध विधाओं शिक्षण हेतु उपागमों, शिक्षणविधियों और पाठयोजना निर्माण का अध्ययन किया जाएगा।

उद्देश्य –

1. छात्राध्यापकों को दैनिक व्यवहार में हिन्दी भाषा के महत्व तथा विविध स्तरों पर उसके शिक्षण के उद्देश्यों एवं सिद्धान्तों से परिचित कराना।
2. मातृभाषा, द्वितीय भाषा, राजभाषा, राष्ट्रभाषा, सम्पर्क भाषा एवं अन्तर्राष्ट्रीय भाषा के रूप में हिन्दी व हिन्दी शिक्षण तथा त्रिभाषा सूत्र से अवगत कराना।
3. हिन्दी शिक्षण में श्रवण, भाषण, लेखन, उच्चारण एवं पठन कौशल।
4. उच्चारण एवं वर्तनी शिक्षण से परिचित कराना।
5. हिन्दी शिक्षण की विविध विधाओं की शिक्षण विधियों की जानकारी कराना।
6. हिन्दी की विविध विधाओं के लिए शिक्षणविधियों पर आधारित पाठ योजनाओं के निर्माण की योग्यता विकसित करना।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	हिन्दी शिक्षण – 1	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1

हिन्दी भाषा का स्वरूप, आधारभूत कौशल एवं शिक्षण उद्देश्य

1. भाषा – अर्थ, महत्त्व एवं प्रकृति।
2. मातृभाषा, राजभाषा, राष्ट्रभाषा एवं अन्तर्राष्ट्रीय भाषा।
3. हिन्दी का सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राष्ट्रीय महत्त्व।
4. त्रिभाषा सूत्र एवं हिन्दी की स्थिति।
5. विविध स्तरों पर हिन्दी भाषा एवं साहित्य शिक्षण के उद्देश्य।
6. भाषा शिक्षण के आधार भूत कौशल – श्रवण, वदन, लेखन व पठन।

7. उच्चारण एवं लेखन - त्रुटियाँ, निदान एवं उपचार।

पाठ्यांश:(Unit) - 2

हिन्दी विधा शिक्षणविधियाँ एवं पाठ योजना निर्माण

1. भाषा शिक्षण की प्रविधियाँ एवं विधियाँ - प्रश्नोत्तर, व्याख्या एवं स्वाध्याय।
2. विधाशिक्षण – अर्थ, महत्त्व, उद्देश्य, शिक्षण विधि एवं पाठ योजना निर्माण।
    (i) गद्य शिक्षण- अर्थ बोध विधि, व्याख्या विधि, प्रश्नोत्तर विधि।
    (ii) पद्य शिक्षण – गीत गायन विधि, रसास्वादन विधि, व्याख्या विधि।
    (iii) नाटक शिक्षण – अभिनय विधि।
    (iv) व्याकरण शिक्षण – शब्द, पद, वाक्य, लिंग, वचन, कारक।
    (v) रचना शिक्षण – अनुच्छेद लेखन, विरामचिन्ह।

प्रायोगिकम् (Practicum)-

1. हिन्दी भाषा एवं साहित्य के विविध पक्षों पर श्रवन और वाचन कौशल, समाचार वाचन।
2. माध्यमिकस्तरीय किसी कक्षा के विद्यार्थियों की हिन्दी भाषा उच्चारण एवं लेखन त्रुटियों का निदान एवं उपचार- वादविवाद और समूह चर्चा।
3. हिन्दी की विविध विधाओं पर आधारित लघु पाठ योजनाओं का निर्माण।
4. राष्ट्रीय शिक्षा नीति के सन्दर्भ में हिन्दी भाषा शिक्षण एवं विकास के मार्गदर्शक बिन्दुओं का चयन।
5. विद्यालय पत्रिका. विज्ञापन और पॉस्टर डिजाइन, ब्लॉग लेखन।
6. व्याकरण और शब्दकोश का व्यवहारिक ज्ञान।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)–

- केशव प्रसाद (1975): हिन्दी भाषा शिक्षण, दिल्ली, गणपतराय एवं सन्स।
- क्षत्रिया, के.: मातृभाषाशिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- तिवारी, भोलानाथ: भाषा विज्ञान, वाराणसी, चौखम्बा प्रकाशन।
- द्विवेदी, देवीप्रसाद: हिन्दी शिक्षण, लखनऊ, के. सं. विश्वविद्यालय परिसर, गोमती नगर।
- पाठक, दाताराम: मातृभाषा शिक्षण, भोपाल, तेजस्विनी प्रकाशन।
- पाण्डेय, रामशकल: हिन्दी शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- बघेला, हेतसिंह: हिन्दी शिक्षण, जयपुर, यूनिवर्सिटी पब्लिकेशन।
- भाई, योगेन्द्रजीत: हिन्दी भाषा शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- भारद्वाज, दिनेशचन्द्र (1985) : हिन्दी भाषा शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- वाजपेयी, किशोरीदास: हिन्दी शब्दानुशासन, आगरा, केन्द्रीय हिन्दी संस्थान।
- शुक्ल, रजनीकान्त (2012): हिन्दी शिक्षण के विविध आयाम, तिरूपति, श्रीपति प्रकाशन।
- श्रीवास्तव, आर.पी.: हिन्दी शिक्षण, नई दिल्ली, नमन प्रकाशन।
- सफाया, रघुनाथ: हिन्दी शिक्षणविधि, चण्डीगढ़, हरियाणा हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।

- सिहं, निरंजन कुमार: माध्यमिक विद्यालयों में हन्दी शिक्षण, जयपुर, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
- सिंह, शत्रुघ्न प्रसाद: हिन्दी शिक्षण, दिल्ली, पुस्तक सदन।
- सिंह, सावित्री: हिन्दी शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- प्रसाद, वासुदेव रंजन, आधुनिक हिन्दी व्याकरण और रचना, 23 वां संस्करण, भारती भवन पब्लिकेशन्स।

4.4 आधुनिक विषय शिक्षण शास्त्र

हिन्दी शिक्षण – 2

सत्रार्धः – 6 **श्रेय अंक– 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course) -

हिन्दी भाषा शिक्षण को रुचिकर बनाने के लिए पारंपरिक के साथ समसामयिक संसाधनों तथा सहगामी कार्यक्रमों का आयोजन करना सिखाना इस पाठ्यक्रम का प्रमुख उद्देश्य है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020 के अनुसार प्रत्येक स्तर पर भाषा शिक्षण को रूचिकर बनाया जाना चाहिये। इस दृष्टि से हिन्दी को मातृभाषा के रूप में पढ़ें अथवा अन्य किसी रूप में इसकी पाठनविधि रुचिकर होनी चाहिए। उद्देश्यनिष्ठ मूल्यांकन के साथ आधुनिक प्रौद्योगिकी आधारित (यथा ऑनलाइन) मूल्यांकन एवं आकलन प्रक्रिया भी हिन्दी में प्रयोग की जानी चाहिए। हिन्दी पाठ्यपुस्तक, योग्य अध्यापक निर्माण तथा हिन्दी के लिए कार्यरत संस्थाओं की कुछ जानकारी प्रदान करना इस पाठ्यक्रम का उद्देश्य है।

उद्देश्य –

1. हिन्दी में प्रयोग किए जाने वाली अधिगम सामग्री एवं सहगामी क्रियाओं का परिचय प्रदान करना।
2. मूल्यांकन की विविध पारम्परिक एवं आधुनिक विधियों से प्रशिक्षणार्थियों को अवगत कराना।
3. मूल्यांकन के लिए नीलपत्र (ब्ल्यू प्रिंट) तथा प्रश्नपत्र (ऑन लाइन-ऑफ लाइन) निर्माण का परिचय प्रदान करना।
4. हिन्दी पाठ्यपुस्तक रचना एवं हिन्दी अध्यापक के गुण।
5. हिन्दी सेवी संस्थाएँ - परिचय और उनके कार्य।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	हिन्दी शिक्षण – 2	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1

हिन्दी में अधिगम सामग्री, सहगामी क्रियाएँ एवं मूल्यांकन प्रक्रिया

1. हिन्दी शिक्षण में आधुनिक दृश्य-श्रव्य साधन।
2. हिन्दी शिक्षण में सहगामी क्रियाएँ।
3. हिन्दी शिक्षण में नूतन प्रवृत्तियाँ – संगणक प्रयोग, भाषा प्रयोगशाला, सूचना प्रौद्योगिकी का प्रयोग।
4. हिन्दी शिक्षण में मूल्याङ्कन – अर्थ, प्रकार, विधियाँ, ब्ल्यूप्रिण्ट तथा प्रश्नपत्र निर्माण।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

हिन्दी पाठ्यपुस्तक, हिन्दी शिक्षक के गुण एवं हिन्दी सेवी संस्थाएँ

1. हिन्दी पाठ्यपुस्तक रचना एवं समीक्षा बिन्दु।

2. हिन्दी के अच्छे अध्यापक के गुण व आचार संहिता।
3. हिन्दी सेवी संस्थाओं का परिचय –
   - केन्द्रीय हिन्दी संस्थान, आगरा
   - विभिन्न हिन्दी अकादमियाँ
   - हिन्दी सेवी संस्थाएँ, यथा - दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभा, मध्य भारत की साहित्य समिति, राष्ट्रभाषा प्रचार समिति

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. गद्य पद्य शिक्षण के लिए संगोष्ठी का आयोजन।
2. हिन्दी विषय के किसी प्रकरण के लिए सहायक सामग्री का निर्माण या सहगामी क्रियाओं का आयोजन – पाठ्यपुस्तक के आधार पर अभिनय क्रियाएँ।
3. हिन्दी की किसी विधा के शिक्षण के मूल्यांकन हेतु उद्देश्यनिष्ठ नीलपत्र तथा प्रश्नपत्र निर्माण – प्रश्नोत्तरी का आयोजन।
4. हिन्दी पाठ्य पुस्तक की समीक्षा -चित्र वर्णन (मौखिक और लिखित)।
5. किसी हिन्दी सेवी संस्थान का परिचय।
6. जटिल व्याकरण नियमों – संधि, समास, अलंकार का अभ्यास।
7. किसी प्रसिद्ध साहित्यिक कि जीवनी, लोक गीतों का संग्रह।

सन्दर्भग्रन्था: (Reference Books)-

- केशव प्रसाद (1975): हिन्दी भाषा शिक्षण, दिल्ली, गणपतराय एवं सन्स।
- क्षत्रिया, के.: मातृभाषाशिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- तिवारी, भोलानाथ: भाषा विज्ञान, वाराणसी, चौखम्बा प्रकाशन।
- द्विवेदी, देवीप्रसाद: हिन्दी शिक्षण, लखनऊ, के. सं. विश्वविद्यालय परिसर, गोमती नगर।
- पाठक, दाताराम: मातृभाषा शिक्षण, भोपाल, तेजस्विनी प्रकाशन।
- पाण्डेय, रामशकल: हिन्दी शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- बघेला, हेतसिंह: हिन्दी शिक्षण, जयपुर, यूनिवर्सिटी पब्लिकेशन।
- भाई, योगेन्द्रजीत: हिन्दी भाषा शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- भारद्वाज, दिनेशचन्द्र (1985): हिन्दी भाषा शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।
- वाजपेयी, किशोरीदास: हिन्दी शब्दानुशासन, आगरा, केन्द्रीय हिन्दी संस्थान।
- शुक्ल, रजनीकान्त (2012): हिन्दी शिक्षण के विविध आयाम, तिरूपति, श्रीपति प्रकाशन।
- श्रीवास्तव, आर.पी.: हिन्दी शिक्षण, नई दिल्ली, नमन प्रकाशन।
- सफाया, रघुनाथ: हिन्दी शिक्षणविधि, चण्डीगढ़, हरियाणा हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
- सिहं, निरंजन कुमार: माध्यमिक विद्यालयों में हन्दी शिक्षण, जयपुर, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।

- सिंह, शत्रुघ्न प्रसाद: हिन्दी शिक्षण, दिल्ली, पुस्तक सदन।
- सिंह, सावित्री: हिन्दी शिक्षण, आगरा, विनोद पुस्तक मन्दिर।

4.4 Modern Subject Pedagogy

English - 1

Semester – 4 **Credit – 2**

About the Course –

Interventions from quality teachers are vital in view of the objectives of NEP 2020. Sound pedagogical content knowledge and teaching methods are the determinants of a teacher's quality and professionalism. Teacher education programme strongly emphasizes pedagogy, its principles, and the practices of teaching and learning. Research clearly shows that children pick up language very quickly. It is also a well-known fact that students learn and grasp abstract concepts more quickly through their mother tongue or local language. Therefore, for teaching learning any language, maximum exposure of the language needs to be given. This course comprises of two units emphasizing the understanding of nature, scope, importance and function of English language. It focuses on historical perspective of English language with special reference to pre independence and post-independence period. It also deals with the approaches, methods of teaching and teaching learning aids for development of language skills among the children.

Learning Outcomes:

After completion of the course, student-teachers will be able to:

- Outline the aims and objectives of teaching English language at the secondary level.
- Understand the nature, scope and features of Language.
- Summarize the historical perspective of the Language.
- Discuss methods – approaches and material for teaching Language at the secondary stage in the Indian context.
- Explain teaching learning materials related to English Language education.
- Make use of multimedia in Language teaching.

Hours Distribution

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	**पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)**	**पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)**			**श्रेयोऽङ्काः (Credits)**
		व्याख्यानम् (Lecture)	**अनुशिक्षणम् (Tutorial)**	**प्रायोगिकम्** (Practicum)	
	English - 1	20 hr	0	12 hr.	2

Unit – 1

Nature, Scope and Historical Perspective of English Language

1. Nature, Scope and importance of the English Language.
2. Linguistic features of English Language.
3. Historical perspective of the English language with special reference to pre-independence and post-independence period.
4. Problems of English teaching in India.

Unit – 2

Aims and Objectives of English Language

1. Aims and objectives of English language teaching at secondary level.
2. Meaning and types of developing teaching material.
3. Approaches: Deductive – Inductive, Blended learning, art-integrated.
4. Methods: Direct, Textbook, Grammar-Translation, audio-lingual method.
5. Techniques: Storytelling, role play, drama, situational conversation, Speech games
6. Concept and use of teaching learning materials.
7. Meaning & types of developing teaching material.

Practicum

1. Develop an e-content or any one topic from Language text books at secondary stage.

   OR

   Prepare relevant resource materials of the Language at the secondary level.
2. Prepare a list of Language games which can be useful at the secondary level.

   OR

   Write an article on the recommendations of NEP 2020 in context to Language development.
3. Students work in groups to create a chart, worksheet, flashcard or digital equipment's on a selected topic & explain how their.
4. Students work in groups to create a chart worksheet flashcard or digital presentation on a selected topic & explain how their teaching material supports learning.

Mode of Transaction

Lecture - cum – discussion, project-based method, problem – solving method, experiential learning, inquiry approach, ICT integrated learrning, interactive methods such as group discussions peer tutoring, workshop, observations and presentation.

Mode of Assessment

Written tests, classroom presentation, seminars, assigments, practicum, sessional – and terminal semester examinations.

Reading Materials

- National Curriculum Framework for School Education, Government of India.
- National Education Policy (NEP 2020) Govt. of India (English/Hindi)
- National policy on Education (With Modifications Undertaken in 1992). Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
- The Right of Children to Free and Compulsory Education Act-2009, The Gazette of India 2009
- Sachdeva M.S. Teaching of English, 21st century publications, Patiala.
- Pramila Dubey, Teaching of English, Shiksha Prakashan, Jaipur.
- Annie, Vijay Kumari, Ch. Methods of Teaching English, New Era Publication, Guntur.
- Jain, R.K., Sharma, C K, Essentials of English Teaching, Vinod Pustak Mandir, Agra.
- Abha Rani Bisht, Teaching English in India, Vinod Pustak Mandir Agra.
- Subha Vyas, Aspects of English Teaching Shiksha Prakshan, Jaipur.
- Brown. H.D. (2014), Teaching by Principles An Interactive Approach to Language Pedagogy (4th ed.) Pearson Education.

4.4 Modern Subject Pedagogy

English Teaching - 2

Semester – 6 **Credit – 2**

About the Course –

Building on the previous level's knowledge of the philosophy of the Language, the course will introduce students to the core knowledge of pedagogy and planning in Language education at the secondary level. It is designed to make student-teacher aware of the teaching-learning aids and other resources available as well as created for making Language learning meaningful and joyful through lesson plan. It will also help them to know the effectiveness of such resources and the impact on the children's Language skills. It also focuses on concept and processes of evaluation based on learning outcomes, strategies for continuous assessment, school-based assessment, formative and summative assessment including 360^0 assessments.

Learning Outcomes –

After completion of this course, student-teachers will be able to :

- Develop lesson plan for effective teaching of language.
- Apply different types of teaching – learning aids during classroom teaching.
- Identify the role of a teacher in facilitating learning of the Language.
- Discuss tools and techniques of assessment and evaluation in Language teaching.
- Examine issues in Language assessment and their impact on classroom teaching.

Hours Distribution

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	**पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)**	**पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)**			**श्रेयोऽङ्काः (Credits)**
		व्याख्यानम् (Lecture)	**अनुशिक्षणम् (Tutorial)**	**प्रायोगिकम्** (Practicum)	
	English - 2	20 hr	0	12 hr.	2

Unit – 1

Development of Lesson plan & Use of ICT

1. Concept need and importance of Lesson plan.
2. Developing various types of lesson plans –
    - Prose
    - Poetry

- Grammar
- Story

3. Scope and importance of using ICT in learning process of English Language.
4. Introduction of various tools, software and platform for teaching learning of Language skills at secondary level.

Unit – 2

21st Century skills for Learning & Evaluation

1. Qualities of a Language teacher as professional for enhancing teaching learning skills.
2. Assessment and evaluation: need for and importance of Languages. Formative and summative assessment of English language.
3. Tools and techniques of assessment and evaluation, unit test based on Table of Specification (TOS)
4. Basic steps of question paper setting, types of test items and preparing answer key. Feedback mechanism in teaching learning of English Language.
5. Principals of developing teaching material.

Practicum

1. Prepare outcome-based lesson plans on Prose, Poetry, Story and Grammar of Language.

   Or

   Design devices for assessment of listening, Speaking, Reading and Writing Skills of Language through activities such as debate, extempore, group discussion, speech etc.
2. List out tools and apps useful for language learning.

   Or

   Complete an online certificate course on Language from – SWAYAM portal.
3. Prepare a teaching aid for a topic from your subject specialization.

Mode of Transaction

Lecture - cum – discussion, project-based method, problem – solving method, experiential learning, inquiry approach, ICT integrated learning, interactive methods such as group discussions Peer tutoring, workshop, observations and presentation.

Mode of Assessment

Written tests, classroom presentations, seminars, assignments, practicum, sessional – and terminal semester examinations.

Suggestive Reading Materials

- National Curriculum Framework for School Education, Government of India.
- National Education Policy (NEP 2020) Govt. of India (English/Hindi)
- National Policy on Education (With Modifications Undertaken in 1992). Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
- The Right of Children to Free and Compulsory Education Act-2009, The Gazette of India 2009
- Sachdeva M.S. Teaching of English, 21st Centery publications, Patiala.
- Pramila Dubey, Teaching of English Shiksha Prakashan, Jaipur.
- Annie, Vijay Kumari, Ch. Methods of Teaching English, New Era Publication, Guntur.
- Jain, R.K., Sharma, C K, Essentials of English Teaching, Vinod Pustak Mandir, Agra.
- Abha Rani Bisht, Teaching English in India, Vinod Pustak Mandir Agra.
- Subha Vyas Aspects of English Teaching Shiksha Prakshan Jaipur.
- Brown. H.D. (2014), Teaching by Principles an Interactive Approach to Language Pedagogy (4th ed.) Pearson Education.

4.4 सामाजिकशिक्षणशास्त्रम् - प्रथमः पाठ्यक्रमः (I)

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोऽङ्कः - 2**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

'छात्राणां समग्रविकासः' २०२० राष्ट्रियशिक्षानीतेः प्रमुखमुद्देश्यं वर्तते। इदमुद्देश्यं प्राप्तुं गुणवत्तापूर्णशिक्षकाणां हस्तक्षेपं महत्त्वपूर्णमस्ति। शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमः दृढ़तया शिक्षणशास्त्रे, तस्य सिद्धान्तेषु, शिक्षणाभ्यासे अधिगमे च बलं ददाति। विषयस्य गभीरज्ञानं शिक्षणविधयश्च शिक्षकगुणवत्तायाः व्यावसायिकताश्च निर्धारकतत्त्वानि भवन्ति। छात्रेभ्यः सक्रियबालकेन्द्रित-समावेशात्मकशिक्षणाधिगमवातावरणं निर्मातुं शैक्षणिकज्ञानं दृष्टिकोणञ्च शिक्षकस्य विशिष्टज्ञानं सन्दर्भयति। अथ च छात्राध्यापकानां कृते ईदृशं वातावरणनिर्माणमपेक्षितम्। सामाजिकविज्ञानशिक्षणपाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं विभिन्नशिक्षणदृष्टिकोणैः विधिभिश्च छात्रशिक्षकाणां शैक्षणिकसामग्र्याः ज्ञानसंवर्धनमस्ति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे पाठ्यांशद्वयं प्रायोगिककार्यञ्च सम्मिलितौ स्तः। अयं पाठ्यक्रमः सामाजिकविज्ञानस्य प्रकृतिं, क्षेत्रं, लक्ष्यम्, उद्देश्यानि, अन्यविषयैः सह सम्बन्धमवगन्तुं विकसितः। अस्मिन् पाठ्यक्रमे सामाजिकविज्ञानस्य ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्यं नीतीनां संस्तुतयः प्रतिपादिताः सन्ति। सामाजिकविज्ञानस्य उपागमाः, शिक्षणविधयः, अनुदेशनकौशलानि, मूल्याङ्कनस्य साधनानि च उल्लिखितानि सन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राध्यापकाः

- सामाजिकविज्ञानस्य प्रकृतिं, सम्प्रत्ययं उद्देश्यानि च ज्ञास्यन्ति।
- सामाजिकविज्ञानस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिं ज्ञास्यन्ति।
- सामाजिकविज्ञान-सामाजिकाध्ययनम् इति द्वयोः भेदं ज्ञास्यन्ति।
- माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य लक्ष्यम् उद्देश्यानि च अवलोकयिष्यन्ति।
- सामाजिकशिक्षणस्य उपागमानां शिक्षणविधीनाञ्च प्रयोगं ज्ञास्यन्ति।
- सामाजिकविज्ञाने मूल्याङ्कनस्य विविधस्वरूपस्य परीक्षणं करिष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	सामाजिकशिक्षणशास्त्रम् – प्रथमः पाठ्यक्रमः	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) -1

सामाजिकविज्ञानस्य प्रकृतिः, क्षेत्रं, ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्यञ्च

1. सामाजिकविज्ञानस्य प्रकृतिः, सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, उद्देश्यानि च।
2. सामाजिकविज्ञानस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः, दैनन्दिनजीवने सामाजिकविज्ञानस्य भूमिका च।
3. सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य समवेतविषयरूपेण विशेषप्रयासानां निर्धारणम्।
4. सामाजिकविज्ञान-सामाजिकाध्ययनयोः सम्प्रत्ययः।
5. सामाजिकविज्ञानसन्दर्भे विविध समितीनां, नीतीनाम्, आयोगानाञ्च संस्तुतयः परामर्शाश्च।

पाठ्यांशः(Unit) -2

सामाजिकविज्ञानस्य उद्देश्यानि, शैक्षणिकपक्षाश्च

1. माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य लक्ष्यम् उद्देश्यानि च।
2. सामाजिकशिक्षणस्य उपागमाः - क्षेत्राटनम्, प्रायोजना, प्रयोगात्मकाधिगमः, कला-एकीकृताधिगम्।
3. सामाजिकविज्ञानस्य शिक्षणविधयः - व्याख्यानोपेतवादविवादविधिः, समस्यासमाधानविधिः, स्रोतविधिः, एककविधिः, सर्वेक्षणविधिः, समाजीकृताभिव्यक्तिविधिः, निरीक्षिताध्ययनविधिः च।
4. अनुदेशनकौशलानां विकासः, यथा - स्पष्टीकरणम्, प्रश्नोत्तरकौशलम्।
5. सामाजिकविज्ञाने मूल्याङ्कनम् - मूल्याङ्कनस्य साधनानि उपादेयता च। उपचारात्मकशिक्षणस्य स्वरूपं, महत्त्वं प्रयोगश्च। निबन्धात्मकप्रश्नेषु प्रश्नानाम् अनुपातः वस्तुनिष्ठता च। विद्यालयाधारितं संरचनात्मकयोगात्मकमूल्याङ्कनञ्च।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. सामाजिकविज्ञानस्य अवधारणां सम्प्रेषणाय भ्रमणगतिविधेः आयोजनम्।

   अथवा

   सामाजिकविज्ञानसन्दर्भे विविधनीतीनाम्, आयोगानाञ्च विश्लेषणम्।
2. माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानस्य अवधारणाम् अधिगन्तुं अधिगमोद्देश्यानि अधिगम- परिणामस्य च विकासः।

   अथवा

   माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य पावरप्वाइंटप्रस्तुतिः।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)

- बहुमाध्यमेन/पावरप्वाइंटप्रस्तुतिकरणेन नियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, परिसंवादः, लघुविषयाधारिता संगोष्ठी, समूहचर्चा, सहशिक्षणम्, दलशिक्षणम्, सैद्धान्तिकपाठनात् चयनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- इदं मूल्याङ्कनं परीक्षणेषु सत्रीयकार्येषु च आधारितं भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- पाण्डेयः, सोहनलाल, सामाजिकविज्ञानशिक्षणम्, अक्षर प्रकाशनम्, जयपुरम् - 2004
- डॉ. दातारामपाठकः, सामाजिक-अध्ययन-शिक्षणम्, तेजस्विनी प्रकाशनम्, भोपालम्, 2015
- पाण्डेय, सोहनलाल, इतिहास शिक्षण, श्याम प्रकाशन, जयपुर, 2007
- त्यागी गुरुशरणदास, सामाजिक अध्ययन का शिक्षण, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा, 1990
- एन.सी.ई.आर.टी. सामाजिकविज्ञानपुस्तक 9-12
- एनईपी. 1968, 1986, 2020
- NCF एनसीएफ - 2023
- एन.सी.टी.ई. - 2009 - अध्यापक शिक्षा के लिए राष्ट्रीय पाठ्यचर्या रूपरेखा।
- Kochar S.k, Teaching of Social Studies, Sterling, Publication, New Delhi 1996
- UNESCO, (1984) Epistemology of Social Science, the Scientific statvs Values and Institutionalization, Vol, XXXVI, UNESCO Publications.

4.4 सामाजिकशिक्षणशास्त्रम् - द्वितीयः पाठ्यक्रमः (II)

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्कः - 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

छात्राणां समग्रविकासः' २०२० राष्ट्रियशिक्षानीतेः प्रमुखमुद्देश्यं वर्तते । इदमुद्देश्यं प्राप्तुं गुणवत्तापूर्णशिक्षकाणां हस्तक्षेपं महत्त्वपूर्णमस्ति । शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमः दृढ़तया शिक्षणशास्त्रे, तस्य सिद्धान्तेषु, शिक्षणाभ्यासे अधिगमे च बलं ददाति । विषयस्य गभीरज्ञानं शिक्षणविधयश्च शिक्षकगुणवत्तायाः व्यावसायिकताश्च निर्धारकतत्त्वानि भवन्ति । छात्रेभ्यः सक्रियबालकेन्द्रित-समावेशात्मकशिक्षणाधिगमवातावरणं निर्मातुं शैक्षणिकज्ञानं दृष्टिकोणञ्च शिक्षकस्य विशिष्टज्ञानं सन्दर्भयति । अथ च छात्राध्यापकानां कृते ईदृशं वातावरणनिर्माणमपेक्षितम् । सामाजिकविज्ञानशिक्षणपाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं विभिन्नशिक्षणदृष्टिकोणैः विधिभिश्च छात्रशिक्षकाणां शैक्षणिकसामग्र्याः ज्ञानसंवर्धनमस्ति । अस्मिन् पाठ्यक्रमे पाठ्यांशद्वयं प्रायोगिककार्यञ्च सम्मिलितौ स्तः । अयं पाठ्यक्रमः सामाजिकविज्ञानपाठ्यचर्यायाः सम्प्रत्ययः, तस्य निर्माणसिद्धान्तान् पाठ्यचर्यापाठ्यक्रमयोः भेदः अन्यविषयैः सह सम्बन्धमवगन्तुं विकसितः । अस्मिन् पाठ्यक्रमे पाठ्यचर्यायाः सम्प्रत्ययः पाठ्यचर्यापाठ्यक्रमयोर्मध्ये भेदश्च, सामाजिकविज्ञाने पाठ्यचर्यानिर्माणस्य सिद्धान्ताः, विषयवस्तुनः चयनं सङ्गठनञ्च, सामाजिकविज्ञानस्य पाठ्यचर्यायां परिवर्तनं प्रभावयन्ति कारकाणि तेषां नियन्त्रणञ्च प्रतिपादितमस्ति । एककयोजनायाः (Unit Plan) पाठयोजनायाश्च (Lesson Plan) सम्प्रत्ययः, आवश्यकता महत्त्वञ्च, एककयोजनायाः पाठयोजनायाश्च प्रक्रिया, विषयवस्तुनः अधिगमानुभवानां च सङ्गठनम्, पाठयोजनायाः आदर्शप्रारूपम् उल्लिखितमस्ति ।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राध्यापकाः

- विद्यार्थिनः सामाजिकविज्ञानपाठ्यचर्यायाः सम्प्रत्ययः, तस्य निर्माणसिद्धान्तान् पाठ्यचर्यापाठ्यक्रमयोः भेदञ्च सम्यक् अवगच्छन्ति ।
- विद्यार्थिनः सामाजिकविज्ञानस्य विविधाधिगमस्रोतांसि, शिक्षणसहायकसाधनानि स्फूर्तकक्षायाश्च (Smart Classroom) उपयोगं कर्तुं प्रभवन्ति ।
- विद्यार्थिनः संज्ञानात्मक-मनोगत्यात्मक-भावात्मकक्षेत्रेषु व्यवहारात्मकोद्देश्यानि निर्मातुं वर्गीकर्तुं च समर्थाः भविष्यन्ति ।
- विद्यार्थिनः सामाजिकविज्ञानशिक्षणार्थम् एककयोजनां पाठयोजनां च निर्मातुं, विषयवस्तुनः अधिगमानुभवानां च समुचितं सङ्गठनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति ।
- विद्यार्थिनः दिव्याङ्गबालकानाम् आवश्यकतानुसारम् एककयोजनायाः पाठयोजनायाश्च अनुकूलनं कर्तुं समावेशीशिक्षणस्य सिद्धान्तान् अनुप्रयोक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति ।
- विद्यार्थिनः सामाजिकविज्ञानशिक्षणाधिगमसमस्यानां समाधानार्थं क्रियात्मकानुसन्धानयोजनां निर्मातुं, कार्यान्वयनं कर्तुं तस्य परिणामान् विश्लेषयितुं समर्थाः भविष्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	सामाजिकशिक्षणशास्त्रम् – द्वितीयः पाठ्यक्रमः	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1
सामाजिकविज्ञाने पाठ्यचर्या अधिगमस्रोतांसि च
(Curriculum and Learning Resources in Social sciences)

1. पाठ्यचर्या : पाठ्यचर्यायाः सम्प्रत्ययः पाठ्यचर्यापाठ्यक्रमयोर्मध्ये भेदश्च, सामाजिकविज्ञाने पाठ्यचर्यानिर्माणस्य सिद्धान्ताः, विषयवस्तुनः चयनं सङ्गठनञ्च, सामाजिकविज्ञानस्य पाठ्यचर्यायां परिवर्तनं प्रभावयन्ति कारकाणि तेषां नियन्त्रणञ्च। (Curriculum: Concept, Difference Between Curriculum and Syllabus, Principles of Curriculum Construction in Social Sciences, Selection and Organization of Content, Factors affecting Change in Social Sciences Curriculum.)
2. सामाजिकविज्ञानस्य अधिगमस्रोतांसि : सामाजिकविज्ञानप्रयोगशालायाः आवश्यकता महत्त्वञ्च, क्षेत्रभ्रमणस्य आयोजनस्य महत्त्वम्, स्मारकस्थानानां, राष्ट्रियभौगोलिकोद्यानानां, उत्खननस्थलानां च भ्रमणस्य महत्त्वम् (Social Sciences Learning Resources: Need and Importance of Social Sciences Laboratory, Importance of Organizing Field Visits, Visits to Monuments, National Geographical Parks, Excavation Sites etc.)
3. सामाजिकविज्ञानशिक्षणे शिक्षणसहायकसाधनानाम् महत्त्वम् उपयोगश्च, सामाजिकविज्ञानशिक्षणे विविधशिक्षणोपकरणानाम् (Teaching Aids) महत्त्वम्, सामाजिकविज्ञानशिक्षणे स्फूर्तकक्षायाः उपयोगः महत्त्वञ्च (Importance of various Teaching Aids in Social sciences and Use of Smart Classroom in Teaching of Social Sciences.)

पाठ्यांशः(Unit) - 2
सामाजिकविज्ञानशिक्षणे उद्देशनिर्माणम्, शिक्षणनियोजनम्, समावेशीशिक्षा च
(Instructional Objectives, Instructional Planning and Inclusive Education in Social Science Teaching)

1. संज्ञानात्मक-मनोगत्यात्मक-भावात्मकक्षेत्रस्य सन्दर्भे व्यवहारात्मकोद्देश्यानां निर्माणं वर्गीकरणं च। (Formulation and classification of behavioral objectives with reference to the Cognitive, Psychomotor and Affective Domains.)
2. एककयोजनायाः (Unit Plan) पाठयोजनायाश्च (Lesson Plan) सम्प्रत्ययः, आवश्यकता महत्त्वञ्च। एककयोजनायाः पाठयोजनायाश्च प्रक्रिया, विषयवस्तुनः अधिगमानुभवानां च सङ्गठनम्, पाठयोजनायाः आदर्शप्रारूपम्। (Concept, need and importance of Unit Plan and Lesson Plan; procedure of unit planning and lesson planning; organization of subject matter and learning experiences; model format of a lesson plan.)

3. दिव्याङ्गछात्रेभ्यः सामाजिकविज्ञानशिक्षणार्थम् अपेक्षिताः दक्षताः। दिव्याङ्गबालकानां कृते एककयोजनायाः पाठयोजनायाश्च अनुकूलनम्। (Competencies required for teaching Social Science to children with disabilities; adaptation of unit plans and lesson plans for children with disabilities.)
4. सामाजिकविज्ञानशिक्षणाधिगमसमस्यानां समाधानार्थं क्रियात्मकानुसन्धानयोजनायाः निर्माणं विकासश्च। (Development and preparation of an Action Research Plan for solving teaching-learning problems in Social Science and its implementation.)

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. सामाजिकविज्ञानस्य अवधारणां सम्प्रेषणाय भ्रमणगतिविधेः आयोजनम्।
2. माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानस्य अवधारणाम् अधिगन्तुं अधिगमोद्देश्यानि अधिगम- परिणामस्य च विकासः।
3. माध्यमिकस्तरे सामाजिकविज्ञानशिक्षणस्य पावरप्वाइंटप्रस्तुतिः।
4. व्यावसायिकसञ्चिकायाः (Professional Portfolio) शिक्षणदैनन्दिन्याः (Teaching Journal) विकासः।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- बहुमाध्यमेन/पावरप्वाइंटप्रस्तुतिकरणेन नियोजितं व्याख्यानम्।
- लघुसमूहचर्चा, परिसंवादः, लघुविषयाधारिता सङ्गोष्ठी, समूहचर्चा, सहशिक्षणम्, दलशिक्षणम्, सैद्धान्तिकपाठनात् चयनम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

- इदं मूल्याङ्कनं परीक्षणेषु सत्रीयकार्येषु च आधारितं भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- पाण्डेयः, सोहनलाल, सामाजिकविज्ञानशिक्षणम्, अक्षर प्रकाशनम्, जयपुरम् - 2004
- डॉ. दातारामपाठकः, सामाजिक-अध्ययन-शिक्षणम्, तेजस्विनी प्रकाशनम्, भोपालम्, 2015
- पाण्डेय, सोहनलाल, इतिहास शिक्षण, श्याम प्रकाशन, जयपुर, 2007
- त्यागी गुरुशरणदास, सामाजिक अध्ययन का शिक्षण, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा, 1990
- एन.सी.ई.आर.टी. सामाजिकविज्ञानपुस्तक 9-12
- एनईपी. 1968, 1986, 2020
- NCF एनसीएफ - 2023
- एन.सी.टी.ई. - 2009 - अध्यापक शिक्षा के लिए राष्ट्रीय पाठ्यचर्या रूपरेखा।
- Kochar S. k, Teaching of Social Studies, Sterling, Publication, New Delhi 1996

- UNESCO, (1984) Epistemology of Social Science, the Scientific states Values and Institutionalization, Vol, XXXVI, UNESCO Publications.

4.4 Modern Subject Pedagogy of Bengali (Language–I)

Course - I

Semester- IV **Credit-2**

কোর্সটি সম্পর্কে (About the Course):

এই কোর্সটি মাধ্যমিক স্তরে ভাষা ও বাংলা ভাষা শিক্ষণের মৌলিক ভিত্তি সম্পর্কে একটি বিস্তৃত ধারণা প্রদান করে। এর মাধ্যমে শিক্ষার্থী-শিক্ষকেরা ভাষার গুরুত্বপূর্ণ ধারণা, ভাষা বিকাশের বিভিন্ন তত্ত্ব এবং বাংলা ভাষার ঐতিহাসিক বিকাশ সম্পর্কে জানতে পারবে। এই কোর্সটি শ্রবণ, কথন, পঠন ও লিখন দক্ষতা শিক্ষণের পাশাপাশি বাংলা গদ্য, পদ্য, নাটক, ব্যাকরণ ও রচনা শিক্ষণের জন্য প্রয়োজনীয় শিক্ষণ-দক্ষতা গড়ে তুলতে সহায়তা করবে। এছাড়া শিক্ষার্থী-শিক্ষকদের মুদ্রিত, ডিজিটাল এবং তথ্য ও যোগাযোগ প্রযুক্তি (ICT) ভিত্তিক শিক্ষাসামগ্রী নির্বাচন, প্রস্তুতীকরণ ও কার্যকর ব্যবহারের জ্ঞান ও দক্ষতা অর্জনে সহায়তা করবে। এই কোর্সটি সৃজনশীল, অভিজ্ঞতাভিত্তিক এবং সহ-পাঠক্রমিক ভাষা-শিক্ষণ কার্যক্রমকে উৎসাহিত করে, যাতে শিক্ষার্থীকেন্দ্রিক, অর্থবহ এবং আনন্দদায়ক ভাষা শিক্ষা নিশ্চিত করা যায়।

কোর্সের উদ্দেশ্য (Course Objectives):

এই কোর্সের উদ্দেশ্য হলো শিক্ষার্থী-শিক্ষকদের মধ্যে ভাষার প্রকৃতি, কার্যাবলি এবং যোগাযোগ ও শিক্ষায় ভাষার গুরুত্ব সম্পর্কে সুস্পষ্ট ধারণা গড়ে তোলা। এর মাধ্যমে শিক্ষার্থী-শিক্ষকেরা ভাষাবিজ্ঞানের মৌলিক ধারণা, ভাষা বিকাশের বিভিন্ন তত্ত্ব এবং বাংলা ভাষা শিক্ষার ঐতিহাসিক বিকাশ সম্পর্কে পরিচিত হবে। কোর্সটি শিক্ষার্থী-শিক্ষকদের বিভিন্ন শিক্ষানীতি, পাঠ্যক্রম কাঠামো এবং মাধ্যমিক স্তরে বাংলা ভাষা শিক্ষণের লক্ষ্য ও উদ্দেশ্য সম্পর্কে জ্ঞান অর্জনে সহায়তা করবে। এছাড়া বাংলা ভাষা শিখনের দক্ষতা শ্রবণ (Listening), কথন (Speaking), পঠন (Reading) ও লিখন (Writing) দক্ষতার বিকাশ, উপযুক্ত শিখন-শিক্ষণ সহায়ক উপকরণের ব্যবহার এবং অভিজ্ঞতাভিত্তিক ভাষা শিক্ষণ কার্যক্রম পরিচালনার সক্ষমতা গড়ে তুলবে। এছাড়াও এই কোর্সটি শিক্ষার্থীকেন্দ্রিক, অন্তর্ভুক্তিমূলক এবং আত্মপর্যালোচনামূলক শিক্ষণ-পদ্ধতি অনুসরণে শিক্ষার্থী-শিক্ষকদের উৎসাহিত করবে, যাতে তারা আরও কার্যকর ও অর্থবহ ভাষা শিক্ষা প্রদান করতে পারে।

শিখন ফলাফল (Learning Outcomes):

এই কোর্সটি সম্পন্ন করার পর শিক্ষার্থী-শিক্ষকরা যা করতে পারবে —

- মাতৃভাষা, লক্ষ্যভাষা (Target Language), উপভাষা (Dialect) এবং বহুভাষিকতা (Multilingualism) সহ ভাষাবিজ্ঞানের গুরুত্বপূর্ণ ধারণাগুলি স্পষ্টভাবে ব্যাখ্যা করতে পারবে।

শিক্ষার্থী-শিক্ষকেরা ভাষা বিকাশের প্রধান তত্ত্বগুলির তুলনামূলক আলোচনা করতে এবং শ্রেণিকক্ষে সেগুলির শিক্ষণগত গুরুত্ব চিহ্নিত করতে সক্ষম হবে।

- বাংলা ভাষার ঐতিহাসিক বিকাশ এবং ভারতে ভাষা শিক্ষার ক্রমবিকাশ ব্যাখ্যা করতে পারবে। এছাড়াও জাতীয় শিক্ষানীতি ২০২০ (NEP 2020), জাতীয় পাঠ্যক্রম কাঠামো (NCFSE) এবং অন্যান্য গুরুত্বপূর্ণ শিক্ষানীতি ও পাঠ্যক্রম কাঠামোর সুপারিশসমূহ ব্যাখ্যা ও বিশ্লেষণ করতে পারবে।
- মাধ্যমিক স্তরের বাংলা ভাষার পাঠ্যক্রমের লক্ষ্য, উদ্দেশ্য ও কাঠামো বিশ্লেষণ করতে পারবে এবং শিক্ষার্থীদের শ্রবণ (Listening), কথন (Speaking), পঠন (Reading) ও লিখন (Writing) দক্ষতা বিকাশের জন্য উপযুক্ত শিক্ষণ-পদ্ধতি পরিকল্পনা ও প্রয়োগ করতে সক্ষম হবে।
- উপযুক্ত শিক্ষণ-শিখন উপকরণ নির্বাচন, প্রস্তুত ও ব্যবহার করতে পারবে এবং ভাষা শিক্ষাকে আরও কার্যকর ও বাস্তবভিত্তিক করার জন্য সহ-পাঠক্রমিক ও অভিজ্ঞতাভিত্তিক কার্যক্রম সংগঠিত করতে সক্ষম হবে।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Modern Subject Pedagogy of Bengali (Language–I) Course - I	20 hr	0	12 hr.	2

ইউনিট /Unit – I

ভাষা ও বাংলা ভাষা শিক্ষণের ভিত্তি

1. ভাষা : অর্থ, ধারণা, কার্যাবলি এবং উপাদানসমূহ।
2. ভাষার প্রসঙ্গ সম্পর্কে ধারণা : মাতৃভাষা ও লক্ষ্যভাষার (Target Language) গুরুত্ব, গৃহভাষা ও বিদ্যালয়ের ভাষা সম্পর্কে ধারণা, ভাষা ও উপভাষার সম্পর্ক এবং বহুভাষিকতার সম্পর্কে তাত্ত্বিক ধারণা।
3. ভাষা বিকাশের তত্ত্ব : ব্লুমফিল্ড (Bloomfield) এবং চমস্কি (Chomsky)-এর ভাষা বিকাশ সংক্রান্ত তত্ত্ব।
4. বাংলা ভাষার সংক্ষিপ্ত ঐতিহাসিক পটভূমি : বাংলা ভাষার উৎপত্তি ও ক্রমবিকাশ।
5. মাধ্যমিক বিদ্যালয়ের পাঠ্যক্রমে বাংলা ভাষার গুরুত্ব ও অবস্থান। বাংলা ভাষা শিক্ষার লক্ষ্য ও উদ্দেশ্য।

ইউনিট/Unit – II

ভাষার দক্ষতা, পদ্ধতি এবং বাংলা ভাষা শিক্ষণ

1. ভাষা শিখনের দক্ষতা এবং দক্ষতার বিকাশ : শ্রবণ (Listening), কথন (Speaking), পঠন (Reading) এবং লিখন (Writing)।
2. বাংলা ভাষার বিষয়বস্তুভিত্তিক শিক্ষণ পদ্ধতি : গদ্য, পদ্য, নাটক, ব্যাকরণ এবং রচনা শিক্ষণ—এর উদ্দেশ্য, গুরুত্ব এবং পদ্ধতি।
3. বাংলা ভাষায় বানান ভুল : কারণ, শনাক্তকরণ এবং প্রতিকারমূলক ব্যবস্থা; ব্যাকরণ শিক্ষণে ভাষা-ক্রীড়া (Language Games)।

ইউনিট/Unit– III

বাংলা ভাষা শিক্ষণে শিখন-শিক্ষণ সহায়ক উপকরণ এবং সহ-পাঠক্রমিক কার্যাবলী

1. বাংলা ভাষা শিক্ষণে শিখন-শিক্ষণ সহায়ক উপকরণ : অর্থ, প্রকারভেদ, কার্যাবলি, প্রস্তুতি, নির্বাচন এবং ব্যবহার। মুদ্রিত (Print), অ-মুদ্রিত (Non-print), ডিজিটাল এবং ICT-ভিত্তিক উপকরণ (পাঠ্যপুস্তক, রেফারেন্স বই, চার্ট, মডেল, ছবি, কম্পিউটার-সহায়তায় শিক্ষা ইত্যাদি)।
2. সহ-পাঠক্রমিক ও অভিজ্ঞতামূলক ভাষা শিক্ষা কার্যক্রম : বিদ্যালয় পত্রিকা, বিতর্ক সভা, নাট্যায়ন (Dramatisation), সাহিত্য সভা, সাহিত্যিক অনুষ্ঠান, মেলা এবং প্রদর্শনী এ সমস্ত কার্যাবলীর পরিকল্পনা করা, সংগঠন ও আয়োজন করা।
3. ভাষার সৃজনশীল অভিব্যক্তিমূলক কার্যাবলী : রচনা লেখা, ছোট গল্প লেখা, কবিতা লেখা এবং অন্যান্য সৃজনশীল লেখার কার্যক্রম।

প্র্যাকটিকাম / ক্ষেত্রকর্ম (যে কোনো একটি) (Practicum)

1. নিকটবর্তী ৫টি বিদ্যালয় পরিদর্শন করে সেখানে ত্রি-ভাষা সূত্র (Three Language Formula) কীভাবে বাস্তবায়িত হচ্ছে, সে সম্পর্কে একটি প্রতিবেদন প্রস্তুত করা।
2. বিভিন্ন শিক্ষাপ্রতিষ্ঠানের ভাষা শিক্ষার নীতি পর্যালোচনা করে ভাষা শিক্ষার ওপর তার প্রভাব নিয়ে আলোচনা করা।
3. মাধ্যমিক স্তরের জন্য উপযুক্ত ভাষা-শিক্ষণ সহায়ক উপকরণ তৈরি করা।
4. অন্তত একটি সহ-পাঠক্রমিক ও অভিজ্ঞতাভিত্তিক ভাষা শিক্ষণ কার্যক্রম (যেমন বিতর্ক, কবিতা আবৃত্তি, গল্প বলা, নাট্যায়ন বা সাহিত্য অনুষ্ঠান) পরিকল্পনা ও সংগঠিত করে তার নথিভুক্তকরণ করা, যাতে সক্রিয়, অন্তর্ভুক্তিমূলক এবং অর্থবহ ভাষা শিক্ষার অভিজ্ঞতা তৈরি হয়।

শিক্ষণ পদ্ধতি (Mode of Transaction)

লেকচার-সহ আলোচনা (Lecture-cum-Discussion), প্রকল্পভিত্তিক পদ্ধতি (Project-Based Method), সমস্যা সমাধান পদ্ধতি (Problem-Solving Method), অভিজ্ঞতাভিত্তিক শিক্ষা (Experiential Learning), অনুসন্ধানমূলক পদ্ধতি (Inquiry Approach), ICT-সমন্বিত শিক্ষা, এবং

বিভিন্ন আন্তঃক্রিয়াশীল পদ্ধতি যেমন দলগত আলোচনা, সহপাঠ শিক্ষণ (Peer Tutoring), দলগত শিক্ষণ (Team Teaching), কার্যশালা, পর্যবেক্ষণ এবং উপস্থাপনা।

মূল্যায়ন পদ্ধতি (Mode of Assessment)

লিখিত পরীক্ষা,মৌখিক পরীক্ষা, শ্রেণিকক্ষ উপস্থাপনা, সেমিনার, অ্যাসাইনমেন্ট, প্র্যাকটিকাম, সেমিস্টার শেষে টার্মিনাল পরীক্ষার মাধ্যমে কোর্সের ফলাফল মূল্যায়ন করা হবে (UGC নির্দেশিকা অনুসারে)।

তথ্যসূত্র (References)

- মিশ্র, এস., ও বিশ্বাস, এস. (২০২০)। ভাষা শিক্ষণ পদ্ধতি। রীতা পাবলিকেশন।
- চট্টোপাধ্যায়, কে. (২০২০)। প্রাথমিক শিক্ষক শিক্ষণে বাংলা ভাষা বিষয় ও পদ্ধতি। রীতা পাবলিকেশন।
- চট্টোপাধ্যায়, কে. (n.d.)। মাতৃভাষা শিক্ষণ পদ্ধতি।
- সেন, এম. কে. (n.d.)। শিক্ষা প্রযুক্তি বিজ্ঞান। সোমা বুক এজেন্সি।
- রাহা, এস., ও বসু, বি. (n.d.)। বাংলা শিক্ষণ পরিক্রমা (বাংলা ভাষা শিক্ষণ পদ্ধতি)। আহেলি পাবলিশার্স।
- দে, কে. কে., চট্টোপাধ্যায়, কে., ও ভট্ট, এস. সি. (n.d.)। শিক্ষণ মূল্যায়ন। আহেলি পাবলিশার্স।
- নেতাজি সুভাষ ওপেন ইউনিভার্সিটি, (n.d.)। বিএড. MC-06/07 (02): বাংলা শিক্ষণের বিষয়বস্তু ও পদ্ধতি (Content-cum-Methodology of Teaching Bengali)।
- পশ্চিমবঙ্গ সরকার, শিক্ষা দপ্তর, (n.d.)। নিরবচ্ছিন্ন ও সার্বিক মূল্যায়ন (CCE): উচ্চ প্রাথমিক স্তরের প্রশিক্ষণ সহায়ক নির্দেশিকা।
- পশ্চিমবঙ্গ মধ্যশিক্ষা পর্ষদ, (n.d.)। নিরবচ্ছিন্ন ও সার্বিক মূল্যায়ন (CCE) প্রশিক্ষণ মডিউল: বাংলা (৫–৮ শ্রেণি)।
- রাষ্ট্রীয় শিক্ষা গবেষণা ও প্রশিক্ষণ পরিষদ (SCERT), নয়াদিল্লি। (n.d.)। ইংরেজি ভাষা শিক্ষণ। ভারুন মার্গ, ডিফেন্স কলোনি, নয়াদিল্লি।
- রাষ্ট্রীয় শিক্ষা গবেষণা ও প্রশিক্ষণ পরিষদ (SCERT), পশ্চিমবঙ্গ। (n.d.)। বাংলা ভাষা শিক্ষণ।
- মিশ্র, এস. (n.d.), মাতৃভাষা শিক্ষণ প্রসঙ্গ। প্রভু প্রকাশন, কলকাতা।

4.4 Modern Subject Pedagogy of Bengali (Language–I)

Course - II

Semester- VI **Credit-2**

কোর্সটি সম্পর্কে (About the Course):

এই কোর্সটি মাধ্যমিক স্তরে বাংলা ভাষা শিক্ষণের জন্য প্রয়োজনীয় পেশাগত দক্ষতা (professional competencies) গড়ে তোলার উপর গুরুত্ব দেয়। এটি শিক্ষার্থী-শিক্ষকদের শিখন-শিক্ষণ পাঠবিশ্লেষণ, পাঠ-পরিকল্পনা প্রস্তুত এবং ব্লুমের ট্যাক্সোনমি (Bloom's Taxonomy) ব্যবহার করে শিখনের ফলাফল অর্জনের দক্ষতা বিকাশে সহায়তা করে। এই কোর্সের মাধ্যমে মাইক্রো-টিচিং, মৌলিক শিক্ষণ দক্ষতা এবং ভাষা শিখনে মূল্যায়ন, পরীক্ষণ ও প্রতিকারমূলক শিক্ষণ (Remedial Teaching) সম্পর্কিত বিভিন্ন পদ্ধতির প্রশিক্ষণ প্রদান করা হয়। এছাড়াও ভাষা শিক্ষণকে আরও কার্যকর করার জন্য ICT, কৃত্রিম বুদ্ধিমত্তা (AI), ডিজিটাল টুলস্ এবং মাল্টিমিডিয়া সম্পদের ব্যবহার শেখানো হয়। পাঠ্যক্রমটি প্রতিফলনমূলক অনুশীলন (Reflective Practice), ধারাবাহিক পেশাগত উন্নয়ন (Continuous Professional Development) এবং প্রযুক্তির কার্যকর ব্যবহারকে উৎসাহিত করে, যাতে শিখন-শিক্ষণ প্রক্রিয়া আরও উন্নত ও আধুনিক হয়।

পাঠ্যক্রমের উদ্দেশ্য (Course Objectives):

এই পাঠ্যক্রমের উদ্দেশ্য হলো শিক্ষার্থী-শিক্ষকদের মধ্যে মাধ্যমিক স্তরে কার্যকর ভাষা শিক্ষণের জন্য প্রয়োজনীয় দক্ষতা, ভূমিকা এবং পেশাগত নৈতিকতা সম্পর্কে সুস্পষ্ট ধারণা গড়ে তোলা। এটি শিক্ষার্থীদের শিখন-শিক্ষণ প্রক্রিয়া, শিক্ষাবিজ্ঞানসম্মত পাঠ বিশ্লেষণ (Pedagogical Analysis) এবং পাঠ পরিকল্পনা নির্মাণের জ্ঞান ও দক্ষতা অর্জনে সহায়তা করে। এই কোর্সের দ্বারা শিক্ষার্থী-শিক্ষকদের মাইক্রো-টিচিং, মৌলিক শিক্ষণ দক্ষতা এবং ভাষা শিক্ষণে কার্যকর শ্রেণিকক্ষ অনুশীলন সম্পর্কে পরিচিত করানো হয়। এছাড়াও, মূল্যায়ন, পরীক্ষণ এবং প্রতিকারমূলক শিক্ষণ (Remedial Teaching) দক্ষতা বিকাশের মাধ্যমে শিক্ষার্থীদের ভাষাগত দক্ষতা উন্নয়নে সহায়তা করবে। পাঠ্যক্রমটি ICT-এর সংযুক্তি, প্রতিফলনমূলক অনুশীলন (Reflective Practice) এবং ধারাবাহিক পেশাগত উন্নয়নকে উৎসাহিত করবে, যাতে শিক্ষণের কার্যকারিতা আরও উন্নত হয়।

শিখন ফলাফল (Learning Outcomes):

এই কোর্স সম্পন্ন করার পর শিক্ষার্থী-শিক্ষকরা যা করতে পারবে -

- ভাষা শিক্ষণের মূল নীতিসমূহ ব্যাখ্যা করতে এবং প্রয়োজনীয় শিক্ষণ দক্ষতা প্রদর্শন করতে পারবে।

- ভাষা শিক্ষণের জন্য কার্যকর পাঠ পরিকল্পনা (Lesson Plan) ও ইউনিট পরিকল্পনা (Unit Plan) তৈরি ও উন্নয়ন করতে পারবে।
- অনুশিক্ষণ (মাইক্রো-টিচিং) ও শ্রেণিকক্ষ অনুশীলনের মাধ্যমে মৌলিক শিক্ষণ দক্ষতাগুলি প্রয়োগ করতে পারবে।
- ভাষা শিক্ষার ফলাফল মূল্যায়নের জন্য উপযুক্ত মূল্যায়ন ও পরীক্ষণ পদ্ধতি ব্যবহার করতে পারবে।
- ভাষা শিক্ষণে ICT ও ডিজিটাল সম্পদ কার্যকরভাবে সংযুক্ত করতে পারবে।
- বাস্তব শ্রেণিকক্ষে শিক্ষার্থীকেন্দ্রিক, অন্তর্ভুক্তিমূলক এবং প্রতিফলনমূলক শিক্ষণ পদ্ধতি প্রয়োগ করতে পারবে।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Modern Subject Pedagogy of Bengali (Language–I) Course - II	20 hr	0	12 hr.	2

ইউনিট/Unit – I
শিখন শিক্ষণ প্রক্রিয়া এবং শিক্ষণ পরিকল্পনা

1. বাংলা ভাষা শিক্ষণের পদ্ধতি ও দৃষ্টিভঙ্গি : ধারণা, পদ্ধতি, গুরুত্ব এবং সীমাবদ্ধতা।
2. শিক্ষণ পদ্ধতি বিশ্লেষণ ও শিক্ষাদান পরিকল্পনা : শিক্ষাবিজ্ঞান সম্মত পাঠ বিশ্লেষণের ধারণা ও পদ্ধতি।

   একক পরিকল্পনা : একককে উপ-এককে বিভাজন, প্রতিটি উপ-এককের জন্য পাঠসংখ্যা নির্ধারণ, শিক্ষণ উপকরণ প্রস্তুতীকরণ, শিক্ষণ উদ্দেশ্য নির্ধারণ, ব্লুপ্রিন্ট ও প্রশ্নপত্র প্রস্তুতীকরণ, ইউনিট টেস্ট এবং মূল্যায়ন (গদ্য, পদ্য, ব্যাকরণ ইত্যাদি)।
3. পাঠ পরিকল্পনা : ধারণা, প্রয়োজনীতা, গুরুত্ব এবং একটি আদর্শ পাঠ পরিকল্পনার বৈশিষ্ট্য। ব্লুমের ট্যাক্সোনমি (জ্ঞানমূলক, অনুভূতিমূলক ও মনোসঞ্চালনমূলক ক্ষেত্র), সাধারণ ও বিশিষ্ট শিক্ষণ উদ্দেশ্য। গদ্য, পদ্য, ব্যাকরণ ইত্যাদি পাঠ পরিকল্পনা প্রস্তুতীকরণ।

ইউনিট/Unit – II

অনুশিক্ষণ (মাইক্রো-টিচিং), শিক্ষণ দক্ষতা, মূল্যায়ন ও পরীক্ষণ

1. অনুশিক্ষণ ও অনুপাঠ: ধারণা, উদ্দেশ্য, বৈশিষ্ট, গুরুত্ব এবং অনুপাঠ চক্র।
   ভাষা শিক্ষণের জন্য মৌলিক শিক্ষণ দক্ষতাসমূহ : প্রারম্ভিক দক্ষতা (Introduction Skill), প্রশ্ন করা ও অনুসন্ধানমূলক প্রশ্ন (Questioning and Probing Questioning), ব্যাখ্যা ও উদাহরণ প্রদান দক্ষতা (Explaining and Illustrating Skills), শ্রেণিকক্ষ ব্যবস্থাপনা দক্ষতা (Classroom Management Skill), ব্ল্যাকবোর্ড ব্যবহার দক্ষতা (Blackboard Writing Skill), পুনর্বলন দক্ষতা (Reinforcement Skill) এবং পাঠ সমাপ্তি দক্ষতা (Lesson Closure Skill)।
2. ভাষা শিক্ষণে মূল্যায়ন ও পরীক্ষণ : ধারণা, অর্থ, প্রয়োজন ও গুরুত্ব। ভাষা শিক্ষণে মূল্যায়নের ধরন—শেখার জন্য মূল্যায়ন (Assessment for Learning), শেখার মূল্যায়ন (Assessment of Learning) এবং শেখা হিসাবে মূল্যায়ন (Assessment as Learning)।
3. ভাষা মূল্যায়ন ও পরীক্ষণ : দৃষ্টিভঙ্গি, উপকরণ ও কৌশল। উপলব্ধিমূলক পরীক্ষা (Achievement Tests), নির্ণায়ক মূল্যায়ন (Diagnostic Assessment) এবং প্রতিকারমূলক শিক্ষণ (Remedial Teaching)।

ইউনিট/Unit – III

ভাষা শিক্ষণে আইসিটি সংযুক্তি এবং পেশাগত উন্নয়ন

1. ভাষা শিক্ষণে ICT : ভাষা শিক্ষায় ICT-এর পরিধি, গুরুত্ব এবং প্রয়োগ। কৃত্রিম বুদ্ধিমত্তা (AI), মেশিন লার্নিং (Machine Learning), স্মার্ট বোর্ড এবং মাল্টিমিডিয়া প্রযুক্তি।
2. ডিজিটাল উপকরণ ও শিক্ষণ সম্পদ : অডিও, ভিজ্যুয়াল, অডিও-ভিজ্যুয়াল উপকরণ, অ্যানিমেশন, সিমুলেশন, ডিজিটাল রেপোজিটরি এবং ওপেন এডুকেশনাল রিসোর্স (OERs), ভার্চুয়াল রিয়েলিটি (VR) এবং AI-ভিত্তিক শিখন-শিক্ষণ সম্পদ।
3. পেশাগত উন্নয়ন ও প্রতিফলনমূলক অনুশীলন : একজন পেশাদার ভাষা শিক্ষকের প্রয়োজনীয় গুণাবলি। প্রতিফলনমূলক শিক্ষণ (Reflective Teaching) এবং ধারাবাহিক পেশাগত উন্নয়ন (Continuous Professional Development)।

প্র্যাকটিকাম / ক্ষেত্রকর্ম (যে কোনো একটি) (Practicum)

1. বিদ্যালয় পরিদর্শনের সময় শ্রেণিকক্ষ পর্যবেক্ষণের মাধ্যমে ভাষা শিক্ষায় ধীরগতি সম্পন্ন শিক্ষার্থী, নিম্ন কৃতিত্বসম্পন্ন শিক্ষার্থী এবং উচ্চ কৃতিত্বসম্পন্ন শিক্ষার্থী শনাক্ত করা।
2. মাধ্যমিক স্তরের ভাষাশিক্ষার পাঠ্যবই থেকে নির্বাচিত যেকোনো একটি বিষয়ে উপযুক্ত ডিজিটাল টুলস্ ব্যবহার করে ই-কনটেন্ট (E-content) তৈরি করা।
3. ভাষা শিক্ষণে ব্যবহৃত বিভিন্ন ডিজিটাল উপকরণ সমালোচনামূলকভাবে বিশ্লেষণ করা এবং অর্থবহ ভাষা শিক্ষণ নিশ্চিত করার ক্ষেত্রে সেগুলোর কার্যকারিতা মূল্যায়ন করা।

4. মাধ্যমিক স্তরের একটি ভাষাশিক্ষার পাঠ্যবই নির্বাচন করে তার সকারাত্মক ও নকারাত্মক দিক সমালোচনামূলকভাবে বিশ্লেষণ করা, শিক্ষণফলের সঙ্গে তার সামঞ্জস্য যাচাই করা এবং প্রয়োজনীয় উন্নয়ন বা পরিবর্তনের পরামর্শ প্রদান করা।

শিক্ষণ পদ্ধতি (Mode of Transaction)

লেকচার-সহ আলোচনা (Lecture-cum-Discussion), প্রকল্পভিত্তিক পদ্ধতি (Project-Based Method), সমস্যা সমাধান পদ্ধতি (Problem-Solving Method), অভিজ্ঞতাভিত্তিক শিক্ষা (Experiential Learning), অনুসন্ধানমূলক পদ্ধতি (Inquiry Approach), ICT-সমন্বিত শিক্ষা এবং বিভিন্ন আন্তঃক্রিয়াশীল পদ্ধতি যেমন দলগত আলোচনা, সহপাঠ শিক্ষণ (Peer Tutoring), দলগত শিক্ষণ (Team Teaching), কার্যশালা, পর্যবেক্ষণ এবং উপস্থাপনা।

মূল্যায়ন পদ্ধতি (Mode of Assessment)

লিখিত পরীক্ষা, শ্রেণিকক্ষ উপস্থাপনা, সেমিনার, অ্যাসাইনমেন্ট, প্র্যাকটিকাম এবং সেমিস্টার শেষে টার্মিনাল পরীক্ষার মাধ্যমে কোর্সের ফলাফল মূল্যায়ন করা হবে (UGC নির্দেশিকা অনুযায়ী)।

তথ্যসূত্র (References)

- মিশ্র, এস., ও বিশ্বাস, এস. (২০২০)। ভাষা শিক্ষণ পদ্ধতি। রীতা পাবলিকেশন।
- চট্টোপাধ্যায়, কে. (২০২০)। প্রাথমিক শিক্ষক শিক্ষণে বাংলা ভাষা বিষয় ও পদ্ধতি। রীতা পাবলিকেশন।
- চট্টোপাধ্যায়, কে. (n.d.)। মাতৃভাষা শিক্ষণ পদ্ধতি।
- সেন, এম. কে. (n.d.)। শিক্ষা প্রযুক্তি বিজ্ঞান। সোমা বুক এজেন্সি।
- রাহা, এস., ও বসু, বি. (n.d.)। বাংলা ভাষা শিক্ষণ পরিক্রমা (Bengali Teaching Methodology)। আহেলি পাবলিশার্স।
- দে, কে. কে., চট্টোপাধ্যায়, কে., ও ভট্ট, এস. সি. (n.d.)। শিক্ষণ মূল্যায়ন। আহেলি পাবলিশার্স।
- নেতাজি সুভাষ ওপেন ইউনিভার্সিটি। (n.d.)। বিএড. MC-06/07 (02): বাংলা শিক্ষণের বিষয়বস্তু ও পদ্ধতি (Content-cum-Methodology of Teaching Bengali)।
- পশ্চিমবঙ্গ সরকার, শিক্ষা দপ্তর, (n.d.)। নিরবচ্ছিন্ন ও সার্বিক মূল্যায়ন (CCE): উচ্চ প্রাথমিক স্তরের প্রশিক্ষণ সহায়ক নির্দেশিকা।

- পশ্চিমবঙ্গ মধ্যশিক্ষা পর্ষদ, (n.d.)। নিরবচ্ছিন্ন ও সার্বিক মূল্যায়ন (CCE) প্রশিক্ষণ মডিউল: বাংলা (৫—৮ শ্রেণি)।
- রাষ্ট্রীয় শিক্ষা গবেষণা ও প্রশিক্ষণ পরিষদ (SCERT), নয়াদিল্লি (n.d.)। ইংরেজি ভাষা শিক্ষণ। ভারুন মার্গ, ডিফেন্স কলোনি, নয়াদিল্লি।
- রাষ্ট্রীয় শিক্ষা গবেষণা ও প্রশিক্ষণ পরিষদ (SCERT), পশ্চিমবঙ্গ। (n.d.)। বাংলা ভাষা শিক্ষণ।
- মিশ্র, এস. (n.d.)। মাতৃভাষা শিক্ষণ প্রসঙ্গ। প্রভু প্রকাশন, কলকাতা।

Foundations of Odia language teaching and pedagogical practices
Methodology of modern language teaching (Odia) - 1

Sem – 4th **Credit: - 02**

ପରିଚୟ (Introduction) –

ଏହି ପାଠ୍ୟଟି ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପ୍ରଥମ ଭାଷା ଭାବେ ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷଣର ସାଧାରଣ ଏବଂ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ ଭିତ୍ତିଭୂମି ସହ ପରିଚିତ କରାଏ। ଏହା ଭାଷାର ସ୍ୱଭାବ, କାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଗୁରୁତ୍ୱ, ଭାଷା ଅଧିଗମର ପ୍ରମୁଖ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକ, ଏବଂ ଆଧୁନିକ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରବଳତାଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରେ। ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷାନୀତି, ବହୁଭାଷୀ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ, ଏବଂ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ବିଭିନ୍ନତାକୁ ଧ୍ୟାନରେ ରଖି ବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଓଡ଼ିଆର ସ୍ଥାନକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରେ। ଏହା ସହିତ ଉଚିତ ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି, ପେଡାଗୋଜିକାଲ୍ ଉପକରଣ, ଆଇସିଟି ସମ୍ମିଳନ, ଧାରଣା ମାନଚିତ୍ର (କନ୍ସେପ୍ଟ ମ୍ୟାପିଂ), ଶିକ୍ଷା ସାମଗ୍ରୀ ଏବଂ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ବିକାଶ ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ କେନ୍ଦ୍ରିକ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପରିକଳ୍ପନା ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱୟନରେ ପେଶାଗତ କୌଶଳ ବିକାଶ କରାଯାଏ। ଭାଷାବିଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞାନକୁ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଥା ସହ ଏକତ୍ର କରି, ଏହି ପାଠ୍ୟଟି ଆସନ୍ତା ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ସମାବେଶୀ, ଆକର୍ଷଣୀୟ ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟକର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ।

ଶିକ୍ଷା ଫଳାଫଳ (Learning Outcomes)

ଏହି ପାଠ୍ୟ ସଫଳତାର ସହିତ ସମାପ୍ତ କରିବା ପରେ, ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ଶିକ୍ଷକମାନେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କ୍ଷମତାଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଜନ କରିପାରିବେ–

- ଭାଷାର ସ୍ୱଭାବ, କାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଶିକ୍ଷାଗତ ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ପ୍ରଥମ ଭାଷା ଅଧିଗମ ଏବଂ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରମୁଖ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷାନୀତି (NEP), ଜାତୀୟ ପାଠ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟା ଢାଞ୍ଚା (NCF) ଏବଂ ବହୁଭାଷୀ ଶିକ୍ଷାକୁ ଧ୍ୟାନରେ ରଖି ବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଓଡ଼ିଆର ସ୍ଥାନକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ପଦ୍ଧତି, ଅଭିଗମ ଏବଂ କୌଶଳ ବାଛିପାରିବେ।
- ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ କେନ୍ଦ୍ରିକ ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା ଏବଂ କକ୍ଷାକକ୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଡିଜାଇନ୍ କରିପାରିବେ।
- ICT, ଶ୍ରବ୍ୟ-ଦୃଶ୍ୟ ସହାୟକ ସାମଗ୍ରୀ, ଧାରଣା ମାନଚିତ୍ର ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିକ୍ଷା-ଶିକ୍ଷଣ ସମ୍ପଦଗୁଡ଼ିକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ଭାବେ ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବେ।
- ପାଠ୍ୟସାମଗ୍ରୀ, ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ, କାର୍ଯ୍ୟପତ୍ର (worksheet) ଏବଂ ପୂରକ ସାମଗ୍ରୀ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରିବେ।
- ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ବୃଦ୍ଧି ଏବଂ ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣକୁ ପ୍ରୋତ୍ସାହିତ କରିପାରିବେ।
- ସମାବେଶୀ ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଥା ମାଧ୍ୟମରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ବିଭିନ୍ନତାକୁ ସମ୍ବୋଧନ କରିପାରିବେ।
- ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଶିକ୍ଷଣ, ବୃତ୍ତିଗତ ନୀତିମୂଲ୍ୟ ଏବଂ ଭାଷା ଶିକ୍ଷାରେ ନିରନ୍ତର ଉନ୍ନତିକୁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିପାରିବେ।

ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏବଂ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ: (Aims & Objectives) -

ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ସମାପ୍ତି ପରେ, ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ଶିକ୍ଷକମାନେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କ୍ଷମତାଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଜନ କରିପାରିବେ–

- ମାଧ୍ୟମିକ ସ୍ତରରେ ମାତୃଭାଷାର ଧାରଣା, ଗୁରୁତ୍ୱ ଏବଂ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ବୁଝିପାରିବେ।
- ଭାଷା ଶିକ୍ଷା-ଶିକ୍ଷଣର ବିଭିନ୍ନ କୌଶଳ ଏବଂ ରଣନୀତିଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିପାରିବେ।
- ଭାଷାର ବିଭିନ୍ନ ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିପାରିବେ।
- ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ପେଡାଗୋଜିକ୍ ଅଭିଗମ ଚୟନ କରି ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷଣରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବେ।
- ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷଣରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଏବଂ ସମ୍ପଦ ସାମଗ୍ରୀ ପ୍ରତି ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଭାବନା ଦେଖାଇପାରିବେ।

- ଭାଷା କୌଶଳ ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ବିଷୟ-ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରିବେ।
- ଭାଷା କୌଶଳ ଏବଂ ବିଷୟବସ୍ତୁ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ପାଇଁ ପରୀକ୍ଷା ପରିକଳ୍ପନା ଏବଂ ଗଠନ କରିପାରିବେ।
- ଭାଷା ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ଧାରଣା ମାନଚିତ୍ର (କନ୍ସେପ୍ଟ ମ୍ୟାପ) ପରି ପେଡାଗୋଜିକ୍ ଉପକରଣ ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବେ।
- ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପାଇଁ ଆଧୁନିକ ପ୍ରଯୁକ୍ତିର ସଠିକ୍ ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବେ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Foundations of Odia language teaching and pedagogical practices Methodology of modern language teaching (Odia) - 1	20 hr	0	12 hr.	2

Credit-01 / କ୍ରେଡିଟ–୦୧: ଭାଷା ଅଭିଗମ ଏବଂ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣର ଭାଷାବୈଜ୍ଞାନିକ ବ୍ୟବହାର

- ସମାଜ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଭାଷାର ଭୂମିକା ଏବଂ ସ୍ଥାନ, ଭାରତୀୟ ସମ୍ବିଧାନ ଅନୁଯାୟୀ।
- ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନୀତି ଏବଂ ବ୍ୟବସ୍ଥା: ଧାରା ୩୪୩, ୩୫୧, ୩୫୦A, ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷାନୀତି ୧୯୬୮, ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷାନୀତି ୧୯୮୬, କାର୍ଯ୍ୟପରିକଳ୍ପନା (POA ୧୯୯୨), ଜାତୀୟ ପାଠ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟା ଢାଞ୍ଚା (NCF ୨୦୨୫) ଏବଂ ଜାତୀୟ ଶିକ୍ଷାନୀତି (NEP ୨୦୨୦)।
- ପ୍ରଥମ ଭାଷା ଅଧିଗମର ଅଭିଗମଗୁଡ଼ିକ।
- ପ୍ରଥମ ଭାଷା: ଅର୍ଥ, ଗୁରୁତ୍ୱ, ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, କାରକ ଏବଂ ପ୍ରଭାବ।
- ପ୍ରଥମ ଭାଷା ଅଧିଗମର ଅଭିଗମଗୁଡ଼ିକ ଅନୁସାରେ— ବ୍ୟବହାରବାଦୀ (Watson, Skinner), ଜନ୍ମଜାତବାଦୀ (Chomsky) ଏବଂ ସାମାଜିକ-ଆନ୍ତର୍କ୍ରିୟାବାଦୀ (Jean Piaget, Lev Vygotsky)।

Credit-02 କ୍ରେଡିଟ-୦୨: ବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଓଡ଼ିଆର ସ୍ଥାନ ଏବଂ ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି

- ବିଦ୍ୟାଳୟ ପାଠ୍ୟକ୍ରମର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରରେ ପ୍ରଥମ ଭାଷାର ଗୁରୁତ୍ୱ ଏବଂ ସ୍ଥାନ, ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ ବିଷୟ, ଶିକ୍ଷଣ ମାଧ୍ୟମ ଏବଂ ପରୀକ୍ଷା।
- ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରରେ ପ୍ରଥମ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ (NCF 2005 ଅନୁସାରେ)।
- ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପ୍ରଥମ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ-ଶିକ୍ଷାର ବର୍ତ୍ତମାନୀନ ଚ୍ୟାଲେଞ୍ଜ: ବହୁଭାଷୀ ପରିପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟ।
- ପାରମ୍ପରିକ ଏବଂ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି: ପ୍ଲେ-ୱେ ପଦ୍ଧତି, ନାଟ୍ୟୀକରଣ (Dramatization), ପ୍ରକଳ୍ପ ପଦ୍ଧତି (Project)।
- ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷଣ ପାଇଁ ପେଡାଗୋଜିକ୍ ଉପକରଣ ଏବଂ ସମ୍ପଦ।
- ନୂତନ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ଏବଂ ବିସ୍ତୃତ ପାଠ ବୁଝିବା ପାଇଁ ଧାରଣା ମାନଚିତ୍ର (Concept Mapping) ପ୍ରକ୍ରିୟା।
- M.I.L. (Odia) ରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ, ପୂରକ ଶିକ୍ଷା ସାମଗ୍ରୀ ଏବଂ ଶିକ୍ଷକ ହ୍ୟାଣ୍ଡବୁକ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତି ପ୍ରଣାଳୀ।

- ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାରର ପରିବର୍ତ୍ତନର କାରଣ: ଦେଶଜ ଶବ୍ଦ, ତତ୍ସମ ଶବ୍ଦ, ତଦ୍ଭବ ଶବ୍ଦ।

ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ / ପ୍ରାକ୍ଟିକମ୍ (Practicum / Practical Activities) -

- ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ଅଭିଗମ ବ୍ୟବହାର କରି ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।
- ଭାଷା ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କରି ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ରିପୋର୍ଟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।
- ପ୍ଲେ-ୱେ, ନାଟ୍ୟୀକରଣ ଏବଂ ପ୍ରକଳ୍ପ ପଦ୍ଧତି ବ୍ୟବହାର କରି ମାଇକ୍ରୋ-ଟିଚିଂ ସେସନ୍ ଆୟୋଜନ କରିବା।
- ଧାରଣା ମାନଚିତ୍ର, କାର୍ଯ୍ୟପତ୍ର (worksheet) ଏବଂ ICT ସମ୍ମିଳିତ ଶିକ୍ଷଣ ସାମଗ୍ରୀ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।
- NCF ଏବଂ NEP ଆଧାରରେ ଓଡ଼ିଆ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଏବଂ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଡକ୍ୟୁମେଣ୍ଟ ସମୀକ୍ଷା କରିବା।
- ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ବୃଦ୍ଧି ଏବଂ ଭାଷା ବିକାଶ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଡିଜାଇନ୍ କରିବା।
- ଭାଷା ଅଧିଗମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏବଂ ବହୁଭାଷୀ ଶିକ୍ଷା ଉପରେ ସେମିନାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।
- ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା, ଶିକ୍ଷା ସମ୍ପଦ ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଡାଏରୀ ସମେତ ଏକ ଶିକ୍ଷଣ ପୋର୍ଟଫୋଲିଓ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Mode of Transaction) -

- ଆନ୍ତର୍କ୍ରିୟାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
- ପ୍ରଦର୍ଶନ ଏବଂ ମାଇକ୍ରୋ-ଶିକ୍ଷଣ
- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଆଲୋଚନା ଏବଂ ସହଯୋଗୀ ଶିକ୍ଷା
- ଶିକ୍ଷା ସାମଗ୍ରୀ ବିକାଶ କାର୍ଯ୍ୟଶାଳା
- ଆଇସିଟି ସମ୍ମିଳିତ ଶିକ୍ଷା-ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରୟୋଗ
- ବିଦ୍ୟାଳୟ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ ଏବଂ କ୍ଷେତ୍ରଭିତ୍ତିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ
- ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପାଠନ ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଅଭ୍ୟାସ
- ନିରନ୍ତର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ—ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା, ନିଯୁକ୍ତି, ପ୍ରସ୍ତୁତି, ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଂଶଗ୍ରହଣ ମାଧ୍ୟମରେ

ପ୍ରସ୍ତାବିତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ (Suggested Activities) -

- ଶୁଣିବା, କହିବା ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷା କୌଶଳ ପାଇଁ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।
- ପାଞ୍ଚଟି ପଡ଼ୋଶ ବିଦ୍ୟାଳୟ ପରିଦର୍ଶନ କରି ସେଠାରେ ତ୍ରିଭାଷା ସୂତ୍ର (Three Language Formula) କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱୟନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏକ ରିପୋର୍ଟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା (ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରଣାଳୀ): (Transaction Mode) -

- ପ୍ୟାନେଲ ଆଲୋଚନା, ସିମ୍ପୋଜିଆ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ସହ ଆଲୋଚନା, ଆନ୍ତର୍କ୍ରିୟାତ୍ମକ ସତ୍ର, କ୍ଷେତ୍ରଭିତ୍ତିକ ପ୍ରୟୋଗ, ଦଳୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତି, ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ସତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି।

ସନ୍ଦର୍ଭ ସୂଚୀ (Reference) -

- ମହାନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଓ ଶିକ୍ଷଣ, ଟାକ୍ସିଲା ପବ୍ଲିକେସନ, କଟକ।
- ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଏନ୍., ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି, ଦିବ୍ୟ ପ୍ରକାଶନ, ଭୁବନେଶ୍ୱର।
- ନାୟକ ବି. କେ., ଓଡ଼ିଆ ମାତୃଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି, କିତାବ ମହଲ, କଟକ।
- ପ୍ରଧାନ, ଚିନ୍ମୟୀ, ଓଡ଼ିଆ ମାତୃଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି, ଏ. କେ. ମିଶ୍ର ପବ୍ଲିକେସନ।

- ମିଶ୍ର ବିଜୟ କୁମାର, +୩ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ର (ଓଡ଼ିଆ), ଏ. କେ. ମିଶ୍ର ପବ୍ଲିକେସନ।
- ପଟ୍ଟନାୟକ ଡି. ପି., ମାତୃଭାଷା ଏବଂ ଭାଗ୍ୟ।
- ପଟ୍ଟନାୟକ ଡି. ପି., ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନ।
- ମହାପାତ୍ର ବି. ପି., ମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆ।

Teaching, Learning and Assessment of Odia Language
Methodology of Modern Language Teaching (Odia)- 2

Sem -6 **Credit: - 02**

ପରିଚୟ Introduction

ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ତରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ଶିକ୍ଷଣ, ଶିଖଣ ଏବଂ ମୂଲ୍ୟାୟନ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ବୃତ୍ତିଗତ କ୍ଷମତାଗୁଡ଼ିକୁ ବିକାଶ କରେ। ଏହା ଶୁଣିବା, କହିବା, ପଢ଼ିବା ଏବଂ ଲେଖିବା—ଏହି ଚାରିଟି ଭାଷା କୌଶଳର ଅଧିଗମ ଏବଂ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଭ୍ୟାସରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ସମନ୍ୱୟ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଏ। ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା, ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ କେନ୍ଦ୍ରିକ ଶିକ୍ଷଣ ରଣନୀତି, ବ୍ୟାକରଣ ଏବଂ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ଶିକ୍ଷଣ, ରଚନା ଲେଖନ ଏବଂ ନିରନ୍ତର ଓ ସମଗ୍ର ମୂଲ୍ୟାୟନର ବ୍ୟବହାର ଉପରେ କେନ୍ଦ୍ରିତ। ଏହା ସହିତ ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଗଠନବାଦୀ ଅଭିଗମ, ଗଠନାତ୍ମକ ଏବଂ ସମାପନ ମୂଲ୍ୟାୟନ, ରୁବ୍ରିକ୍ସ, ପୋର୍ଟଫୋଲିଓ, ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଅଭ୍ୟାସ ଏବଂ ICT ସମ୍ମିଳିତ ମୂଲ୍ୟାୟନ ପ୍ରଣାଳୀ ସହ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ପରିଚିତ କରାଏ। ପେଡାଗୋଜି, ଭାଷା କୌଶଳ ଏବଂ ମୂଲ୍ୟାୟନ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ସମନ୍ୱୟ ମାଧ୍ୟମରେ, ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଆଗାମୀ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଥପୂର୍ଣ୍ଣ, ସମାବେଶୀ ଏବଂ କ୍ଷମତାଭିତ୍ତିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ।

ଶିକ୍ଷା ଫଳାଫଳ (Learning Outcomes)

ଏହି ପାଠ୍ୟ ସଫଳତାର ସହିତ ସମାପ୍ତ କରିବା ପରେ, ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ଶିକ୍ଷକମାନେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କ୍ଷମତାଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଜନ କରିପାରିବେ–

- ଭାଷା ଶିକ୍ଷାରେ ଶୁଣିବା, କହିବା, ପଢ଼ିବା ଏବଂ ଲେଖିବା କୌଶଳର ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିପାରିବେ।
- ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷଣ ରଣନୀତି ବ୍ୟବହାର କରି ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ କେନ୍ଦ୍ରିକ ଓଡ଼ିଆ ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱୟନ କରିପାରିବେ।
- ବ୍ୟାକରଣ, ରଚନା ଏବଂ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ଶିକ୍ଷଣ ପାଇଁ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବେ।
- ସଂଯୋଗ କୌଶଳ, ସୃଜନଶୀଳତା ଏବଂ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଚିନ୍ତନ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଡିଜାଇନ୍ କରିପାରିବେ।
- ଭାଷା ଶିକ୍ଷା ପାଇଁ ଗଠନାତ୍ମକ ଏବଂ ସମାପନ ମୂଲ୍ୟାୟନ ଉପକରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରିବେ।
- ରୁବ୍ରିକ୍ସ, ପୋର୍ଟଫୋଲିଓ, ଡାଏରୀ, ସହପାଠୀ ମୂଲ୍ୟାୟନ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ମୂଲ୍ୟାୟନକୁ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ଭାବେ ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବେ।
- ICT ଏବଂ ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗଶାଳା ସମ୍ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଶିକ୍ଷଣ ଏବଂ ମୂଲ୍ୟାୟନରେ ସମନ୍ୱୟ କରିପାରିବେ।
- ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀଙ୍କ ଭାଷା କୌଶଳକୁ ବୈଧ ଏବଂ ବିଶ୍ୱସନୀୟ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ମୂଲ୍ୟାୟନ କରିପାରିବେ।
- ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀଙ୍କ ନିରନ୍ତର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ଗଠନାତ୍ମକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ପ୍ରଦାନ କରିପାରିବେ।
- ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଶିକ୍ଷଣ ଅଭ୍ୟାସ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଭାଷା ଶିକ୍ଷାରେ ବୃତ୍ତିଗତ ନୀତିମୂଲ୍ୟକୁ ଅନୁସରଣ କରିପାରିବେ।

ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏବଂ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ (Aims & Objectives) -

ଏହି ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ସମାପ୍ତି ପରେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ନିମ୍ନଲିଖିତ କ୍ଷମତାଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଜନ କରିପାରିବେ–

- ଭାଷାର ବିଭିନ୍ନ ଭୂମିକାଗୁଡ଼ିକୁ ବୁଝିପାରିବେ।
- ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଭାଷାର ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ପର୍କକୁ ବୁଝିପାରିବେ।
- ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୃଜନଶୀଳତା ବିକାଶ କରିପାରିବେ।
- ପରିପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟରେ ଭାଷାର ବ୍ୟବହାର—ବ୍ୟାକରଣ ଏବଂ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର—କୁ ବୁଝିପାରିବେ।
- ଶିକ୍ଷାରେ ମାତୃଭାଷାର ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ବୁଝିପାରିବେ।
- ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣର ଗଠନବାଦୀ ଅଭିଗମକୁ ବୁଝିପାରିବେ।

- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷରେ ପ୍ରିଣ୍ଟ, ଶ୍ରବ୍ୟ-ଦୃଶ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ଏବଂ **ICT** ସହିତ ଶିକ୍ଷଣ ସାହାଯ୍ୟକ ସାମଗ୍ରୀ ବିକାଶ ଏବଂ ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବେ।
- ଭାଷା ମୂଲ୍ୟାୟନ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ବୁଝିପାରିବେ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Teaching, Learning and Assessment of Odia Language Methodology of Modern Language Teaching (Odia)- 2	20 hr	0	12 hr.	2

(Credit-01) କ୍ରେଡିଟ-୦୧: ପ୍ରଥମ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣରେ ଭାଷା କୌଶଳ ଅଧିଗମ ଏବଂ ପେଡାଗୋଜିକ୍ ଅଭିଗମ

- ଶୁଣିବା କୌଶଳ, କହିବା କୌଶଳ, ପଢ଼ିବା କୌଶଳ, ଲେଖିବା କୌଶଳ।
- ଗଭୀର **(Intensive)** ଏବଂ ବିସ୍ତୃତ **(Extensive)** ପାଠନ କୌଶଳ ବିକାଶ ପ୍ରଣାଳୀ।
- ଲେଖିତ ରୂପରେ ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତିକରଣ ପାଇଁ ଭାଷା ଶିକ୍ଷାରେ ବ୍ୟାକରଣର ଭୂମିକା ଉପରେ ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ।
- ଭାଷା କୌଶଳ ବିକାଶରେ ସହ-ପାଠ୍ୟକ୍ରମ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପର ଗୁରୁତ୍ୱ: ବାଦବିବାଦ, ଭାଷା ଖେଳ, ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖନ, ସେମିନାର, କାହାଣୀ ଲେଖନ, ପ୍ରଦର୍ଶନୀ, କ୍ୱିଜ୍, ପତ୍ରିକା।
- ପ୍ରଥମ ଭାଷାରେ ଶିକ୍ଷା-ଶିକ୍ଷଣ ପରିକଳ୍ପନା।
- ପାଠ ପରିକଳ୍ପନାର ପୂର୍ବାବଶ୍ୟକତା।
- ପଦ୍ଧତି, ଅଭିଗମ ଏବଂ କୌଶଳ ଚୟନ।
- ଶିକ୍ଷା-ଶିକ୍ଷଣ ସାମଗ୍ରୀର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଡିଜାଇନ୍।
- ଗଠନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାୟନ ରଣନୀତି ଡିଜାଇନ୍।
- ଗଦ୍ୟ ଏବଂ ପଦ୍ୟ ଶିକ୍ଷଣ (ବିସ୍ତୃତ ଏବଂ ଅବିସ୍ତୃତ): ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଶିକ୍ଷଣ ରଣନୀତି, ସଂଯୋଗାତ୍ମକ ଏବଂ ଗଠନବାଦୀ ଅଭିଗମ **(5E** ଏବଂ **ICON** ମଡେଲ୍ ଅନୁଯାୟୀ)।

(Credit-02)କ୍ରେଡିଟ-୦୨: ବ୍ୟାକରଣ, ରଚନା, ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର, ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷଣରେ ମୂଲ୍ୟାୟନ

- କାର୍ଯ୍ୟମୂଳକ ଏବଂ ଔପଚାରିକ ବ୍ୟାକରଣ, ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏବଂ ଶିକ୍ଷଣ ରଣନୀତି।
- ରଚନା ଶିକ୍ଷା-ଶିକ୍ଷଣ: ଏହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏବଂ ପ୍ରବନ୍ଧ, ପତ୍ରଲେଖନ, ଟୀପ୍ପଣୀ ଲେଖନ, ଖସଡ଼ା ପ୍ରସ୍ତୁତି ପାଇଁ ଶିକ୍ଷଣ ରଣନୀତି।
- ଓଡ଼ିଆରେ ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା ପ୍ରସ୍ତୁତି।
- ପାଠାବଧି, ମୂଲ୍ୟାୟନ ଉପକରଣ, ପ୍ରତିବେଦନ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଏବଂ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା।
- ଗଠନବାଦୀ ମୂଲ୍ୟାୟନ ଅଭିଗମ: ରୁବ୍ରିକ୍ସ, ପୋର୍ଟଫୋଲିଓ, ଡାଏରୀ ଲେଖନ ଏବଂ ଖୋଲା-ମନ୍ତବ୍ୟ **(Open-ended)** ପ୍ରଶ୍ନ।

ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ / ପ୍ରାକ୍ଟିକମ୍ (Practicum / Practical Activities) -

- LSRW କୌଶଳ ବିକାଶ ପାଇଁ ସମନ୍ୱିତ ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।
- ବ୍ୟାକରଣ, ରଚନା ଏବଂ ଶବ୍ଦଭଣ୍ଡାର ଶିକ୍ଷଣ ଉପରେ ମାଇକ୍ରୋ-ଟିଚିଂ ସେସନ୍ କରିବା।
- ଭାଷା ଖେଳ, ସଂଯୋଗାତ୍ମକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଏବଂ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟପତ୍ର ଡିଜାଇନ୍ କରିବା।
- ରୁବ୍ରିକ୍ସ, ଚେକଲିଷ୍ଟ ଏବଂ ରେଟିଂ ସ୍କେଲ୍ ସମେତ ମୂଲ୍ୟାୟନ ଉପକରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।
- ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ପୋର୍ଟଫୋଲିଓ ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଡାଏରୀ ତିଆରି କରିବା।
- ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗଶାଳା ଏବଂ ICT ସମ୍ମିଳିତ ଶିକ୍ଷା-ଶିକ୍ଷଣ ସତ୍ର ଆୟୋଜନ କରିବା।
- ସହପାଠୀ ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ମୂଲ୍ୟାୟନ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ କରି ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ପ୍ରଦର୍ଶନ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା।
- ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା, ମୂଲ୍ୟାୟନ ଉପକରଣ ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ରିପୋର୍ଟ ସମେତ ଏକ ବୃତ୍ତିଗତ ଶିକ୍ଷଣ ପୋର୍ଟଫୋଲିଓ ସଂଗ୍ରହ କରିବା।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Mode of Transaction) -

- ଆନ୍ତର୍କ୍ରିୟାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
- ପ୍ରଦର୍ଶନ ଏବଂ ମାଇକ୍ରୋ-ଶିକ୍ଷଣ ସତ୍ର
- ପାଠ ପରିକଳ୍ପନା ଏବଂ ମୂଲ୍ୟାୟନ ଡିଜାଇନ୍ ଉପରେ କାର୍ଯ୍ୟଶାଳା
- ICT ସମ୍ମିଳିତ ଶିକ୍ଷା-ଶିକ୍ଷଣ ଏବଂ ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗଶାଳା ଅଭ୍ୟାସ
- ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଆଲୋଚନା ଏବଂ ସହଯୋଗୀ ଶିକ୍ଷା
- ବିଦ୍ୟାଳୟ-ଆଧାରିତ ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବୀ ଶିକ୍ଷଣ
- ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ପାଠନ ଏବଂ ପ୍ରକଳ୍ପ-ଭିତ୍ତିକ ଶିକ୍ଷା
- ନିରନ୍ତର ମୂଲ୍ୟାୟନ—ନିଯୁକ୍ତି, ପ୍ରସ୍ତୁତି, ପ୍ରାୟୋଗିକ କାର୍ଯ୍ୟ, ଶିକ୍ଷଣ ପୋର୍ଟଫୋଲିଓ ଏବଂ ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷ ଅଂଶଗ୍ରହଣ ମାଧ୍ୟମରେ

ପ୍ରସ୍ତାବିତ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ (Suggested Activities.)

- ଭାଷା ଶିକ୍ଷାର ବିଭିନ୍ନ ପଦ୍ଧତି ଏବଂ ଅଭିଗମଗୁଡ଼ିକର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଏବଂ ଦୁର୍ବଳତାର ତୁଳନାମୂଳକ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା।
- "ଭାଷା ଶ୍ରେଣୀକକ୍ଷରେ ଗଠନବାଦ (Constructivism)" କୁ ଧ୍ୟାନରେ ରଖି ୪ଟି କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା।

ଶିକ୍ଷଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା (Transaction Mode) -

- ପ୍ୟାନେଲ ଆଲୋଚନା, ସିମ୍ପୋଜିଆ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ସହ ଆଲୋଚନା, ଆନ୍ତର୍କ୍ରିୟାତ୍ମକ ସତ୍ର, କ୍ଷେତ୍ରଭିତ୍ତିକ ପ୍ରୟୋଗ, ଦଳୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତି, ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ସତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି।

ସନ୍ଦର୍ଭ ସୂଚୀ (Reference) -

- ମହାନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଓ ଶିକ୍ଷଣ, ଟାକ୍ସିଲା ପବ୍ଲିକେସନ, କଟକ।
- ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଏନ୍., ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି, ଦିବ୍ୟ ପ୍ରକାଶନ, ଭୁବନେଶ୍ୱର।

- ନାୟକ ବି. କେ., ଓଡ଼ିଆ ମାତୃଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି, କିତାବ ମହଲ, କଟକ।
- ପ୍ରଧାନ, ଚିନ୍ମୟୀ, ଓଡ଼ିଆ ମାତୃଭାଷା ଶିକ୍ଷଣ ପଦ୍ଧତି, ଏ. କେ. ମିଶ୍ର ପବ୍ଲିକେସନ।
- ମିଶ୍ର ବିଜୟ କୁମାର, +୩ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ର (ଓଡ଼ିଆ), ଏ. କେ. ମିଶ୍ର ପବ୍ଲିକେସନ।
- ପଟ୍ଟନାୟକ ଡି. ପି., ମାତୃଭାଷା ଏବଂ ଭାଗ୍ୟ।
- ପଟ୍ଟନାୟକ ଡି. ପି., ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନ।
- ମହାପାତ୍ର ବି. ପି., ମାତୃଭାଷା ଓଡ଼ିଆ।

4.4 आधुनिक विषय शिक्षण शास्त्र

मराठी -1

सत्र – 4 **श्रेय अंक – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

भारत हा बहुभाषिकांचा देश आहे. राज्य शासनाने मराठी भाषा ही महाराष्ट्रासाठी मातृभाषा म्हणून स्विकारली आहे. शालेय अभ्यासक्रमात प्रथम भाषा म्हणून त्रिभाषा सूत्रानुसार मातृभाषेचे स्थान आणि महत्व अनन्य साधारण असेच आहे. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात सर्वांगीण विकासाची अवस्था गाठण्यासाठी मातृभाषेचा आधार घेणे आवश्यक असते. त्यासाठी मराठी विषयाचा परिचय होणे आवश्यक आहे. तसेच त्याचे शालेय अभ्यासक्रमातील स्थान आणि महत्व, त्याचा इतर विषयांशी सहसंबंध, वर्ग अध्यापनाचे उद्देश लक्षात घेणे आवश्यक आहे. तसेच मराठी विषय अध्यापनाच्या विविध अध्यापन पध्दतीचा आणि तंत्रांचा अभ्यास यामध्ये करण्यात येणार आहे.

उद्देश

1. मराठी अध्यापनाचे स्थान, महत्व, उद्दिष्टे आणि सहसंबंध समजून घेण्यास विद्यार्थी – शिक्षकाला सक्षम करणे.
2. मराठी भाषेचा विहित अभ्यासक्रम आणि पाठयपुस्तकाचा अभ्यास करणे.
3. आकलन आणि अभिव्यक्ती यांची क्षमता वाढविणे.
4. विचार आणि चिंतन करण्याची क्षमता वाढविणे.
5. मराठी भाषा साहित्य, संस्कती, राष्ट्र आणि मानव समाज याविषयी आदर व प्रेमाची भावना निर्माण करणे.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मराठी -1	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) – 1

शालेय अभ्यासक्रमात मराठी विषयाचा परिचय.

1. भाषा – व्याख्या, प्रकार, लक्षणे आणि महत्व
2. शालेय अभ्यासक्रमात मराठीचे स्थान आणि महत्व.
3. मराठी अध्यापनाची उद्दिष्टे
   - सर्वसाधारण उद्दिष्टे
   - भाषिक उद्दिष्टे

- वाड्.मयीन उद्दिष्टे
- मराठी अध्यापनाची वर्ग उद्दिष्टे

4. मराठी विषयाचा इतर शालेय विषयांशी सहसंबंध
5. मराठी भाषा अध्यापनाची तत्वे
6. मराठीच्या चांगल्या पाठयपुस्तकाची लक्षणे आणि निकष

पाठ्यांशः(Unit) – 2

मराठी अध्यापनाच्या विविध पध्दती आणि तंत्र

1. अध्यापनाची सुत्रे
2. व्याख्यान पध्दतीचे महत्व आणि गुण-दोष
3. कथन पध्दतीचे महत्व आणि गुण-दोष
4. परिसंवाद पध्दतीचे महत्व आणि गुण-दोष
5. उदगामी - अवगामी पध्दतीचे महत्व आणि गुण-दोष
6. गद्य, पद्य, व्याकरण अध्यापनासाठी उपयुक्त अध्यापन पध्दती
7. अध्यापनाची तंत्रे – चर्चा तंत्र, गट चर्चा, परिसंवाद, चर्चासत्र बुध्दिमंथन, स्वाध्याय तंत्र,

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. मराठी भाषेतील पाच प्रसिध्द लेखक/लेखिका आणि पाच कवी/ कवयित्री यांच्या विषयी माहिती लिहा.
2. 2020 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार मातृभाषेसाठी दिलेली मार्गदर्शक तत्वांची माहिती लिहा.
3. मराठी भाषा दिनाचे महत्व सांगून कार्यक्रमाचे आयोजन करा.
4. मराठी भाषा विकासाशी संबंधित संस्था व उपक्रमाची माहिती मिळवा.
5. मराठी भाषा वाचन व लेखन कौशल्यावर आधारित भाषिक खेळ तयार करा.

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Book)–

1. कुंडले म.बा. 1991 'मराठीचे अध्यापन', श्रीविद्या प्रकाशन पुणे.
2. करंदिकर सुरेश, 1996 'मराठी अध्यापन पध्दती', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
3. इंदूरकर कल्याणी, 2007 'मराठीचे अध्यापन', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
4. दुनाखे अरविंद, 2007 'मराठीचे आशययुक्त अध्यापन', नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
5. अकोलकर ग. वि. आणि पाटणकर ना.वि. 1977 'मराठीचे अध्यापन', व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
6. पाटील लीला, 1994 'मराठीचे अध्यापन आणि मूल्यमापन', व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
7. सरदेशमुख आणि करंदीकर, 1971 'मातृभाषा अध्ययन-अध्यापन', नीलकंठ प्रकाशन, पुणे.

4.4 आधुनिक विषय शिक्षण शास्त्र

मराठी -2

सत्र – 6 **श्रेय अंक – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

विद्यार्थ्यात योग्य क्षमता निर्माण करण्यासाठी अभ्यासक्रम व पाठयक्रमाची योजना कशी करावी याचे ज्ञान शिक्षकाला असणे आवश्यक आहे. तेव्हाच अध्यापन अधिक प्रभावी व आनंददायी होईल. या दृष्टीने अभ्यासपूरक, अभ्यासानुवर्ती वा सहशालेय कार्यक्रमांचे आयोजन करणे आवश्यक आहे. भाषा शिकविणाऱ्या शिक्षकाच्या अंगी असणाऱ्या विशेष गुणवैशिष्टयामुळे त्यांची वेगळी ओळख निर्माण होत असते. अध्यापन करतांना विविध शैक्षणिक साधनांचा उपयोग करण्याची कला अंगीकृत असल्यास अध्ययन उत्कृष्ठ होते. उद्दिष्टांचा विचार करून अभ्यासक्रमाचे पाठनियोजन, घटकनियोजन आणि वार्षिक नियोजन केल्यास अध्यापनात एकसूत्रता येते, मूल्यांकन करणे सोयीस्कर होते आणि उद्दिष्टांची पूर्ती करता येते.

उद्येश

1. मराठी भाषेच्या अभ्यासक्रम निर्मितीचे तत्वे जाणून घेणे.
2. मराठी भाषा अभ्यासक्रमात आवश्यक असणाऱ्या सह-अभ्यासक्रम उपक्रमांचा परिचय करून देणे.
3. मराठी भाषा शिक्षकाच्या गुणवैशिष्टयाविषयी, त्यांच्या कर्तव्य आणि जबाबदाऱ्यांविषयी जाणीव करून देणे.
4. शैक्षणिक साधनांची वर्ग अध्यापनातील उपयुक्तता समजावून देणे.
5. भाषेचे नियोजन आणि मूल्यमापनाची साधने यांचा परिचय देणे.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मराठी -2	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) – 1
अभ्यासक्रम निर्मिती आणि अध्यापन साधने

1. अभ्यासक्रम – संकल्पना, प्रकार
2. अभ्यासक्रम निर्मितीची तत्वे
3. विषय शिक्षक – मराठी शिक्षकाचे आवश्यक गुणवैशिष्टय, कर्तव्य व जबाबदाऱ्या
4. मराठी अध्यापनाच्या संदर्भात सह-अभ्यासक्रम उपक्रम, त्यांची आवश्यकता, महत्व
5. विषय कक्ष – भाषा प्रयोगशाळा आणि त्याचे महत्व
6. दृश्य-श्राव्य साधने – महत्व, प्रकार आणि वर्ग अध्यापनातील उपयुक्तता

पाठ्यांशः(Unit)– 2

मराठी अध्यापनाचे नियोजन व मूल्यमापन

1. नियोजन – अर्थ, आवश्यकता आणि महत्व
2. नियोजनाचे प्रकार -
    - वार्षिक नियोजन
    - ब. घटक नियोजन
    - पाठ नियोजन
3. घटक चाचणी निर्मितीमधील विविध टप्पे
4. संविधान तक्ता
5. मूल्यमापनाची विविध साधने – तोंडी परीक्षा, लेखी परीक्षा, प्रात्यक्षिक परीक्षा
6. प्रश्नांचे प्रकार

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. वर्ग 11 च्या मराठी भाषेच्या पाठयपुस्तकातील विविध पाठातून निर्देशित झालेली मूल्ये लिहा.
2. उच्च माध्यमिक स्तरावरील मराठी भाषेच्या पाठयपुस्तकाचे चिकित्सक परीक्षण करा.
3. मराठी विषयातील गद्य आणि पद्य भागावरील कोणतेही पाच शैक्षणिक साधन निर्मिती करा.
4. उच्च माध्यमिक स्तरावरील मराठी भाषेच्या पाठयपुस्तकातील पाच पाठांचे पाठनियोजन करा.
5. घटक चाचणीसाठी संविधान तक्ता करा.
6. घटक चाचणीसाठी 25 गुणांचा मराठी भाषेचे प्रश्नपत्र तयार करा.

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) -

1. कुंडले म.बा. 1991 ‘मराठीचे अध्यापन’, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे
2. करंदिकर सुरेश, 1996 ‘मराठी अध्यापन पध्दती’, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
3. इंदूरकर कल्याणी, 2007 ‘मराठीचे अध्यापन’, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
4. दुनाखे अरविंद, 2007 ‘मराठीचे आशययुक्त अध्यापन’, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
5. अकोलकर ग. वि. आणि पाटणकर ना.वि. 1977 ‘मराठीचे अध्यापन’, व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
6. पाटील लीला, 1994 ‘मराठीचे अध्यापन आणि मूल्यमापन’, व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
7. सरदेशमुख आणि करंदीकर, 1971 ‘मातृभाषा अध्ययन-अध्यापन’, नीलकंठ प्रकाशन, पुणे.

4.4 Content & Pedagogy Language-I, Secondary Stage
Regional Language Malayalam/मलयालभाषाशिक्षणम् - 1

सत्रार्द्धः – 4 **श्रेयोऽङ्कः – 2**

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

नवीनशिक्षानीत्यनुसारेण उत्तमाध्यापकानां निर्माणम्। भाषाशिक्षणस्य अपेक्षितज्ञानेन उत्तमाध्यापकत्वसम्पादनम्। अध्यापकशिक्षया भाषशिक्षणस्य सिद्धान्तानां स्वांशीकरणम् तथा तस्य अध्यापनेऽध्ययने नियोजनम्। छात्रा अध्ययने स्वांशीकरणे च कुशला: भविष्यन्ति। पुन: ते मातृभाषायां एतानि सर्वाणि अपि प्रयोगे सक्षमा: भवन्ति। अत: अस्माभि: मातृभाषवत् संस्कृतभाषायामापि कौशलं प्राप्तव्यम्। अस्मिन् पाठ्यक्रमे अध्यापनकौशलस्य विकास: कल्पित: वर्तते। भाषाया: व्याप्ति:, स्वरूपम्, प्राधान्यं तथा च कार्यम् इत्यादीन् उद्दिश्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मलयालभाषाशिक्षणम् -1	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) –1

1. मलयालभाषाया: स्वरूपं भाषावैज्ञानिकं सांस्कृतिकं सम्प्रतिकं च महत्वम्।
2. मलयालभाषायां संस्कृतस्य स्वाधीनम्।
3. मलयालशिक्षणोद्देश्यानि माध्यमिक,उच्चमाध्यमिकस्तरे।

पाठ्यांशः(Unit)–2

1. मलयालभाषणसिद्धान्ता: सूत्राणि च

सिद्धान्तः –

1. स्वाभाविकतासिद्धान्त:
2. अभ्याससिद्धान्त:
3. रुचिसिद्धान्त:
4. सक्रियासिद्धान्त:
5. मौखिककार्यसिद्धान्त:
6. बहुमुखिसिद्धान्त:
7. स्वतन्त्रसिद्धान्त:

सूत्राणि –

1. ज्ञातात् अज्ञातं प्रति।
2. सरलात् कठिनं प्रति।
3. स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति।
4. पूर्णात् अंशं प्रति।
5. विशेषणात् विशेष्यं प्रति।
6. विश्लेषणात् संश्लेषणं प्रति।
7. मूर्तात् अमूर्तं प्रति।

पाठ्यांशः–3 (भाषाकौशलानि)

1. श्रवणं – महत्वं, प्रयोजनानि प्रकारा:, विविधस्तरेषु श्रवणदोषा:।
2. भाषणम् – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकारा: विविधस्तरेषु भाषादोषा: तन्निवारणोपाया: भाषासंवर्धनोपायाश्च।
3. उच्चारणम् – महत्वं, स्थानप्रयत्नयो: ज्ञानम् उच्चारण दोषा: तन्निवारणोपाया:।
4. पठनम् – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकाश: विविधस्तरेषु पठनदोषा: नन्निवारणोपाया: पठनसंवर्धनोपायश्च।
5. लेखनम् – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकाश: विविधस्तरेषु लेखनदोषा: नन्निवारणोपाया: लेखन संवर्धनोपायाश्च।

प्रायोगिकम् (Practicum) –

- सम्प्रतिककाले संस्कृतभाषाया: अवश्यकता इत्यस्मिन् विषये सुभाषितानां लौकिकन्यायानां च सङ्ग्रह:।
- प्रत्येकं शिक्षणसिद्धान्तस्य शिक्षणसूत्रस्य च उदाहरणरूपेण केषाञ्चन कथानां श्लोकानां वा सङ्ग्रह:।
- भाषाप्रयोगशालाय: उपयोग: श्रवण–भाषा–पठन–लेखनकौशलानां प्राप्ति:।
- विविध संस्कृत प्रदर्शनीनाम् आयोजनम्
- पाठ्यसहगामिक्रिया: (भाषा क्रीडा, चर्चा, कवीनां, कृतिनां च सङ्ग्रह:, गणश: लघुनाटकानां प्रदर्शनम्, वर्तनीलेखनम्, वार्तानां लेखनक्रम:, दिनचत्रिकासु लेखनक्रम:, निबन्धलेखनम्, प्रबन्धानां निर्माणम्, अभ्यासप्रकाश:।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Book) -

- Nair, Chandrashekharan, C.K. (2002) Mathra Bhasha Bodhanam, Trivandram, Kerala Bhasha Institute, NCERT (2005), National Curriculam fram work, New Delhi NCERT.
- SCERT (2007) Kerala Curriculam frame work, Trivandram.
- Pllai, P.E. (1991) Malayala Bhasha Bodhnam, Kerala Chris Printers Kottayam
- Sivarajan, K.R. Sramamnni, P.S. (2003), Malayala Bhashadyapanam, Central Co-Operative Store, University

- Variyar, Prabhakaran, K.M. & A. Santha (1998), Modern lingastics, Trivandram, Kerala Bhasha Institute.
- Uccharanam nannavan. Dr. V.R. Prabodha Chandram, Kerala Bhasha Institute.
- Nalla Malyalam, C.V. Vasndev Bhatthathmi, D.C. Books, Kottayan.
- Bindu C.N. (2009), Mathru Bhashabodhnam, Pravanathakalum Reethikalum, Calicul Scorpio.

4.4 Content & Pedagogy Language-I, Secondary Stage
Regional Language Malayalam/मलयालभाषाशिक्षणम् - 2

सत्रार्द्धः – 6 **श्रेयोऽङ्कः – 2**

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) –

नवीनशिक्षानीत्यनुसारेण उत्तमाध्यापकानां निर्माणम्। भाषाशिक्षणस्य अपेक्षितज्ञानेन उत्तमाध्यापकत्वसम्पादनम्। अध्यापकशिक्षया भाषशिक्षणस्य सिद्धान्तानां स्वांशीकरणम् तथा तस्य अध्यापनेऽध्ययने नियोजनम्। छात्रा अध्ययने स्वांशीकरणे च कुशला: भविष्यन्ति। पुन: ते मातृभाषायां एतानि सर्वाणि अपि प्रयोगे सक्षमा: भवन्ति। अत: अस्माभि: मातृभाषवत् संस्कृतभाषायामापि कौशलं प्राप्तव्यम्। अस्मिन् पाठ्यक्रमे अध्यापनकौशलस्य विकास: कल्पित: वर्तते। भाषाया: व्याप्ति:, स्वरूपम्, प्राधान्यं तथा च कार्यम् इत्यादीन् उद्दिश्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	मलयालभाषाशिक्षणम् -2	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) –1

1. मलयालभाषाया: स्वरूपं भाषावैज्ञानिकं सांस्कृतिकं सम्प्रतिकं च महत्वम्।
2. मलयालभाषायां संस्कृतस्य स्वाधीनम्।
3. मलयालशिक्षणोद्देश्यानि माध्यमिक,उच्चमाध्यमिकस्तरे।

पाठ्यांशः(Unit) –2

मलयालभाषणसिद्धान्ता: सूत्राणि च

सिद्धान्त: –

1. स्वाभाविकतासिद्धान्त:
2. अभ्याससिद्धान्त:
3. रुचिसिद्धान्त:
4. सक्रियासिद्धान्त:
5. मौखिककार्यसिद्धान्त:
6. बहुमुखिसिद्धान्त:
7. स्वतन्त्रसिद्धान्त:

सूत्राणि –

1. ज्ञातात् अज्ञातं प्रति।
2. सरलात् कठिनं प्रति।
3. स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति।
4. पूर्णात् अंशं प्रति।
5. विशेषणात् विशेष्यं प्रति।
6. विश्लेषणात् संश्लेषणं प्रति।
7. मूर्तात् अमूर्तं प्रति।

पाठ्यांशः(Unit) –3
(भाषाकौशलानि)

1. श्रवणं – महत्वं, प्रयोजनानि प्रकारा:, विविधस्तरेषु श्रवणदोषा:।
2. भाषणम् – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकारा: विविधस्तरेषु भाषादोषा: तन्निवारणोपाया: भाषासंवर्धनोपायाश्च।
3. उच्चारणम् – महत्वं, स्थानप्रयत्नयो: ज्ञानम् उच्चारण दोषा: तन्निवारणोपाया:।
4. पठनम् – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकाश: विविधस्तरेषु पठनदोषा: नन्निवारणोपाया: पठनसंवर्धनोपायश्च।
5. लेखनम् – महत्वं, प्रयोजनानि, प्रकाश: विविधस्तरेषु लेखनदोषा: नन्निवारणोपाया: लेखन संवर्धनोपायाश्च।

प्रायोगिकम् (Practicum) –

1. सम्प्रतिककाले संस्कृतभाषाया: अवश्यकता इत्यस्मिन् विषये सुभाषितानां लौकिकन्यायानां च सङ्ग्रह:।
2. प्रत्येकं शिक्षणसिद्धान्तस्य शिक्षणसूत्रस्य च उदाहरणरूपेण केषाञ्चन कथानां श्लोकानां वा सङ्ग्रह:।
3. भाषाप्रयोगशालाय: उपयोग: श्रवण–भाषा–पठन–लेखनकौशलानां प्राप्ति:।
4. विविध संस्कृत प्रदर्शनीनाम् आयोजनम्
5. पाठ्यसहगामिक्रिया: (भाषा क्रीडा, चर्चा, कवीनां, कृतिनां च सङ्ग्रह:, गणश: लघुनाटकानां प्रदर्शनम्, वर्तनीलेखनम्, वार्तानां लेखनक्रम:, दिनचत्रिकासु लेखनक्रम:, निबन्धलेखनम्, प्रबन्धानां निर्माणम्, अभ्यासप्रकाश:।

सन्दर्भग्रन्था: (Reference Books)

- Nair, Chandrashekharan, C.K. (2002) Mathra Bhasha Bodhanam, Trivandram, Kerala Bhasha Institute, NCERT (2005), National Curriculam fram work, New Delhi NCERT.
- SCERT (2007) Kerala Curriculam frame work, Trivandram.
- Pllai, P.E. (1991) Malayala Bhasha Bodhnam, Kerala Chris Printers Kottayam
- Sivarajan, K.R. Sramamnni, P.S. (2003), Malayala Bhashadyapanam, Central Co-Operative Store, University
- Variyar, Prabhakaran, K.M. & A. Santha (1998), Modern lingastics, Trivandram, Kerala Bhasha Institute.
- Uccharanam nannavan. Dr. V.R. Prabodha Chandram, Kerala Bhasha Institute.

- Nalla Malyalam, C.V. Vasndev Bhatthathmi, D.C. Books, Kottayan.
- Bindu C.N. (2009), Mathru Bhashabodhnam, Pravanathakalum Reethikalum, Calicul Scorpio.

भाषा – 1

5.1 सम्प्रेषणात्मकं संस्कृतम्

सत्रार्द्धः 1 **श्रेयोऽङ्काः- 4**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

भाषाः हि समेषां विषयाणाम् अधिगमाय आधारत्वेन स्वीक्रियते। नूतनानां सम्प्रत्ययानाम् अवगमने, विचाराणां परिवर्तने सम्प्रेषणात्मके च विचारे भाषा एव समर्था भवति। भाषायाः भूमिकायाः शिक्षायाः च विकासे स्वीकृतिः प्रदेया भवति। साहित्यिके, समाजशास्त्रीये, सांस्कृतिके, मनोवैज्ञानिके सौन्दर्यात्मके चेत्यादिषु पक्षेषु भाषायाः बहु-आयामीति आवश्यकतानां परीक्षणम्। राष्ट्रियशिक्षानीतौ (2020 इत्यस्मिन्) भाषायाः कौशलेषु महत्त्वानुगुणं विकासप्रस्तावाः प्रदत्ताः विद्यन्ते। छात्राणां संज्ञानात्मकविकासे भाषिककौशलानां विकासे गौरवं प्रदेयमेव। पाठ्यक्रमोऽयं छात्राणां श्रवण-भाषण-पठन-लेखनादि- कौशलानां विकासे समाधृतो वर्तते। दैनन्दिनजीवने समेषां शास्त्राणाम् अधिगमे च भाषाकौशलानां संवर्द्धनम् अपरिहार्यं वर्तते। पठनं अर्थग्रहणपूर्वकम्, अवगमनपूर्वकम् चिन्तनपूर्वकं सम्प्रत्ययात्मकावबोधपूर्वकञ्च विधातुं कौशलसंवर्द्धनम् अपेक्ष्यते। छात्राध्यापकानां प्रभावोत्पादके सम्प्रेषणात्मके कौशले समालोचनात्मके चिन्तने च अभिवृद्धिर्विधेया। एषः पाठ्यक्रमः भाषिकसम्प्रेषणदृशा छात्राध्यापकानां कौशलवर्द्धनाय उपकारको भविष्यति।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

पाठ्यक्रमस्य परिपूर्त्यनन्तरं छात्राध्यापकाः -

- प्रभावोत्पादकरीत्या श्रवणे, भाषणे, पठने, लेखने समालोचनात्मके च चिन्तने स्वकीयानां क्षमतानां प्रदर्शने शक्ताः भविष्यन्ति।
- प्रभाविसम्प्रेषणे भाषायां संज्ञानात्मके च इत्यनयोर्मध्ये सम्बन्धस्थापने भाषाशास्त्रीयस्य च ज्ञानस्य कौशलस्य प्रभाविसम्प्रेषणे अनुप्रयोगे विदग्धाः भविष्यन्ति।
- सामाजिककौशलानाम् उन्नयने अन्तःवैयक्तिकसम्बन्धस्य च स्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	सम्प्रेषणात्मकं संस्कृतम्	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) - 1 श्रवणकौशलम्

1. अक्षरश्रवणम् (संस्कृतवर्णमाला)
2. शब्दश्रवणम्
3. वाक्यश्रवणम्
4. लघुकथाश्रवणम्

5. वार्ताश्रवणम्
6. गद्यश्रवणम् – कथा-संवाद-निबन्धादयः (हितोपदेशकथा, वैद्य-रोगी-संवादः, गुरुशिष्यसंवादः, पिता-पुत्र-संवादः, आपणिकग्राहकसंवादः इत्यादयः संवादाः श्रावणीयाः)
7. पद्यश्रवणम् – गीत-काव्य-सुभाषितानि
8. शास्त्रश्रवणम्

पाठ्यांशः(Unit) 2 - भाषणकौशलम्

1. उच्चारणकौशलम् –शब्दरूपाणि, धातुरूपाणि
2. सम्भाषणम् – (सम्भाषणशिबिरबिन्दवः)
3. वाक्यव्यवहारः (प्रथमा दीक्षा)
4. कर्तरि-कर्मणि-भावे-प्रयोगाः
5. कृत् प्रत्ययाः – क्त्वा, तुमुन् ल्यप्, ल्युट्, क्त, क्तवतु, ण्वुल्, शतृ, शानच्, क्तिन्, तव्यत्, अनीयर्
6. अव्ययपदानि –
7. विभक्तयः उपपदविभक्तयश्च
8. सङ्ख्या
9. विशेषण-विशेष्यभावः

पाठ्यांशः(Unit) 3 - पठनकौशलम्

1. विशिष्टपदानां पठनाभ्यासः
2. अर्थावबोधपूर्वकं पठनम्
3. वाक्यपठनाभ्यासः
4. दीर्घवाक्यपठनाभ्यासः - (वाक्यविस्तरः प्रथमा दीक्षा)
5. गद्यपठनम् – लघुकथा-वार्ता-संवाद-वृत्तान्तादीनां पठनम्। (सम्भाषणसन्देशः, चन्दमामाप्रभृतिसंस्कृतपत्रिकाभ्यः लघुकथापठनम्, सम्भाषणम्- प्रथमादीक्षातः संवादपठनं कारयितुं शक्यते।
6. गद्यसाहित्यपठनम् – आरोह-अवरोह-भाव-विरामादिचिह्नाभिज्ञानपूर्वकं वेग-पठनाभ्यासः। (पञ्चतन्त्रम्, शुकनासोपदेशः
7. पद्यसाहित्यपठनम् – यति-गति-लय-भाव-आरोह-अवरोहपूर्वकं पठनाभ्यासः। (संक्षेपरामायणम्,श्रीमद्भगवद्गीता, सुभाषितानि)

पाठ्यांशः(Unit) 4 - लेखनकौशलम्

1. वर्ण-पद-वाक्यलेखनाभ्यासः
2. दीर्घवाक्यलेखनाभ्यासः
3. पत्रलेखनम्, वृत्तान्तलेखनम्, वार्तालेखनम्, प्रतिवेदनलेखनम्।
4. निबन्ध-आलेख-लेखनाभ्यासः
5. अनुवादलेखनाभ्यासः।

पाठ्यांशः(Unit) 5 – सम्प्रेषणकौशलम्

1. सम्प्रेषणकौशलम्।
2. सम्प्रेषणकौशलवर्द्धनोपायाः।
3. सम्प्रेषणे लोकोक्तीनां लौकिकन्यायानां दृष्टान्तानां च सम्प्रयोगः।
4. भाषणप्रस्तुतिः।
5. भावभङ्गिमा-हस्त-नेत्रादिचालनरीतिः।
6. सम्प्रेषणे पदवाक्यप्रमाणशास्त्राणाम् अनुप्रयोगः।
7. प्राप्तसूचनानां/विषयवस्तुनः तार्किकविश्लेषणात्मकम्/समीक्षात्मकम् अध्ययनम्
8. स्वकल्पनया कथालेखनम्
9. साम्प्रतिकसन्दर्भविषये आलेख/निबन्धलेखनम्
10. काव्यरचनाभ्यासः

प्रायोगिकम् (Practicum)

- श्रवणकौशलवर्द्धनदृशा श्रुतलेखनम्।
- भाषणकौशलवर्द्धनदृशा सान्दर्भिकसम्भाषणम्। शिक्षकः एकं सन्दर्भं प्रसङ्गं वा सूचयति छात्राध्यापकौ तदनुसारेण सम्भाषणं कृत्वा प्रदर्शयेयुः। कल्पनया कथाकथनम्। आशुभाषणम्।
- पठनकौशलवर्द्धनदृशा वार्तावाचनदृश्यांकनम्। एवमेव ललितनिबन्धवाचनप्रस्तुतिः।
- कस्यचिदेकस्य सरलमानकसंस्कृतेन लिखितस्य ग्रन्थस्य/उपन्यासस्य/कथाग्रन्थस्य/ निबन्धात्मकग्रन्थस्य वा स्वाध्यायं कृत्वा सारांशलेखनम्
- अपठितगद्यांशं पठित्वा तस्य आलोचनात्मकं विश्लेषणम्।
- कामप्येकां समस्यां स्वीकृत्य समीक्षात्मकम् अध्ययनं तार्किकसमाधानोपायानां च लेखनम्।
- दैनन्दिनजीवने अर्थापनाय (Interpret) किं शिक्षणीयम्? इत्येतद्विषये प्रतिवेदनम्।
- चित्राङ्कितस्य (Video Recording) भाषणस्य उच्चारणदृष्ट्या भाषादृष्ट्या च प्रतिवेदनस्य निर्माणम्।
- समस्यायाः निरीक्षणम्, विश्लेषणं मूल्याङ्कनञ्चेति।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

एतस्य पाठ्यक्रमस्य परिपूर्तये अन्तर्क्रियात्मकानि व्याख्यानि, अनुशिक्षणानि, विमर्शनानि, भूमिका-निर्वहणानि, परियोजनाकार्याणि, कार्यशालाः, भाषायाः जागरूकतायाः कार्याणि चेत्यादीनि विधेयानि। कक्ष्याकक्षे भाषायां वाद-विवादानाम् आयोजनेन समालोचनात्मकस्य चिन्तनस्य विकासो भवितुमर्हति। भाषाकौशलेषु अभ्यासेन विशुद्धायाः भाषायाः प्रयोगः प्रचलिष्यति। छात्राणां कृते निर्दिष्टानां कालांशानां पठनं हि अपरिहार्यं भवति।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

- छात्रस्य कक्षायां अधिगमसामर्थ्यं परियोजनाकार्याणि प्रयोगकार्याणि च समीक्ष्य आकलनं विधेयम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- प्रथमा दीक्षा (वाक्यव्यवहारः, वाक्यविस्तरः, सम्भाषणम्, वर्णमाला), केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली।
- संक्षेपरामायणम्,
- मिश्रः लोकमान्यः, भाषा शिक्षा, मृगाक्षी प्रकाशनम्, 5/113, विराम खण्ड, गोमती नगर, लखनऊ-2023
- शर्मा, कुलदीपः, संस्कृतशिक्षणदीपिका, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नई दिल्ली, 2022
- शर्मा, कुलदीपः, संस्कृतशिक्षणभूमिका, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नई दिल्ली, 2022
- शर्मा कुलदीपः, सचित्रं प्रहेलिकाशतकम्, आइडियल पब्लिकेशन, जौहरी बाजार, जयपुर, 2019
- तिवारी, नीलाभ, संस्कृतबोधिनी, मध्यप्रदेश संस्कृत बोर्ड, भोपाल, मध्यप्रदेश, 2007
- शर्मा, अपूर्वः, शिक्षकसंदर्शिका, प्रथमः द्वितीयः भागः, संस्कृत संवर्धन प्रतिष्ठान, नई दिल्ली
- शर्मा, अपूर्वः, अभ्याससरिणी संस्कृतव्याकरणम्, संस्कृत संवर्धन प्रतिष्ठान, नई दिल्ली
- साहूः, डॉ. सोमनाथः, शैक्षिकपरिभाषाकोशः, सरस्वती पब्लिकेशन, जयपुर, 2018
- द्विवेदी, कपिलदेवः, भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र, त्रयोदश संस्करण, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, 2012

5.2 Communicative English

Semester -2 **Credit -4**

About the course

Language has undeniable things with the all kinds of learning. It enables an individual to understand new concepts, exchange ideas, and communicate thoughts with fellow beings. To appreciate fully the role of language in education, one must begin to develop a holistic perspective on language. This course aims to prepare the students teacher to teach language at the school level. It focuses on training the student teacher to the sound system of languages, word formation processes, sentence formation, semantic and pragmatic aspects of languages. The course intends to enable the learners to integrate all the four language skills. using different genres. The course helps improve basic communication skills such as listening, speaking, reading and writing skills among English language learners. The course is designed to enhance knowledge of grammar of English and enable the students to formulate grammatically correct and contextually appropriate sentences and, words and also empower with summarizing skills, overall presentation skills effectively.

Learning outcomes

After completing the course, students teachers will be able to:

- demonstrate reading, writing, listening, speaking, and thinking abilities in English.
- recognise the link between language and mental skills and demonstrate their knowledge and skills effectively for all purposes.
- build inter-personal relationships and enhance social skills.

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	Communicative English	40 hr	0	24 hr.	4

Unit 1

Understanding language and communication.

1. Language as a means of communication and language as a medium of cognition.
2. Nature and process of communication, types of communication - oral and written , Verbal and non verbal, barriers to communication.

3. Context of communication, the role of decoder, face to face interaction , turn taking conversation.

Unit 2

Understanding Grammar

1. Word and meaning, parts of speech.
2. Sentences and its constituents: Simple, complex and compound sentences. Semantics and Pragmatics: lexical meaning- synonymy, antonymy, meronymy grammatical meaning speech acts.
3. Identification of morphemes, word formation processes.

Unit 3

Basic Communication Skills

1. Classification of speech, sounds and letters, stress, pitch, tone, intonation, consonant and vowel system.
2. Speaking to learn and learning to speak. Situational conversations and role plays; Task/ activities for developing speaking (speech, elocution, discussion, debate, storytelling)
3. Presentation in speaking skills; practicing narrative skills; Body language, voice and pronunciation.

Unit 4

Reading and Writing Skills

1. Reading comprehension, types of reading, features that makes text complex, reading as an interactive process.
2. Reading discipline-based texts; vocabulary development.
3. Effective writing skills ; writing for specific purposes (essays, letter and report).

Practicum

1. Listen to recorded speech and try to understand and explain in your own words.

   OR

   Analyse sentences and their constituents as simple, complex and compound sentences.
2. Analyse a recorded video from the perspective of voice and pronunciation and write a report.

   OR

Read a novel/book/article/story of your own interest and reflect what you read? Prepare a report.

3. Prepare a video content on pronunciation of words.

   OR

   Prepare a role play between two person and do presentation.

4. Prepare a report on current scenario of English Language teaching at secondary level.

   OR

   Prepare a vocabulary learning activity based on secondary level English text book.

Mode of Transaction

Teaching this course will involve a mix of interactive lectures, tutorials, and practical involves such as discussion, role plays, projects, simulations, workshops, and language awareness activities. The teaching intents deeper approaches to learning, involving in classroom discussion, developing the critical thinking/problem solving abilities among the students and will also focus on situations we are in our daily lives. The one would be performing task that involve in natural integration of language skills. The students are expected to read assigned chapters/articles before the session and the course requires active participation from the students.

Mode of Assessment

The assessment of the learner will be primarily based on the assessment of both linguistic and communicative skills using battery of tests and test types, group works and projects.

(Reference Book)

- SP Dhanavel , English Language Teaching in India The Shifting Paradigms.
- M.S Sachdeva , Teaching of English.
- A.L Kohli , Techniques of Teaching English.
- Essential English Grammar, Raymond Murphy
- T. Balasubramanian , English Phonetics for Indian Students.
- Collins English Grammar and Composition.
- Geetha Nagaraj. English Language teaching.
- BBC book Compacta English assignment .
- You tube channels: Learn English Lab,

5.3 कलाशिक्षा (प्रदर्शकलाः दृश्यकलाश्च)

(प्रथमं सप्तमञ्च)

उदाहरणम् – 1 – काष्ठपुत्तलिका

सत्रार्द्धः – 1 **श्रेयोङ्काः – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

शैक्षिकसिद्धान्ते व्यवहारे च आत्माभिव्यक्तिरूपेण कलाया: विविधप्रकारैः सह सम्बन्धस्थापनम् अपि च तेषां प्रशंसनार्थं संवेदनशीलताया: विकासस्य आवश्यकता कश्चन महत्त्वपूर्णो विषयो वर्तते। आत्माभिव्यक्तिरूपेण छात्राणां संज्ञानात्मक–भावात्मक– क्रियात्मकपक्षाणां विकासे कलाया: अत्यधिकं योगदानं भवति, अपि च छात्रा: कस्याश्चिदपि कलायाः माध्यमेन आत्माभिव्यक्तये उपायान् अन्विष्यन्ति। एतदतिरिच्य कलाया: समालोचनात्मिका प्रशंसा सौन्दर्यपरकविशिष्टनिर्णयं कर्तुं बालकानां सामर्थ्यं विकासयति। कला प्रौढावस्थायां सांस्कृतिकप्रस्तुतीनाम् अवगमनार्थं तत्प्रशंसार्थञ्च अवधानकेन्द्रीकरणे छात्राणां सामर्थ्यं विकासयति।

छात्रा: कलाकार्ये विशिष्टम् आनन्दमनुभवन्ति , ते कलाकार्येण आत्मानम् अभिव्यक्तीकुर्वन्ति। कलामाध्यमेन छात्राणां क्रियात्मककौशलानां विकासः सम्भवति। सामाजिकीकरणस्य विभिन्नानि तत्त्वानि कलाया: विविधरूपेभ्यः प्राप्यन्ते। कलामाध्यमेन छात्राः स्वीयसहपाठिनः सम्यग् अभिजानन्ति अवगच्छन्ति च परस्परं मैत्रीञ्च स्थापयन्ति। छात्रा: विविधासु कलासु भागं गृहीत्वा समवयस्कसमूहस्य विकासमपि कुर्वन्ति। कलाद्वारा छात्रा अन्यै: सह कार्यकरणस्य ज्ञानमपि प्राप्नुवन्ति। कला छात्रेभ्यः स्वतन्त्ररूपेण चिन्तयितुं स्रष्टुं विचारयितुञ्च अवसरान् यच्छति। वस्तुत: कला एतादृशं स्थलं वर्तते यत्र संज्ञानात्मक-भावात्मक-मनोगत्यात्मकानि त्रिविधानि कार्याणि सम्मिलितानि भवन्ति।

एतदर्थं शिक्षास्नातकोत्तरच्छात्रा: येषां लक्ष्यं शिक्षणव्यवसायो वर्तते, ते यस्मिन् कार्ये संलग्नाः सन्ति तस्मिन् कार्ये कलाया: कस्यचित् तत्त्वस्य सन्निवेशस्य आवश्यकता भविष्यति। एतत्साधयितुं सामान्यरूपेण कलायाः प्रशंसायाः, कस्याश्चिद् एकस्याः कलायाः परिचयस्य, रचनात्मकाः कलात्मकाश्च भवितुं मूलभूतकौशलानां क्षमतानाञ्च आवश्यकता वर्तते। एतदतिरिच्य येषां कार्यम् अन्यविषयक्षेत्रसम्बद्धं वर्तते, तेऽपि कलाशिक्षायां समालोचनात्मकचिन्तनेन परिचिता: भवेयुः।

एवं प्रथमसत्रार्द्धे छात्रा: कञ्चन पाठ्यक्रमम् अध्येष्यन्ते। यस्योद्देश्यं कलासौन्दर्यस्य निर्णयाभिज्ञाने तत्प्रशंसायाञ्च साहाय्यप्रदानम्, कस्याश्चित् कलायाः परिचयप्रदानम्, आत्माभिव्यक्तौ रचनात्मकतां कलात्मकताञ्चानेतुं मूलभूतकौशलानां विकासश्च वर्तते। कौशलानि अभ्यासैः विकसितानि भवन्ति, अतः अस्मिन् पाठ्क्रमे कलासम्पादने वैयक्तिकप्रशिक्षणाय बलं प्रदास्यते। अस्य पाठ्यक्रमस्योद्देश्यम् अनिवार्यरूपेण सौन्दर्यपूर्ण-कलात्मकानां कुशलगतिविधीनां सम्पादनार्थं छात्राणां प्रवृत्तिविकासे साहाय्यं वर्तते, येन अन्यपाठ्यक्रमेषु विकसितानां शैक्षिककार्याणां सम्पादने योगदानं करिष्यन्ति। अत: स्पष्टरूपेण पाठ्यक्रमोऽयम् इमानि कौशलानि प्रशिक्षणार्थिनां तादृशगतिविधिभिः सह योजयिष्यति येषु छात्राध्यापकाः संलग्नाः भवन्ति , यथा- शिक्षणम्, शिक्षणाधिगमसामग्रीविकासः अन्यविषयक्षेत्राणां विषयवस्तु चेति।

काष्ठपुत्तलिका

काष्ठपुत्तलिका कलाया: किञ्चन एकीकृतरूपमस्ति, यत्र ललितकलात: प्रदर्शनकलापर्यन्तं सर्वं समाहितं वर्तते। काष्ठपुत्तलिका कलासु प्राचीनकलारूपेण मन्यते। प्राचीनकलात् काष्ठपुत्तलिका कृत्रिमकलारूपेण ज्ञायते। अस्याः कलाया: यात्रा अतीव रुचिकरा वर्तते। काष्ठकलाया: सहस्रश: रूपाणि दृश्यन्ते, येषु अङ्गुलीपुत्तलिकात:

अतिजटिलकाष्ठपुत्तलिकाया: रूपमपि दृश्यते, यत्र त्रय: जना: पुत्तलिकाया: प्रदर्शनं कुर्वन्ति। प्रत्येकमपि देशस्य प्रदेशस्य च स्वीया भिन्नैव काष्ठपुत्तलिका भवति, अतः भारतवर्षे काष्ठपुत्तलिकाया: विभिन्नानि रूपाणि दृश्यन्ते। काष्ठपुत्तलिकाया: पक्षद्वयं मुख्यतया भवति - प्रथमं पुत्तलिकायाः अभिकल्पना निर्माणञ्च, द्वितीयं पुत्तलिकायाः प्रदर्शनम्।

उपर्युक्तं कौशलद्वयमपि भिन्नमेव वर्तते। पुत्तलिकायाः अभिकल्पनायां व्यापकचिन्तनस्य प्रत्यक्षीकरणस्य प्राविधिककौशलानाम् आवश्यकता भवति, पुत्तलिकाप्रदर्शने तु उच्चस्तरीय-सम्प्रेषणकौशलानि अपेक्ष्यन्ते। अत: कौशलद्वयमिदं मिलित्वैव उच्चस्तरीयकौशलस्य निर्माणं करोति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे छात्रा: पुत्तलिकाया: काष्ठपुत्तलिकायाश्च विभिन्नरूपाणां ज्ञानं प्राप्यन्ति। अत्र काष्ठपुत्तलिकानां स्वरूपे सौन्दर्यबोधे च परिचर्चा भविष्यति। तत: छात्राणां काष्ठपुत्तलिकानिर्माणाय अभिकल्पनायै प्रोत्साहनं क्रियते। तदनन्तरं छात्रा: पटकथां विरच्य पुत्तलिकाया: प्रदर्शनं कुर्वन्ति। लघु-लघुसमूहेषु विविधप्रकारकचर्चाधारेण परस्परसहयोगेन च क्रियमाणमिदं काष्ठपुत्तलिकानिर्माणकार्यं छात्राणां सामूहिककार्यसम्पादनकौशलानि सम्प्रत्यात्मकावबोधञ्च विकासयति।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य सम्पूर्ते: अनन्तरं छात्रा:/छात्राध्यापका: –

1. प्राथमिकशिक्षायां कलायाः सौन्दर्यस्य च महत्त्वं स्पष्टीकर्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
2. काष्ठपुत्तलिकाकलाया: प्रशंसापूर्वकं तत्साकं स्वीयघनिष्ठपरिचयं प्रस्तौतुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
3. काष्ठपुत्तलिकानिर्माणे सक्षमाः भविष्यन्ति।
4. काष्ठपुत्तलिकाया: अभ्यासं सम्पाद्य लघुप्रदर्शनं कर्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	**पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)**	**पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)**			**श्रेयोऽङ्काः (Credits)**
		व्याख्यानम् (Lecture)	**अनुशिक्षणम् (Tutorial)**	**प्रायोगिकम्** (Practicum)	
	कलाशिक्षा (प्रदर्शकलाः दृश्यकलाश्च) उदाहरणम् – 1 – काष्ठपुत्तलिका	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) -1

कलाशिक्षायाः सौन्दर्यस्य च महत्त्वम् (सत्रद्वयम्)

अस्यामन्वितौ कलाया: विविधोदाहरणानाम् अनुप्रयोगेण छात्राः कलायाः सौन्दर्यशास्त्रस्य च सामान्यविचारेषु मानवजीवने सौन्दर्यस्य विविधायामानां प्रकटनविषये च परिचर्चा भविष्यति। छात्रा: दैनन्दिनजीवनस्य सौन्दर्यसम्बद्धविविधपक्षाणामभिज्ञाने सौन्दर्यसम्बद्धनिर्णयविकासे च संलग्नाः भविष्यन्ति अपि च शिक्षायां कलायाः भूमिकाविषये सुपरिचिताः भविष्यन्ति। अस्याङ्गतया शिक्षायां कलायाः पक्षत्रयस्यापि परिचयः कारयिष्यते – कलायाः मूल्यं शिक्षायाञ्च उपकरणत्वेन एतदनुप्रयोगः, कलाकार्याणां नैतिकायामाः, प्रसिद्धकलायाः उच्चकलायाश्च मूल्ये विवादास्पदभेदश्चेति।

पाठ्यांशः(Unit) -2

काष्ठपुत्तलिकानाम् अभिकल्पनम् (षट् सत्राणि)

अस्यामन्वितौ छात्रा: काष्ठपुत्तिलकाकलाविषये एतदीयेतिहासविषये विशिष्य काष्ठपुत्तलिकाः कथं कार्याणि कुर्वन्ति चेति विषये ज्ञास्यन्ति। अस्यामन्वितौ काष्ठपुत्तलिकायाः प्रारूपनिर्माणार्थम् अपेक्षितकल्पनाविषये, काष्ठपुत्तलिकायाः उपयोगविषये काष्ठपुत्तलिकानिर्माणे प्रयुज्यमानप्रविधीनाञ्च विषये परिचर्चा भविष्यति। एतत् सर्वं छात्राः काष्ठपुत्तलिकायाः प्रारूपनिर्माणं विधाय अध्येष्यन्ते । छात्राः प्रथमम् अङ्गुलीकाष्ठपुत्तलिकानिर्माणं कृत्वा तदनन्तरं कर्गदमाध्यमेन मीन-पक्षि-मूषकादीनां लघ्वाकृतीनां निर्माणार्थम् अग्रेसराः भविष्यन्ति । ततश्च ते विविधप्रकारकमुखावरणानां निर्माणं करिष्यन्ति। अन्ते च ते पुरातनसमाचारपत्रैः वर्णमयपत्रकैश्च पुत्तलिकाया: निर्माणं विधाय क्रीडयितुं प्रदर्शयितुञ्च सज्जीकुर्वन्ति। अपि च ते वेशभूषासम्बद्धानि अन्यापेक्षितवस्तूनि च सज्जीकुर्वन्ति।

पाठ्यांशः(Unit) -3

पुत्तलिकानां प्रदर्शनम् (सत्रचतुष्टयम्)

अस्यामन्वितौ छात्राः काष्ठपुत्तलिकाकलां प्रदर्शयितुम् उत्तमाकर्षककथानकं निर्मातुञ्च आवश्यकसम्प्रेषणकौशलानां विषये ज्ञात्वा स्वीयनिर्मितानां काष्ठपुत्तलिकानां प्रदर्शनं करिष्यन्ति । पुत्तलिकाया: प्रदर्शनं शैक्षिकसन्दर्भे केनचित् क्रियाकलापेन सह सम्बद्धं स्यात्। सर्वेऽपि छात्रा: स्वीयनिर्मितपुत्तलिकानामेव प्रदर्शनं करिष्यन्ति। प्रारम्भे प्रत्येकमपि छात्र: स्वनिर्मितपुत्तलिकानां प्रदर्शनं करिष्यति तदनन्तरं युगलसमूहे, तत: स्वीयपुत्तलिकाभि: सह लघुनाटकं सज्जीकृत्य लघुसमूहे प्रदर्शनं करिष्यन्ति। अनेन तेषामधिगम: संघटितः प्रतिबिम्बितश्च भवति। काष्ठपुत्तलिकानिर्माणस्य विविधपक्षाणां लघुबालानां कक्षाकक्षे कथं समावेश: कर्तुं शक्यते इति विषयेऽपि परिचर्चा विधास्यते। काष्ठपुत्तलिकानिर्माणकाले वैयक्तिकान् सामूहिकांश्च अभ्यासान् आत्मसात्कर्तुं कक्षासन्दर्भे च प्रयोक्तुं चर्चा करिष्यते।

शिक्षणशास्त्रम् - शिक्षणशास्त्रं मूलत: व्यावहारिकं प्रशिक्षणं च वर्तते, अत्र अनुभवात्मकाधिगमाय अधिकं बलं दीयते। ते कार्याणि कृत्वा कलाविषये शिक्षया सह तत्सम्बन्धविषये च अधिगच्छन्ति । इयं प्रक्रिया कलाया: विविधरूपैः ललितकला, विविधवर्णयुक्तक्रीडा, वेशभूषानिर्माणकला, सौन्दर्यप्रसाधनकला, पटकथालेखनं सङ्गीतञ्चेत्यादिभिः परिचाययति।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

सप्ताहानुसारं सत्राणां विवरणम्			
क्र.सं.	**शीर्षकम्**	**सत्रप्रवाह:**	**टिप्पणी**
1.	कला सौन्दर्यञ्च, दैनन्दिनजीवने कला	अनुभवानुसारम्	
2.	कलाया: महत्त्वम्, कलाया: समालोचना	परिचर्चा	
3.	कला कलाया: कृते, समाजिकोत्तरदायित्वेन सह कला, सामाजिकपरिवर्तनाय कला	वादविवादः	
4.	काष्ठपुत्तलिकाजगत्, काष्ठपुत्तलिकाया: विभिन्नरूपाणि	प्रस्तुतीकरणम्	

5.	काष्ठपुत्तलिकाया: इतिहासः	व्याख्यानम्	
6.	अङ्गुलीपुत्तलिकाया: निर्माणम्	क्रियात्मकम्	
7.	मुखावरणानां निर्माणम्	क्रियात्मकम्	
8.	पुत्तलिकानां निर्माणम्	क्रियात्मकम्	
9.	वैयक्तिकं प्रदर्शनम्	अभ्यास:	
10.	युगलप्रदर्शनम्	अभ्यास:	
11.	समूहप्रदर्शनम् – 3, 4, 5	अभ्यास:	
12.	प्रदत्तकार्यम्	लिखितम्	

सन्दर्भग्रन्था: (Reference Books)

शिक्षार्थिनाम् अधिगमसामग्रीणाञ्च आवश्यकतानुसारं शिक्षकाः पुस्तकानि/ पठनसामग्रीञ्च सूचयितुमर्हन्ति।

5.3 कलाशिक्षा (प्रदर्शनकला: दृश्यकलाश्च)

उदाहरणम् – 1 – काष्ठपुत्तलिका

सत्रार्द्धः –7 **श्रेयोङ्काः – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

शैक्षिकसिद्धान्ते व्यवहारे च आत्माभिव्यक्तिरूपेण कलायाः विविधप्रकारैः सह सम्बन्धस्थापनम् अपि च तेषां प्रशंसनार्थं संवेदनशीलतायाः विकासस्य आवश्यकता कश्चन महत्त्वपूर्णो विषयो वर्तते । आत्माभिव्यक्तिरूपेण छात्राणां संज्ञानात्मक–भावात्मक–क्रियात्मकपक्षाणां विकासे कलायाः अत्यधिकं योगदानं भवति, अपि च छात्राः कस्याश्चिदपि कलायाः माध्यमेन आत्माभिव्यक्तये उपायान् अन्विष्यन्ति । एतदतिरिच्य कलायाः समालोचनात्मिका प्रशंसा सौन्दर्यपरकविशिष्टनिर्णयं कर्तुं बालकानां सामर्थ्यं विकासयति। कला प्रौढावस्थायां सांस्कृतिकप्रस्तुतीनाम् अवगमनार्थं तत्प्रशंसार्थञ्च अवधानकेन्द्रीकरणे छात्राणां सामर्थ्यं विकासयति ।

छात्राः कलाकार्ये विशिष्टम् आनन्दमनुभवन्ति , ते कलाकार्येण आत्मानम् अभिव्यक्तीकुर्वन्ति । कलामाध्यमेन छात्राणां क्रियात्मककौशलानां विकासः सम्भवति। सामाजिकीकरणस्य विभिन्नानि तत्त्वानि कलायाः विविधरूपेभ्यः प्राप्यन्ते। कलामाध्यमेन छात्राः स्वीयसहपाठिनः सम्यग् अभिजानन्ति अवगच्छन्ति च परस्परं मैत्रीञ्च स्थापयन्ति । छात्राः विविधासु कलासु भागं गृहीत्वा समवयस्कसमूहस्य विकासमपि कुर्वन्ति। कलाद्वारा छात्रा अन्यैः सह कार्यकरणस्य ज्ञानमपि प्राप्नुवन्ति। कला छात्रेभ्यः स्वतन्त्ररूपेण चिन्तयितुं स्रष्टुं विचारयितुञ्च अवसरान् यच्छति। वस्तुतः कला एतादृशं स्थलं वर्तते यत्र संज्ञानात्मक-भावात्मक-मनोगत्यात्मकानि त्रिविधानि कार्याणि सम्मिलितानि भवन्ति ।

एतदर्थं शिक्षास्नातकोत्तरच्छात्राः येषां लक्ष्यं शिक्षणव्यवसायो वर्तते, ते यस्मिन् कार्ये संलग्नाः सन्ति तस्मिन् कार्ये कलायाः कस्यचित् तत्त्वस्य सन्निवेशस्य आवश्यकता भविष्यति । एतत्साधयितुं सामान्यरूपेण कलायाः प्रशंसायाः, कस्याश्चिद् एकस्याः कलायाः परिचयस्य, रचनात्मकाः कलात्मकाश्च भवितुं मूलभूतकौशलानां क्षमतानाञ्च आवश्यकता वर्तते । एतदतिरिच्य येषां कार्यम् अन्यविषयक्षेत्रसम्बद्धं वर्तते, तेऽपि कलाशिक्षायां समालोचनात्मकचिन्तनेन परिचिताः भवेयुः।

एवं प्रथमसत्रार्द्धे छात्राः कञ्चन पाठ्यक्रमम् अध्येष्यन्ते । यस्योद्देश्यं कलासौन्दर्यस्य निर्णयाभिज्ञाने तत्प्रशंसायाञ्च साहाय्यप्रदानम्, कस्याश्चित् कलायाः परिचयप्रदानम्, आत्माभिव्यक्तौ रचनात्मकतां कलात्मकताञ्चानेतुं मूलभूतकौशलानां विकासश्च वर्तते । कौशलानि अभ्यासैः विकसितानि भवन्ति, अतः अस्मिन् पाठ्क्रमे कलासम्पादने वैयक्तिकप्रशिक्षणाय बलं प्रदास्यते । अस्य पाठ्यक्रमस्योद्देश्यम् अनिवार्यरूपेण सौन्दर्यपूर्ण-कलात्मकानां कुशलगतिविधीनां सम्पादनार्थं छात्राणां प्रवृत्तिविकासे साहाय्यं वर्तते, येन अन्यपाठ्यक्रमेषु विकसितानां शैक्षिककार्याणां सम्पादने योगदानं करिष्यन्ति। अतः स्पष्टरूपेण पाठ्यक्रमोऽयम् इमानि कौशलानि प्रशिक्षणार्थिनां तादृशगतिविधिभिः सह योजयिष्यति येषु छात्राध्यापकाः संलग्नाः भवन्ति , यथा- शिक्षणम्, शिक्षणाधिगमसामग्रीविकासः अन्यविषयक्षेत्राणां विषयवस्तु चेति ।

काष्ठपुत्तलिका

काष्ठपुत्तलिका कलायाः किञ्चन एकीकृतरूपमस्ति, यत्र ललितकलातः प्रदर्शनकलापर्यन्तं सर्वं समाहितं वर्तते। काष्ठपुत्तलिका कलासु प्राचीनकलारूपेण मन्यते । प्राचीनकलात् काष्ठपुत्तलिका कृत्रिमकलारूपेण ज्ञायते। अस्याः कलायाः यात्रा अतीव रुचिकरा वर्तते। काष्ठकलायाः सहस्रशः रूपाणि दृश्यन्ते, येषु अङ्गुलीपुत्तलिकातः अतिजटिलकाष्ठपुत्तलिकायाः रूपमपि दृश्यते, यत्र त्रयः जनाः पुत्तलिकायाः प्रदर्शनं कुर्वन्ति । प्रत्येकमपि देशस्य

प्रदेशस्य च स्वीया भिन्नैव काष्ठपुत्तलिका भवति, अतः भारतवर्षे काष्ठपुत्तलिकाया: विभिन्नानि रूपाणि दृश्यन्ते। काष्ठपुत्तलिकाया: पक्षद्वयं मुख्यतया भवति - प्रथमं पुत्तलिकायाः अभिकल्पना निर्माणञ्च, द्वितीयं पुत्तलिकायाः प्रदर्शनम्।

उपर्युक्तं कौशलद्वयमपि भिन्नमेव वर्तते। पुत्तलिकायाः अभिकल्पनायां व्यापकचिन्तनस्य प्रत्यक्षीकरणस्य प्राविधिककौशलानाम् आवश्यकता भवति, पुत्तलिकाप्रदर्शने तु उच्चस्तरीयसम्प्रेषणकौशलानि अपेक्ष्यन्ते। अत: कौशलद्वयमिदं मिलित्वैव उच्चस्तरीयकौशलस्य निर्माणं करोति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे छात्रा: पुत्तलिकाया: काष्ठपुत्तलिकायाश्च विभिन्नरूपाणां ज्ञानं प्राप्यन्ति। अत्र काष्ठपुत्तलिकानां स्वरूपे सौन्दर्यबोधे च परिचर्चा भविष्यति। तत: छात्राणां काष्ठपुत्तलिकानिर्माणाय अभिकल्पनायै प्रोत्साहनं क्रियते। तदनन्तरं छात्रा: पटकथां विरच्य पुत्तलिकाया: प्रदर्शनं कुर्वन्ति। लघु-लघुसमूहेषु विविधप्रकारकचर्चाधारेण परस्परसहयोगेन च क्रियमाणमिदं काष्ठपुत्तलिकानिर्माणकार्यं छात्राणां सामूहिककार्यसम्पादनकौशलानि सम्प्रत्यात्मकावबोधञ्च विकासयति।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य सम्पूर्ते: अनन्तरं छात्रा:/छात्राध्यापका: –

1. प्राथमिकशिक्षायां कलायाः सौन्दर्यस्य च महत्त्वं स्पष्टीकर्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
2. काष्ठपुत्तलिकाकलाया: प्रशंसापूर्वकं तत्साकं स्वीयघनिष्ठपरिचयं प्रस्तौतुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
3. काष्ठपुत्तलिकानिर्माणे सक्षमाः भविष्यन्ति।
4. काष्ठपुत्तलिकाया: अभ्यासं सम्पाद्य लघुप्रदर्शनं कर्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	कलाशिक्षा (प्रदर्शनकलाः दृश्यकलाश्च) उदाहरणम् – 1 – काष्ठपुत्तलिका	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1

कलाशिक्षायाः सौन्दर्यस्य च महत्त्वम् (सत्रद्वयम्)

अस्यामन्वितौ कलाया: विविधोदाहरणानाम् अनुप्रयोगेण छात्राः कलायाः सौन्दर्यशास्त्रस्य च सामान्यविचारेषु मानवजीवने सौन्दर्यस्य विविधायामानां प्रकटनविषये च परिचर्चा भविष्यति। छात्रा: दैनन्दिनजीवनस्य सौन्दर्यसम्बद्धविविधपक्षाणामभिज्ञाने सौन्दर्यसम्बद्धनिर्णयविकासे च संलग्नाः भविष्यन्ति अपि च शिक्षायां कलायाः भूमिकाविषये सुपरिचिताः भविष्यन्ति। अस्याङ्गतया शिक्षायां कलायाः पक्षत्रयस्यापि परिचयः कारयिष्यते – कलायाः मूल्यं शिक्षायाञ्च उपकरणत्वेन एतदनुप्रयोगः, कलाकार्याणां नैतिकायामाः, प्रसिद्धकलायाः उच्चकलायाश्च मूल्ये विवादास्पदभेदश्चेति।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

काष्ठपुत्तलिकानाम् अभिकल्पनम् (षट् सत्राणि)

अस्यामन्वितौ छात्रा: काष्ठपुत्तिलकाकलाविषये एतदीयेतिहासविषये विशिष्य काष्ठपुत्तलिकाः कथं कार्याणि कुर्वन्ति चेति विषये ज्ञास्यन्ति। अस्यामन्वितौ काष्ठपुत्तलिकायाः प्रारूपनिर्माणार्थम् अपेक्षितकल्पनाविषये, काष्ठपुत्तलिकायाः उपयोगविषये काष्ठपुत्तलिकानिर्माणे प्रयुज्यमानप्रविधीनाञ्च विषये परिचर्चा भविष्यति। एतत् सर्वं छात्राः काष्ठपुत्तलिकायाः प्रारूपनिर्माणं विधाय अध्येष्यन्ते । छात्राः प्रथमम् अङ्गुलीकाष्ठपुत्तलिकानिर्माणं कृत्वा तदनन्तरं कर्गदमाध्यमेन मीन-पक्षि-मूषकादीनां लघ्वाकृतीनां निर्माणार्थम् अग्रेसराः भविष्यन्ति । ततश्च ते विविधप्रकारकमुखावरणानां निर्माणं करिष्यन्ति। अन्ते च ते पुरातनसमाचारपत्रैः वर्णमयपत्रकैश्च पुत्तलिकाया: निर्माणं विधाय क्रीडयितुं प्रदर्शयितुञ्च सज्जीकुर्वन्ति । अपि च ते वेशभूषासम्बद्धानि अन्यापेक्षितवस्तूनि च सज्जीकुर्वन्ति।

पाठ्यांशः(Unit) -3

पुत्तलिकानां प्रदर्शनम् (सत्रचतुष्टयम्)

अस्यामन्वितौ छात्राः काष्ठपुत्तलिकाकलां प्रदर्शयितुम् उत्तमाकर्षककथानकं निर्मातुञ्च आवश्यकसम्प्रेषणकौशलानां विषये ज्ञात्वा स्वीयनिर्मितानां काष्ठपुत्तलिकानां प्रदर्शनं करिष्यन्ति । पुत्तलिकाया: प्रदर्शनं शैक्षिकसन्दर्भे केनचित् क्रियाकलापेन सह सम्बद्धं स्यात् । सर्वेऽपि छात्रा: स्वीयनिर्मितपुत्तलिकानामेव प्रदर्शनं करिष्यन्ति। प्रारम्भे प्रत्येकमपि छात्र: स्वनिर्मितपुत्तलिकानां प्रदर्शनं करिष्यति तदनन्तरं युगलसमूहे, तत: स्वीयपुत्तलिकाभि: सह लघुनाटकं सज्जीकृत्य लघुसमूहे प्रदर्शनं करिष्यन्ति। अनेन तेषामधिगम: संघटितः प्रतिबिम्बितश्च भवति। काष्ठपुत्तलिकानिर्माणस्य विविधपक्षाणां लघुबालानां कक्षाकक्षे कथं समावेश: कर्तुं शक्यते इति विषयेऽपि परिचर्चा विधास्यते। काष्ठपुत्तलिकानिर्माणकाले वैयक्तिकान् सामूहिकांश्च अभ्यासान् आत्मसात्कर्तुं कक्षासन्दर्भे च प्रयोक्तुं चर्चा करिष्यते ।

शिक्षणशास्त्रम् -

शिक्षणशास्त्रं मूलत: व्यावहारिकं प्रशिक्षणं वर्तते, अत्र अनुभवात्मकाधिगमाय अधिकं बलं दीयते। ते कार्याणि कृत्वा कलाविषये शिक्षया सह तत्सम्बन्धविषये च अधिगच्छन्ति । इयं प्रक्रिया कलाया: विविधरूपैः ललितकला, विविधवर्णयुक्तक्रीडा, वेषभूषानिर्माणकला, सौन्दर्यप्रसाधनकला, पटकथालेखनं सङ्गीतञ्चेत्यादिभिः परिचाययति ।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

सप्ताहानुसारं सत्राणां विवरणम्			
क्र.सं.	शीर्षकम्	सत्रप्रवाह:	टिप्पणी
1.	कला सौन्दर्यञ्च, दैनन्दिनजीवने कला	अनुभवानुसारम्	
2.	कलाया: महत्त्वम्, कलाया: समालोचना	परिचर्चा	
3.	कला कलाया: कृते, समाजिकोत्तरदायित्वेन सह कला, सामाजिकपरिवर्तनाय कला	वादविवादः	

4.	काष्ठपुत्तलिकाजगत्, काष्ठपुत्तलिकाया: विभिन्नरूपाणि	प्रस्तुतीकरणम्	
5.	काष्ठपुत्तलिकाया: इतिहासः	व्याख्यानम्	
6.	अङ्गुलीपुत्तलिकाया: निर्माणम्	क्रियात्मकम्	
7.	मुखावरणानां निर्माणम्	क्रियात्मकम्	
8.	पुत्तलिकानां निर्माणम्	क्रियात्मकम्	
9.	वैयक्तिकं प्रदर्शनम्	अभ्यास:	
10.	युगलप्रदर्शनम्	अभ्यास:	
11.	समूहप्रदर्शनम् – 3, 4, 5	अभ्यास:	
12.	प्रदत्तकार्यम्	लिखितम्	

सन्दर्भग्रन्था: (Reference Books)

शिक्षार्थिनाम् अधिगमसामग्रीणाञ्च आवश्यकतानुसारं शिक्षकाः पुस्तकानि/ पठनसामग्रीञ्च सूचयितुमर्हन्ति।

5.4 भारतावबोधः (मान्यताः ज्ञानप्रणाली च)

सत्रार्द्धः - 1 **श्रेयोऽङ्काः - 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

प्राविधिकनवाचारात् पर्यावरणपरिवर्तनवशात् च गतिशीलेऽस्मिन् विश्वे युवचेतसां निर्माणाय काचिद् अन्तर्दृष्टिः आवश्यकी। अस्मिन् परिवर्तनकाले अन्तर्दृष्ट्या मनुष्यः न केवलं समाजशास्त्रीयाम् आत्मीयतां प्राप्नोति, अपितु आध्यात्मिकबौद्धिकमूलानि अपि अवाप्नोति। पाठ्यक्रमोऽयम् अर्थव्यवस्था-समाज-राजनीति-विधिशास्त्र-पर्यावरण-संस्कृति-नैतिकता-विज्ञान-दर्शनादिषु प्रमुखविषयेषु भारतीयन्यासस्य ज्ञानपरम्परायाश्च दृष्टिं प्रयच्छति। पाठ्यक्रमोऽयं भारतीयज्ञानपरम्पराणाम् अनुप्रयोगे विशिष्टं बलं प्रयच्छति, अपि च छात्रेभ्यः न केवलं भारतीयन्यासस्य ज्ञानपरम्परायाश्च ज्ञानाय अनुमोदनाय अपि तु बहुविषयकदृष्ट्या स्वातन्त्र्येण मूल्याङ्कनं कर्तुं तेषां साहाय्यं विदधाति। एतन्मूल्याङ्कनं सङ्क्रमणीयानि एकविंशशतकसम्बद्धानि कौशलानि प्राप्तुं मूल्यवतः पाठान् प्रस्तोष्यति। एतत्पाठ्यक्रमाय पूर्वज्ञानस्य पूर्वावबोधस्य च अपेक्षा न वर्तते । वर्षद्वयात्मकोऽयं पाठ्यक्रमः मूलभूतं ज्ञानं संस्थापयिष्यति तदाधारेण नवनिर्माणञ्च करिष्यति। पाठ्यक्रमोऽयं भारतीयपरम्परायाः सामान्यावबोधेन सह पूर्वतनवर्षेषु परम्परेयं कथं विकसिता चेत्यवबोधमपि छात्राणां विकासयिष्यति । पाठ्यक्रमोऽयं बहुविषयकदृष्ट्या भारतीयज्ञानस्य निर्माणस्य विकासस्य च प्रक्रियाणां घटनानां रूपरेखानिर्माणे व्याख्यासम्पादने, भारतस्य विविधपरम्पराणां मूल्याङ्कनाय तासाम् उपलब्धिपरिसीम्नोः भेदप्रकटने, कक्षायाः सन्दर्भे स्वीयच्छात्राणां भारतीयविचारेषु निहितायाः नैतिकताधारितशिक्षायाः विकासे स्पष्टीकरणे च सक्षमच्छात्राध्यापकानां निर्माणार्थं विरचितः।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतत्पाठ्यक्रमसमाप्तेः परं छात्राः -

- भारतस्य ज्ञानपरम्पराणां विशालनिधिम् अभिज्ञाय तद्विषयकगौरवभावप्रदर्शने समर्थाः भविष्यन्ति ।
- स्वार्जितानुसन्धानात्मककौशलम् आलोचनात्मकचिन्तनकौशलञ्च बहुविषयकविषयेषु अनुप्रयोक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति ।
- विभिन्नभारतीयपरम्परापृष्ठभूमेः स्वीयच्छात्रान् सरलमाध्यमेन स्वकीयज्ञानं सारांशीकृत्य बोधयितुं समर्थाः भविष्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतावबोधः (मान्यताः ज्ञानप्रणाली च)	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit)- 1

भारतीयज्ञानपरिचयः

1. परिभाषा अवसरः प्रासङ्गिकता च ।
2. भारतीयप्राचीनज्ञानपरम्परायाः संस्कृतेश्च पुनरवलोकनस्य आवश्यकता ।

पाठ्यांशः(Unit) -2

संस्कृतिः – कला साहित्यं च

1. ललितकलाः (पारम्परिककलारूपाणि, समकालिककलाः, कला आध्यात्मिकता च, कला निजप्रत्ययः च, कला वैश्वीकरणं च।
2. प्रदर्शनकलाः (भारतीयनृत्यप्रणाली, पारम्परिकभारतीयसङ्गीतस्य अंशाः, दृश्यकलाः, लोककलाः चेत्यादयः)
3. साहित्यम् (संस्कृतसाहित्यम्, धार्मिकसाहित्यम्, भारतीयकाव्यम्, लोकसाहित्यम्, भारतीयकथासाहित्यम्, सङ्गमसाहित्यम्, कन्नड़मलयालमसाहित्यम्, बङ्गसाहित्यम् चेत्यादीनि)

पाठ्यांशः(Unit)- 3

राजनीतिः विधिशास्त्रं च

1. राजत्वं सर्वकारप्रकाराश्च (कुलीनतन्त्रं, गणतन्त्रं), स्थानीयप्रशासनम् (ग्रामप्रशासनम्)
2. विधिशास्त्रस्य आधारः – धर्मः तत्स्रोतांसि च , आपराधिकन्यायः – आरक्षकाः, कारागाराः दण्डाश्च, चाणक्यनीतितः शिक्षाः, आधुनिकभारताय शिक्षा - परम्परासञ्चालितां समतामूलां न्यायपूर्णां च राजव्यवस्थां विधिशास्त्रव्यवस्थां च प्रति।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

अर्थव्यवस्था

1. पाषाणयुगाद् गुप्तकालं यावद् भारतीयार्थव्यवस्थायाः अवलोकनम् – नगरीकरणस्य नवसंस्कृतिः (जातिभिः, व्यापारसंघैः अन्यार्थिकसंस्थानैः सहितम्, हड़प्पासभ्यतायाः अर्थव्यवस्था, कृषेः विकासः नवव्यवसायानां प्रसारः, लेखनस्य विकासः)
2. आन्तरिकाः बाह्याश्च व्यापाराः वाणिज्यं च, व्यापारमार्गेण सह इण्डोरोमनसम्पर्काः, दक्षिणभारतीयसामुद्रिकव्यापाराः, मन्दिरार्थव्यवस्था च ।
3. भूमिस्वामित्वम् – भूम्यनुदानानि सम्पत्त्यधिकाराश्च, भूमिराजस्वप्रणालयः।
4. अर्थशास्त्रावबोधनम् – विचाराः आलोचनाश्च, आधुनिकभारतीयार्थव्यवस्थायां प्राचीनभारतीयार्थिकविचाराणां प्रासङ्गिकतायाः विन्यासः।

पाठ्यांशः(Unit) - 5

पर्यावरणं स्वास्थ्यञ्च

1. समाजपर्यावरणयोः मध्ये सन्तुलनस्य अवगमनम्। प्राकृतिकसंसाधनानां वनभूमिजलप्राणिनां विषये समाजस्य धारणा।

2. सततवास्तुकला नगरीयनियोजनं च – अद्यतनपर्यावरणीयसमस्यानां समाधानम् (स्वदेशीयज्ञानात् समाजनीतप्रयासेभ्यः सर्वोत्तमकार्याणि।)
3. भारतीयस्वास्थ्यपरम्परा – आयुर्वेदः, सिद्धः, अष्टवैद्यः, यूनानी, अन्यविचारधाराश्च, सुश्रुतचरकसंहिताभ्यां पाठाः।
4. प्राचीने भारते मानसिकं स्वास्थ्यम् – मानसिककल्याणस्य समयपरीक्षितावधारणाः (मनः, ध्यानं, मनश्शरीरसम्बन्धः, आयुर्वेदः, योगदर्शनम् आत्मा चेत्यादीनाम् अवधारणाः)

प्रायोगिकम् (Practicum)

पाठ्यक्रमसम्प्रेषणमाध्यमे व्याख्यानानि अनुशिक्षणं प्रायोगिकानुभवाश्च समाविष्टाः भविष्यन्ति।

प्रायोगिकानुभवेषु दिवसभ्रमणस्य आयोजनम्। यत् छात्राध्यापकेभ्यः दृश्यप्रदर्शनकलासम्बन्धितकार्यक्रमान् द्रष्टुं साहाय्यं विदधाति। नगरे विद्यमानानां प्राचीनवास्तुकलासम्बद्धानां तत्त्वानां चित्र-चलच्चित्रमाध्यमेन अभिज्ञाने अभिलेखीकरणे च छात्राध्यापकानां सामर्थ्यविकासपराणां गतिविधीनाम् आयोजनम्। राजनीतिविधिशास्त्रार्थव्यवस्थादिविषयाधारितानां वैयक्तिकसामूहिकप्रस्तुतीनाम् आयोजनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

संस्थाने स्थानीयपरम्परायाः व्यवस्थादीनाञ्च विकासविषये संस्कृतेः (वेश-भोजनादिपरम्पराणाम्) उत्सवाय व्याख्यान-अनुशिक्षण-संवादादिमाध्यमेन परिवारजन-वृद्ध-प्रतिवेशिभिः अन्यसामाजिकजनैश्च सह भारतीयज्ञानदिवसस्य आयोजनम् । व्याख्यानेषु शिक्षार्थि-संचालितानि भागग्राहिसत्राणि, विशेषज्ञानाम् अभ्यासकर्तॄणाञ्च (समकालिककविभिः भारतीयसाहित्यलेखकैश्च सह ललितकलाप्रदर्शनकलाभ्यासकर्तॄणाम्) अतिथिव्याख्यानानि समाविष्टानि भविष्यन्ति ।

- अनुशिक्षणेषु वृत्तचित्राणां चलचित्राणां च प्रदर्शनम्, ततश्च संवादः, केन्द्रितसमूहसंवादरूपेण (FGDS) शिक्षार्थिसंचालिताः चर्चाः, सुकरातीयचर्चाः चेत्यादयः । भारतीयवादपरम्परायाः बोधाय संवादानां वादानां वा आयोजनम्, शिक्षणस्य प्राचीनपद्धतीनां वर्तमाने प्रासङ्गिकतोपपत्ति-विचारः, दैनिकजीवने नैतिकदुविधाः अवगन्तुं निराकर्तुं च प्राचीननीतीनां मूल्यानां महत्त्वबोधाय सहकारिण्यः चर्चाश्च समाविष्टाः भविष्यन्ति ।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

अधिगमाकलनस्य उपागमे अधोलिखिता बिन्दवः सम्मिलिताः भविष्यन्तिः –

उदाहरणार्थम् -

- नियतमूल्याङ्कनेन प्रतिकार्यप्रतिपुष्ट्या सहितं, नैकविधदृष्ट्या चितेषु विषयेषु छात्राध्यापकानां जिज्ञासायाः रुचेश्च समर्थनम्, येन ते बहुशास्त्रीयदृष्ट्या भारतीयज्ञानस्य निर्माणस्य विकासस्य च प्रक्रियाणां घटनानां रूपरेखां व्याख्यां च विधातुं समर्थाः स्युः।
- विभिन्नपरम्पराणां निर्माणे विकासे च प्रक्रियाणां घटनानां च समालोचनात्मकानुशीलनं स्वतन्त्रविचारांश्च प्रतिपादयितुं छात्राध्यापकानां सामर्थ्यस्य विकासः, येन तेभ्यः भारतस्य विभिन्नपरम्पराणाम् उपलब्धिषु सीमसु च भेदं कर्तुं मूल्याङ्कने सहायता स्यात्।

- प्रत्यक्षपरोक्षानुभवानां प्रयोगाः, यद्द्वारा छात्राध्यापकाः कक्षायां छात्रेषु भारतीयविचारेषु निहितां नैतिकाधारितां शिक्षां विकासयितुं स्पष्टीकर्तुं च क्षमाः स्युः।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

शिक्षार्थिनाम् अधिगमसामग्रीणाञ्च आवश्यकतानुसारं शिक्षकाः पुस्तकानि/ पठनसामग्रीञ्च सूचयितुमर्हन्ति।

5.4 भारतावबोधः (मान्यताः ज्ञानप्रणाली च)

सत्रार्द्धः - 2 **श्रेयोऽङ्काः - 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

प्राविधिकनवाचारात् पर्यावरणपरिवर्तनवशात् च गतिशीलेऽस्मिन् विश्वे युवचेतसां निर्माणाय काचिद् अन्तर्दृष्टिः आवश्यकी। अस्मिन् परिवर्तनकाले अन्तर्दृष्ट्या मनुष्यः न केवलं समाजशास्त्रीयाम् आत्मीयतां प्राप्नोति, अपितु आध्यात्मिकबौद्धिकमूलानि अपि अवाप्नोति। पाठ्यक्रमोऽयं संस्कृति-नैतिकता-विज्ञान-गणित-तर्क-भाषाविज्ञान- दर्शनादिषु प्रमुखविषयेषु भारतीयन्यासस्य ज्ञानपरम्परायाश्च दृष्टिं प्रयच्छति। पाठ्यक्रमोऽयं भारतीयज्ञानपरम्पराणाम् अनुप्रयोगे विशिष्टं बलं प्रयच्छति, अपि च छात्रेभ्यः न केवलं भारतीयन्यासस्य ज्ञानपरम्परायाश्च ज्ञानाय अनुमोदनाय अपितु बहुविषयकदृष्ट्या स्वातन्त्र्येण मूल्याङ्कनं कर्तुं तेषां साहाय्यं विदधाति। एतन्मूल्याङ्कनं सङ्क्रमणीयानि एकविंशशतकसम्बद्धानि कौशलानि प्राप्तुं मूल्यवतः पाठान् प्रस्तोष्यति। एतत्पाठ्यक्रमाय पूर्वज्ञानस्य पूर्वावबोधस्य च अपेक्षा न वर्तते । वर्षद्वयात्मकोऽयं पाठ्यक्रमः मूलभूतं ज्ञानं संस्थापयिष्यति तदाधारेण नवनिर्माणञ्च करिष्यति। पाठ्यक्रमोऽयं भारतीयपरम्परायाः सामान्यावबोधेन सह पूर्वतनवर्षेषु परम्परेयं कथं विकसिता चेत्यवबोधमपि छात्राणां विकासयिष्यति । पाठ्यक्रमोऽयं बहुविषयकदृष्ट्या भारतीयज्ञानस्य निर्माणस्य विकासस्य च प्रक्रियाणां घटनानां रूपरेखानिर्माणे व्याख्यासम्पादने, भारतस्य विविधपरम्पराणां मूल्याङ्कनाय तासाम् उपलब्धिपरिसीम्नोः भेदप्रकटने, कक्षायाः सन्दर्भे स्वीयच्छात्राणां भारतीयविचारेषु निहितायाः नैतिकताधारितशिक्षायाः विकासे स्पष्टीकरणे च सक्षमच्छात्राध्यापकानां निर्माणार्थं विरचितः।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

एतत्पाठ्यक्रमसमाप्तेः परं छात्राः -

- भारतस्य ज्ञानपरम्पराणां विशालनिधिम् अभिज्ञाय तद्विषयकगौरवभावप्रदर्शने समर्थाः भविष्यन्ति ।
- स्वार्जितानुसन्धानात्मककौशलम् आलोचनात्मकचिन्तनकौशलञ्च बहुविषयकविषयेषु अनुप्रयोक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति ।
- विभिन्नभारतीयपरम्परापृष्ठभूमेः स्वीयच्छात्रान् सरलमाध्यमेन स्वकीयज्ञानं सारांशीकृत्य बोधयितुं समर्थाः भविष्यन्ति ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतावबोधः (मान्यताः ज्ञानप्रणाली च)	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) – 1

भारतीयज्ञानपरिचयः

1. पूर्वसत्रार्द्धस्य परिभाषाणां परिचयस्य पुनःस्मारणम् ।
2. पूर्वज्ञानस्य पुनःस्मारणम् ।

पाठ्यांशः(Unit) – 2

दर्शनं नैतिकता मूल्यानि च - दार्शनिकसम्प्रदाया

1. वैशेषिकं न्यायः, साङ्ख्यं योगः, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा (वेदान्तः) चेत्येषां सिद्धान्ताः प्रमुखविचारकाश्च, जैनबौद्धचार्वाकपरम्पराश्च ।
2. वेदान्तः – दार्शनिकप्रणाल्यः (अद्वैतः विशिष्टाद्वैतः द्वैतश्च)
3. नैतिकता, सदाचारः सामाजिकद्वन्द्वः (आत्मनेतृत्वसहितः) चेत्येषां वर्तमाने प्रासङ्गिकता ।
4. भारतीयाः आध्यात्मिकतायै कथं महत्त्वं यच्छन्ति। आध्यात्मिकता सामाजिकोत्तरदायित्वञ्च । वर्तमाने आध्यात्मिकतायाः महत्त्वम् ।
5. प्राविधिकरूपेण अस्थिरजगति नैतिकतायाः उपयोगः – नैतिकम् आधुनिकञ्च जीवनयापनम् ।
6. कल्याणार्थं व्यावहारिकवेदान्तः (सचेतनता, अन्तःसंयुक्तता, सामाजिकात्मसम्बन्धः चेति)

पाठ्यांशः(Unit) – 3

संस्कृतिः - जीवनपद्धतिः

1. भोजनम् (क्षेत्रीयव्यञ्जनानि, आयुर्वैदिकाहारः, भोजनं पर्वाणि च, शाकाहारः, भोजने जैनवादः, भोजनम् आतिथ्यं वैश्वीकरणञ्च)
2. वस्त्राणि (पारम्परिकभारतीयवस्त्राणि, वस्त्रकला, धार्मिकवेशभूषा, वस्त्राणां प्रतिष्ठा, लिङ्गं, वस्त्राणां वैश्वीकरणञ्च)
3. क्रीडाः (पारम्परिकभारतीयक्रीडाः, नियुद्धं, क्रीडा लिङ्गञ्च, क्रीडा वैश्वीकरणञ्च)
4. योगस्य जीवनपद्धतिः, प्राच्यजीवनपद्धतेः स्वीकरणम् – दीर्घायुषं प्रति मार्गः ।

पाठ्यांशः(Unit) – 4

विज्ञानं प्रविधिश्च

1. अङ्कगणितं तर्कश्च
2. प्राकृतिकविज्ञानम् - गणितं भौतिकविज्ञानं धातुविज्ञानं रसायनविज्ञानञ्च ।
3. खगोलविज्ञानम् - विश्वे भारतस्य योगदानम् ।
4. समयस्य अन्तरिक्षस्य च विषये भारतीयधारणाः ।
5. अर्थव्यवस्था-कृषि-परिवहनक्षेत्रादिषु प्रौद्योगिकी ।

पाठ्यांशः(Unit) – 5

भाषाविज्ञानपरम्परा

1. भारते भाषाविज्ञानस्य इतिहासः - प्राचीनभारतीयभाषाविज्ञानं मौखिकपरम्पराणाम् अवधारणाश्चेति।
2. संस्कृतिरूपेण भाषा - वर्षेभ्यः भाषाणां विकासः, भाषा विभिन्नसंस्कृतिसमाजानां निर्माणखण्डत्वेन च ।

3. भाषा - अभिज्ञानं संस्कृतिः इतिहासश्च।

प्रायोगिकम् (Practicum)

पाठ्यक्रमसम्प्रेषणमाध्यमे व्याख्यानानि अनुशिक्षणं प्रायोगिकानुभवाश्च समाविष्टाः भविष्यन्ति।

प्रायोगिकानुभवेषु दिवसभ्रमणस्य आयोजनम्। यत् छात्राध्यापकेभ्यः दृश्यप्रदर्शनकलासम्बन्धितकार्यक्रमान् द्रष्टुं साहाय्यं विदधाति। नगरे विद्यमानानां प्राचीनवास्तुकलासम्बद्धानां तत्त्वानां चित्र-चलच्चित्रमाध्यमेन अभिज्ञाने अभिलेखीकरणे च छात्राध्यापकानां सामर्थ्यविकासपराणां गतिविधीनाम् आयोजनम्। राजनीतिविधिशास्त्रार्थव्यवस्थादिविषयाधारितानां वैयक्तिकसामूहिकप्रस्तुतीनाम् आयोजनम्। संस्थाने स्थानीयपरम्परायाः व्यवस्थादीनाञ्च विकासविषये संस्कृतेः (वेष-भोजनादिपरम्पराणाम्) उत्सवाय व्याख्यान-अनुशिक्षण-संवादादिमाध्यमेन परिवारजन-वृद्ध-प्रतिवेशिभिः अन्यसामाजिकजनैश्च सह भारतीयज्ञानदिवसस्य आयोजनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

- व्याख्यानेषु शिक्षार्थि-संचालितानि भागग्राहिसत्राणि, विशेषज्ञानाम् अभ्यासकर्तॄणाञ्च (समकालिककविभिः भारतीयसाहित्यलेखकैश्च सह ललितकलाप्रदर्शनकलाभ्यासकर्तॄणाम्) अतिथिव्याख्यानानि समाविष्टानि भविष्यन्ति।
- अनुशिक्षणेषु वृत्तचित्राणां चलचित्राणां च प्रदर्शनम्, ततश्च संवादः, केन्द्रितसमूहसंवादरूपेण (FGDS) शिक्षार्थिसंचालिताः चर्चाः, सुकरातीयचर्चाः चेत्यादयः। भारतीयवादपरम्परायाः बोधाय संवादानां वादानां वा आयोजनम्, शिक्षणस्य प्राचीनपद्धतीनां वर्तमाने प्रासङ्गिकतोपपत्ति-विचारः, दैनिकजीवने नैतिकदुविधाः अवगन्तुं निराकर्तुं च प्राचीननीतीनां मूल्यानां महत्त्वबोधाय सहकारिण्यः चर्चाश्च समाविष्टाः भविष्यन्ति।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अधिगमाकलनस्य उपागमे अधोलिखिता बिन्दवः सम्मिलिताः भविष्यन्तिः –

उदाहरणार्थम् -

- नियतमूल्याङ्कनेन प्रतिकार्यप्रतिपुष्ट्या सहितं, नैकविधदृष्ट्या चितेषु विषयेषु छात्राध्यापकानां जिज्ञासायाः रुचेश्च समर्थनम्, येन ते बहुशास्त्रीयदृष्ट्या भारतीयज्ञानस्य निर्माणस्य विकासस्य च प्रक्रियाणां घटनानां रूपरेखां व्याख्यां च विधातुं समर्थाः स्युः।
- विभिन्नपरम्पराणां निर्माणे विकासे च प्रक्रियाणां घटनानां च समालोचनात्मकानुशीलनं स्वतन्त्रविचारांश्च प्रतिपादयितुं छात्राध्यापकानां सामर्थ्यस्य विकासः, येन तेभ्यः भारतस्य विभिन्नपरम्पराणाम् उपलब्धिषु सीमसु च भेदं कर्तुं मूल्याङ्कने सहायता स्यात्।
- प्रत्यक्षपरोक्षानुभवानां प्रयोगाः, यद्द्वारा छात्राध्यापकाः कक्षायां छात्रेषु भारतीयविचारेषु निहितां नैतिकाधारितां शिक्षां विकासयितुं स्पष्टीकर्तुं च क्षमाः स्युः।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

शिक्षार्थिनाम् अधिगमसामग्रीणाञ्च आवश्यकतानुसारं शिक्षकाः पुस्तकानि/ पठनसामग्रीञ्च सूचयितुमर्हन्ति।

5.5 शिक्षकः समाजश्च

सत्रार्द्धः – 02 **श्रेयाङ्कः - 02**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

युवकानां जीवनपोषणाय सकारात्मकदृष्ट्या अभिप्रेरणाय भाविजीवनाय च निस्सन्देहः शिक्षकाणां महत्त्वपूर्णभूमिका वर्तते। शिक्षकाणां निर्णायकभूमिकाविषये NEP 2020 इत्यत्र निगदितं यत् - शिक्षकाः अस्माकं बालानां भविष्यं निरूपयन्तीति। यतोहि बालाः अस्माकं राष्ट्रस्य भविष्यनिधयो वर्तन्ते। शिक्षकाणां समादरः करणीयः अपि च अध्यापनव्यवसायं प्रति उच्चमानसिकता निर्मातव्या, येन अध्यापनक्षेत्रे प्रवेशं कारयितुं सर्वोत्तमानाम् अभ्यर्थिनां कृते प्रेरणा भविष्यति। अस्माकं बालानां राष्ट्रस्य च उत्तमभविष्यस्य निर्माणे शिक्षकाणाम् अभिप्रेरणं सशक्तिकरणं च निश्चप्रचम् आवश्यकमस्ति। NEP Para 5.1 इत्यत्र परिचयात्मकखण्डे उक्तमस्ति यत् शिक्षकः शिक्षाप्रणाल्यां मौलिकसंशोधनानां केन्द्रे भवेत् अपि च समाजस्य सर्वाधिकमानितसदस्यत्वेन शिक्षकाणाम् पुनः प्रतिष्ठापने साहाय्यं करणीयम्, यतोहि ते अस्माकं भाविसन्ततेः विकासं सम्पादयन्ति।

शिक्षानीतिः शिक्षकान् सशक्तान् कर्तुं स्वीयकार्याणि यथासम्भवं प्रभाविरूपेण च सम्पादयितुञ्च सर्वविधं साहाय्यं कर्तुमपि बलं प्रयच्छति। इदं मन्यते यद् जीवनस्य सर्वाधिकप्रभावशालिवर्षेषु बालकैः सह कार्यकरणे तेषां विचारचिन्तनादिपरिष्करणे वैयक्तिक-सामाजिक-लक्ष्याणाञ्च विषये समाजस्य जीवनस्य च विषये विचारनिर्माणस्य अवसरं मातृभ्यः परं द्वितीयस्थाने शिक्षकाः प्राप्नुवन्ति, ये च व्यक्तेः समाजस्य चोभयोः विकासे अमूल्यं योगदानं विदधति।

शिक्षकः समाजश्च इत्यस्य पाठ्यक्रमस्य केन्द्रबिन्दौ अवबोधात्मकविकासः-

1. उदयमानभारतीयसमाजे मानव-संस्कृति-संसाधनानां वैश्विकप्रवाहस्य सन्दर्भे शिक्षकस्य परिवर्तितभूमिका।
2. व्यवस्थितसमाजस्य निर्माणं प्रद्यौगिक्याः अनुप्रयोगश्च।
3. शैक्षिकदृष्ट्या मानवसम्बद्धदृष्ट्या सामाजिकमानकदृष्ट्या च शिक्षकस्य भूमिका।
4. भविष्यस्य वास्तविकतायाः, अस्थिरतायाः, अनिश्चिततायाः, जटिलतायाः, अस्पष्टतायाः च परिवर्तनपरिस्थितौ वर्तमानसमये जगतः कृते शिक्षकाणाम् भूमिका।
5. अनेन पाठ्यक्रमेण छात्रशिक्षकाः शिक्षकाणां सांस्कृतिक-आचार-परम्परा-वैविध्यारितसमाजस्य भूमिकां दायित्वं च अवगन्तुं समर्थाः भवन्ति।
6. भारतस्य भावं गौरवं सांस्कृतिकपरम्परानिधिं च सम्प्राप्तुं, राष्ट्रैक्यभावपोषणार्थं छात्रशिक्षकाः दायित्वनिर्वाहकरूपेण ज्ञान-क्षमता-मूल्यादिषु सुसज्जिताः भवेयुः।
7. छात्रशिक्षकाः स्वस्य उत्तरदायित्वम् अवगच्छेयुः।
8. भविष्यस्य वंशपरम्परायाः निर्माणं कुर्युः ये खलु जागरितृनागरिकरूपेण स्वोत्तरदायित्वम् अवगन्तुं समर्थाः स्युः।
9. राष्ट्रियसंसाधनानां संरक्षणाय भारतस्य अभिवृद्धये च सक्रियभूमिकां सम्पादयेयुः।
10. विविध-सांस्कृतिक-भाषागत-सामाजिक-आर्थिकपृष्ठभूमेः छात्राणाम् आवश्यकता-लैंगिक-संवेदनशीलता-सहिष्णुतानां विषये अवधानम्।
11. अधिगमाक्षमच्छात्राः नवशिक्षापद्धतीनां प्रौद्योगिकविषयाणाम् अधिगमं कुर्युः।
12. ज्ञानस्य अभ्यासस्य च उन्नतये वर्तमानशैक्षिकविकासेन उपक्रमेण च सह व्यस्ताः भवेयुः।

13. सामाजिकसंरचना-ऐतिहासिकरीति-विश्वास-मूल्य-प्रतिबद्धता-संस्कृति-नैतिकतादीनां विषयेषु छात्रशिक्षकाणाम् अभिज्ञानम्।
14. शिक्षाविकासेन समुदायेन च सह शिक्षकाणां सम्बन्धविषये अभिज्ञानम्।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

पाठ्यक्रमस्य समाप्तेः अनन्तरं छात्रशिक्षकाः -

1. शिक्षकमान्यता-मूल्य-चरित्र-जीवनेतिहास-सामाजिक-सांस्कृतिकसन्दर्भ-समीक्षात्मकरूपेण अध्यापनादिविषयेषु परीक्षणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. आकर्षक-संचारक-चिन्तनात्मक-अभ्यासशिक्षकाः भविष्यन्ति।
3. विद्यालयस्य समाजस्य च स्वरूपनिर्माणे शिक्षकभूमिकायाः विषये ज्ञास्यन्ति।
4. सकारात्मककक्षाकक्षविकासस्य क्षमतां प्रदर्शयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
5. शिक्षकाधिगमयोः उन्नतये समीक्षात्मकरूपेण चिन्तयितुं क्षमतां सम्पादयिष्यन्ति।
6. शिक्षकसंस्थायाः सन्दर्भे संरचनात्मकायामान् अवधारणात्मकायामांश्च ज्ञास्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिक्षकः समाजश्च	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1

शिक्षकावबोधः - वैयक्तिकव्यावसायिकयोः च अभिज्ञानम्

1. व्यापकवैयक्तिकविषये सामान्यसामाजिकसन्दर्भे च शिक्षकाभिज्ञानम् (जीवनेतिहास- शिक्षकविश्वास-मूल्य-आकाङ्क्षा-सामाजिकसन्दर्भे विविधपरिचय-शिक्षण-शिक्षा-प्रतिबद्धतादिविषयेषु)
2. व्यावसायिकशिक्षकाभिज्ञानम् - योग्यता, शिक्षणे शिक्षा, अभिवृत्तिः, अभिक्षमता, अनुभवश्च।
3. आकर्षकव्यक्तित्वयुक्तः शिक्षकः, सम्प्रेषणात्मकशिक्षकः, प्रचारकरूपेण शिक्षकः, क्षमतावान् अभ्यासकः, चिन्तनशीलः अभ्यासकः, अधिगमक्षमशिक्षकः।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

शिक्षकपोषणम् – जीवनाय भाविजीवनाय च पाठ्यक्रमलक्ष्यभिन्नः कश्चन संवादः

1. शिक्षणम् - एकः व्यवसायः भूमिकाः च।
2. अध्यापकचारित्र्यम् –मानवस्य समृद्ध्यर्थं शिक्षकाणां निर्माणम्।
3. समग्रशिक्षकविकासः- शास्त्रेषुअन्नमयादि पञ्चकोशानां व्यवस्थायाः परिचयः।
4. अध्यापनमूल्यानि, विश्वासाः वर्तमानशिक्षणदर्शनं च - एकः चिन्तनशीलः संवादः।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

शिक्षकसंस्थावबोधः

1. शिक्षकसंस्था - का अस्ति ? किमर्थं महत्त्वपूर्णा ?
2. शिक्षकसंस्थायाः वैयक्तिक-सांस्कृतिक-संरचनात्मकायामाः।
3. अध्यापकप्रवचनं, दर्शनं, सम्बन्धः, अन्तर्जालः व्यवसायिकविकासश्च।
4. शिक्षकसंस्थाया आह्वाहनानि - शैक्षणिकाभ्युपगमः, अभ्यासश्च।
5. शैक्षिकनीतेः कार्यान्वयने शिक्षकस्य भूमिका।

पाठ्यांशः(Unit) - 4

शिक्षकः नवभारतस्य भाविसमाजस्य च वास्तुकारः

1. समालोचनात्मकशिक्षायां संलग्नता - लैङ्गिक-जातीयता-संस्कृति-दिव्याङ्गता-वर्ग-दरिद्रता- अहितानां च पुनरूत्पादनं साक्षात्करणं चेत्यादिविषयेषु स्वस्थसंवादः।
2. अनौपचारिकशिक्षायाः स्वरुपम्

प्रायोगिकम् (Practicum)

- कस्यापि एकस्याः शिक्षकशिक्षासंस्थायाः परिचयात्मकम् उपस्थापनम्।
- स्वस्य कस्यचित्प्रियस्य शिक्षकस्य/शिक्षाविदः व्यक्तित्वकृतित्त्वस्य लेखनम्।

परामर्शस्य विनिमयः

- शिक्षकाः अनेन पाठ्यक्रमेण शिक्षकाणाम् आदर्शभूमिकायाः विषये पुनर्विचारं करिष्यन्ति।
- अयं पाठ्यक्रमः क्रियाशीलेन व्यापकशैक्षिकलक्ष्यं सम्प्राप्तुं शिक्षकान् प्रेरयति।
- अतः कक्षायां व्याख्यासु संगोष्ठी-चिन्तनाभ्यास-आलोचनात्मकचिन्तन-समूहकार्यादीनां प्रयोगो भविष्यति।
- छात्रशिक्षकः सेवापूर्वप्रशिक्षणकाले अभ्यास-ज्ञान-कौशलादिविषये विचारं कृत्वा पाठ्यक्रमे निहिततत्त्वानि अवबुध्य च विद्यालये प्रयोगं कर्तुं ज्ञास्यति।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

अयं पाठ्यक्रमः उत्तमः अतः मूल्याङ्कने व्यापकदृष्ट्या आलोचनात्मकचिन्तनस्य समावेशो भविष्यति।

- स्वविचारदृष्ट्या दर्शनाधारितवर्तमानशिक्षणविषये लेखनम् ।
- ख. सामाजिकसन्दर्भेषु कस्यचिद् एकस्य क्षेत्रस्य विवरणलेखनम् । (पर्यावरणस्य क्षयः, महिलानाम् अपराधः, साइबरक्राइम्-लैङ्गिक-जातीयता-संस्कृति-दिव्याङ्गजन-वर्गादिविषयेषु)

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

प्रशिक्षकः छात्रशिक्षकान् आवश्यकतानुसारं सन्दर्भग्रन्थं पठितुं प्रेरयति।

5.6 शिक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी (ICT)

सत्रार्द्धः - 5 **श्रेयोऽङ्कः- 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

अयं पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकान् सङ्गणकसाक्षरतायां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी-सहायकाधिगमे अग्रे गन्तुं, शैक्षिकलक्ष्याणां सिद्धान्तानां च अनुरूपं सूचनासम्प्रेषणप्रविधीनां व्याख्यानञ्च कर्तुं शक्तं करोति। एतत्पत्रं शिक्षायां सूचनाप्रौद्योगिकी-विज्ञानस्य आवश्यकतायाः महत्त्वस्य च विषये छात्राध्यापकान् उन्मुखीकरोति। एतत् शिक्षायां मुक्तस्रोतमृदुतन्त्रांशस्य महत्त्वं वर्णयति। अयं पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकाय शिक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः उपयोगस्य विविध-दृष्टिकोणानां, चरणानां च परिचयं ददाति। छात्राध्यापकाः विविधसङ्गणकमृदुतन्त्रांशानां, सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्याः साधनानाञ्च यथोचितरूपेण विकासयितुं क्षमा भवेयुः।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य समाप्तेरनन्तरं छात्राध्यापकाः :

- शिक्षायां सूचनाप्रौद्योगिक्याः संकल्पनां प्रकृतिं व्याप्तिञ्च व्याख्यातुं शक्नुवन्ति।
- शिक्षायां मुक्तस्रोतमृदुतन्त्रांशस्य महत्त्वं वर्णयितुं प्रभवन्ति।
- शिक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्याः अनुमोदनस्य उपयोगस्य च विविध-दृष्टिकोणानां सूचीकरणं व्याख्यानं च कर्तुं प्रभवन्ति।
- शिक्षायां विभिन्न- उदीयमानप्रौद्योगिकीनां महत्त्वस्य वर्णनं कर्तुं प्रभवन्ति।
- सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकीप्रयोगेण सह सम्बद्धानां सामाजिक-आर्थिक-नैतिक-विषयाणां मध्ये सम्बन्धं ज्ञास्यन्ति।
- भारते शैक्षिकप्रौद्योगिक्याः उपहूतीः सूचयितुं शक्नुवन्ति।
- शिक्षण-अध्ययन-मूल्याङ्कनप्रक्रियाणां परिष्कारार्थं विविधप्रौद्योगिकीसाधनान् उपयोक्तुं शक्नुवन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी (ICT)	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) – 1

शिक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्याः (ICT) परिचयः

1. सूचनाप्रौद्योगिकी, सम्प्रेषणप्रौद्योगिकी एवं सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी तथा निर्देशात्मकप्रौद्योगिकी इत्येतेषाम् अर्थः प्रकृतिः महत्त्वञ्च।

2. शिक्षायां शैक्षिकप्रौद्योगिकी तथा सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी (अन्तरम्, सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्याः क्षेत्रम्- शिक्षणम् अधिगमः अनुसन्धानम् एवं प्रकाशनम् शैक्षिकप्रशासनम् एवं आकलनम्)
3. प्रौद्योगिकी तथा सम्पृक्तता: अन्तर्जालः तथा सद्यस्क(online) माध्यमेन सहकारि-अधिगमः समूहदत्तकार्यं & सब्रह्मचारिसमीक्षा,
4. निर्देशात्मकनिर्माणे प्रणालीदृष्टिकोणस्य अर्थः उपयोगश्च, .
5. अनुदेशनाभिकल्पविकासस्य प्रतिमानानि (ADDIE, ASSURE, Dick and Carey Model Mason's),
6. फ्लेन्डर महोदयस्य अन्तःक्रियाविश्लेषणश्रेणीप्रणाली (FIACS), 1999।
7. शैक्षिकप्रौद्योगिक्याः सम्बद्धाः उपहृतयः।

पाठ्यांशः(Unit) – 2

शिक्षायाम् उदयमानाः प्रौद्योगिक्यः

1. वै-अधिगमस्य अवधारणा, पद्धतयः, तथा च माध्यमाः (LMS, आभासीयविश्वविद्यालयाः, MOOCs, भारतीय MOOCs, MOOCs प्रकाराः, cMOOCs, xMOOCs & LMOOCs)।
2. मुक्तशिक्षासंसाधनानि (क्रिएटिव कॉमन्स इत्यस्य अवधारणा अनुप्रयोगश्च)।
3. संवर्धितवास्तविकता(Augmented reality), आभासीयवास्तविकता (Virtual reality), कृत्रिमबुध्दिः(Artificial Intelligence), मिश्रितवास्तविकता (Mixed Reality) & शिक्षायां वै-क्रीडाकरणम्(Gamification in education) (अर्थः, इतिहासः, महत्त्वम्, साधनानि तथा उपयोगाः)।
4. Cloud Computing & Internet of Things - अर्थः, महत्त्वं, उपयोगश्च।
5. सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्यं नैतिकविषयाः सुरक्षा च- (शिक्षणम्, अधिगमः तथा अनुसन्धानं, साइबर-उत्पीडनम्, साइबर-सुरक्षासाक्षरता & प्रदत्त-संरक्षणम्, ऑनलाइन-परिचयः गोपनीयता च)।

पाठ्यांशः(Unit) – 3

शिक्षण-अध्ययन- मूल्याङ्कनेषु सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी

1. शिक्षणाधिगमे सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्याः एकीकरणस्य अवधारणा उपागमाश्च: प्रौद्योगिकी-शिक्षण-सामग्री-ज्ञानम् (TPCK), प्रौद्योगिकी-एकीकरण-आव्यूहः (TIM)।
2. शैक्षिकसूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्यां शिक्षणसिद्धान्तानां निहितार्थः व्यवहारवादः, संज्ञानात्मकतावादः तथा रचनात्मकतावादः।
3. Geogebra, PhET, Stellarium, Open Street Map, Marble, Turtle Art, Mind mapping इत्यादि प्रौद्योगिकीसाधनानाम् उपयोगाय कार्यात्मककौशलस्य विकासः।
4. सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी तथा मूल्याङ्कनम्- विद्युतीयमूल्यङ्कनविभागः(Electronic assessment portfolio) – अवधारणा तथा प्रकाराः; वै-विभागः(e-portfolio) साधनानि।
5. आभासीय तथा प्रत्यक्षशिक्षा मूल्याङ्कनसाधनानि – रूब्रिक्स, सर्वेक्षणसाधनानि, प्रहेलिकानिर्मातारः, परीक्षोत्पादकाः, चिंतनात्मकपत्रिकाः, प्रश्नागारम्।
6. सततव्यापकमूल्याङ्कने (CCE) सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिक्याः अनुप्रयोगाः।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. सहकारि-अधिगम समूहनिर्माणं।
   अथवा
   ASSERE प्रतिमानाधारेण पाठयोजनानिर्माणं पाठनञ्च।
2. संवर्धित वास्तविकता (Augmented reality), आभासी वास्तविकता (Virtual reality), कृत्रिमबुद्धिः (Artificial Intelligence), मिश्रितवास्तविकता (Mixed Reality) & शिक्षायां वै-क्रीडाकरणम् (Gamification in education) इत्येतेषु एकस्य प्रस्तुतिः।
3. पाठ्यपुस्तकस्य कमप्येकमध्यायमाधृत्य मूल्याङ्कनस्य ई-उपकरणं सज्जीकरणीयम्।
4. कमप्येकस्य पद्यस्य कथायाः सूत्रस्य वा जीवन्तता (Animation) निर्माणम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

शिक्षाशास्त्रे सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी(ICT) पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकानां कृते शिक्षण-अध्ययन-मूल्यांकन-प्रक्रियासु प्रौद्योगिक्याः परिचयः तथा समीचीनोपयोगश्च कथं करणीयः इति सम्यक् ज्ञापनीयमस्ति। अयं पाठ्यक्रमः सैद्धान्तिकज्ञानस्य व्यावहारिककौशलस्य च मध्ये सन्तुलनं स्थापयेत् । पाठ्यक्रमादानप्रदानव्यवहारः निम्नलिखितवत् भवितुं शक्यते।

- सक्रियाधिगमः छात्राध्यापकान् चर्चासु, मस्तिष्कोद्वेल्लने, समस्यानिवारणक्रियाकलापेषु च भागं ग्रहीतुं प्रोत्साहयति येन तेषां समीक्षात्मकचिन्तनस्य समस्यानिवारणकौशलस्य च विकासे सहायकं भवति।
- सहकारि-अधिगमः छात्राध्यापकान् समूहपरियोजनाकार्यसाहाय्येन सहकारिरूपेण कार्यं कर्तुं परस्परं शिक्षितुं च प्रोत्साहयति।
- अनुभवात्मक-अधिगमः यत्र हस्तगतक्रियाकलापाः, क्षेत्रयात्राः, वास्तविकजीवनस्य परिस्थितयः च सन्ति, येन छात्राध्यापकाः स्वज्ञानं कौशलं च व्यावहारिकपरिवेशे प्रयोक्तुम् अवसरं दास्यन्ति।
- बहुमाध्यमसाधनानाम् उपयोगः, यथा विडियो, अन्तःक्रियानुरूपं, जीवन्तता (animation) च यद् आकर्षरूपेण अधिगमं वर्धयेत।
- स्वनिर्देशिताः स्वप्रबन्धिताः च शिक्षणक्रियाकलापाः ये छात्राध्यापकान् स्वतन्त्रसंशोधनस्य, आत्मचिन्तनस्य, आत्ममूल्याङ्कनस्य च माध्यमेन स्वाध्यायप्रक्रियां कर्तुं प्रोत्साहयन्ति येन छात्राध्यापकाः आजीवनं शिक्षणं प्रवर्धयितुं शक्नुवन्ति।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

शिक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी पाठ्यक्रमस्य मूल्याङ्कने छात्राणां ज्ञानस्य क्षमतायाः शिक्षायां प्रौद्योगिक्याः उपयोग प्रति छात्राध्यापकानां दृष्टिकोणस्य च मूल्याङ्कनं करणीयम्। अस्य पत्रस्याकलनप्रक्रिया निम्नलिखितास्ति-

- परियोजना-आधारित-आकलनम्।
- सब्रह्मचारि-आकलनम्
- चिन्तनात्मकपत्रिकाणां निर्वहणम् ।
- आभासीयप्रहेलिकापरीक्षाः।
- कक्षागतिविधिषु छात्राध्यापकानां सूचनासम्प्रेषणप्रौद्योगिकी साधनानामुपयोगस्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्षावलोकनम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. Gourav Mahajan., शिक्षा में सूचना तथा संप्रेषण तकनीकी, Vishal Publications
2. SWAYAM, ICT in Teaching and Learning. https://onlinecourses.swayam2.ac.in/ntr22_ed34/preview
3. Kritika Gosain., Rinkal Sharma, Sarita Verma, Rajeswary Nair, K. Suresh Kumar., ICT in Education, Redshine Publication
4. Savita Rawat., Suresh Chandra Pachauri., Role of ICT in Education, ABS Books.
5. A. Ramakrishna., T. Mrunalini., Information & Communication Technology (ICT) In Education, Neelkamal Publications
6. UNESCO's ICT Competency Framework for Teachers http:/unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000213821

5.7 गणितीय-संख्यात्मकः तर्कः

सत्रार्द्धम् -6 **क्रेडिट - 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पाठ्यक्रमेऽस्मिन् छात्रशिक्षकाः मूलभूतगणितीय-परिमाणात्मकतर्कैः, तत्प्रयोगैश्च परिचिताः भविष्यन्ति। छात्रशिक्षकाः परिमाणात्मकदत्तांशानां विश्लेषणस्य, व्याख्यायाः, संप्रेषणस्य च आवश्यकं ज्ञानं क्षमतां च प्राप्नेयुरिति धिया अयं पाठ्यक्रमः रचितो विद्यते। छात्रशिक्षकाः दत्तांशानां समीक्षात्मकचिन्तयितुं समर्थाः भविष्यन्ति, तथा च वास्तविकजीवनस्य समस्यानां समाधानार्थं परिमाणात्मकतर्काणाम् उपयोगं करिष्यन्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य समाप्तेः अनन्तरं छात्रशिक्षकाः -

- वास्तविकजगति समस्यासमाधानार्थं गणितीयतर्कचिन्तनाय, अस्मिन् क्षेत्रे केषाञ्चन मौलिकविचाराणां सिद्धान्तानां व्याख्यायै च समर्थाः भविष्यन्ति।
- परिमाणात्मकदत्तांशानां विश्लेषणं व्याख्याञ्च कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- सूत्र-आलेख-सारण्यादिभ्यः संख्यात्मकप्रदत्तेभ्यः समीचीननिष्कर्षाणां निरूपणाय समर्थाः भविष्यन्ति।
- गणितीय-मात्रात्मकतर्कविधीनाम् उपयोगेन आलोचनात्मकचिन्तनस्य समस्यासमाधानकौशलस्य च प्रदर्शयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- परिचालनमात्रिकायाः मूल्याङ्कनाय समर्थाः भविष्यन्ति।
- शैक्षिकदत्तांशानां विश्लेषणाय, शैक्षिकप्रतिरूपनिर्माणाय च, एवञ्च एतेषां निर्णयात्मकचिन्तने समर्थाः भविष्यन्ति।
- गणितीय-मात्रात्मकतर्कसमस्यानां समाधानानाञ्च विश्लेषणं मूल्याङ्कनं च कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	गणितीय-संख्यात्मकः तर्कः	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1

गणितीय-परिमाणात्मकतर्काणां परिचयः

1. गणितीय-मात्रात्मकतर्कस्य अर्थः, प्रकृतिः, व्याप्तिः च।
2. विभिन्नक्षेत्रेषु गणितीयमात्रात्मकतर्कस्य महत्त्वम्।
3. मात्रात्मकतर्काणां प्रकाराः।
4. गणितीय-मात्रात्मकतर्काणां प्रयोगः।

5. गणितीकरणस्य अवधारणा।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

शिक्षायां दत्तांशस्य परिचयः

1. दत्तांशानाम् आवश्यकता, दत्तांशनां भिन्नानि स्रोतांसि।
2. विद्यालयनामाङ्कनम् - सकलनामाङ्कनानुपातम्, शुद्धनामाङ्कनानुपातम्, शैक्षिकप्रगतिः:, शालात्यागवृत्तिः, साक्षरता, साक्षरतामापकानि।
3. भारतीयजनगणना, भारतीयजनगणनायाः प्रदत्तासंग्रहणस्य विषये विभिन्नांशां विवरणम्।
4. राष्ट्रव्यापिप्रतिदर्शसर्वेक्षणम्, राष्ट्रियपरिवार-स्वास्थ्यसर्वेक्षणम्, जनपदस्तरीयं गृहसर्वेक्षणम्, UDISE।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

दत्तांशविश्लेषणं व्याख्या च

1. दत्तांशव्याख्यायाः अवधारणा (समीकरणम्, आरेखः, रेखाचित्रम्, सारणी च)
2. शैक्षिकसन्दर्भे प्रदत्तानां सांख्यिकीयविश्लेषणं, तदनुप्रयोगाः च (केन्द्रीयप्रवृत्तेः मापाः, परिवर्तनशीलतायाः मापाः, प्रतिशतम्)
3. दत्तांशानां दृश्य-संख्यात्मकं प्रदर्शनम्, तदनुप्रयोगाश्च (बार-आरेखाः, हिस्टोग्राम-पाईचार्ट चेत्यादीनाम् अनुप्रयोगः)
4. अधिगमविश्लेषणम् - अवधारणा, महत्त्वं, प्रकाराः, स्तराः, शैक्षिकसन्दर्भे तस्य अनुप्रयोगाः च।

प्रायोगिकम् (Practicum)

1. UDISE इत्यस्य अन्तिमपञ्चवर्षाणां प्रदत्तानां संग्रहणेन विद्यालय-शिक्षकच्छात्रैः सम्बद्धविविधानां सूचकानाम् विश्लेषणम्।
2. बार-आरेखाः, हिस्टोग्राम-पाईचार्ट चेत्यादीनाम् अनुप्रयोगस्य विशिष्टपक्षाः, प्राप्तप्रदत्ताश्रितम् आरेखनिर्माणञ्च।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

पाठ्यक्रमव्यवहारस्य दृष्टयः छात्राणां विश्लेषणात्मक-समीक्षात्मकचिन्तनकौशलानि विकाससितुं, यथार्थजीवनपरिस्थितिषु गणितीय-मात्रात्मकतर्कान् प्रयोक्तुं छात्राणां क्षमताः केन्द्रीकुर्वन्ति। पाठ्यक्रमव्यवहारस्य कासुचित् दृष्टिषु निम्नलिखिताः अंशाः अन्तर्भवन्ति -

- सक्रियाधिगमः यः समस्यासमाधानस्थितौ, समूहचर्चासु, हस्तगतक्रियाकलापेषु च छात्रशिक्षकाणां सक्रियसहभागितया विद्यते। छात्रशिक्षकाः सामग्रीसंग्रहणाय, समस्यासमाधानार्थं गणितीयचिन्तन-तर्कप्रयोगाय च समर्थाः भवन्ति।
- गणितीयावधारणानां व्यावहारिकानुप्रयोगानां प्रदर्शनार्थं, यथार्थजगतः उदाहरणोपयोगानाम् एकत्रीकरणार्थं च ये यथार्थविश्वानुप्रयोगाः शिक्षणीयाः भवन्ति, ते छात्रशिक्षकेभ्यः प्रासङ्गिकतानुभवाय, विभिन्नक्षेत्रेषु एतत्प्रयोगाय च सामर्थ्यम् उत्पादयन्ति।

- सहकारि-अधिगमः छात्रशिक्षकान् लघुसमूहेषु विशिष्टकार्यं कर्तुं प्रोत्साहयति। अत्र ते विचारान् आदानप्रदानं कर्तुं शक्नुवन्ति, तथा च परस्पराधिगमाय साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति। एतेन कक्षायां समुदायभावः वर्ध्यते, छात्राणां सामूहिककार्याणां संचारकौशलानां च विकासाय साहाय्यमपि भवति।
- सङ्गणकयन्त्र-स्प्रेडशीट्-अन्तरक्रियाशीलमृदुतन्त्रादीनां प्रौद्योगिकीसाधनानाम् समावेशपूर्वकं प्रौद्योगिकी-एकीकरणं छात्रशिक्षकेभ्यः गणितीयसमस्यानां परिकल्पनायै, समाधानाय च अधिकसुलभतया सहायतां करोति।
- समग्रतया, किञ्चन शिक्षणशास्त्रं यत् सक्रियाधिगम-यथार्थजागतिकानुप्रयोग-सहयोगात्मकाधिगम-प्रौद्योगिक्येकीकरण-प्रभाव्याकलनरणनीतीन् संयोजयति, तत् छात्रशिक्षकाणां गणितीय-मात्रातर्काणां दृढाधारविकासाय सहायकं भवति।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

छात्राधिगमस्य आकलनाय प्रश्नोत्तरी-परीक्षा-समूहपरियोजना-प्रस्तुत्यादीनां विविधाकलनपद्धतीनाम् उपयोगः। यथोचितकालं प्रतिक्रियाप्रदानाय, छात्रैः स्वीयकार्याणां संशोधनाय स्वीयावगमनपरिष्काराय च अवसरप्रदानम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

- अस्थाना, विपिन और अस्थाना, श्वेता (2005) मनोविज्ञान और शिक्षा में मापन एवं मूल्यांकन, श्रीविनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा.
- कपिल, एच. के. (2019), अनुसंधान विधियाँ, एच. पी. भार्गव पब्लिकेशन, आगरा।
- गुप्ता, एस. पी. (2008,) मापन एवं मूल्यांकन, शारदा पब्लिकेशन, इलाहाबाद ।
- गुप्ता, एस. पी. और गुप्ता, अलका, आधुनिक मापन और मूल्यांकन, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद 2011.
- जैन, रेखा. (2011). तर्कशास्त्र – एक रूपरेखा. डी. के. प्रिण्टवर्ल्ड लि., दिल्ली.
- तिवारी, केदारनाथ. (2000). आगमन तर्कशास्त्र. मोतीलाल बनारसीदास पब्लिकेशन्स, दिल्ली.
- भार्गव, महेश, (2012), आधुनिक मनोवैज्ञानिक परीक्षण और मापन, एच. पी. भार्गव बुक हाउस, आगरा।
- लाल, रमन विहारी और जोशी, सुरेश चन्द्र, (2009) शैक्षिक मापन, मूल्यांकन एवं सांख्यिकी, रस्तोगी पब्लिकेशन, मेरठ।
- श्रीवास्तव, डी. एन. और श्रीवास्तव, वर्मा, प्रीति, (2011) मनोविज्ञान शिक्षा और अन्य सामाजिक विज्ञानों में सांख्यिकी, श्री विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा।

5.8 क्रीडा, पोषणंसौष्ठवञ्च

(Sports, Nutrition and Fitness)

सत्रार्द्धः7 **श्रेयोऽङ्काः - 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यमस्ति यत्छात्राध्यापकाः उत्तमस्वास्थ्यस्य, शारीरिकसौष्ठवस्य स्वस्थजीवनायपोषणस्य च महत्त्वम् अवगच्छेयुः। एष पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकेभ्यः क्रीडानाम् आयोजनं कर्तुं तत्र प्रतिभागं च कर्तुं अनुभवात्मकम् अवसरं प्रददाति।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

अमुं पाठ्यक्रमं पठित्वा प्रशिक्षणार्थीसमर्थःभविष्यति -

- क्रीडानां महत्त्वं तथा च सौष्ठवं संरक्षितुं क्रीडानाम् आवश्यकतां प्रभावोत्पादकतां च व्याख्यातुम्,
- शारीरिकसौष्ठवं विविधप्रकारकक्रीडानां शिक्षणसङ्घटनविधिं च चर्चयितुम्,
- शारीरिकसौष्ठवस्य महत्त्वं विज्ञायतदीय विविध घटकानां वर्णनपुरस्सरं शारीरिकसौष्ठव संरक्षकानां गतिविधीनां प्रत्यभिज्ञानं कर्तुम्,
- विविधानाम् आयुः-वर्गाणां बालकानाम् आधारभूतं स्वास्थ्यं पोषणं च संरक्षितु पोषकखाद्यपदार्थानां प्रत्यभिज्ञानं कृत्वा स्वास्थ्यवर्धकजीवनशैल्याः उत्तमस्वास्थ्यस्य पोषणस्य च महत्त्वम् अवबोद्धुम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	क्रीडा, पोषणंसौष्ठवञ्च	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1

क्रीडा

1. क्रीडायाःअर्थः, महत्त्वंप्रकाराश्च।
2. क्रीडायाःविभिन्नचरणानि (प्राथमिकानिमाध्यमिकानि)।
3. क्रीडामनोविज्ञानम्, विविधक्रीडानां (अन्तःक्रीडाः, बाह्यक्रीडाःदलक्रीडाः, एकलक्रीडाइत्यादीनाम्) शिक्षणाधिगमविधयःविविधक्रीडागतिविधयश्च (एकलक्रीडाःदलक्रीडाश्च)।
4. दिव्याङ्गबालानांकृतेक्रीडाःसमावेशनंच।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

शारीरिकंसौष्ठवम्

1. शारीरिकसौष्ठवस्य अर्थः, महत्त्वम्, घटकाः, मांसलदृढता, शारीरिकसहनशक्तिः, नमनीयता, शारीरिकसंरचना, हृदयस्यबलिष्ठता, स्वस्थजीवनशैल्याःमहत्त्वंच।

2. स्वास्थ्यस्यसौष्ठवस्यचसमन्वयनम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

पोषणम्

1. पोषणस्य अर्थः, प्रकाराः, महत्त्वम् आवश्यकता, शिक्षणाधिगमविधयश्च।
2. विविधानाम् आयुः-वर्गाणां समूहानां कृते पोषणम्, क्रीडाव्यक्तित्वानां सामान्यव्यक्तित्वानां च पोषकखाद्यम्, पोषणंस्वास्थ्यं च, पोषणंसौष्ठवं च, विद्यालयेषु (मध्याह्नभोजनरूपेण) छात्रावासेषु च पोषणयुक्तं भोजनम्।

प्रायोगिकम् (Practicum)

विविधानाम् आदर्श क्रीडा व्यक्तित्वानां विषये चिन्तनोत्प्रेरकं वाचनम्, विविध प्रकारकक्रीडानां (अन्तःक्रीडाः, बाह्यक्रीडाः दलक्रीडाः, एकलक्रीडाइत्यादीनाम्) सङ्ग्रहणम्, विविधानाम् आयुः-समूहानां कृते विविधानां क्रीडानाम् आयोजनम्, सहयोगभावनायाःविकासाय सामूहिकक्रीडानाम् आयोजनम्, सौष्ठववर्धककार्यक्रमाणाम् आयोजनम्, विविधस्तरेषु व्यायामानां काठिन्यस्तरः, विविधपौष्टिक खाद्यपदार्थानां सङ्ग्रहणम् (तालिकापत्त्राणि, चित्राङ्कितपत्त्राणि, वस्तूनि, प्रतिमानानिच) पौष्टिकखाद्यपदार्थानाम् उपयोग प्रोत्साहनाय कार्यक्रमाणाम् आयोजनम्।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction)-

प्रवचनप्रक्रिया सैद्धान्तिकज्ञानस्य व्यावहारिक कौशलस्य च मध्ये संयोजनपरायणा भविष्यति। प्रस्तुत पाठ्यविषयस्य प्रवचनप्रक्रियायाम् अधोलिखितांशाः सम्मिलिताः स्युः -

- सक्रियात्मकःअधिगमःछात्राध्यापकान्चर्चासु, विचारविमर्शसत्रेषु, चिन्तनोत्प्रेरकसत्रेषुसमस्या-समाधान गतिविधिषु भागं ग्रहीतुं प्रोत्साहयति। अनेन तेषां समीक्षात्मकचिन्तनस्य समस्या निराकरण कौशलस्य च विकासे सहायता भविष्यति।
- सहयोगात्मकशिक्षणे समूहपरियोजनानि अन्य कार्याणि च स्युः, यानि छात्राध्यापकान् एकोऽन्य स्मात्सहयोगात्मकाधिगमायकार्यकरणाय च प्रोत्साहितान्कुर्युः।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) सैद्धान्तिक पक्षाणां व्यावहारिक पक्षाणां च आकलनं परीक्षणानां प्रदत्त कार्याणां च आधारे भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

शिक्षकः विद्यार्थिनाम् आवश्यकतानुगुणं स्वाध्यायसामग्र्याः अनुगुणं च पुस्तकानां पाठ्य सामग्रीणां च विषये परामर्शंदातुं शक्नोति।

5.9 योग: आत्मबोधश्च

सत्रार्ध: -8 **श्रेयोऽङ्क:-2**

पाठ्यपरिचय: (About the course)

अयं पाठ्यक्रम: स्वस्थजीवनाय योगस्य लाभाय च अन्यमनुष्यस्य शारीरिकभावनात्मक-बौद्धिक-सामाजिक-आध्यात्मिकानाम् इष्टतमस्थिते: प्रसाराय योगाभ्यास्यस्य महत्त्वे केन्द्रितोऽस्ति। जीवनस्य कलारूपेण योगस्य विशेषता: शान्तिसद्भावस्वास्थ्यप्रेमोत्साहाश्च दक्षता वर्तन्ते । अयं पाठ्यक्रम: छात्रान् शिक्षकान् च परस्परं उक्त विचारै: योजयितुं प्रयतते ।

पाठ्यक्रमस्य ज्ञानं स्वस्य (शारीरिक-मानसिक-भावनात्मकविचार: कार्याणि च) प्रति सचेतनोपरि वर्तते । पाठ्यक्रमस्य घटकेषु योगस्य संक्षिप्त इतिहास: सिद्धान्ता: योगस्य विविध धारय: अभ्यास: (क्रियासनप्राणायामबन्धमुद्राधारणाध्यान्यश्चेति) चिन्तनशील अभ्यासाय ऐतेषाम् पक्षानां महत्त्वं सम्मलितं भविष्यति । एक: प्रभावी शिक्षक: ऐतेषाम् सिद्धान्तानां व्यवहाराणां च समान महत्त्वं ददाति ।

अधिगमपरिणाम: (Learning Outcomes)

पाठ्यक्रमस्य समाप्ति: पश्चात् छात्रशिक्षका: योगस्य महत्त्वम् अवगृहितुं सक्षमा: भविष्यन्ति । एवञ्च अयं कथं कोऽपि अन्य मनुष्यस्य अवगृहणार्थं सहयोगं करिष्यति ।

योगासनाभ्यासस्य महत्त्वं प्रतिपादयेत् ।

प्रारम्भिकयोगासन: / क्रियाभ्यासं कुर्यात ।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्क: (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होरा: (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्का: (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	योग: आत्मबोधश्च	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांश:(Unit) -1

1. योगस्यावधारणा अर्थयोगश्चेति दर्शनम् ।
2. योगस्य संक्षिप्त इतिहास-विकासश्चेति (शास्त्रीययोग:, उत्तरशास्त्रीययोग:, आधुनिककालश्च)
3. स्वस्थजीवनाय योगस्य महत्त्वम्, योगस्य आधुनिकयुगे प्रासंगिता, योगपरम्परादय ।

पाठ्यांश:(Unit) - 2

योगविद्यालय:

1. योगस्य विविधधारय: यथा – (ज्ञानयोग: भक्तियोग: कर्मयोगश्चेति) ।
2. सर्वांगीणविकासाय योगाभ्यास्य निर्माणम् ।
3. योगस्यसिद्धान्ता: -अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रह-संतोष-तप-स्वाध्याय ईश्वरप्रणिधानानि ।

पाठ्यांश:(Unit) - 3

योगध्यानस्य अर्वाचीनसिद्धांता:

1. आधुनिकसिद्धान्ता: - मानवशरीर एक: समग्रैकाई अस्ति। मनुष्य एवञ्च तेषाम् आवश्यकता वर्तते। धारणाध्यानादि, ध्यानचिन्तनशीलाभ्यासेवञ्च एक: प्रभावी शिक्षकस्य निर्माणाय ऐतेषां सिद्धान्तानां महत्त्वम्, अद्वितीयात्मसशक्तिकरणाय, गुणवत्तास्थित्युपचाराय एक: व्यक्तिगत मस्तिष्कं महत्वपूर्णं वर्तते।
2. ध्यानस्य महत्त्वं प्रकारा: प्रक्रिया च। प्राणायाम: - अस्य महत्त्वं प्रकारा: प्रक्रिया च। शान्तिसद्भाव-स्वास्थ्य-प्रेम-उल्लासाय योग। जीवनशैलीरूपेण योग:। आत्मचिन्तनाय भारतीयदर्शने योग:।

प्रायोगिकम् (Practicum)

प्रारम्भिकयोगासनस्य अभ्यासक्रियाश्च।

1. सूक्ष्मव्यायाम: (योगाभ्यासत् पूर्वम्)।
2. सूर्यनमस्कार: (12 आवृत्ति:)।
3. आसनानि (यथा – ताडासनम्, त्रिकोणासनम्, अर्द्धकटिचक्रासनम्, पद्मासनम्, उष्ट्रासनम्, शशांकासनम्, पश्चिमोत्तानासनम्, धनुरासनम्, भुजंगासनम्, उत्तानपादासनम्, चक्रासनम्, शवासनम्)।
4. प्राणायाम: (नाडिशुध्यर्थम् – अनुलोम-विलोमप्राणायाम:, उज्जायीप्राणायाम:, भ्रामरीप्राणायाम:)।
5. क्रिया (कपालभाति:, त्राटकम्, नेतिक्रिया)।
6. ध्यानम् (सवितृध्यानम्)।

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- अनेका: योगाभ्यासनेरता: मनुष्याणां चिन्तनशील अध्ययनं कृत्वा अवग्रहणम्, बोधनम्, एकाग्रता प्रदानाय विश्रामतकनिकय:, आत्मबोध-व्यक्तित्वविकासश्च।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment)

व्यवहारिकमूल्यांकनम् – प्रारम्भिकयोगासनम् / क्रियाभ्यासस्य मूल्यांकनम् / चिन्तनशीलस्तरस्य पठनाकलनम्।

सन्दर्भग्रन्था: (Reference Books)

- योग प्रदीपिका : बी.के.एस. आयंगार, प्रकाशनम् ओरियंट लांग्मैन प्राइवेट लिमिटेड, नवदेहली - 110002
- रोग और योग : स्वामी सत्यानन्द सरस्वती, योगप्रकाशनम् ट्रस्ट मुंगेर, बिहार, भारत।
- बच्चों के लिए योग शिक्षा : स्वामी सत्यानन्द सरस्वती, योग पब्लिकेशन ट्रस्ट मुंगेर, बिहार, भारत।
- योगस्य भाषा संस्कृतं पठ्यताम् (प्रथम: भाग:) : प्रकाशनम् संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्, देहली – 110006
- योगस्य भाषा संस्कृतं पठ्यताम् (द्वितीय: भाग:) : प्रकाशनम् संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्, देहली – 110006
- पातञ्जलयोगदर्शन : टीकाकार हरिकृष्णदास गोयन्दका, गीताप्रेस, गोरखपुर, उत्तर प्रदेश।
- हठप्रदीपिका स्वात्माराम-कृत : संस्करणकर्ता – स्वामी दिगम्बरजी, डा. पीताम्बर झा, प्रकाशक कैवल्यधाम, लोनावला – 410403 (पुणे), भारत।
- घेरण्ड संहिता घेरण्डमुनि-कृत : स्वामी निरंजनानन्द सरस्वती, योग पब्लिकेशन ट्रस्ट मुंगेर, बिहार, भारत।

5.10 नागरिकताशिक्षा सन्धारणीयता पर्यावरणशिक्षा च

सत्रार्धम् - 8 **श्रेयोऽङ्काः – 02**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

अयं पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकान् भारतस्य संविधानं प्रति, विशेषतः **मौलिक-अधिकारान्** तथा **मौलिक-कर्तव्यानि** प्रति अभिमुखीकर्तुं प्रयतते। एतद् भारतस्य उत्तरदायित्वपूर्ण-उत्पादनशील-प्रभावशालि-नागरिकरूपेण तेषां भूमिकानां दायित्वानां च कृते तान् सज्जीकरोति। पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकान् अस्मिन् परस्परसम्बद्धे विश्वे भारतस्य समृद्धपरम्परां तथा **"वसुधैव कुटुम्बकम्"** इति दार्शनिकम् आधारं च अवबोधयितुं समर्थान् करोति। अपि च, अयं पाठ्यक्रमः वैश्विकउपहुतीनां निवारणाय उत्तरदायित्वपूर्ण-वैश्विक-नागरिकतायाः जागरूकतां जनयति। पाठ्यक्रमस्य शाश्वतता-पक्षः सन्धारणीयता वा पक्षः सर्वेषु मानवीय-कार्येषु, आर्थिक-सामाजिक-पर्यावरण-आयामेषु च सन्तुलितरूपेण **'शाश्वत-विकासम्'** अवगन्तुं साहाय्यं करोति। अस्य पर्यावरण-शिक्षा-घटकस्य उद्देश्यं छात्राध्यापकेषु जलवायु-परिवर्तनं, प्रदूषणं, जैव-विविधतायाः संरक्षणं, वन-वन्यजीव-संरक्षणं तथा च अपशिष्ट-प्रबन्धनं प्रति जागरूकतां निर्माणं वर्तते।

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes) - पाठ्यक्रमस्य समाप्तेः परं छात्राध्यापकाः -

- नागरिकतायाः तथा नागरिकता-शिक्षायाः अवधारणां व्याख्यातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- नागरिकता-शिक्षायाः उद्देश्यानि उपागमान् च वर्णयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- वैश्विक-नागरिकतायाः अवधारणां उद्देश्यानि च विवृणोतुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- मानवीय-कार्येषु सन्धारणीयता इति विचारं तस्य आर्थिक-सामाजिक-पर्यावरणीय-आयामान् च व्याख्यातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- पर्यावरण-विषयेषु जागरूकतां तथा जलवायु-परिवर्तनस्य न्यूनीकरणाय आवश्यक-कार्याणि प्रदर्शयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	नागरिकताशिक्षा सन्धारणीयता पर्यावरणशिक्षा च	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) - 1
नागरिकताशिक्षा

1. नागरिकतायाः तथा नागरिकता-शिक्षायाः अवधारणा।
2. नागरिकता-शिक्षायाः उद्देश्यानि उपागमाः च।

3. वैश्विक-नागरिकतायाः तथा वैश्विक-नागरिकता-शिक्षायाः अवधारणा।
4. वैश्विक-नागरिकता-शिक्षायाः उद्देश्यानि उपागमाः च।
5. **'वसुधैव कुटुम्बकम्'** इत्यस्य अवधारणा तथा स्थानीय-वैश्विक-समुदायान् प्रति समग्रदृष्टिकोणस्य विकासे तस्य महत्त्वम्।

पाठ्यांशः(Unit) - 2

सन्धारणीयता (शाश्वतता)

1. सर्वेषु मानवीय-कार्येषु 'शाश्वतता' इत्यस्य अवधारणा।
2. आर्थिक-सामाजिक-पर्यावरण-आयामेषु शाश्वत-विकासस्य प्राप्तये उपागमाः।
3. शाश्वत-विकासस्य लक्ष्याणि (SDGs)।
4. प्राकृतिक-संसाधनानां शाश्वत-प्रबन्धनम्।
5. विद्यालय-समुदाय-आधारित-गतयः।
6. शाश्वत-विकासार्थं शिक्षा।

पाठ्यांशः(Unit) - 3

पर्यावरण शिक्षा

1. पर्यावरण-विषयाः।
2. जलवायु-परिवर्तनस्य प्रभाव-न्यूनीकरणाय, प्रदूषण-निवारणाय च आवश्यक-कार्याणि।
3. अपशिष्ट-प्रबन्धनं, जैव-विविधता-संरक्षणं, प्राकृतिक-संसाधन-प्रबन्धनं तथा वन्यजीव-संरक्षणम्।
4. पर्यावरण-शिक्षायाः प्रदानाय उपागमाः।
5. पर्यावरण-शिक्षायां प्रसार-माध्यमानां तन्त्रज्ञानस्य च भूमिका।
6. पर्यावरण-शिक्षायाः संवर्धने सर्वकारीय-असर्वकारीय-संस्थानां भूमिका।
7. विद्यालय-समुदाय-आधारित-पर्यावरण-शिक्षा-कार्यक्रमाः।

प्रायोगिकम् (Practicum) -

1. **अपशिष्ट-पृथक्करण-अभ्यासः (Waste Segregation) -** छात्राः विद्यालयस्य अपशिष्टं जैविक-अजैविक-पुनर्चक्रण-योग्य-वर्गेषु पृथक् कर्तुं शिक्षन्ते। एतेन ते अपशिष्टप्रबन्धनस्य व्यावहारिकं ज्ञानं प्राप्नुवन्ति।
2. **अपशिष्टात् अर्थसृजनम् (Waste to Wealth) -** अनुपयोगी-वस्तुभिः (यथा जीर्णपत्राणि, कूप्यः) नूतनानां उपयोगी-वस्तूनां निर्माणम्। इयं गतिविधिः 'चक्रीय-जीवनशैलीं' (Circular Lifestyle) प्रोत्साहयति।
3. **पादप-दत्तक-ग्रहणम् (Adopt a Plant) -** प्रत्येकं छात्रः विद्यालयस्य प्राङ्गणे एकं पादपम् आरोपयति, तस्य नामकरणं करोति, नित्यं तस्य पालनं च करोति। एतेन छात्रेषु 'पर्यावरण-नागरिकता' (Environmental Citizenship) विकसिता भवति।
4. **जल-सङ्ग्रहण-प्रकल्पः (Water Conservation Project) -** छात्राः पारम्परिक-जल-सङ्ग्रहण-पद्धतीनां (यथा वापी, तडागः) अध्ययनं कुर्वन्ति तथा च विद्यालये वर्षाजल-सञ्चयस्य लघु-प्रतिरूपं (Model) निर्माय प्रदर्शयन्ति।

5. **प्राकृतिक-भाण्ड-प्रयोग-दिवसः (Green Lifestyle Day) -** भोजनार्थं प्लास्टिक-पात्राणां स्थाने कदली-पत्राणां, मृत्तिका-पात्राणां वा प्रयोगः।
6. **वस्तु-पुनःसंस्कार-कार्यशाला (Right to Repair Workshop) -** त्रुटित-वस्तूनां (यथा आसन्दाः, पुस्तकानि) पुनः-संस्कारस्य (Repair) कलां छात्राः शिक्षन्ते। एतेन अनावश्यक-व्ययस्य अपशिष्टस्य च न्यूनीकरणं भवति।
7. **पर्यावरण-संसद् (Environmental Parliament) -** छात्राः विद्यालयस्य पर्यावरण-समस्यानां (यथा जलव्ययः, मालिन्यम्) विषये चर्चां कुर्वन्ति, नियमान् च रचयन्ति। इयं गतिविधिः 'लोकतान्त्रिक-सहभागितां' नागरिकता-कौशलं च वर्धयति।
8. **स्वच्छ-परिवेश-अभियानम् (Community Cleanliness Drive) -** विद्यालयस्य पार्श्ववर्ति-क्षेत्राणां स्वच्छतायै सामूहिकं श्रमदानम्। एतेन छात्रेषु **'वसुधैव कुटुम्बकम्'** इति भावनायाः विकास भवति, यत् वैश्विक-नागरिकतायाः आधारः अस्ति।

शिक्षण-पद्धतिः –

अत्र व्याख्यान-चर्चा, गोष्ठी, पुस्तकालय-कार्यं, प्रदत्त-कार्यं, परियोजना-कार्यं, पाठ-योजना-विकासः, ICT-आधारित-सामग्रीणां प्रयोगः, तथा च अन्वेषण-आधारित-अधिगमः अन्तर्भवन्ति।

मूल्याङ्कन-विधिः –

प्रायोगिककार्यस्य मूल्याङ्कनं तथा चिन्तनशील-पठनस्य मूल्याङ्कनम्।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) -

शिक्षकाः शिक्षार्थिनाम् आवश्यकतानुसारं पुस्तकानि पठन-सामग्रीं च सूचयितुं शक्नुवन्ति।

- उपाध्याय, बलदेव, भारतीयशिक्षायाः मूलतत्त्वानि, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- विद्यालङ्कार, सत्यव्रत, वैदिक संस्कृति का स्वरूप, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द, नई दिल्ली।
- आप्टे, वामन शिवराम, संस्कृत-हिन्दी कोश, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।
- उपाध्याय, बलदेव, संस्कृत साहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन, वाराणसी।
- शर्मा, श्रीराम, वैदिकदर्शने पर्यावरणचिन्तनम्, संस्कृति संस्थान, बरेली।

6.1 पूर्वप्रशिक्षुता – (सब्रह्मचारिशिक्षणं प्रदर्शनपाठाश्च)
Pre-Internship-Practice,

सत्रार्द्धः - 5 **श्रेयोऽङ्काः - 2**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

पूर्वप्रशिक्षुतायाः योगदानं अध्यापकशिक्षायां प्रधानं वर्तते। छात्राध्यापकानां कृते शिक्षणकौशलसंवर्धनाय पूर्वप्रशिक्षुतातः अनिवार्या भवति। पूर्वप्रशिक्षुतात् प्राप्तानुभवेन नूतनपरिस्थितौ स्वयम् अध्यापनाय सक्षमो भविष्यति। छात्राध्यापकः शिक्षणशास्त्रं पठित्वा कस्यामपि कक्ष्यायां निर्देशानुगुणं अध्यापयितुं शक्नोति। छात्राध्यापकाः शिक्षणशास्त्रं तथा प्रबन्धनेऽपि कौशलं प्राप्स्यन्ति। तेन सह अध्यापने कार्यानुभवमपि प्राप्स्यन्ति।

अध्ययनोद्देश्यानि

अस्य पाठ्यविषयस्य सम्पूर्त्यनन्तरं छात्राध्यापकाः अधः विद्यमानेषु सक्षमत्वं प्राप्स्यन्ति।

- शिक्षणशास्त्रस्य कार्यानुभवे परिचयः, कक्ष्याप्रबन्धने कौशलसम्पादनम्, आकलनोपकरणनिर्माणे कौशलम् अधिगमस्तरः।
- पाठ्यवस्तुनः दृष्ट्वा कक्ष्यायाः समायोजनम्। (Demonstration Lesson)
- समुचितशिक्षणशास्त्रानुसारं पाठ्यवस्तुनः पाठयोजनायाः च निर्माणम्।
- मार्गदर्शितपरिस्थितौ समुचिताध्यापनकौशलानां सहाय्येन प्रभावपूर्णम् अध्यापनाय योग्यता-सम्पादनम्।
- विद्यालयप्रशिक्षुतायै सामर्थ्यसम्पादनम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	पूर्वप्रशिक्षुता – (सब्रह्मचारिशिक्षणं प्रदर्शनपाठाश्च)	20 hr	0	12 hr.	2

निर्दिष्टाः प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

- प्रदर्शनपाठः (शिक्षणशास्त्रविषयेषु प्रत्येकम् एकम्)
- सब्रह्मचारिसमूहेषु अध्यापनम्, सब्रह्मचारिषु निरीक्षणम्। (Minimum 5 in each pedagogical subject) (न्यूनातिन्यूनं पञ्च शिक्षणशास्त्रविषयेषु प्रत्येकम्)
- सब्रह्मचारिणः अध्यापनस्य परस्परावलोकनम्।
- आलोचनात्मकसमूहचर्चा/कार्यशाला/संगोष्ठी।
- श्रेष्ठकक्ष्यायाः प्रदर्शनाय उत्तम Video निर्माणम्। तस्य अवतरणम्।

विषयवस्तु

पूर्वप्रशिक्षुतायां शिक्षणशास्त्रविषयाणां योजनं स्तरानुगुणं करणीयम्। तथा कौशलदक्षतासंवर्धनम्, मूल्यसंवर्धितविषयाः, पूर्वसत्रार्धे पठिताठस्थानपाठ्यविषयाः। शिक्षणशास्त्रम्, पाठयोजनायाः रूपरेखा, सूचनासम्प्रेषणप्रोद्यौगिक्योपकरणानि। भारतीयशिक्षासम्प्रदायः, कक्ष्याप्रबन्धनस्य तत्त्वानि, आकलनम्, सम्बन्धपाठ्यविषयाः।

आयोज्यमानानि प्रवर्तनानि।

- अध्यापनकौशलानां प्रत्यभिज्ञानाय छात्राध्यापकैः कृतानां कक्ष्याणाम् अवलोकनम्।
- कार्यशालायाः समायोजनेन वैविध्यपूर्णपाठ्यपद्धतौ छात्राध्यापकानां प्रवेशः।

माध्यमिकस्तरः (Secondary Stage)

- छात्राध्यापकानां कृते पुनश्चर्याक्रार्यक्रमस्य शिक्षणशास्त्रोपागमानां अधोनिर्दिष्टानि कार्याणि करणीयानि।
- कथाकथनम्, विमर्शनात्मकचिन्तनायै कलैकीकरणं, क्रीडेकीकरणम्, जीवनेच्छायाः उपरि श्रद्धा, महत्वपूर्णमृदुलता, कक्ष्याप्रबन्धनकौशलानि।
- छात्राध्यापकानां आदर्शाध्यापनपाठयोजना साक्षात्कारस्य अवलोकनम्।
- अध्ययनपरिणामम् आधारीकृत्य एकैकस्मिन् कक्ष्याविषये ग्रन्थालयादि सौकर्येषु निर्दिष्टप्रवर्तनानां रूपकल्पना करणीया।
- माध्यमिकस्तरस्य राष्ट्रियपाठ्यचर्यारूपरेखायाः अधिगमः।
- पाठ्यविषयविश्लेषणम्, एककासूत्रणस्य विकासः, सम्प्रत्ययात्मकमानचित्रम्, पाठयोजना च।
- छात्राध्यापकानां सनिध्ये एककासूत्रणस्य पाठासूत्रणस्य उपरि परिचर्चा।
- Portfolio सज्जीकरणं (For Self-work) स्वकीयक्रियाकालपानाम् आकलनमपि Portfolio मध्ये संरक्षयितुं शक्यते।
- अध्यापनाध्ययनरीतिषु आशयरूपीकरणाय आयोज्यमानेषु चर्चासु भागग्रहणम्।
- उपलभ्यमानानां अध्ययनस्रोतसां, लघुचलचित्रस्य च पर्यवेक्षणम्।
- स्थानीयानां तथा न्यूनमूल्यानाम् उपकरणानाञ्च विकासः।
- शिक्षणशास्त्रविषयाणामाधारेण अभिप्रेरणात्मकपुस्तकानां वाचनं प्रकटनं च।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

दक्षता/कलाकृतिः	आकलनरीतिः	अनेन आकलनं करणीयम्	श्रेयोऽङ्कः
कक्ष्याध्यापनकौशलानि आकलनोपकरणानि	अनुरूपित् अवतरणम्	छात्राध्यापकेन	01
सजीवात्मकसमूहचर्चा/कार्यशाला	अवलोकनम्	छात्राध्यापकेन	0.5

पुरावस्तु (Artificial) पाठयोजना, अध्यापनाध्ययनसामग्र्यः, आकलित Videos/लघुचलचित्रं तथा क्रियानुसन्धानम्	मूल्याङ्कनम्	छात्राध्यापकेन	0.5

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

एतस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनानतरं छात्राध्यापकः अधोनिर्दिष्टेषु कौशलेषु सक्षमः भविष्यति -

- पूर्वव्यवस्थायाः विवरणे कौशलं सम्पादयति।
- अध्यापनरीतयः, कक्ष्याप्रबन्धनम्, आकलनोपकरणानां निर्माणम्, अध्ययनस्तरः इत्यादीनां परिज्ञानं भविष्यति।
- पाठासूत्रणस्यविकासः तथा कालानुगुणम् अध्यापनाध्ययनसामग्र्यः (TLM)
- स्वयं प्रशिक्षुताकार्यक्रमस्य आयोजने सन्नद्धता।

6.2 विद्यालयावलोकनम् (क्षेत्राभ्यासः)

सत्रार्द्धः -6 **श्रेयोऽङ्कः - 02**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

विद्यालयः शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमस्य हृदयस्थानीयः वर्तते। विद्यालयीयानां वास्तविकक्रियाकलापानां प्रत्यक्षीकरणं सर्वस्यापि छात्राध्यापकस्य भवेत् एव। विद्यालयस्य अवलोकनेन छात्राध्यापकः / छात्राध्यापिका तत्रत्याः परिपाटीः अवगन्तुं प्रभवति। भारते विद्यालयस्तु नैकरूपः वर्तते। ग्रामीणः नागरः आवासीयः आदिवासीयः केन्द्रीयः राज्यस्तरीयः अन्ताराष्ट्रियः इत्येवं विभिन्नरूपाणां विद्यालयानाम् अवबोधस्तु छात्राध्यापकाय स्यादेव। किञ्च विद्यालयाः विभिन्नैः हितधारकैः मानवीयतत्त्वैर्वा स्नेहसम्पादनाय छात्राध्यापकाय साहाय्यमाचरन्ति। विद्यालयस्य अवलोकनेन विद्यालयप्रणाल्याः छात्राणाम् आवश्यकतायाः शिक्षणसिद्धान्तानां च ज्ञानम् उपजायते। अतः विद्यालयस्य अवलोकनकार्यक्रमः पाठ्यक्रमे निक्षिप्तोऽस्ति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

विद्यालयावलोकनकार्यक्रमस्य परिपूर्तौ छात्राध्यापकाः ....

1. विद्यालयस्य प्रणाल्याः परिचयं प्राप्स्यन्ति।
2. विद्यालयस्य प्रक्रियायाः परिपाटेः वातावरणस्य च ज्ञानं स्वतः विन्दिष्यन्ति।
3. विद्यालयस्य हितधारकैः / मानवीयतत्त्वैः सह मधुरसम्बन्धं संवर्धयिष्यन्ति।
4. विद्यालयीयकर्मचारिणां प्रबन्धकानां संयोजकानां शिक्षकाणां प्रशासकानां च उत्तरदायित्वानि कार्याणि च ज्ञास्यन्ति।
5. विद्यालयस्य विभिन्नशैक्षिककार्याणि प्रत्यक्षरूपेण द्रक्ष्यन्ति।
6. विद्यालयस्य प्रकोष्ठक्रीडाङ्गणप्रयोगालयग्रन्थालयादीनां भौतिकसंसाधनानां सुरक्षासौकर्याणां मध्याह्नभोजनजलपानशौचालयाद्यानां व्यवस्थानाञ्च ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
7. विद्यालये उपलभ्यमानान् विविधाभिलेखान् दत्तांशान् च अधिगमिष्यन्ति ।
8. विद्यालयस्य सम्पर्के विद्यमानानाम् अभिभावकानां तदितरेषां च अध्ययनं करिष्यन्ति।
9. हितधारकाणां पारस्परिकसम्बन्धं ज्ञास्यन्ति।
10. छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासाय विविधप्रकारकविद्यालयैः उपयुज्यमानानां विविधाकलनसिद्धान्तानाम् अध्ययनं करिष्यन्ति।
11. निरीक्षितविद्यालयस्य सङ्कलितम् इतिवृत्तं तत्रत्यं कक्ष्यास्वरूपं च लेखिष्यन्ति प्रस्तुतीकरणं च करिष्यन्ति।
12. विद्यालयस्य गतिविधिषु अभिभावकानां सामाजिकानां च भूमिकां ज्ञास्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	विद्यालयावलोकनम् (क्षेत्राभ्यासः)	20 hr	0	12 hr.	2

सम्प्रेषणात्मकं निर्देशनम्

- अवलोकनम्
- अन्तःक्रिया
- संवादः
- विद्यालयशिक्षाप्रणाल्या सम्बद्धस्य साहित्यस्य समीक्षणम्
- विविधाभिलेखानां दत्तांशानां च सङ्ग्रहः

विद्यालयस्य अवलोकनसिद्धता

- विद्यालयावलोकनप्रक्रियायाः अभिमुखीकरणम्
- अवलोकनसाधनानां प्रारूपाणां सज्जीकरणम्

विद्यालयस्य अवलोकनम् (न्यूनातिन्यूनं त्रिप्रकारकविद्यालयानाम् अवलोकनम्)

- लघुसमूहेषु विभक्तः छात्राध्यापकानां गणः विद्यालयं गत्वा प्रागेव सज्जीकृतावलोकनसाधनानि प्रारूपाणि चोपयुज्य दत्तांशान् एकत्रीकरोति।
- एकत्रीकृतानां दत्तांशानां विश्लेषणं कुरुते।
- अवलोकितविद्यालयस्य इतिवृत्तं सज्जीकरोति ।

अवलोकनोत्तरकालिकसत्रम्

- अवलोकितविद्यालयानाम् इतिवृत्तस्य गणशः प्रस्तुतीकरणम् ।
- संवादः प्रतिपुष्टिश्च ।
- नानाप्रकारकविद्यालयप्रणालीः अधिकृत्य चिन्तनं मन्थनं च ।

विषयसामग्री

विद्यालयस्य अवलोकनं नाम एकः स्थानविशेषकेन्द्रितः क्रियाकलापः वर्तते यत्र हि अवलोकनं पुनश्च विद्यालयीयप्रक्रियायाः विज्ञानं च प्रधानं सम्भवति। छात्राध्यापकाः प्रशिक्षकाणां मार्गदर्शने विद्यालयं गच्छन्ति छात्रैः तदितरैः सम्बद्धैश्च सह सम्भाषन्ते। अवलोकनावसरे पूर्वस्मिन् सत्रार्द्धे छात्रैः अधीतान् विषयान् पाठ्यक्रमेण शिक्षायाः आधारस्तम्भेन अनुशासनप्रक्रियाभिः क्षमतावर्धकैः मूल्यैश्च सह परीक्षन्ते। अर्थात् पूर्वोत्तरसमीक्षणकार्यं सम्पादयन्ति। अस्मिन् प्रसङ्गे एते अवधेयाशाः -

- विद्यालयावलोकनप्रक्रियायाः अर्थः प्रकृतिश्च
- अवलोकननिर्णययोः भेदगणना।
- विद्यालयावलोकनेन सम्बद्धानां घटकानां सैद्धान्तिकाः प्रायोगिकाश्च पक्षाः यथा -
  1. विद्यालयस्य शिक्षणव्यवस्था
  2. सर्वैः मानवीयतत्त्वैः सह समन्वयः

3. विभिन्नप्रकारकाणां विद्यालयानां कार्यालयीयाः उप्रक्रमाः
4. सर्वदृष्ट्या विद्यालयस्य वातावरणम्
5. विद्यालयीयप्रक्रियायां पाठ्यचर्यासम्बद्धकार्याणाम् आयोजनप्रक्रियाः
6. विद्यालये उपलभ्यमानानि भौतिकसंसाधनानि
7. विद्यालये सूचनासम्प्रेषणप्रविध्योः शिक्षणाधिगमप्रबन्धनस्य च उपयोगिता
8. हितधारकाणां मध्ये पारस्परिकसम्बन्धः
9. विभिन्नप्रकारकेषु विद्यालयेषु अनुप्रयुज्यमानाः मूल्याङ्कनप्रक्रियाः
10. विद्यालयस्य क्रियाकलापेषु अभिभावकानां अन्येषां सामाजिकानां भागग्रहणम्

आयोजयितव्याः क्रियाकलापाः

माध्यमिकस्तरः (Secondary Stage)

- प्रशिक्षणकेन्द्रे निर्मितस्य विद्यालयावलोकनप्रारूपं स्वीकृत्य त्रिप्रकारकविद्यालयानाम् अवलोकनम्| सर्वैः हितधारकैः (विद्यालयस्य मानवीयतत्त्वैः सह) सह समन्वयसम्पादनं च ।
- नवमीतः द्वादश्यां कक्षायां यावत् अधीयानानां विद्यालयस्य छात्राणां दत्तांशसङ्ग्रहणं कृत्वा पूर्वोत्तरस्तरयोः विषये तत्रत्यैः शिक्षकैः छात्रैः कर्मकरैः सह चर्चां कृत्वा माध्यमिकमध्योच्चस्तराणां पारस्परिकसम्बन्धस्य विज्ञानम् ।
- अनुभवबलेन विद्यालयीयप्रक्रियायाः अवलोकनं कृत्वा पुनश्च शैक्षिककार्यक्रमस्य निरीक्षणं विधाय प्रतिवेदननिर्माणम्|
- विद्यालये दश स्यूतरहितदिवसाचरणस्य विषये व्यावसायिकविषयाणां प्रशिक्षुतामुखेन अध्ययनविषये च शिक्षकैः छात्रैश्च सह संवादं कृत्वा प्रतिवेदननिर्माणम्|
- विद्यालये अन्तःशास्त्रीयविषयाणामधिगमाय विद्यमानानाम् अवसराणाम् अध्ययनम्
- ग्रन्थालयस्रोतसां सौकर्याणां च उपलब्धेः उपयोगितायाश्च विषये अध्ययनम् । प्रयोगशालानाम्
- (अटल थिंकरिंग् लैब इत्यस्याः भौतिकरसायनजीवविज्ञानगणितभाषासमाजविज्ञानसंगणकप्रयोगशालानां च) क्रीडासौकर्याणां कलासङ्गीतयोश्च अध्ययनसौकर्याणाम् अध्ययनम् ।
- निर्देशनपरामर्शयोः NCC, NSS , स्वास्थ्यसंवर्धनकल्याणकार्यक्रमस्य च सौविध्यानाम् अध्ययनम् ।
- विविधविद्यालयीयक्रियाकलापानाम् अवलोकनम् । यथा - कक्षाकेन्द्रितशिक्षणाधिगमप्रक्रियायाः अवलोकनम् , प्रयोगशालाक्रियाः , ग्रन्थालयप्रक्रियाः, क्रीडास्पर्धाः, वादविवादभाषणप्रबन्धाद्याः प्रतियोगिताः इत्यादीनाम् अवलोकनम्|
- विद्यालयप्रमुखैः विषयविशेषज्ञैः शिक्षकैश्च सह संवादः - छात्राणाम् आकलनप्रक्रियाः कैः मूल्याङ्कनसाधनैः सम्पाद्यन्ते? इति विषये, कथं परीक्षाः सञ्चाल्यन्ते? कथञ्च उत्तराणि परीक्ष्यन्ते? कथम् अभिभावकेभ्यः परीक्षापरिणामः सम्प्रेष्यते? इत्येतेषु विषयेषु न्यूनातिन्यूनं द्विप्रकारकविद्यालयाभ्यां दत्तांशसङ्ग्रहः|

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

दक्षता/कलाकृतिः	**आकलनविधिः**	**आकलनकर्ता**	**श्रेयोऽङ्कः**
विद्यालयस्य अवलोकनसन्दर्भे सक्रियभागग्रहणं तत्र संलग्नता च।	अवलोकनानि	शिक्षकप्रशिक्षकः	**0.5**
विद्यालयस्य इतिवृत्तम्	प्रस्तुतिः प्रतिफलितम्	शिक्षकप्रशिक्षकः	**1.5**

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

छात्राध्यापकाः /छात्राध्यापिकाः अधोलिखितेषु विषयेषु समर्थाः भविष्यन्ति। यथा -

- विभिन्नविद्यालयप्रणाल्यः विश्लेषयितुम्
- विद्यालयस्य प्रक्रियां परिपाटिं सङ्कलितवातावरणं च विश्लेषयितुम्
- विद्यालयप्रणाल्या सम्बद्धैः मानवीयतत्त्वैः / हितधारकैः समन्वयभावं प्रतिष्ठापयितुम् , विद्यालये विभिन्नक्रियाकलापानाम् आयोजनदशां वर्णयितुम्
- विद्यालयस्य सौकर्याणि व्याख्यातुम् (कक्षाः, ग्रन्थालयाः, प्रयोगशालाः, क्रीडाङ्गणम्, स्वच्छता, जलपानसौकर्यम्, मध्याह्नभोजनव्यवस्था, समावेशात्मकसौकर्यम्, सुरक्षासंरक्षणानि, वृष्टिजलसंरक्षणसौविध्यम् इत्यादीनां विषये)
- विद्यालये उपलभ्यमानानाम् उपयुज्यमानानां च सूचनासम्प्रेषणप्रविध्योः शिक्षणाधिगमप्रबन्धनानां विषये निगदितुम्
- उपलभ्यमानानाम् अभिलेखानां UDISE दत्तांशानां च भौतिकरूपेण वैद्युतिकरूपेण च सङ्कलयितुम्
- हितधारकाणां पारस्परिकसम्बन्धं वर्णयितुम्
- विविधेषु विद्यालयेषु क्रियान्वितानाम् आकलनप्रक्रियाणां विश्लेषणं कर्तुम्
- अवलोकितविद्यालयस्य (कक्षाप्रक्रियाभिः सहैव) विस्तृतम् इतिवृत्तं सज्जीकर्तुं प्रस्तुतीकर्तुं च

विद्यालयावलोकनप्रतिवेदने योज्याः बिन्दवः

- विद्यालयवृत्तम् (इतिहासः , दृष्टिः सृष्टिः , शिक्षासमित्या सह सम्बद्धता)
- विद्यालयस्य भवनसौकर्याणि
- विशिष्टावश्यकतायुक्तानां दिव्याङ्गानां च सौविध्यानि
- सर्वस्तरेषु समावेशात्मकता
- शिक्षकच्छात्रयोः अनुपातः
- शिक्षणाधिगमप्रक्रियाः -
    1. शैक्षणिकयोजना
    2. कक्ष्याक्रियाकलापाः
    3. आकलनम्

- विद्यालयविकासयोजना
- शैक्षणिकदैनन्दिनी
- प्राशासनिकप्रक्रियाः , तत्र
    1. छात्राभिलेखसङ्ग्रहः
    2. शिक्षकाभिलेखसङ्ग्रहः
- सांस्कृतिककार्यक्रमाः
- क्रीडाकार्यक्रमाः
- वार्षिकोत्सवः
- राष्ट्रियाः सामाजिकाश्च कार्यक्रमाः
- विद्यालयस्य प्रबन्धनम्
- विद्यालयस्य अनुशासनम्
- पारस्परिकः सहसम्बन्धः
- विभिन्नप्रकारकाः छात्राः (छात्राणां सामाजिकार्थिकाः दशाः क्षमताश्च) तेषाम् आवश्यकताश्च
- सूचनासम्प्रेषणप्रविध्योः शिक्षणाधिगमप्रबन्धनानां विकासः
- सामाजिकानाम् अभिभावकानां च विद्यालयगतिविधिषु समावेशः
- कार्यालयप्रबन्धः
- आकलनप्रक्रियायाः सौविध्यानुप्रयोगव्यवस्थाः 360 कोणस्य सङ्कलितमाकलनम्
- विद्यालयस्य समग्रप्रगतिः (योजना, सङ्घटना, नियुक्तिः , निर्देशः, अभिप्रेरणम् , नियन्त्रणम्)
- प्रत्याह्वानानि पुरोगतिश्च

6.3 विद्यालयस्तरीयानुसन्धानपरियोजना (क्रियात्मकानुसन्धानम्)

सत्रार्धः – 7 **श्रेयोऽङ्काः – 02**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

क्रियात्मकानुसन्धानं शिक्षकान् स्वमत्या अपेक्षानुगुणं नूतनपद्धतीनामाविष्काराय योग्यान् विधत्ते। कक्ष्यानिर्वहणस्य प्रगत्यर्थं ते नियन्त्रितपरिस्थितौ प्रायोगिकपरीक्षणं कुर्वन्ति। क्रियात्मकानुसन्धाने कक्ष्यानुसन्धानस्य तथा व्यक्तिवृत्ताध्ययनस्य च ज्ञानं शैक्षिकसंस्थासु छात्राध्यापकाधिगमपरिस्थितेः वृद्धिं कल्पयति। शैक्षिकसंस्थासु वाससमये अधिगमप्रक्रियायां तेषां सहभागित्वं नितरां सार्थकं भवति। छात्राध्यापकानां मध्ये व्यक्तिशः अथ सहयोगात्मकरूपेण वा इदमनुसन्धानं भवितुमर्हति। क्रियात्मकानुसन्धानं व्यक्तिवृत्ताध्ययनं च विद्यालयस्तरीयमनुसन्धानं भवति यत् शैक्षिकसन्दर्भाणामनुभवानां प्रमाणिकतां वर्धयति। द्वयमिदं समस्यानां समाधानगवेषणं विधाय सिद्धान्तविकासे योगदानं करोति। एतौ द्वौ विधी तार्किकचिन्तनं, समस्यासमाधानं सहभागित्वं नैतिकनिर्णयकरणकौशलञ्च परिपोषयतः। प्रशिक्षुतायै छात्राध्यापकाः विद्यालयान् प्रति प्रेष्यन्ते। प्रशिक्षुता छात्रेभ्यः सैद्धान्तिकज्ञानावगमने, प्रविधीनां विधीनाम् उपागमनाञ्च यथार्थकक्ष्यापरिस्थितौ अनुप्रयोगे वेदिकां कल्पयति। एषा छात्राध्यापकान् गभीरशिक्षणानुभवप्राप्तौ, योजनानिर्माणे सहायसामग्रीनिर्माणे, अन्यविद्यालयीयगतिविधीनां निर्वहणे च (यानि कार्याणि स्थायिशिक्षकाः निर्वहन्ति) योग्यान् करोति। छात्राध्यापकाः व्यावस्थितरूपेण विद्यालयपरिस्थितिगतसमस्यानां प्रत्याह्वानानाञ्च निवारणाय अनुसन्धानं कुर्वन्ति। प्रशिक्षुताकाले छात्राध्यापकाः विद्यालयीयविभिन्नगतिविधिषु निमग्नाः सन्तः विद्यालयानुभवान् प्रत्याह्वानानि च अभिज्ञाय उचितहस्तक्षेपाय योजनां निर्मान्ति, विश्लेषणं कुर्वन्ति, प्रतिवेदनञ्च निर्मान्ति।

अधिगमोद्देश्यानि

छात्राध्यापकाः –

- सान्दर्भिकसमस्यामभिज्ञाय उचितानुसन्धानरूपरेखां निर्मास्यान्ति।
- विद्यालयाधारितानुसन्धानाय एकां कार्ययोजनां सज्जीकरिष्यन्ति।
- उचितदन्तांशसंग्रहणाय उपकरणानि प्रविधीश्च विकासयिष्यन्ति।
- दत्तांशान् संगृह्य विश्लेष्य च कारणानि अभिज्ञास्यान्ति।
- समस्यानां सम्मुखीकरणाय अपेक्षितहस्तक्षेपं विधास्यन्ति।
- हस्तक्षेपस्य प्रभावविषये अध्ययनं विधास्यन्ति।
- विद्यालयाधारितानुसन्धानानुभवान् प्रतिवेदन-प्रस्तुतिद्वारा प्रकाशयिष्यन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	विद्यालयस्तरीयानुसन्धान परियोजना (क्रियात्मकानुसन्धानम्)	20 hr	0	12 hr.	2

प्रवचनप्रक्रिया (Mode of Transaction) -

विद्यालयाधारितानुसन्धानप्रायोजनायामधोनिर्दिष्टरणनीतयः उपयोक्ष्यन्तेः –

- समस्यानामभिज्ञानाय, तत्समाधानाय हस्तक्षेपस्य विकासज्ञानार्थञ्च छात्राध्यापकैः विद्यालयाध्यक्षेण, मार्गदर्शकैः समवयस्कैः च साकं परिचर्चा।
- मार्गदर्शकैः छात्राध्यापकैः च सह चर्चां विधाय विद्यालयाधारितानुसन्धानप्रायोजनाप्रस्तावस्य अन्तिमरूपनिर्माणम्।
- अभिलेखाविश्लेषणं, सम्बद्धैः सह अन्तःक्रिया तथा क्षेत्रसन्दर्शनम्।
- विद्यालयकेन्द्रितानुसन्धानस्य फलितांशस्य प्रस्तुतिः वितरणञ्च।

विषयवस्तु

पूर्वतनसत्रार्धेषु छात्राध्यापकौः विभिन्नपाठ्यक्रमः यथा शिक्षायाः आधाराः, मुख्यशास्त्रीयविषयाः विशिष्टशिक्षाशास्त्रविषयाः कौशलोन्नयनविषयाः मूल्याधारितविषयाः च अपठ्यन्त। क्रियात्मकानुसन्धानस्य व्यक्तिवृत्ताध्ययनस्य च सम्प्रत्ययः महत्त्वञ्च, अनुसन्धानस्य निर्वहणस्य सोपानानि, (उद्देश्यं, विधिः, अनुसन्धानप्रारूपं, प्रारूपोपकरणानि, दत्तांशसंग्रहणं, दत्तांशविश्लेषणञ्च) प्रतिवेदनलेखनञ्च।

अनुसन्धानसमस्या विद्यालयस्य दैनन्दिनशिक्षणाधिगमप्रक्रियातः चेष्यते।

कतिचन प्रमुखक्षेत्राणिः –

- अधिगमप्रगतिः तथा विभिन्नविषयाणां परिणामः।
- विद्यालयाधारिताकलनम्।
- अधिगन्तृवैविध्यं समावेशश्च।
- कलासु क्रीडासु च प्रतिभागित्वम्।

आकलनप्रक्रिया (Mode of Assessment) -

विद्यालयाधारितानुसन्धानस्य आकलनप्रक्रिया अनुस्यूतं प्रचलिष्यति। छात्राध्यापकाः मार्गदर्शकाश्च आकलनप्रक्रियायां भागभागिनः भविष्यन्ति। छात्राध्यापकान् आकलयितुमधोनिर्दिष्ट स्तरमापन्यः प्रयुज्येरन्।

योग्यता/उपकरणम्	आकलनविधिः	आकलिताः	श्रेयोऽङ्काः
क्रियात्मकानुसन्धानस्य निर्वहणसमये निरीक्षणम्	निरीक्षणम्	छात्राध्यापकाः	0.5
अनुसन्धानप्रतिवेदनम्	प्रतिवेदनप्रस्तुतिः	छात्राध्यापका (त्रयाणां विदग्धानां समूहः)	1.5

अधिगमपरिणामाः(Learning Outcomes)

छात्राध्यापकाः –

- विद्यालयाधारितानुसन्धाननिर्वहणाय छात्राध्यापकाः सन्दर्भोचितसमस्यां, उचितानुसन्धानप्रारूपं, कार्ययोजनाञ्च प्रस्तोष्यन्ति।
- उपयुक्तदत्तांशसंग्रहणाय उपयुज्यमानानि उपकरणानि प्रविधयश्च उपस्थापयिष्यन्ति।

- समस्याकारणानि अभिज्ञातुमुपयुक्तान् विश्लेषितदत्तांशान् क्रोडीकरिष्यन्ति।
- हस्तक्षेपस्य प्रभावं प्रस्तोष्यन्ति।
- प्रतिवेदनद्वारा प्रस्तुतिद्वारा च विद्यालयाधारितानुसन्धानानुभवान् इतरेषु वितरिष्यन्ति।

6.4 शिक्षणे प्रशिक्षुता

सत्रार्धः - 7 **श्रेयोङ्कः - 10**

पाठ्यपरिचयः (About the course)

अध्यापकसिद्धताकार्यक्रमः मननशील तथा अनुभवाधारित प्रक्रिया विद्यते। प्रयोगाभ्यासकाले छात्राध्यापकाः विभिन्न प्रकारेण विद्यालयेषु, अध्यापकेषु, छात्रेषु तथा अन्यजनेषु सम्बन्धिताः भवन्ति। सैद्धान्तिकस्य तथा शिक्षणशास्त्रस्य अनुभवानां प्रयोगाय निर्दिष्टं (कल्पितं) कार्यक्षेत्रमस्ति। प्रयोगाभ्यासकाले छात्राध्यापकाः निर्दिष्टेषु विद्यालयेषु समूहेन विद्यालयस्य कार्यक्रमेषु अङ्गभूताः भवन्ति। प्रशिक्षुतासन्दर्भितानुभवेन छात्राध्यापकाः निर्दिष्टविद्यालयाध्यापकानां कक्षावलोकने, स्वयमेव पाठने, छात्रैः सह सम्बद्धस्थापने, विद्यालयकार्यक्रमाणां निर्वहनम् विद्यालयप्रशासनसम्बन्धितअभ्यासादीनां (यथा प्रवेशसम्बन्धितपत्राणि, वार्षिकयोजनाः, मासिककार्यक्रमाः) निर्वहनम् इत्यादि। तेन गहनाभ्यासः शिक्षणे, योजनायाम्, शिक्षणसामग्रीणां निर्माणे, कक्षागतपरामर्शाः आकलने, मननशीलरूपेण स्वीयानुभवानाम् आत्मावलोकने गहनाभ्यासः भवति। छात्राध्यापकाः विविधसन्दर्भानामवगमने, विद्यालयाध्यापकानां भूमिका निर्वहनकौशलानाम् अनुभवप्राप्तिः। प्रशिक्षुताप्राप्त्यनन्तरं छात्राध्यापकाः स्वतन्त्ररूपेण उत्तरदायित्वस्वीकरणे सक्षमाः भविष्यन्ति।

विचारोत्तेजकसंरचना -

एकीकृतशिक्षकशिक्षा (ITEP) पाठ्यक्रमे सप्तमसत्रार्धे प्रशिक्षुताकार्यक्रमे छात्राध्यापकाः विद्यालयेषु प्रयोगाभ्यासाय गमिष्यन्ति। एकीकृतशिक्षकशिक्षापाठ्यक्रमस्य संचालनसंस्थाः स्वेच्छया निर्णीतुं शक्नुवन्ति।

- चत्वारि दिनानि विद्यालयेषु एवं दिनद्वयं यावत् ITEP संस्थायाम् उपस्थिताः भविष्यन्ति।
- षट् सप्ताहाः निर्दिष्टविद्यालये तथा सप्ताहत्रयं ITEP संस्थायाम्, एवं षट् सप्ताहाः अन्यस्मिन् विद्यालये उपस्थिताः भविष्यन्ति। (अधिकांशतः द्वयोः विद्यालययोः चयनं भवतु इति)।
- सप्ताहत्रयं ITEP संस्थाने तथा द्वादशसप्ताहपर्यन्तं द्विविध विद्यालये उपस्थिताः भविष्यन्ति।
- ITEP छात्राः स्वेच्छया स्थानीय परिस्थित्यानुगुणं द्वादशसप्ताहकालं यावत् प्रशिक्षुता कार्यक्रमस्य संचालनं कर्तव्यम् इति।

अधिगमोद्देश्यानि

प्रशिक्षुता कार्यक्रमस्य पूर्त्यनन्तरं छात्राध्यापकाः सक्षमाः भविष्यन्ति –

1. विद्यालयस्य कार्यपद्धतिविषये पूर्णतया व्याख्यातुम्।
2. विद्यालये अध्यापकानां विविध भूमिकानिर्वहनविषये वर्णनितुं प्रोत्साहयितुं च शक्नुवन्ति।
3. प्रभावपूर्णशिक्षणे अध्यापकानाम् अनुभवानाम्, गुरुशिष्यसम्बन्धस्य मुख्यत्वस्य प्रतिपादने।
4. वयानुगुणशिक्षणशास्त्रकौशलानां विकसने।
5. वास्तविक कक्षासन्दर्भे विविधशिक्षणशास्त्रस्य अनुप्रयोगे।
6. उपयुक्त शिक्षणाधिगमसामग्रीणां निर्माणे।
7. आवश्यकयोजना तस्य क्रियान्वयनकौशलानां विकसने। (यथा - प्रार्थनासभा, उत्सवाः, सांस्कृतिक - कार्यक्रमाः)
8. विद्यालय-अध्यापक-अभिभावक-समाजसम्बन्धस्य प्रतिपादने।

9. हितैषिणाम् उत्तमाभिप्रायाणाम् प्राप्तिः, एवं विद्यालये तेषां भूमिकायाः अवगमने।
10. छात्राणां शैक्षिककौशलानां, योग्यतायाः, प्रशिक्षणस्य, अनुभवानां समावेशः (Portflio) निर्माणे तथा 360° समग्रप्रगतेः प्रतिवेदने।
11. विद्यालयस्य विविधाभिलेखानां मुख्यत्वं तथा संरक्षणविषये चर्चायाम्।
12. शोधकार्ये अभिरूचेः तथा क्षमतायाः विकासः तेन विद्यालये प्रशिक्षुताकार्यक्रमे सक्षमाः भविष्यन्ति। सन्दर्भित/समस्याधारित क्रियात्मकानुसन्धाने।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिक्षणे प्रशिक्षुता	-	-	160 hr.	10

प्रवचनप्रक्रिया (Suggestive Mode of Transaction)

1. अवलोकनम्।
2. अन्तः क्रिया।
3. चर्चा।
4. कक्षाशिक्षणम्।
5. विश्लेषणं प्रतिवेदनञ्च।
6. सम्बद्धप्रलेखानां तथा आधारसामग्रीणां संग्रहणम्।

विषयवस्तु

1. शिक्षणशास्त्रम्-विविधपद्धतयः-व्यूहरचना।
2. पाठयोजना।
3. समवयस्कानां पाठसमीक्षणम्।
4. अतिरिक्तकक्षायाः प्रबन्धनम्।
5. शिक्षणाधिगमे विविधशिक्षणाधिगमसामग्रीणाम् (सूचना सम्प्रेषणेन प्रविधेः साकम्) उपयोगः।
6. उपलब्धिपरीक्षा।
7. नैदानिकपरीक्षा।
8. उपलब्धिपरीक्षा परिणामस्य विश्लेषणम्।
9. प्रार्थनासभाक्रियाकलापाः।
10. क्रियात्मकानुसन्धानं व्यक्तिवृत्ताध्ययनञ्च।

क्रियाकलापाः

छात्राध्यापकाः स्तराधारितक्रियाकलापेषु भागग्रहणम्।

उच्चमाध्यमिकस्तरः (Secondary Stage)

1. प्रशिक्षुताकाले विषयानुसारम् उपदेशकानाम् (Mentors) सान्निध्ये 11 तथा 12 कक्षासमयसारिण्याः अनुसारेण पाठयोजनायाः निर्माणं कर्तव्यम्।
2. दिनत्रयात्मकेकाले विद्यालयसन्निवेशेन परिचयेन विद्यालयाध्यापकानां कक्षाशिक्षणस्य अवलोकनं कर्तव्यम्।
3. न्यूनातिन्यूनं 80 पाठयोजनाः (40+40) पाठनीयाः। सामान्यतया (2+2) कमपि विषयमाधारीकृत्य पाठनस्य प्रारम्भः करणीयः, तेन क्रमशः आत्मविश्वासः जायते। अन्तिम पञ्चपाठयोजनाः निर्दिष्टविषयेषु सम्पूर्णतया पाठयोजनानुसारं पाठयेत् -
    - पाठयोजनायां सक्रियचिन्तनस्य, मननशीलचिन्तनस्य, समस्यासमाधानपुरस्मरम्, अधिगमभेदानाधारेण, संश्लेषणेन, वास्तविकजीवने सामान्यीकरणमपि आवश्यकम्।
    - पाठयोजनायां मूलभूतभारतीयज्ञानपरम्परायाः, चरित्रनिर्माणविषये सुस्थिरतायाः, समतायाः साकम्, पर्यावरणाभिज्ञतायाः, विश्वनागरिकतायाः योगदानमपि अपेक्ष्यते।
4. पाठाभ्यासादनन्तरं पर्यवेक्षकानां, सहपाठीनाम् उपदेशकानां साकं चर्चाकरणीया।
5. सहपाठिनां पाठाभ्यासानाम् अवलोकनं तथा समूहे चर्चा अपि करणीया।
6. प्रयोगशाला कार्यक्रमाणामायोजनम् (यथा अटल चिनतनप्रयोगशाला, भौतिक, रसायनविज्ञानम्, जीवविज्ञानम्, गणितम्, भाषाप्रयोगशाला, सामाजिकविज्ञानम्, संङ्गणक) क्रीडा, कला तथा शिल्प क्रियाकलापाः।
7. छात्रसहायतासेवायां नियोजनम्, निर्देशनं तथा उपबोधनम्, (NCC) राष्ट्रिय कैडेट कोर, राष्ट्रिय सेवायोजना (NSS), स्वास्थ्य तथा शरीरेण, मनसा, आत्मना स्वस्थ (Wellness) (कल्याण) कार्यक्रमाः।
8. शिक्षणशास्त्रपाठ्यक्रमे सूचनासम्प्रेषणप्रविध्याधारितशिक्षणाधिगमसामग्रीणां निर्माणम्।
9. आकलनस्य योजना, रचनात्मकं तथा योगात्मकम् आकलनोपकरणानां निर्माणम्, पालितांशानां विश्लेषणञ्च।
10. अधिगमाधारित काठिन्यानामवगमनेन निदानात्मकपरीक्षणस्य प्रस्तुतिः एवं प्रदत्तानां विश्लेषणं तथा अधिगमे वृद्ध्यर्थं योजनायाः निर्माणम्।
11. अतिरिक्तकक्षाशिक्षणानुभवः।
12. शैक्षिकक्रियाकलापेषु तथा ग्रन्थालयकार्येषु भागग्रहणम्।
13. अध्यापकविकासकार्यक्रमेषु, प्रशिक्षणक्रियाकलापेषु भागग्रहणम्।
14. विद्यालयप्रार्थनासभायाः सञ्चालनं तथा विभिन्नक्रियाकलापानाम् आयोजनम् (संस्कृत कार्यक्रमः, क्रीड़ा, योग तथा अन्य प्रगतिशीलकार्यक्रमाः)
15. प्रशिक्षुतासन्दर्भे शिक्षकाभिभावक उपवेशने भागग्रहणम्।
16. प्रशिक्षुतासन्दर्भे विद्यालयप्रबन्धनसमितेः उपवेशने भागग्रहणम्।
17. विद्यालयप्रगत्यर्थम् अभिभावकानां तथा सामाजिकव्यस्तथाकार्याणाम् अध्ययनम्।
18. क्रियात्मकानुसन्धानस्य/व्यक्तिवृत्ताध्ययनस्य आयोजनम्।
19. छात्रविवरणस्य (Portfolio) निर्माणम्।
20. मननशीलरूपेण दैनन्दिन्याः लेखनम्। प्रतिवेदन दृशा विशिष्य क्रियाकलापानां प्रतिपादनम्।

आकलनाय प्रस्तावित प्रक्रियाः-

प्रशिक्षुता सन्दर्भे कृत क्रियाकलापानाम्/कौशलानाम् आकलनम् एवं योजना सारणीमाध्यमेन दत्तमस्ति –

क्षमता/निरीपित साक्षी	आकलनपद्धतिः	आकलनकर्ता	श्रेयोऽङ्कः
कक्षागताभ्यासस्य अवलोकनम्।	• न्यूनातिन्यूनं षट् कक्षाः (3+3) विद्यालयीयाध्यापकानां कक्षावलोकनं कर्तव्यम्। • न्यूनातिन्यूनं दशकक्षाः सहपाठीनां (5+5) अवलोकनं कर्तव्यम्।	अध्यापकप्रशिक्षकाः	मूल्याङ्कनं नास्ति।
एककानां योजना, पाठयोजना, प्रवचनप्रक्रिया	• 40 पाठाः प्रवचनरूपेण निर्दिष्ट शिक्षणशास्त्रविषये। • एककानां योजना एवं पाठयोजना। • न्यूनातिन्यूनं शिक्षणशास्त्रविषये द्वयोः अन्वेषणात्मक पाठयोजनायाः निर्माणम् (कक्षाश्रावणम्, नाट्कम् कला एवं शिल्पादि प्रविध्याधारेण)	अध्यापका प्रशिक्षकाः एवं विद्यालय उपदेशकाः	6.0
आकलनयोजना तथा प्रयोगः	• पाठितप्रत्येकं पाठस्य आकलनयोजनानिर्माणम्। (उदा. पाठयान्तर्गतप्रवचने अन्तिमव्यवहाराणां/क्रियाणाम्) • रूपरेखा निर्माणम् (एकस्य/द्वयोः शिक्षणशास्त्रविषययोः) तथा आकलनोपकस्य निर्माणम्। • द्वयोः शिक्षणशास्त्रविषययोः एककानां परीक्षणं तथा फलितांशानां विश्लेषणम्। • छात्राधिगमे अभिवृध्यर्थं योजना (द्वयोः शिक्षणशास्त्रविषययोः)	अध्यापकनां प्रशिक्षकाः एवं विद्यालय उपदेशकाः	1.5
विद्यालयस्तरे प्रार्थनासभायां योगदानम्/संगठनम् क्रियाकलापाः, यथा शिक्षकाभिभावक - उपवेशनम्/विद्यालय - प्रबन्धनसमितेः उपवेशनम् आदि। विद्यालयस्तरे प्रार्थनासभायां योगदानम्/संगठनम् क्रियाकलापाः यथा	अवलोकनम्/अन्तःक्रिया संस्थापनम्	विद्यालयउपदेशकाः	0.5
कार्यपिञ्चका/अध्यापक दैनन्दिनी निर्माणम्	समीक्षणम्	अध्यापकप्रशिक्षकाः एवं विद्यालय उपदेशकाःअध्यापक	0.5

शिक्षणशास्त्रपद्धत्या न्यूनातिन्यूनं पञ्च (5) पाठानां निर्माणम्|		प्रशिक्षकाः एवं विद्यालयउपदेशकाः	
विद्यालयप्राचार्येण प्रशिक्षुता छात्राध्यापकानां मूलभूत पृष्टपोषणम्	अन्वेषणम् एवम् अन्तःक्रिया संस्थापनम्	विद्यालयप्राचार्याः	0.5
शिक्षणशास्त्रपद्धत्या पाठद्वयस्य परीक्षणम्	प्रस्तुतीकरणम्	अध्यापकप्रशिक्षकाः	1.0

हितैषिणामुत्तरदायित्वम्

एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमसंस्थाधिकारिणाम् उत्तरदायित्वम् -

- प्रशिक्षुताकार्यार्थं वाञ्छित (संख्यया) आवश्यकविद्यालयानां चयनम्/अवबोधः।
- विद्यालयेन साकं सहमतिपत्रे हस्ताक्षरम्|
- एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमसंस्थायाः तथा विद्यालयेनसाकम् आवश्यकप्रपूर्त्यर्थं चिन्तनम्|
- प्रशिक्षुताकार्यक्रमस्य समन्वयकस्य परिचयः/अवगमनम्|
- समस्तविद्यालयकार्यक्रमानुभवानां प्रगतेः पर्यवेक्षणम्| प्रशिक्षुताकार्यक्रमस्य समन्वयकस्य परिचयः अवगमनम्|
- समस्तविद्यालयकार्यक्रमानुभवानां प्रगतेः पर्यवेक्षणम्|

एकीकृताशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमसंस्थाध्यापकप्रशिक्षकानां भूमिका -

- छात्राध्यापकानां पाठयोजनानिर्माणे, क्रियाकलापेषु, आकलने, सहपठिनां पाठानामन्वेषणे, क्रियात्मकानुसन्धाने, विद्यालयकार्यक्रमाणां प्रबन्धे, प्रतिवेदनप्रस्तुतीकरणे, शिक्षणाधिगमसामग्रीणां निर्माणे मार्गदर्शनं कर्तव्यम्|
- प्रतिदिनं पाठनात्पूर्वं तथा पाठनादनन्तरं चिन्तनं कर्तव्यम्|
- शिक्षणप्रगत्यर्थं संस्थया निर्मिता आकलनपत्रे प्रतिदिनं पृष्टपोषणरूपेण/उपदेशात्मकरूपेण कक्षा पाठनसन्दर्भे पूरणीयम्|
- पर्यवेक्षणप्रतिवेदनं संस्थासु समये प्रदेशम्|
- छात्राध्यापकानां प्रगतिविषये उपदेशकानां तथा छात्राध्यापकानां साकं मध्ये मध्ये परिचर्चासत्रस्य आयोजनं कर्तव्यम्| तेन वाञ्छित प्रगतिविषये अवबोधः करणीयः।

विद्यालयप्राचार्याणां भूमिका

- प्रशिक्षुताकार्यक्रमस्य प्रथमदिने प्रार्थनासभायां विद्यालयाध्यापकानां तथा छात्राणां छात्राध्यापकजनानां विषये परिचयः करणीयः।
- छात्राध्यापकानां स्तरानुगुणं कक्षास्वीकरणं व्यवस्थापनम् (मूलभूतम्, प्रारम्भिक, मध्य तथा माध्यमिकस्तरे)

- प्रशिक्षुताकार्यक्रमान्तर्गतेन समयसारिण्याः, पाठयोजनायाः, क्रियाकलापानाम्, प्रदत्तकार्याणाम्, समन्वयः करणीयः।
- उपदेशकानाम् अथवा समूहेनेतुः द्वारा निर्दिष्ट उपस्थिति पञ्जिकायां पर्यवेक्षणदृष्ट्या हस्ताक्षरम्।
- सुगमतया छात्राध्यापकानां पाठाभ्यासस्य, प्रदत्तकार्याणां सम्पादने व्यवस्थायाः सम्पादनम्।
- अत्यावश्यकपरिस्थितिषु छात्राध्यापकानां विरामस्य अवकाशकल्पनम्।
- विद्यालयकार्यक्रमेषु छात्राध्यापकानां समावेशः।
- छात्राध्यापकानां प्रगतेः तथा तेषां काठिन्यानां निवारणार्थं चरणसमाप्तिसन्दर्भे चिन्तनम्/चर्चा।
- प्रशिक्षुताकार्यक्रमान्ते छात्राध्यापकद्वारा निर्मिते प्रतिवेदने, क्रियाकलापेषु, आलेखेषु हस्तक्षरम्।
- छात्राध्यापकानां प्रदर्शविषये अभिप्रायाणां प्रतिपादनम्।
- प्रशिक्षुताकार्यक्रमस्य प्रगतिविषये परामर्शाः एकीकृताशिक्षकशिक्षासंस्थायाः प्रदेयाः।

उपदेशकानां भूमिका

- छात्राध्यापकानां विस्तृतपाठयोजनायाः, संक्षिप्तपाठयोजनायाः, क्रियाकलापानां योजना, प्रदत्तकार्याणां मार्गदर्शनम्।
- कक्षाध्यापनात्पूर्वं पाठयोजनायाः समीक्षणम्।
- छात्राध्यापकानां कक्षाध्यापनस्य निरीक्षणम्।
- छात्राध्यापकद्वारा प्रदत्तपाठयोजनापुस्तिकायां विशिष्टांशान् उल्लेखनीयम्।
- सततरूपेण छात्राध्यापकानां प्रगात्यर्थं पाठने तथा क्रियाकलापेषु प्रतिवृष्टिः देया।
- प्रतिदिनं पाठनानन्तरं चिन्तनं कर्तव्यम्।
- सहपाठीनां कक्षावलोकनानन्तरं निर्दिष्टप्रपत्रे हस्ताक्षरं कर्तव्यम्।
- छात्राध्यापकानां तथा पर्यवेक्षकानां साकं मध्येमध्ये सभायाः आयोजनम्। तेन छात्राध्यापकानां प्रगतिविषये काठिन्यानां विषये अनुभवानां विषये अवबोधः करणीयः।

छात्राध्यापकानां भूमिका

- प्रशिक्षुताकार्यक्रमस्य प्रारम्भात्पूर्वं (न्यूनाति न्यूनं एकदिनात् पूर्वं) विद्यालयप्राचार्याणां सविधे उपस्थित्या निवेदनं कर्तव्यम्।
- प्रशिक्षुताकार्यक्रमस्य प्रथमदिने विद्यालयस्य उपदेशकानां द्वारा प्रदत्तसमयसारिण्याः, स्तरानुगुणविषयस्य (शीर्षकस्य), अनुगुणं कार्यसम्पादनम्।
- विद्यालयपद्धत्यनुगुणम् उपस्थितेः संस्थापनम्।
- पर्यवेक्षकानाम्/उपदेशकानुगुणं प्रदत्तकार्याणां/क्रियाकलापानां योजना कर्तव्या।
- काठिन्यपरिस्थितौ उपदेशकानां/पर्यवेक्षकानां सहयोगः स्वीकरणीयः।
- पाठनात्पूर्वं पाठयोजनायाः समीक्षणं तथा पर्यवेक्षकस्य/उपदेशकस्य अनुमतिः स्वीकरणीयः।

- विद्यालयसमयसारिण्यनुगुणं कक्षाशिक्षणं कर्तव्यम्।
- विद्यालयपक्षतः निर्दिष्टकार्येषु भागग्रहणम्, अतिरिक्तकक्षाध्यापनञ्च।
- विद्यालयेन निर्दिष्ट वेषभूषणस्य तथा अनुशासनस्य च पालनं कर्तव्यम्।
- अत्यावश्यकपरिस्थित्यां विरामविषये पूर्वानुमतिः स्वीकरणीयः।
- नूतनाविष्करणानाम्, आह्वानानां, मननशीलरीत्या प्रगतेः विषये दैनन्दिनि लेखनमावश्यकम्।
- नूतन विशिष्टशैक्षिकक्रियाकलापेषु प्रयोगात्पूर्वम् उपदेशकानां साकं परामर्शः स्वीकरणीयः।
- अनुमतिप्राप्तस्वीयपाठयोजनानुसारं विद्यालयछात्राणां शैक्षिकक्रियाणां सम्पादनं कर्तव्यम्।
- विद्यालयीयाध्यापकानां तथा छात्राणां साकं सौहार्दपूर्ण सम्बन्धस्थापनम्।
- सहपाठीनां साकं वार्तालापसन्दर्भे विद्यालयस्य तथा विद्यालयसम्बन्धितानां विषये नकारात्मकाभिप्रायाणाम् तिरस्कारः करणीयः।
- पर्यवेक्षकाणाम्/उपदेशकानां पार्श्वे एकस्य छात्रस्य पार्श्वचित्रं समर्पणीयम्।
- प्रशिक्षुता कार्यक्रमस्य समाप्तेः पूर्वमेव विद्यालयपाठयपुस्तकानाम्, उपकरणानां विद्यालये प्रत्यर्पणं कर्तव्यम्।

6.5 प्रशिक्षुतोत्तरः (समीक्षा विश्लेषणञ्च)

सत्रार्द्धः - 8 **श्रेयाङ्कः - 02**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

सप्तमप्रशिक्षुतोत्तरकार्यक्रमस्य सफलसमाप्त्यनन्तरं छात्राध्यापकाः सहपाठिभिः सह तेषामनुभवानां चर्चा-अनुभवेषु चिन्तन-प्रशिक्षुताकाले विकसितकलाकृतीनां परिष्करणं कृत्वा - अष्टमप्रशिक्षुतोत्तरकाले विस्तृतप्रशिक्षुताप्रतिवेदनादीनां सङ्कलनं कुर्वन्ति।

अधिगमस्य उद्देश्यानि - गतिविधीनां समाप्त्यनन्तरं छात्राध्यापकाः/क्षमाः भवेयुः-

- विद्यालयीयपारिस्थितिकतन्त्रस्य विस्तृतावबोधस्य च विकासज्ञानम्।
- प्रशिक्षुताकाले प्राप्ताधिगमानां वर्णनं सहपाठिभिः समकक्षे शिक्षकप्रशिक्षकाणां पुरतः प्रस्तुतीकरणम्।
- प्रत्येकं गतिविधेः विषये अधिगमानुभवान् एकत्रीकृत्य विद्यालयप्रशिक्षुताविषयकं योग्यतासम्पादनम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	प्रशिक्षुतोत्तरः (समीक्षा विश्लेषणञ्च)	20 hr	0	12 hr.	2

व्यवहारस्य परामर्शात्मिका पद्धतिः

- चर्चा
- प्रस्तुतिः/ प्रदर्शनी
- प्रतिवेदनलेखनम्

क्रियाकलापाः

अनुभवप्रसारः (प्रतिबिम्बिताधिगमः) चिन्तनात्मकाधिगमः।

- चिन्तनशीलपत्रिकासारांशस्य प्रस्तुतिः।
- प्रत्येकं छात्राशिक्षकद्वारा कृता अधिगमयात्रा।
- प्रदर्शनी TLMs - विद्यालयगतिविधिषु सहभागितायाः प्रदर्शनम् (चित्र-कलादि विषयेषु), छात्रशिक्षकद्वारा प्रशिक्षुताकाले निर्मिताः अन्यकलाकृत्यः।
- उत्तमप्रथानां परम्पराणां प्रसारः (PPT/Videos).
- अभिभावकेभ्यः समुदायेभ्यश्च स्थानीयकथानां कवितानाञ्च सर्वेक्षणं संग्रहणं च। (आधारभूतविषयसन्दर्भे)
- अभिभावकस्य समुदायस्य च कृते एकस्याः प्रशिक्षककार्यशालायाः आयोजनम्।

- स्वयंसेवकरूपेण कार्यकरणाय प्रोत्साहनम्।
- अभिभावकस्य समुदायस्य च कृते FLN (Foundational Literacy and Numeracy) सन्दर्भे जागरूक-अधिमार्गकार्यक्रमव्यवस्था:- FLN सन्दर्भे विशिष्टक्रियाकलापानां संचालनविषये अभिभावक-समुदायेभ्यः सह भूमिकानिर्वाहः।
- FS (Foundation Stage) प्राथमिकस्तरबालकानां कृते गृहे निर्मितस्य TLM इत्यस्य विषये अभिभावकानां समुदायस्य च एकस्याः मेलायाः आयोजनम्

प्रशिक्षुताप्रतिवेदनप्रस्तुतिः

- चिन्तनशीलपत्रिका
- पाठयोजना तथा TLMs
- अवलोकनाभिलेखाः (शिक्षकप्रशिक्षकः, पथप्रदर्शकः, विद्यालयप्रमुखाः, शिक्षकाः, अभिभावकाः)
- मूल्याकलनाभिलेखः छात्राणां Portfolio
- क्रियात्मकानुसन्धानस्य प्रतिवेदनम्/व्यक्तिवृताध्ययनम्
- विस्तृतप्रशिक्षुताप्रतिवेदनम्।

मूल्याकलनस्य परामर्शात्मकः प्रकारः

योग्यता (कलाकृतिः)	मूल्याकलनस्य विधिः	मूल्याकलितम् (द्वारा)	श्रेयाङ्कः
प्रशिक्षुतासमये निर्मिताः कलाकृतयः। अधिगमयात्रा	प्रदर्शनी प्रस्तुतिश्च	शिक्षकप्रशिक्षकः	1
विस्तृतप्रशिक्षुताप्रतिवेदनम्	परिशीलनम्	शिक्षकप्रशक्षकः	1

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes) (प्रतिफलम्) छात्राध्यापकाः क्षमाः भवेयुः -

- विद्यालयस्य पारिस्थितिकतन्त्रस्य विस्तृवावबोधे समर्थाः भवेयुः।
- विद्यालयप्रशिक्षुतानुभवविषयकप्रतिवेदनिर्माणे योग्याः स्युः।
- विद्यालयप्रशिक्षुतायाः माध्यमेन अर्जितस्य स्वाधिगमं सहपाठिभिः शिक्षकप्रशिक्षकैः च सह प्रसारं कर्तुं योग्याः भवेयु।

6.6 शिक्षणाधिगमसामग्र्याः निर्माणं कार्यानुभवश्च

(Creating Teaching Learning Material Work Experience)

सत्रार्द्धः – 8 **श्रेयोङ्काः - 2**

पूर्वस्मिन् अन्तःप्रशिक्षुतायाः शिक्षणावलोकनस्य च प्रत्यक्षानुभवं शिक्षायाः दार्शनिक-सामाजिक-मनोवैज्ञानिकसन्दर्भाणां च अवबोधं प्राप्य प्रशिक्षणार्थिनः शिक्षायाः विषये व्यापकतया सम्प्रत्ययावगमनं प्राप्स्यन्ति। आत्मनः विविधानुभवानाम् अवबोधानां च माध्यमेन प्रशिक्षणार्थिनः विविधप्रकारकाणाम् अधिगमसामग्रीणां (यथाहि अभिक्रमिताधिगमसामग्रीः, शैक्षणिकदृश्यश्रव्यसामग्रीः, शिक्षकपुस्तिका, स्फोरकपत्त्राणि, क्रीडनकानि, क्रीडासामग्रीः, चित्रकदम्बः, नवाचारितपाठयोजनाः) निर्माणे विकासे च समर्थाः भविष्यन्ति। शिक्षायाः लक्ष्याणि, वाञ्छितज्ञानम्, कौशलम् अभिवृतिविकासः च इत्येतेषां प्राप्तये विद्यालयः व्यवस्थितम् अधिगमवातावरणं प्रस्तौति। कार्यानुभवः कौशलपूर्ण-व्यवसायदक्षशिक्षकरूपेण प्रशिक्षणार्थिनं परिणमितुम् आधारभूतं ज्ञानं रुचिं च प्रवर्धयति। विद्यालयीयविद्यार्थिवर्गं कार्यशिक्षां प्रति प्रवृत्तं कर्तुं प्रशिक्षणार्थिनः चित्रकाराणाम्, शिल्पीनाम् उद्यमिनां च कार्याणां स्रोतसां च प्रत्यक्षानुभवं कर्तुमिच्छन्ति, येन ते आत्मनः व्यावसायिककुशलतायाः क्षमतानां च विकासं कुर्युः। तत्र गुणवत्तापूर्णशिक्षण-अधिगमसामग्रीः, नवाचारितशिक्षणविधयः, आधुनिकप्रौद्योगिकी, स्थानीयसन्दर्भाः न्यूनव्ययसाधकोपकरणानि च प्रशिक्षणार्थिगणं व्यस्तम्, रुचिमन्तं प्रायोगिकाधिगमयोग्यतावन्तं च कर्तुं सहकारकाणि भवन्तीति।

अधिगमानुभवः

अमुं पाठ्यक्रमं पठित्वा प्रशिक्षणार्थी -

1. शिक्षणाधिगमसामग्र्याः आवश्यकतायाः आकलनं कर्तुं शक्ष्यति, तदाधारेण च नवाचाराधारिताम् अधिगमसामग्रीं साधयितुं शक्ष्यति।
2. कार्यानुभवः, स्थानीयोद्यमिता, शिल्पकर्म, चित्रकारिता इत्यादिषु दक्षजनानां क्षमतानां महत्त्वस्य ज्ञानं प्राप्तुं शक्ष्यति।

प्रवचनम्

- कार्यशाला
- समूहचर्चा
- क्षेत्रभ्रमणम् अन्तःक्रिया च
- उपलब्धानां स्थानीयाधिगमस्रोतसां क्रीडनकानां विश्लेषणम्
- शिक्षणाधिगमसामग्रीणां प्रदर्शनी तद्विषये प्रतिवेदननिर्माणं च

पाठ्यवस्तु

- विविधस्तरेषु विद्यार्थिनाम् अधिगमरीतेः अवबोधनम्।
- देशस्य विविधक्षेत्रेषु उपलब्धशिक्षणसामग्रीणां यथाहि क्रीडनकानि, हस्तकलाशिल्पानि अन्यशिक्षणाधिगमसामग्रीणां च विषये अवबोधनम्।

- दिव्याङ्गसमूहानां (दृष्टिबाधित-श्रवणबाधित-चलनबाधितानां) तथा च वैयक्तिकभिन्नतावताम् अधिगमकर्तॄणां कृते उपयुक्तशिक्षणाधिगमसामग्रीणाम् अवबोधनम्।

कर्त्तव्यानि कार्याणि

- अधिगमस्रोतसां विकासाय कार्यशालाः
- स्थानीयकलाकारैः, शिल्पिभिः, उद्यमिभिः च सह अन्तःक्रियार्थं क्षेत्रभ्रमणम्।
- स्थानीयप्रौद्योगिक्याम् विचारेषु च आधारितपारम्परिककार्याभ्यासेषु अन्तःक्रिया कार्यानुभवश्च।
- स्थानीयस्तरे उपलब्धानां विशिष्टस्थानीयाधिगमस्रोतसां क्रीडनकादीनां च शिक्षणाधिगमप्रक्रियायां प्रयोगः।
- स्थानीयसन्दर्भस्य कयोश्चित् द्वयोः अल्पव्ययसाधितानाम् अधिगमस्रोतसाम् (आधारभूत/पूर्वसिद्धता/मध्य/माध्यमिक-स्तरे) विकासः प्रदर्शनं च।
- शिक्षणाधिगमसामग्र्याः निर्माणस्य नियमावलीनिर्माणम्, यत्र उद्देश्यानाम्, प्रयुक्तसामग्रीणाम्, विकासप्रक्रिया, कक्ष्यान्तःक्रिया च इत्यादीनां विषये सम्यक्तया विवरणं स्यात्।

आकलनपद्धतिः

आकलनम्			
दक्षता	आकलनविधिः	आकलनकर्ता	श्रेयोऽङ्काः
विकसिता शिक्षणाधिगमसामग्री	प्रस्तुतीकरणम् वा प्रदर्शनम्	शिक्षकप्रशिक्षकैः यत्र बाह्यविशेषज्ञैः सह त्रयः शिक्षकप्रशिक्षकाः अपि स्युः	1.5
नियमावली (मैन्यूअल)	प्रस्तुतीकरणम्	शिक्षकप्रशिक्षकः	1.5

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

प्रशिक्षणार्थिनः कर्तुं शक्ष्यन्ति -

- अधिगमसामग्र्याः निर्माणम्।
- अधिगमविकासाय शिक्षणाधिगमसामग्र्याः विकासम्।
- कार्यानुभवस्य महत्त्वस्य स्थानीयशिल्पकाराणां दक्षतायाः व्याख्यानम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	शिक्षणाधिगमसामग्र्याः निर्माणं कार्यानुभवश्च	20 hr	0	12 hr.	2

7.1 - A सामुदायिककार्यं सेवा च

सत्रार्द्धः –8 **श्रेयोऽङ्कः – 2**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

पाठ्यक्रमस्य **सामुदायिककार्यं सेवा** च इत्ययं भागः समाजस्य सामाजिक-आर्थिकविषयैः समुदायाधारितानां विकासकार्यक्रमाणां परिचयं छात्राध्यापकेभ्यः प्रयच्छति । अनेन ते कक्ष्याप्रकोष्ठाधिगमस्य वास्तविकजीवनस्य अनुभवैः सह सम्बन्धं कल्पयित्वा वास्तविकजीवनस्य समस्यानां समाधानान्वेषणं कर्तुं प्रभवन्ति। पाठ्यक्रमस्य अयमंशः छात्राध्यापकेषु समाजस्य प्रकार्याणि, विद्यालयसम्बद्धकार्यक्रमेषु समुदायस्य सहयोगः, समाजे शिक्षायाः महत्त्वस्य जागरूकतायाः संवर्धनम्, विद्यालयसम्बद्धसमस्याः, लैङ्गिकाऽसमानता, बालानां स्वास्थ्यं कल्याणं च, आजीवनं शिक्षायाः उपक्रमः इत्यादिविषयेषु छात्राध्यापकानाम् अन्तर्दृष्टिं विकासयति। सामाजिक-सदस्यानां सहयोगेन सामाजिक-सांस्कृतिक-शैक्षिकसमस्यानां समाधानाय कार्यं कर्तुं छात्राध्यापकान् प्रेरयति तथा च समाजसेवामाध्यमेन सामाजिकनायकत्वकौशलानि विकासयति । एतेषां सामाजिकविकास-उपक्रमाणां विषये छात्राध्यापकेभ्यः परिचयं प्रदाय वीथीनाटकम्, सभा, गृहसम्पर्कः, प्रभातफेरी इत्यादिकार्यक्रमैः विविधविकासोपक्रमेषु सामाजिकानां सहभागितां वर्धयति ।

अयं पाठ्यक्रमघटकः राष्ट्रियसेवायोजना (एन्. एस्. एस्.), राष्ट्रिय कैडेट कोर (एन्.सी. सी.), विथिनाटकम्, ग्रामसर्वेक्षणम्, सामाजिकसमस्याधारितजागरूकता शोभायात्रा (स्वच्छताभियानम्, नशामुक्तिः, भ्रष्टाचार-उन्मूलनम् एवं सततविकासः), रक्तदानम्, वृक्षारोपणम्, वृद्धाश्रम-अनाथालय भ्रमणं च। नवभारतसाक्षरताकार्यक्रमः, छात्रमार्गदर्शनम् इत्यादिषु क्रियाकलापेषु छात्राध्यापकानां सहभागितायाः परिकल्पनां करोति । अत्र केचन क्रियाकलापाः गतिविधयः वा सन्ति । यथा – विभिन्नविद्यालयगतिविधिषु सहभागितायाः सामुदायिकसंसाधनानां सर्वेक्षणम् । विविधस्तरेषु विद्यालयपरित्यागस्य वर्तमानस्थितेः अध्ययनं तस्य कारणान्वेषणञ्च । सामाजिक-आर्थिक-शैक्षिक-स्थितेः अध्ययनार्थं विशिष्टस्य उपग्रामस्य सर्वेक्षणम् । विशिष्टे उपग्रामे निरक्षराणां सर्वेक्षणं, तथा प्रत्येकं छात्राध्यापकः ४-५ प्रौढनिरक्षराणाम् अभिज्ञानं कृत्वा तेषां साक्षरतार्थं साहाय्यं करोति । प्राथमिकचिकित्सायाम् अन्येषु च प्रासंगिककार्यक्रमेषु स्थानीययुवकानां प्रशिक्षणम् । कस्मिंश्चित् स्थाने बालकानां स्वास्थ्यस्य कल्याणस्य च विषये स्थितेः आकलनम् । सततविकासस्य महत्त्वविषये जागरूकतासम्पादनम् । पर्यावरणसंरक्षणस्य महत्त्वविषये समुदायस्य सदस्येषु जागरूकतासम्पादनम् । वृष्टिजलसङ्ग्रहणस्य विषये जागरूकतासम्पादनम् । अधिगमविकृतिमतां विद्यालयच्छात्राणां मार्गदर्शनम् । विद्यालयच्छात्राणां मार्गदर्शनं परामर्शश्च ।

अधिगमनिष्पादनानि -

सामुदायिक सहभागिता सेवाकार्यक्रमस्य सफलतया समाप्तेः अनन्तरं-छात्राध्यापकाः इमानि कार्याणि कर्तुं सक्षमाः भवेयुः -

- समाजे विद्यमानसामाजिकार्थिकसमस्याः अभिज्ञाय तासां समाधानाय उपक्रमाणाम् (अभिज्ञानम्, योग्य संवैधानिकमूल्य-कर्तव्यकार्यक्रमाणां निर्माणम्)
- समाजस्य प्रकार्याणाम् अवगमनम् एवं विद्यालयसम्बद्धकार्यक्रमेषु समाजस्य सहभागितायै अपेक्षितक्रियाकलापानां प्रदर्शनम्।

- शिक्षायाः महत्त्वं, विद्यालयसम्बद्धसमस्याः, लैङ्गिकासमानता, बालानां स्वास्थ्यं कल्याणञ्च, समाजे विद्यमानयूनां प्रौढानां च निरक्षरता इत्यादीनां विषये सामाजिकान् अवबोधयितुं विविधकार्यक्रमाणाम् अयोजनम्।
- समाजे सामाजिक सांस्कृतिक-शैक्षिकसमस्यानां परिष्करणाय सामाजिकानां (समाजे विद्यमानव्यक्तीनां)-सहयोगेन कार्ययोजनानिर्माणम्।
- अभिवृद्धिकार्यक्रमेषु समाजस्य सहभागितायै वीथिनाटकम्, न्यायवाद क्रियाकलापाः (advocacy activities) - गृहसंपर्काभियानं, प्रभातफेरी इत्यादिकार्य-क्रमाणां समायोजनम्।
- समाजसेवया सामाजिकनेतृत्वस्य गुणानां प्रदर्शनम्।
- विद्यालयपरित्यागः (Dropouts) अधिगमविकृतिः इत्यादिसमस्यानां परिष्काराय विद्यालय-स्थानीयसमाजयोः मध्ये परस्परविचार-विमर्शनादिकार्यक्रमाणाम् आयोजनम्।
- अभिभावकशिक्षकसमावेशेषु एवं विद्यालयसम्बद्धेषु कार्यक्रमेषु समाजस्य सहभागितावर्धनाय स्थानीयसंस्थानां सहयोगः।
- समाजे दृश्यमानजातिवाद-सामाजिकनिषेध-अन्धविश्वासादिदोषान् अभिज्ञाय तेषां सामञ्जस्यसम्पादने दूरीकरणे च प्रयासकरणम्।
- स्थानीयसमाजस्योपरि सकारात्मकभावनायाः प्रदर्शनं तथा पारम्परिकज्ञानस्य अभ्यासानां च प्रशंसाकरणम्।
- समाजिकसेवासक्रियनागरिकतायाः च मूल्यानाम् अभिज्ञानम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	सामुदायिककार्यं सेवा च	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यक्रमस्य क्रियान्वयनस्य दृष्टिकोणः

प्रत्येकं छात्राध्यापकः दशदिनानि यावत् सामुदायिकजीवनेन सह परिचितः भवितुम् अवसरः प्रदीयते। तत्र दिवसद्वयं स्वसंस्थायां सामुदायिकसहभागितायाः सेवाकार्यक्रमस्य च योजनार्थम् , ततः परं समुदायेन सह कार्यं कर्तुं सप्तदिनानि, पुनः अन्तिमदिने स्वसंस्थायां स्वानुभवानाम् आदानप्रदानाय परिणामप्रदर्शनार्थं च अवसरः प्रदीयते। आवश्यकतानुसारं समूहेषु वैयक्तिकरूपेण वा क्रियाकलापानां गतिविधीनां वा आयोजनं कर्तुं शक्यते।

प्रथमं द्वितीयं दिनम् : सामुदायिकसेवकार्यस्य सज्जता (स्वसंस्थायाम्)

१. चर्चाभिः समूहक्रियाकलापैः गतिविधिभिः च छात्राध्यापकानां सामुदायिकसङ्गतेः सेवायाः च उन्मुखीकरणम्।

२. सामुदायिकसेवाकार्यक्रमस्य कालखण्डे विविधक्रियाकलापानां गतिविधीनां सञ्चालनाय आवश्यक-साधनानां विकासाय कार्यशाला।

तृतीयदिनात् नवमदिनम् - सामुदायिकसङ्गतिः (समुदायेन सह तत्स्थाने अनिवार्यतया निवासः)

छात्राध्यापकान् लघुसमूहेषु विभागः करणीयः। ते सप्तदिनानि यावत् नियतभूमिकाभिः सह नियोजितकार्यक्रमेषु परिवर्तनस्य (रोटेशन) आधारेण भागं गृह्णन्ति। एतेषु कार्येषु कानिचन कार्याणि एवं भवन्ति –

NSS समय-प्रतिबद्धता (Time Commitment) -

प्रत्येकस्मिन् शैक्षणिकवर्षे नियमितक्रियाणां १२० घण्टाः अनिवार्याः भवन्ति। एतेषां विभाजनम् एवं भवति—

२० घण्टाः अभिमुखीकरण-कार्यक्रमाय (Orientation)।

३० घण्टाः संस्थागत-परिसरकार्याय (Institutional/Campus Work)

७० घण्टाः सामुदायिक-सेवायै (Community Service)

विशेष-शिबिराणि (Special Camps)-

एन्.एस्.एस्. कार्यक्रमस्य एकं प्रमुखं वैशिष्ट्यं सप्त-दिवसीयम् आवासीयं विशेष-शिबिरम्, यत् दत्तकगृहीते ग्रामे अथवा नगरीय-मलिनवसतौ (Urban Slum) आयोजितं भवति।

१. राष्ट्रीय-सेवा-योजना (एन्. एस्. एस्.), नवभारत-साक्षरता-कार्यक्रमः, छात्र-परामर्श-केन्द्रम् इत्यादिषु गतिविधिषु छात्राध्यापकानां सहभागिता भवेत्।
२. विद्यालयकार्यकलापेषु सहायतार्थं सामुदायिकसंसाधनानां सर्वेक्षणम्।
३. विविधस्तरेषु विद्यालयपरित्यागस्य वर्तमानस्थितेः कारणानां च अध्ययनम्।
४. उपग्रामेषु निरक्षराणां स्थितेः मूल्याङ्कनार्थं विशिष्टोपग्रामाणां सर्वेक्षणम्। प्रत्येकं छात्राध्यापकः ४-५ युव-निरक्षराणाम् अथवा प्रौढ-निरक्षराणाम् अभिज्ञानं कृत्वा तेषां साक्षरतार्थं साहाय्यं करोति।
५. प्राथमिकचिकित्सायां तथा च अन्येषु प्रासंगिककार्येषु स्थानीययुवकानां प्रशिक्षणम्।
६. कस्मिंश्चित् क्षेत्रे प्रदेशे वा बालकानां स्वास्थ्य-कल्याणयोः विषये स्थितेः आकलनम्।
७. सततविकासस्य महत्त्वविषये जागरूकतासम्पादनम्। पर्यावरणसंरक्षणम् , वृष्टिजलसङ्ग्रहणम् , अधिगमविकृतिबालानां मार्गदर्शनम् , विद्यालयच्छात्रेभ्यः मार्गदर्शनं परामर्शश्च इत्यादि उपक्रमाणां समर्थनस्य आवश्यकतायाः विषये समुदायसदस्येषु जागरूकतासम्पादनम्।
८. स्थानीयशिल्पिभिः शिल्पकारैः च सह मिलित्वा संवादः करणीयः।
९. **राष्ट्रियसेवायोजनायाः परिचयः तथा सामाजिकदायित्वम्** – एन्.एस्.एस्. उद्देश्यानाम् अध्ययनं तथा सामुदायिकसेवायां सक्रियसहभागिता।
१०. **स्वच्छता तथा स्वास्थ्यजागरूकता कार्यक्रमः** – स्वच्छतासिद्धान्तानाम् अध्ययनं तथा स्वच्छताभियानस्य, शोभायात्रायाः (जनजागरणयात्रायाः) एवं जनजागरूकताकार्यक्रमाणाम् आयोजनम्।
११. **पर्यावरणसंरक्षणं तथा वृक्षारोपणम्** – पर्यावरणीयसमस्यानाम् अध्ययनं तथा वृक्षारोपणं, पादपानां पालनपोषणम् एवं पर्यावरणसंरक्षणसम्बद्धक्रियाकलापेषु सहभागिता।
१२. **रक्तदानं तथा स्वास्थ्यसिबिरम्** – रक्तदानस्य, स्वास्थ्यस्य तथा पोषणसम्बद्धज्ञानस्य अर्जनं तथा स्वास्थ्यसिबिरेषु सहयोगः।
१३. **आपदाप्रबन्धनं तथा उपशमनकार्यम्** – आपदाप्रबन्धनसिद्धान्तानाम् अध्ययनं तथा अभ्यासप्रदर्शनेषु (Mock Drill) एवं उपशमनकार्येषु सहभागिता।
१४. **साक्षरता तथा शिक्षाप्रसारकार्यक्रमः** – शिक्षायाः महत्त्वस्य अध्ययनं तथा निरक्षराणां वञ्चितबालकानां च शिक्षणसहयोगप्रदानम्।
१५. **मतदातृजागरूकता तथा नागरिककर्तव्याणि** – लोकतन्त्रस्य नागरिकाधिकाराणां च अध्ययनं तथा मतदातृजागरूकताभियानस्य सञ्चालनम्।

१६. **महिलासशक्तीकरणं तथा लैङ्गिकसमता** – लैङ्गिकसमतासिद्धान्तानाम् अध्ययनं तथा जागरूकताकार्यक्रमाणां, संगोष्ठीनां संवादानां च आयोजनम्।

१७. **ग्रामीणविकासः तथा सामुदायिकसेवा** – ग्रामीणसमस्यानाम् अध्ययनं तथा ग्रामसर्वेक्षणे, श्रमदाने एवं विकासकार्येषु सहभागिता।

१८. **योगः, व्यक्तित्वविकासः तथा नेतृत्त्वप्रशिक्षणम्** – नेतृत्वस्य, अनुशासनस्य तथा व्यक्तित्वविकासस्य सिद्धान्तानाम् अध्ययनं तथा योगाभ्यासे, समूहकार्येषु एवं नेतृत्वसम्बद्धक्रियाकलापेषु सहभागिता।

पूर्वेक्तक्रियाकलापेषु समुदायेन सह कार्यकरणम्, दत्तांशसङ्ग्रहणम्, स्थानीयक्रीडाः, वीथिनाटक-सभा-माध्यमेन समुदायस्य जागरूकताकार्यक्रमाः, समुदायस्य सदस्यैः सह सांस्कृतिककार्यक्रमाणाम् आयोजनं भागग्रहणं च इत्यादयः प्रमुखकार्यक्रमाः सन्ति ।

छात्राध्यापकाः आदिनं विविधानि पूर्वनिर्धारितानि कार्याणि कुर्वन्ति । प्रातःकालीनसत्रे सामुदायिकगतिविधयः, दत्तांशसङ्ग्रहणञ्च भवितुमर्हति। अपराह्णे दत्तांशविश्लेषणं, प्रतिवेदननिर्माणम् क्रीडागतिविधिषु सहभागिता च भवितुमर्हन्ति। । सायङ्कालीनसत्रे समुदायस्य सदस्यैः सह सांस्कृतिकगतिविधयः भविष्यन्ति।

दशमदिनम् - प्रतिपुष्टिसत्रं चिन्तनं च (स्वसंस्थायाम्)

- सामुदायिकसेवाकार्यक्रमे कृतानां कार्याणां विषये चर्चा अनुभकथनं च।
- सामुदायिकसेवाकार्यक्रमे कृतानां कार्याणां विषये उपस्थापनं प्रतिवेदनसमर्पणञ्च ।
- संरक्षकाः (Mentors) छात्राध्यापकाः च अभियानस्य प्रभावशीलतायाः प्रतिक्रियाः सङ्गृह्य क्रियाकलापानां गतिविधीनां च मूल्याङ्कनं कुर्वन्ति ।
- सामुदायिकसेवायाः आयोजने अनुभवस्य (वैयक्तिकम्/सामूहिकम्) समुपस्थापनं परावर्तनं (Reflection) च ।

आकलनस्य अंशाः –

प्रतिवेदनसंरचना, परियोजनाकार्यम्, मौखिकपरिक्षा अथवा पोर्टफोलिओ, दृश्यनिर्माणम्(Video Making) इत्यादि।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. एन. सी. सी पुस्तकम्.
2. NSS Handbook & Action Plan.
3. NSS Manual revised 2006.
4. NSS Book Sem 1 PDF on Academia.edu
5. NSS Service Scheme Downloads.

7.1-B, भारतीयज्ञानपरम्परामाश्रित्य वैज्ञानिकपरियोजना (शोधच्छात्रेभ्याः लघुशोधप्रबंधः -Dissertation)

सत्रार्द्धः - 6 **श्रेयोऽङ्काः - 2**

पाठ्यपरिचयः(About the course)

राष्ट्रियशिक्षानीतिः 2020 सङ्कल्पनां करोति यत् स्नातकस्तरीयेषु छात्रेषु शोधाभियोग्यतायाः संवर्धनं स्यात् इति। अनेन परियोजनाकार्येण स्वविजयस्य शोधपरकदृष्टेः अध्ययनस्य सामर्थ्यस्य च विकासः भविष्यति। संस्कृतवाङ्मये प्रभूतवैज्ञानिकतत्त्वानि विद्यन्ते। भारतीयज्ञानपरम्परामाधृत्य आधुनिकविषयैः सह स्वशास्त्रस्य संयोजनाय परियोजनेयं सहकरोति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

परियोजनाकार्यमिदं समाप्य छात्राध्यापकाः समर्थाः भविष्यन्ति -

- स्वशास्त्रस्य वैज्ञानिकदृष्ट्या प्रतिपादनम्।
- आधुनिकविषयैः सह स्वशास्त्रस्य समन्वयस्थापनम्।
- शोधात्मकदृष्ट्या स्वशास्त्रस्य गवेषणम्।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतीयज्ञानपरम्परामाश्रित्य वैज्ञानिकपरियोजना	20 hr	0	12 hr.	2

परियोजनाप्रक्रिया

भारतीयज्ञानपरम्परामाश्रित्य छात्राध्यापकैः साहित्य-व्याकरण-दर्शनादिषु स्वकीयस्य चितस्य शास्त्रस्य आधुनिकविषयैः सहसम्बन्धं स्थापयितुं परियोजनाकार्यं सम्पादनीयम्। तदर्थं प्रक्रिया निम्नानुसारिणी भविष्यति -

- प्रत्येकं छात्राय परियोजनाकार्याय कश्चन प्राध्यापकः पर्यवेक्षकत्वेन प्रदास्यते।
- विभागीयशोधसमितेः समक्षं छात्राध्यापकाः स्वकीयं परियोजनाशीर्षकं प्रस्तोष्यन्ति। तत्परामर्शेण शीर्षकनिश्चयः भविष्यति।
- पर्यवेक्षकस्य निर्देशने स्वीकृतशीर्षकानुसारं परियोजनाप्रस्तावं विनिर्माय अनुमतये विकासीयशोधसमितये समर्पणीयम्।
- स्वीकृतेः अनन्तरं पर्यवेक्षकस्य मार्गदर्शने यथाविधिः परियोजनाकार्यम् अनुसन्धानकार्यं च मासत्रये समापनीयम्। परियोजनायां निम्नांशाः अवश्यं भवेयुः।
- स्वीकृतसमस्या।
- संक्रियात्मकपरिभाषीकरणम्।

- परियोजनायाः उद्देश्यानि।
- परियोजनायाः आवश्यकता। औचित्यम्।
- सीमाङ्कनम्।
- सम्बद्धसाहित्यसमीक्षणम्।
- प्राक्कल्पनाः/शोधप्रश्नाः।

- शोधविधिः
    - जनसंख्या, न्यादर्शः (संख्यात्मककार्यस्य)
    - उपकरणम्/अध्ययनसामग्री।
    - दत्तांशसंकलनम्।
    - प्राक्कल्पनापरीक्षणम्/शोधप्रश्नसमीक्षणम्।
- निष्कर्षप्रतिपादनम्।
- शैक्षिकनिहितार्थः।
- सन्दर्भग्रन्थसूची।
- परियोजनाविषयस्य प्रकृतेः अनुसारम् उपर्युक्तांशाः समावेशनीयाः।
- परियोजनाकार्यस्य सम्पूर्तौ तस्य प्लेगेरिज्म परीक्षणम् अनिवार्यतया करणीयम्। तदनु विभागीयशोधसमितेः।
- पुरतः प्राक्समर्पणं करणीयम्।
- विभागीयशोधसमितेः स्वीकृतेः अनन्तरं परियोजनाकार्यं टंकितरूपेण समर्पयितुं शक्यते।
- परियोजनाकार्येऽस्मिन् विश्वविद्यालयस्य शोधनीतेः अनुसरणं करणीयम्।

7.1 C – वाग्वर्धिनि – (संस्कृतम्, आंग्लम्)

शोधच्छात्रेभ्यः

7.2 – A अनुसन्धानपद्धतिशास्त्रम् (RESEARCH METHODOLOGY)

पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्काः (Course Credits): 4

सैद्धान्तिकभागः (Theory) – 2 श्रेयाङ्काः **शोधप्रबन्धः (Dissertation) – 2 श्रेयाङ्काः**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

अनुसन्धानम् एकः व्यवस्थितः अन्वेषणप्रक्रियाविशेषः अस्ति, यस्य उद्देश्यं नवीनज्ञानस्य सृजनम्, समस्यासमाधानं तथा वैज्ञानिकान्वेषणस्य माध्यमेन व्यवहाराणां परिष्कारः इति अस्ति। स्नातकस्तरे विद्यार्थिनः अनुसन्धानस्य मूलभूतसंकल्पनानां, प्रक्रियाणां तथा कौशलानां सम्यगवगमनं प्राप्नुयुः, येन ते स्वतन्त्ररूपेण शैक्षिकानुसन्धानकार्यं कर्तुं समर्थाः भवष्यिन्ति।

अयं पाठ्यक्रमः विद्यार्थिभ्यः अनुसन्धानपद्धतेः मूलतत्त्वानि परिचाययति। अस्मिन् अनुसन्धानस्य अर्थः, स्वरूपं, क्षेत्रं, महत्त्वम्, अनुसन्धानसम्बद्धपारिभाषिकशब्दावली, अनुसन्धानसमस्यायाः परिचयः, अनुसन्धानस्य प्रकाराः, अनुसन्धानोद्देश्यानां निर्माणम्, अनुसन्धानस्य मूलचरणानि इत्यादीनि समाविष्टानि सन्ति।

अयं पाठ्यक्रमः अध्यापकस्य मार्गदर्शनेन लघु-शोधप्रबन्धस्य सम्पादनस्य व्यावहारिकानुभवम् अपि प्रददाति, यः अन्ते मौखिकपरीक्षया (Viva Voce) सम्पन्नः भवति।

अधिगमप्रतिफलानि (Learning Outcomes)

अस्य पाठ्यक्रमस्य सफलसमापनानन्तरं विद्यार्थिनः -

1. अनुसन्धानस्य अर्थं, स्वरूपं, क्षेत्रं तथा महत्त्वं व्याख्यातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. अनुसन्धानसम्बद्धां मूलपारिभाषिकशब्दावलीं सम्यक् अवगन्तुं प्रयोजयितुं च शक्नुवन्ति।
3. अनुसन्धानस्य विविधप्रकारान् तथा उपागमान् पृथक्कर्तुं शक्नुवन्ति।
4. अनुसन्धानसमस्याः तथा अनुसन्धानप्रश्नान् परिचेतुं निर्मातुं च समर्थाः भविष्यन्ति।
5. अनुसन्धानसम्पादनस्य मूलप्रक्रियाः प्रयोजयितुं शक्नुवन्ति।
6. अनुसन्धानप्रस्तावं निर्माय लघुशोधप्रबन्धं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति।
7. प्राप्तनिष्कर्षाणां व्यवस्थितविश्लेषणं व्याख्यां च कर्तुं शक्नुवन्ति।
8. लिखितप्रतिवेदनस्य मौखिकपरीक्षायाः च माध्यमेन स्वकीयमनुसन्धानकार्यं प्रस्तोतुं समर्थयितुं च शक्नुवन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	अनुसन्धानपद्धतिशास्त्रम्	40 hr	0	24 hr.	4

प्रथमपाठ्यांशः (UNIT I): अनुसन्धानस्य आधारभूततत्त्वानि

- अनुसन्धानस्य अर्थः, स्वरूपं महत्त्वञ्च।
- अनुसन्धानस्य उद्देश्यानि आवश्यकता च।
- अनुसन्धानस्य विशेषताः।

- अनुसन्धानस्य नीतिशास्त्रं शैक्षिकनिष्ठा च।
- मूलभूता अनुसन्धानपारिभाषिकशब्दावली।
    - अनुसन्धानसमस्या
    - चराः (Variables)
    - परिकल्पना (Hypothesis)
    - उद्देश्यानि
    - अनुसन्धानप्रश्नाः
    - जनसंख्या (Population) तथा निदर्शनम् (Sample)
    - शोधोपकरणम् (Research Tool)
- विभिन्नविषयेषु अनुसन्धानस्य क्षेत्राणि

द्वितीयपाठ्यांशः (UNIT II): अनुसन्धानस्य प्रकाराः प्रक्रिया च

- अनुसन्धानस्य प्रकाराः।
    - मूलभूतम् अनुसन्धानम्, अनुप्रयुक्तम् अनुसन्धानञ्च।
    - परिमाणात्मकम् अनुसन्धानम्, गुणात्मकम् अनुसन्धानञ्च।
    - वर्णनात्मकं, विश्लेषणात्मकं, प्रायोगिकञ्च अनुसन्धानम्।
    - क्रियात्मकानुसन्धानं व्यक्तिवृत्ताध्ययनम् (Case Study)।
- अनुसन्धानक्षेत्राणां परिचयः चयनं च।
- अनुसन्धानसमस्यायाः चयनम्।
- सम्बन्धसाहित्यस्य अवलोकनम् (Review of Literature)।
- अनुसन्धानरचना (Research Design): अर्थः अङ्गानि च।
- दत्तांशसंग्रहणस्य विधयः।
    - निरीक्षणम् (Observation)
    - साक्षात्कारः (Interview)
    - प्रश्नावली (Questionnaire)
    - सर्वेक्षणम् (Survey)
    - परीक्षणम् (Test)
- न्यादर्शप्रविधीनां (Sampling Techniques) मूलपरिचयः।

तृतीयैककम् (UNIT III): शोधप्रबन्धस्य निर्माणम् तथा अनुसन्धानप्रतिवेदनलेखनम्

- अनुसन्धानविषयस्य चयनम्।
- अनुसन्धानप्रस्तावस्य निर्माणम्।
- लघु-अनुसन्धान-अध्ययनस्य सम्पादनम्।
- दत्तांशसंग्रहणम् तथा प्राथमिकविश्लेषणम्।
- लघुशोधप्रबन्धलेखने अवधेयाः अंशाः – भाषा, शैली, क्रमः, उपक्रमोपसंहारौ अध्यायविभागः च ।
- लघुशोधप्रबन्धस्य / प्रतिवेदनस्य स्वरूपम्

    - परिचयः
    - सम्बन्धितसाहित्यस्य पुनरवलोकनम्
    - अनुसन्धानपद्धतिः
    - निष्कर्षाः चर्चाश्च
    - उपसंहारः सन्दर्भग्रन्थसूची च
- शोधप्रबन्धप्रतिवेदनस्य समर्पणम्

(UNIT IV): शिक्षणपद्धतिः (Methodology)

अयं पाठ्यक्रमः शिक्षार्थिकेन्द्रितं क्रियाकलापाधारितम् उपागमं चाश्रितः वर्तते । शिक्षणाधिगमविधिषु निम्नलिखिताः समावेश्यन्ते -

- सहभागितापूर्णव्याख्यानानि
- समूहचर्चाः
- व्यक्तिवृत्ताध्ययनानि (Case Studies)
- अनुसन्धानलेखसमीक्षा
- अनुसन्धानकौशल-कार्यशालाः
- अनुसंधानोपकरणानां प्रदर्शनम्
- ग्रन्थालयस्य तथा अन्तर्जालदत्तांशभण्डारस्य परिचयः
- परिसंवाद-प्रस्तुतयः (Seminar Presentations)
- शोधप्रबन्धार्थं वैयक्तिकमार्गदर्शनम्
- सहपाठीसमीक्षा तथा प्रतिपुष्टिसत्राणि

मूल्याङ्कनप्रक्रिया (Evaluation Process)

सैद्धान्तिकभागः (२ श्रेयाङ्काः) – ५० अङ्काः

घटकः	अङ्काः
आन्तरिकमूल्याङ्कनम् (कार्यपत्राणि, परिसंवादः, प्रश्नोत्तरी)	२०
सत्रान्तपरीक्षा	३०
आहत्य	५०

शोधप्रबन्धभागः (१ श्रेयाङ्कः) – २५ अङ्काः

घटकः	अङ्काः
विषयचयनं प्रस्तावश्च	५
अनुसन्धानस्य सम्पादनम्	१०
शोधप्रबन्धप्रतिवेदनम्	१०
आहत्य	२५

मौखिकपरीक्षाभागः (१ श्रेयाङ्कः) – २५ अङ्काः

घटकः	अङ्काः
शोधप्रबन्धस्य प्रस्तुतीकरणम्	१०
विषयज्ञानम् तथा प्रतिपादनम्	१०
सम्प्रेषणकौशलम्	५
आहत्य	२५

समग्रयोगः : १०० अङ्काः

7.2 – B लघुशोध-प्रबन्धलेखनसरणि: (Dissertation Writing / Minor Research Project) - 06 Cr

लघुशोधप्रबन्धः (Dissertation) **श्रेयोऽङ्कः 04**

पाठ्यपरिचयः (About the Course)

राष्ट्रियशिक्षानीतेः (NEP-2020) संस्तुतेः प्रकाशनात्परम् एकीकृतशिक्षकशिक्षायाः द्रुतगत्या विकासः समजनि। तदनु शिक्षकशिक्षायाम् अनुसन्धान नवाचारयोः प्रोत्साहनाय लघुशोधप्रबन्धस्य शोधपरियोजनानाञ्च परिचयात्मकः पाठ्यक्रमः समागतः। अनेन उपक्रमेण छात्राध्यापकाः शैक्षिकसमस्यानाम् अभिज्ञानाय वैज्ञानिकदृष्टेः विकासाय च समर्थाः भवन्ति। पुनश्च छात्राध्यापकाः लघुशोधप्रबन्धलेखनसरणिम् अवगम्य दत्तांशसङ्कलने तद्विश्लेषणे निष्कर्षप्रस्तुतौ च कुशलाः प्रभवन्ति।

लघुशोधप्रबन्धमाध्यमेन छात्राध्यापकाः विद्यालयस्य समाजस्य शिक्षणाधिगमप्रक्रियायाः भारतीयज्ञान-परम्परायाः स्थानीयविशेषतायाः सामयिक-शैक्षिकसमस्यायाश्च अध्ययने दक्षाः सम्भवन्ति। एषः पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकेषु स्वतन्त्रानुसन्धानप्रवृत्तेः आलोचनात्मकचिन्तनस्य शोधलेखनस्य शोधनैतिकतायाः व्यावहारिक-अनुभवस्य च विकासाय नितरामोपकरोति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

पाठस्य अस्य अध्ययनोत्तरं छात्राध्यापकाः –

- शिक्षाविद्यालयोः सम्बद्धाः समस्याः अवगच्छन्ति।
- शोधशीर्षकस्य/शोधसमस्यायाः चयने एवं शोधप्रस्तावस्य सज्जीकरणे समर्थाः भवन्ति।
- लघुशोधप्रबन्धस्य उपक्रमान् उपकरणानि दत्तांशसङ्ग्रहविधीन् च अनुप्रयोक्तुं सक्षमाः भवन्ति।
- प्राप्तनिष्कर्षाणाम् आधारेण शोधप्रबन्धस्य निर्माणे उत्सुकाः जायन्ते।
- शोधनैतिकताः विज्ञाय शोधमानकानाम् आधारेण लघुशोधप्रबन्धान् आरचयितुं क्षमन्ते।
- शिक्षाक्षेत्रे शोधलेख-लघुशोधप्रबन्ध-शोधप्रबन्धरचनाकौशलानि अर्जयन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	लघुशोध-प्रबन्धलेखनसरणिः	40 hr	0	24 hr.	4

पाठ्यांशः(Unit) 01 – शोधप्रवृत्तिः

- शोधसंस्कृतिः - जिज्ञासा, समस्यान्वेषणक्षमता, विमर्शात्मकचिन्तनम्, वैज्ञानिकदृष्टिः, सर्जनात्मकता, निष्पक्षता।
- शोधलेखः – परिचयः, महत्त्वम्, स्वरूपम्, आवश्यकताश्च।

- लघुशोधप्रबन्धः/शोधप्रबन्धः – परिचयः, महत्त्वम्, स्वरूपम्, आवश्यकताश्च।
- शोधप्रस्तावः एवं शोधसंक्षिप्तिका – परिचयः, महत्त्वम्, स्वरूपम्, आवश्यकताश्च।

पाठ्यांशः(Unit) 02 – लघुशोधप्रबन्धस्य सोपानानि

- शोधक्षेत्रम् – शोधविषयस्य समस्यायाश्च चयनम्, शीर्षकनिर्धारणम्, औचित्यप्रतिपादनम्।
- शोधोद्देश्यम् – सम्बद्धसाहित्यम्, शोधोद्देश्यानि, शोधप्रश्नाः/परिकल्पनाश्च।
- शोधाभिकल्पः – प्रविधिनिर्धारणम्, न्यादर्शचयनम्, चरविश्लेषणञ्च।
- शोधविधिः - दत्तांशसङ्कलनम्, दत्तांशविश्लेषणम्, निष्कर्षप्रतिपादनञ्च।

पाठ्यांशः(Unit) 03 – लघुशोधप्रबन्धनिर्मितिः (प्रत्यक्षविधिः)

- आद्यः भागः – मुखपृष्ठम्, प्रमाणपत्रम्, प्रतिज्ञा, कृतज्ञताज्ञापनम्, अनुक्रमणिका च।
- शोधभूमिकाप्रस्तुतिः – प्रस्तावना, शोधसमस्याप्रतिपादनम्, आवश्यकता, औचित्यम्, उद्देश्यानि, सम्बद्धसाहित्यसमीक्षा च।
- शोधप्रविधिप्रस्तुतिः - संरचना, न्यादर्शः, उपकरणानि, विश्लेषणम्, व्याख्या च।
- परिसमाप्तिः – निष्कर्षप्रस्तुतिः, शैक्षिकसूचनाः, भाव्यनुसन्धानसूचनाः, सन्दर्भसूचीनिर्माणम्, परिशिष्टञ्च।

प्रायोगिकम् (Practicum) –

- 8,000–10,000 शब्देषु अभिनवलघुशोधप्रबन्धस्य प्रस्तुतिः।
- PPT माध्यमेन मौखिकप्रस्तुतीकरणम् ।
- मौखिकपरीक्षा।
- शोधसङ्गोष्ठ्यां शोधकार्यशालायाञ्च भागग्रहणम्।

आकलनप्रक्रिया (100 अङ्काः)

वर्गः	अङ्कः
शोधप्रस्तावः कार्यप्रगतिश्च	20
लघुशोधप्रबन्धस्य गुणवत्ता	50
प्रस्तुतीकरणम्	15
मौखिकपरीक्षा	15
आहत्य	100

प्रायोगिकप्रक्रिया –

पत्रमिदं प्रायोगिककार्यभूयिष्ठं वर्तते। शिक्षकः आदर्शलघुशोधप्रबन्धं प्रदर्श्य लेखनकर्मणि छात्राध्यापकान् अभिप्रेरयेत्। तत्पूर्वं शोधलेख-लघुशोधप्रबन्ध-शोधप्रबन्धानां परस्परसम्बन्धं भेदं वैशिष्ट्यं च विभिन्नैः उदाहरणैः सह प्रवचनमुखेन स्पष्टीकुर्यात्। छात्राध्यापकेभ्यः व्यक्तिशः अनुदेशनं लघुशोधप्रबन्धकर्मणि महत्त्वपूर्णं वर्तते। अतः

साधनसम्पन्नः प्रशिक्षकः सीमितावधौ इदं कार्यं चातुर्येण सम्पादयेत्। अभिनवदीक्षासरणेः तृतीयचतुर्थपञ्चमदीक्षापुस्तकेषु उल्लिखितानां स्वाध्यायसामग्रीणां प्रभावस्य अध्ययनं कर्तुं मार्गदर्शनं कुर्यात्। सन्धि-समास-कारक-छन्दोलङ्काराणां प्रत्ययानां च विषये विद्यालयस्तरीयाणां छात्राणाम् अभिक्षमतायाः परीक्षणाय (प्राक्परीक्षण-उत्तरपरीक्षणनिमित्तम्) अपि स्वाध्यायसामग्री साहाय्यमाचरति। शोधकर्मणि सम्भावित-क्षेत्राणाम् उल्लेखः विश्वविद्यालयस्य जालपुटे उपारोपितः वर्तते। CSU Thurst Areas एतस्यापि अवलोकनं कर्तुं शक्यते।

स्वाध्यायसामग्री –

अनुसन्धान संदर्शिका	-	गुप्ता एस्. पी., शारदा पुस्तक भवन, इलाहबाद, उ.प्र।
प्रभावी प्रस्ताव लेखन	-	मूर्ति वासुदेव, सेज प्रकाशन, नई दिल्ली।
शोध प्रबन्ध कार्य	-	BAHI (N) – D-304, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय https://uou.ac.in/sites/default/files/slm/BAHI(N)-D-304.pdf
How to Write a Ph.D Thesis in India	-	Dr. Sahil Roy, Insurance Scholar Pubications.
Thesis Writing – A complete Guide to Research	-	Dr. Parul Gandhi, The Readers Paradise.
Research Synopsis Format	-	CSU Synopsis Format, Central Sanskrit University
तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमदीक्षा पुस्तकानि	-	केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

टिप्पणी : द्वि-क्रेडिट-पाठ्यक्रमस्य मौखिकी परीक्षा भविष्यति। (oral exam for 2 credit)

शोधेतरच्छात्रेभ्यः

7.2 – A भारतियज्ञानपरम्परामाधृत्य वैज्ञानिकशिक्षाशास्त्रीयपरियोजना (Theory)

श्रेयोऽङ्कः (Credits) - 02

पाठ्यपरिचयः (About the course)

राष्ट्रियशिक्षानीतेः (NEP-2020) संस्तुतेः प्रकाशनात्परम् एकीकृतशिक्षकशिक्षायाः द्रुतगत्या विकासः समजनि। तदनु शिक्षकशिक्षायाम् अनुसन्धान-नवाचारयोः प्रोत्साहनाय लघुशोधप्रबन्धस्य शोधपरियोजनानाञ्च परिचयात्मकः पाठ्यक्रमः समागतः। अनेन उपक्रमेण छात्राध्यापकाः शैक्षिकसमस्यानाम् अभिज्ञानाय वैज्ञानिकदृष्टेः विकासाय च समर्थाः भवन्ति। पुनश्च छात्राध्यापकाः भारतियज्ञानपरम्परामाधृत्य वैज्ञानिकशिक्षाशास्त्रीयपरियोजनाम् अवगम्य दत्तांशसङ्कलने तद्विश्लेषणे निष्कर्षप्रस्तुतौ च कुशलाः प्रभवन्ति।

भारतियज्ञानपरम्परामाधृत्य वैज्ञानिकशिक्षाशास्त्रीयपरियोजनाम् अधीत्य छात्राध्यापकाः विद्यालयस्य समाजस्य शिक्षणाधिगमप्रक्रियायाः भारतीयज्ञान-परम्परायाः स्थानीयविशेषतायाः सामयिक-शैक्षिकसमस्यायाश्च अध्ययने दक्षाः सम्भवन्ति। एषः पाठ्यक्रमः छात्राध्यापकेषु स्वतन्त्रानुसन्धानप्रवृत्तेः आलोचनात्मकचिन्तनस्य शोधलेखनस्य शोधनैतिकतायाः व्यावहारिक- अनुभवस्य च विकासाय नितराम् उपकरोति।

अधिगमपरिणामाः (Learning Outcomes)

पाठस्य अस्य अध्ययनोत्तरं छात्राध्यापकाः –

- शिक्षाविद्यालयोः सम्बद्धाः समस्याः अवगच्छन्ति।
- शोधशीर्षकस्य/शोधसमस्यायाः चयने एवं शोधप्रस्तावस्य सज्जीकरणे समर्थाः भवन्ति।
- परियोजनायाः उपक्रमान् उपकरणानि दत्तांशसङ्ग्रहविधीन् च अनुप्रयोक्तुं सक्षमाः भवन्ति।
- प्राप्तनिष्कर्षाणाम् आधारेण शोधप्रबन्धस्य निर्माणे उत्सुकाः जायन्ते।
- शोधनैतिकताः विज्ञाय शोधमानकानाम् आधारेण परियोजनायाः आरचयितुं क्षमन्ते।
- शिक्षाक्षेत्रे शोधलेख- परियोजनायाः-शोधप्रबन्धरचनाकौशलानि अर्जयन्ति।

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	भारतियज्ञानपरम्परामाधृत्य वैज्ञानिकशिक्षाशास्त्रीयपरियोजना	20 hr	0	12 hr.	2

पाठ्यांशः(Unit) 01 – परियोजनादक्षता

1. परियोजनासंस्कृतिः - जिज्ञासा, समस्यान्वेषणक्षमता, विमर्शात्मकचिन्तनम्, वैज्ञानिकदृष्टिः, सर्जनात्मकता, निष्पक्षता।
2. परियोजनालेखः – परिचयः, महत्त्वम्, स्वरूपम्, आवश्यकताश्च।
3. लघुशोधप्रबन्धः/परियोजनाप्रबन्धः – परिचयः, महत्त्वम्, स्वरूपम्, आवश्यकताश्च।
4. परियोजनाप्रस्तावः एवं परियोजनासंक्षिप्तिका – परिचयः, महत्त्वम्, स्वरूपम्, आवश्यकताश्च।

पाठ्यांशः(Unit) 02 – लघुशोधप्रबन्धस्य सोपानानि

1. शोधक्षेत्रम् – शोधविषयस्य समस्यायाश्च चयनम्, शीर्षकनिर्धारणम्, औचित्यप्रतिपादनम्।
2. शोधोद्देश्यम् – सम्बद्धसाहित्यम्, शोधोद्देश्यानि, शोधप्रश्नाः/परिकल्पनाश्च।
3. शोधाभिकल्पः – प्रविधिनिर्धारणम्, न्यादर्शचयनम्, चरविश्लेषणञ्च।
4. शोधविधिः - दत्तांशसङ्कलनम्, दत्तांशविश्लेषणम्, निष्कर्षप्रतिपादनञ्च।

पाठ्यांशः(Unit) 03 – लघुशोधप्रबन्धनिर्मितिः (प्रत्यक्षविधिः)

1. आद्यः भागः – मुखपृष्ठम्, प्रमाणपत्रम्, प्रतिज्ञा, कृतज्ञताज्ञापनम्, अनुक्रमणिका च।
2. शोधभूमिकाप्रस्तुतिः – प्रस्तावना, शोधसमस्याप्रतिपादनम्, आवश्यकता, औचित्यम्, उद्देश्यानि, सम्बद्धसाहित्यसमीक्षा च।
3. शोधप्रविधिप्रस्तुतिः - संरचना, न्यादर्शः, उपकरणानि, विश्लेषणम्, व्याख्या च।
4. परिसमाप्तिः – निष्कर्षप्रस्तुतिः, शैक्षिकसूचनाः, भाव्यनुसन्धानसूचनाः, सन्दर्भसूचीनिर्माणम्, परिशिष्टञ्च।

प्रायोगिकम् (Practicum) –

- 4,000–5,000 शब्देषु अभिनवलघुशोधप्रबन्धस्य प्रस्तुतिः।
- PPT माध्यमेन मौखिकप्रस्तुतीकरणम् ।
- मौखिकपरीक्षा।
- शोधसङ्गोष्ठ्यां शोधकार्यशालायाञ्च भागग्रहणम्।

आकलनप्रक्रिया (50 अङ्काः)

वर्गः	अङ्कः
शोधप्रस्तावः कार्यप्रगतिश्च	10
लघुशोधप्रबन्धस्य गुणवत्ता	20
प्रस्तुतीकरणम्	10
मौखिकपरीक्षा	10
आहत्य	50

प्रायोगिकप्रक्रिया –

पत्रमिदं प्रायोगिककार्यभूयिष्ठं वर्तते। शिक्षकः आदर्शलघुशोधप्रबन्धं प्रदर्श्य लेखनकर्मणि छात्राध्यापकान् अभिप्रेरयेत्। तत्पूर्वं शोधलेख-लघुशोधप्रबन्ध-शोधप्रबन्धानां परस्परसम्बन्धं भेदं वैशिष्ट्यं च विभिन्नैः उदाहरणैः सह प्रवचनमुखेन स्पष्टीकुर्यात्। छात्राध्यापकेभ्यः व्यक्तिशः अनुदेशनं लघुशोधप्रबन्धकर्मणि महत्त्वपूर्णं वर्तते। अतः साधनसम्पन्नः प्रशिक्षकः सीमितावधौ इदं कार्यं चातुर्येण सम्पादयेत्। अभिनवदीक्षासरणेः तृतीयचतुर्थपञ्चमदीक्षापुस्तकेषु उल्लिखितानां स्वाध्यायसामग्रीणां प्रभावस्य अध्ययनं कर्तुं मार्गदर्शनं कुर्यात्। सन्धि-समास-कारक-छन्दोलङ्काराणां प्रत्ययानां च विषये विद्यालयस्तरीयाणां छात्राणाम् अभिक्षमतायाः परीक्षणाय (प्राक्परीक्षण-उत्तरपरीक्षणनिमित्तम्) अपि स्वाध्यायसामग्री साहाय्यमाचरति। शोधकर्मणि सम्भावित-क्षेत्राणाम् उल्लेखः विश्वविद्यालयस्य जालपुटे उपारोपितः वर्तते। CSU Thurst Areas एतस्यापि अवलोकनं कर्तुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books) –

अनुसन्धान संदर्शिका - गुप्ता एस्. पी., शारदा पुस्तक भवन, इलाहबाद, उ.प्र।

प्रभावी प्रस्ताव लेखन - मूर्ति वासुदेव, सेज प्रकाशन, नई दिल्ली।

शोध प्रबन्ध कार्य - BAHI (N) – D-304, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय https://uou.ac.in/sites/default/files/slm/BAHI(N)-D-304.pdf

How to Write a Ph.D Thesis in India - Dr. Sahil Roy, Insurance Scholar Pubications.

Thesis Writing – A complete- Guide to Research Dr. Parul Gandhi, The Readers Paradise.

Research Synopsis Format - CSU Synopsis Format, Central Sanskrit University

तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमदीक्षा पुस्तकानि- केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

7.2 B – शास्त्रार्थः – स्वशास्त्रेषु परम्परागतरित्या शास्त्रार्थसम्पादनम् 4 Credits

सत्रार्द्धः – 8 **श्रेयोऽङ्काः 4**

छात्राः विद्याशाखायाः निर्देशानुसारं शास्त्रार्थं कुर्युः । तदर्थम् अधोलिखितकार्ययोजना अनुसरणीया -

1. अनिवार्योपस्थितिः प्रस्तुतीकरणञ्च - 2 Cr
2. YouTube Live – 1 Cr
3. प्रस्तुतस्य शास्त्रार्थस्य परिसरीयवार्षिकपत्रिकायां प्रकाशनम् – 1 Cr

होराविवरणम् (Hours Distribution)

पाठ्यकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यस्य होराः (Hours Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रायोगिकम् (Practicum)	
	स्वशास्त्रेषु परम्परागतरित्या शास्त्रार्थसम्पादनम्	40 hr	0	24 hr.	4